

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

ტ. გუდავა

ბ ა გ ვ ა ლ უ რ ი ე ნ ა

გრამატიკული ანალიზი და ტექსტები

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1971

ნაშრომი წარმოადგენს დაღესტნის ერთ-ერთი უმწერ-
ლობო ენის—ბაგვალურის—გრამატიკული ანალიზის პირ-
ველ ცდას. დაწერილებითაა განხილული ფონეტიკისა და
მორფოლოგიის საკითხები (ყველა კილოკაეის ჩვენებათა
გათვალისწინებით). ნაშრომს ერთეის ტექსტები.

უ ე ს ა ვ ა ლ ი

ბავკალური ენა დალესტნის მთიანეთის ერთ-ერთი პატარა უმწერლობო ენაა. ის ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ანდიურ ქვეჯგუფში შედის. ამ ენაზე მეტყველთა ძირითადი აულებია: კვანადა, თლონდოდა, ხუშტადა, ჰემერსო, თლისი, თლიბიშო¹. პირველი ოთხი წუმადის რაიონშია, ხოლო ორი უკანასკნელი—მეზობელ ახვანის რაიონში. ბავკალელთა საერთო რიცხვი 4 ათასს აღემატება:

სამწერლო ენად ბავკალეები ხუნძურს ხმარობენ. დალესტნის მცირერიცხოვან ერთა დაახლოების პროცესში ბავკალეები სხვა ანდიურ-დიდოურ ტომებთან ერთად ერწყმიან ხუნძებს, რომლებიც მათთან ახლოს დგანან ენითაც და კულტურითაც. ეროვნებით ბავკალეები ხუნძებად აღირიცხებიან. ხუნძური ენის ცოდნა ბავკალეებში ძალიან გავრცელებულია (თუმცა ქალებში შედარებით ნაკლებად), მაგრამ ხშირად ეს ცოდნა სასაუბრო მეტყველების ფარგლებს არ სცილდება. ბოლო ხანებში სწრაფად იზრდება რუსული ენის ცოდნა (რაც საერთოდ დაძაბვისათვის მრავალენოვანი დალესტნისათვის). ბავკალელთა ერთმა ნაწილმა (ხუშტადელებმა, თლონდოდელებმა) იცის ტინდიური ენაც. ტინდიელები ბავკალეების მეზობლები არიან (სამხრეთით) და ენობრივად მათთან ძალიან ახლოს დგანან.

ბავკალური ენისა და ხალხის აღსანიშნავად სხვადასხვა ტერმინს ხმარობენ. თვითონ ბავკალეებში „ბავკალეების“ აღსანიშნავად ზოგადი ტერმინი არა ჩანს (წარმომავლობას ასახელებენ ფუძე აულის მიხედვით). ახლო მეზობელ ტომებთან ურთიერთობის დროს თავიანთ თავს ხუნძურად ბავკალეებს ეძახიან, სხვა ხალხებთან ურთიერთობის დროს კი, როგორც აღენიშნეთ, თავიანთ თავს ხუნძებს მიაკუთვნებენ. ხუნძურად (და აქედან რუსულადაც) ბავკალეებს ბავკალალ-ს ან ბავკალალ-ს ეძახიან. ბოლო -ალ წარმომადგენს ხუნძურ მრავლობითი რიცხვის ნიშანს (მხ. რ.

¹ ამ აულების ოფიციალური სახელწოდება ხუნძური ენიდან მომდინარეობს. რუსულად: Кванда, Тлоидода, Хуштада, Гемерсо, Тлисси, Тлибишо; ხუნძურად: კვანადა, ლ'ონდოდა, ხუშტადა, ჰემერსო, ლ'ისი, ლ'იბიშო. ამავე აულთა ადგილობრივი (ბავკალური) სახელებია: კვანკ, ჰინდუკ, ჰენსაჰ (|| ჰენსაჰა), ჰემესი, ლ'ისი (|| ჰესი), ჰიბიში (|| სიბილ').

ბაგვალ-ავ I კლ., ბაგვალ-აჲ II კლ., მრ. რ. ბაგვალ-ალ). ამ -ალ სუფიქსის მოკვეცისა ან შენარჩუნების კვალობაზე ასეთი ვარიანტები ჩნდება: *баввалъ-аы, бавулаъ-аы, баввалии-аы* (ქართულად: ბაგვალალები, ბაგულალები, ბაგვალელები). ზოგჯერ ბაგვალური ენის აღსანიშნავად ხმარობენ „კვანადურ ენას“ (*кванадннскнн язык*)—ბაგვალელთა ერთ-ერთი უმთავრესი აულის მიხედვით².

ადგილობრივად (წუშადის რაიონში, მეზობელ ხუნძურ მოსახლეობაში) ტერმინს „ბაგვალური“ უფრო ფართო მნიშვნელობა აქვს: ასე აღნიშნავენ საკუთრივ ბაგვალებსაცა და ტინდილებსაც ერთად აღებული, ე. ი. მდ. ანდიის ყოისუს მარჯვენა ნაპირის მცხოვრებლებს საერთოდ. ამ გაგებით „ბაგვალური“ უპირისპირდება „ჭამალურს“, რომელიც ამავე მდინარის მარცხენა ნაპირზე მცხოვრებ ხალხს აღნიშნავს³.

ანდიური ენები ერთმანეთისაგან დიდად დაშორებულნი არ არიან. სხვაობის უკიდურესი წერტილებია ანდიური და ახვანური. მათ შორის (ერთმანეთისაგან მეტ-ნაკლები დაშორებით) ლაგდება ანდიური ქვეჯგუფის დანარჩენი ენები⁴.

ბაგვალური ენა ძალიან ახლოს დგას მეზობელ ენებთან—ჭამალურთან და განსაკუთრებით ტინდიურთან⁵. ეს სამი ენა ანდიურ ენათა ქვეჯგუფში უმის გარკვეულ წრეს, რომელიც ლოდობერიულის მეშვეობით ბოთლიხურსა და ანდიურს უკავშირდება. არ არის გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ ტინდიური და ბაგვალური ერთმანეთის მიმართ მივიჩინოთ დიალექტებად, რომლებიც ერთმანეთისაგან უფრო შორს, რა თქმა უნდა, არ არიან, ვიდრე, მაგალითად, ხუნძური ენის ხუნძანური და ანწუხური დიალექტები. მაინც აღწერის თვალსაზრისით უფრო მარჯვე ჩანს მათი ცალ-ცალკე შესწავლა.

ყოველ ბაგვალურ აულს ახასიათებს გარკვეული ენობრივი თავისებურება, თუმცა მეტწილად ეს სხვაობა დიდი არ არის. შეიძლება გამოიყოს სამი კილოკავი: კვანადურ-ჰემერსოული (კვანადური და ჰემერსოული თქმებით), თლონდოდურ-ხუშტადური (თლონდოდური და ხუშტადური. თქმებით), თლისურ-თლიბიშოური (თლისური და თლიბიშოური თქმებით). ამ სამ კილოკავთაგან პირველი ორი ერთმანეთთან საკმაოდ ახლოსაა, ხოლო თლისურ-თლიბიშოური შედარებით ცალკე დგას.

² ხუნძურ-ანდიურ-დიდორ ენათა სახელების მეტი წილი სწორედ ასეა ნაწარმოები (—უმთავრესი აულის სახელწოდებიდან). რაც ზოგჯერ უხერხულობას იწვევს.

³ საპირობის შემთხვევაში მარჯვე ჩანს „ბაგვალურის“ გამოყენება ამ უკანასკნელი (ფართო) მნიშვნელობით „საკუთრივ ბაგვალურისათვის“ კი შეიძლება „კვანადური“ ვიხმაროთ.

⁴ ამას ეყარება ანდიურ ენათა ჩვენ მიერ მიღებული დალაგება: ანდიური, ბოთლიხური, ლოდობერიული, ჭამალური, ტინდიური, ბაგვალური, კარატული. ახვანური.

⁵ იხ. ჩენი: ტინდიური ენის ფონეტიკური მიმოხილვა, იკვ, V, 1953, გვ. 328.

ბაგვალური ენა სუსტადაა შესწავლილი. ამ ენის ცოტად თუ ბევრად სრული აღწერა დღემდე არ მოიპოვება.

ბაგვალური ენის შესახებ პირველი ცნობები მოცემულია რ. ერკერტის წიგნში⁶. ანდიური ენები აქ წარმოდგენილია ორი ჯგუფის სახით: ანდიური დიალექტები (საკუთრივ ანდიური, ბოთლიხური, ჰიპათლური [ე. ი. ჰამალური] და ტინდიური) და კარატული დიალექტები (კარატული, ლოდობერიული და კვანადური ანუ ბაგვალური)⁷. ლოდობერიული და კვანადური ფრაზები ერთადაა წარმოდგენილი. კვანადური მასალა, რომელიც სახელდობრ აულ კვანადის მეტყველებას ასახავს⁸, შეიცავს 40-მდე მოკლე შესიტყვებას⁹. ამასთან უმარტივეს შესიტყვებათა მნიშვნელოვანი ნაწილი ზმნის პარადიგმის გამოვლინებას ემსახურება და ფაქტობრივ არაფერს იძლევა, რადგან პირის კატეგორია, რის გარკვევაც ამ შესიტყვებათა მიხედვით უნდა მომხდარიყო, ბაგვალურს არ გააჩნია. წარმოდგენილი მასალა საშუალებას არ იძლევა გავითვალისწინოთ ბაგვალურის მორფოლოგიის უმთავრესი საკითხები.

⁶ R. Erckert. Die Sprachen des kaukasischen Stammes, ვენა, 1895, გვ. 195—196. სხვათა შორის, ბაგვალურს (და ჰამალურს) შეეხება ცნობილი დეკაბრისტი მწერლის ა. ზესტუევი-მარლინსკის (1797—1837) ნაწარმოების („ამალათ-ზეგი“) ერთი ადგილი, სადაც აღწერილია მოგზაურობა დაღესტნის მთიანეთში. ავტორის ცნობები (ეთნოგრაფიული ხასიათისა) „ბოგუჩემონჯის“ შესახებ ზოგ საინტერესო დაკვირვებასთან ერთად მოკლებული არაა ეგზოტრიკით განსართებს. ავტორისეული ГОРЬМЕОИИ და მახინჯებული გადმოცემა ამჟამად იშვიათად ხმარებული ხენძური ბაგვა-ჰამალისა (ბაგვა-ჰამალურ ენე „ბაგვალ-ჰამალურში წასვლა“).

⁷ ანდიური ქვეჯგუფის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი წევრი—ახვანური—რ. ერკერტს გამორჩა (ეს სწორედ შენიშნა ჯერ კიდევ ა. დირმა თავის „Материалы“-ს წინასიტყვაობაში). ტერმინით „ახვანური“ რ. ერკერტი აღნიშნავს ხუნძური ენის ერთ-ერთ აღმოსავლურ დიალექტს (!). აქ შეცდომის მიზეზი უნდა იყოს ის, რომ „ახვანი“ არა მარტო ეთნიკური სახელია, არამედ გეოგრაფიულიც (ტერიტორიული) და ამ ტერიტორიაზე საკუთრივ ახვანელებს გარდა ხუნძებიც ცხოვრობენ (ყოფ. ყაიბის რაიონში), ერკერტისეული კლასიფიკაცია ანდიური ენებისა მცდარია. მცდარადაა ჩაწერილი მასალის დიდი ნაწილი და, ცხადია, მასზე დამყარებული დასკვნებიც არ არის ზუსტი, მაგრამ შიგადაშოგ ეხვდებით რიგ საინტერესო მოსაზრებას. მაგ. ხუნძურ-ანდიური დიდილური ქვეჯგუფის წევრთა ურთიერთმიმართების შესახებ (ხუნძურთან სიახლოვის თვალსაზრისით). ხმოვანთშესატყვისობის შესახებ ანდიურ ენათა შიგნით (ა: ო) და სხვ. დაწერილებით სხვაგან.

⁸ ამას აღსატყობებს თუნდაც შემდეგი ზმნა ეკვა „არის“, რაც მხოლოდ აულ კვანადის მეტყველებას ასახავს.

⁹ მაგ., „ბაღის ლობე“, „მე კარგად ვარ“, „ის ღარიბია“, „მე ცხენი მყავს“ „შენ ძროხა გყავს“, „მას ვირი ჰყავს“... ერკერტის წიგნის პირველ ნაწილში, სადაც სათანადო ენათა ლექსიკაა განხილული, ბაგვალური მასალა არ მოიპოვება (მოყვანილია მხოლოდ ანდიური და კარატული ლექსიკა, რამდენადაც წიგნში წარმოდგენილი კლასიფიკაციის მიხედვით ანდიური ენები დიალექტთა, ამ ორი ჯგუფისაგან შედგება).

ერკერტისეული ჩანაწერების ნაკლოვანებები საკმაოდ ცნობილია. მეტად დაბალ დონეზე დგას ბაგვალური მასალის ჩაწერის ფონეტიკური მხარეც, მაგ., ერთმანეთისაგან გარჩეული არაა მკვეთრები და შესაბამისი ფშვინვიერები (კ და ქ, ტ და თ, ჭ და ჩ), არაა გარჩეული ძლიერი და სუსტი თანხმოვნები (შხ და შ, სხ და ს), არეულია ხ და ჰ, არეულია ლატერალური თანხმოვნები და სხვ... აღნიშნული არაა თანხმოვანთა პალატალიზაცია, ხმოვანთა სიგრძე... არის რიგი სხვა შეცდომაც.

შედარებით მეტი და უფრო სანდო მასალა ბაგვალური ენის შესახებ მოცემულია ა. დირის ნაშრომში „Материалы“¹⁰. დირის მასალა, ისევე როგორც ერკერტისა, აულ კვანადის მეტყველებას ასახავს. წარმოდგენილია მოკლე გრამატიკული ცნობები (ბრუნებისა და უღვლილებების შესახებ, გვ. 42—48) და 65 მოკლე ფრაზა (გვ. 48—52). უზუსტობანი ა. დირის ჩანაწერებშიაც არის, მაგ., გარჩეული არაა ცხ და წხ, შ და შხ... აღნიშნული არაა პალატალიზაცია, ხმოვნის სიგრძე... ზოგჯერ პალატალიზებული კ (და ქ) წარმოდგენილია როგორც ჯ... არასწორადაა ჩაწერილი ზოგი ფორმა. მართალია, ა. დირის მასალების მიხედვით შეუძლებელია ბაგვალური ენის აღნაგობის წარმოდგენა ზოგად ხაზებშიაც კი, მაგრამ რ. ერკერტის მასალებთან შედარებით ეს მაინც წინ გადადგმული ნაბიჯია.

ამ რამდენიმე წლის წინათ გამოქვეყნდა ზ. მაჰომედბეკოვას წერილი ბაგვალური ენის შესახებ (წინასწარი ხასიათისა)¹¹. აქ წარმოდგენილია მოკლე ცნობები ბაგვალურ ენის ბგერითი შედგენილობისა, ზოგი ფონეტიკური პროცესისა, ბრუნებისა და უღვლილების უმთავრესი საკითხების შესახებ. გამოცვლევას ასახავს აულ თლონდოდის მეტყველებას.

წინამდებარე ნაშრომი ემყარება ჩვენ მიერ დალესტანში შეკრებილ მასალებს და ითვალისწინებს ბაგვალურ ენაზე მეტყველი ყველა აულის ჩვენებას. ბაგვალური ენის შესწავლა დაიწყო 1952 წელს. თავდაპირველად აულ თლონდოდის მეტყველებას გავეცანით, შემდეგ კი—სხვა აულელების (კვანადა, ხუშტადა, ჰემერსო, თლისი...). ხუნძურ-ანდიურ ენათა ისტორიიდან ზოგიერთი საკითხის განხილვასთან დაკავშირებით ბაგვალური ენის შესახებ რიგი დაკვირვება მოცემულია ცალკეულ წერილებში (მაგ. ვიწრო უმახვილო ხმოვანთა კვეცა აუსლაუტში, ძლიერ აფრიკატთა სპირანტიზაცია, ლატერალთა და ფარინგალურ თანხმოვანთა რეფლექსები, დ-ს ცვლილებები და სხვ.)¹².

¹⁰ А. Дирр, Материалы для изучения языков и наречий андо-дндоидской группы, Тбилиси, 1909, гв. 42—52.

¹¹ З. М. Магомедбекова. Багвалинский язык (предварительное сообщение). Сб. Вопросы изучения иберийско-кавказских языков, Москва, 1961.

¹² იხ. ჩვენი: ტინდიური ენის ფონეტიკური მიმოხილვა, ი კ ე, 1953, ერთი რიგის თანხმოვანთა ცვლილებისათვის ხუნძურ-ანდიურ ენებში, ს მ ა მ, ტ. 22, 1959, აფ-

ფ ო ნ ე ტ ი კ ა

ბგერითი სისტემა

ხმოვნები

§ 1. ბაგვალურის ხმოვანთა სისტემაში გამოიყოფა პირისმიერი უბრალო (მოკლე) და გრძელი ხმოვნები, აგრეთვე მათი ნაზალიზებული სახეობები. ამრიგად, ხმოვანთა ოთხი ჯგუფი გვაქვს: მარტივი მოკლე, მარტივი გრძელი, ნაზალიზებული მოკლე, ნაზალიზებული გრძელი.

ხმოვანთა სიგრძე არაა მკაფიოდ გამოკვეთილი თვისება. ნაზალიზებული ხმოვნებიც პირისმიერებთან შედარებით ნაკლებად გვხვდება. ცხადია, კიდევ უფრო იშვიათია გრძელი ნაზალიზებული ხმოვანი. დაპირისპირებას მოკლე ხმოვანი—გრძელი ხმოვანი მეტად მცირე ფუნქციური დატვირთვა აქვს.

მარტივი მოკლე ხმოვანია ა, ე, ი, ო, უ. ო იშვიათად გვხვდება. ყოველი მათგანი დასაშვებია ყოველს პოზიციაში, ოღონდ გასათვალისწინებელია, რომ:

1. ბაგვალური გაურბის ორი ხმოვნის ერთმანეთის მოყოლებით წარმოთქმას (მათ შუა ხმოვანთგასაყარი ჩნდება, ან ადგილი აქვს ხმოვანთა ასიმილაცია-შერწყმას).

2. აბსოლუტურ ბოლოში უმახვილო ვიწრო ხმოვნები (ი, უ) იკვეცება ხოლმე.

3. ანლაუტში ხმოვანი მუდამ მაგარი შემართვით წარმოითქმის.

§ 2. ნაზალიზებული ხმოვნები. ნაზალიზებული ხმოვნები საკმაოდ ხშირია. განსაკუთრებით სისტემატურობით, გამოირჩევა ნ თემის ნიშნაზ ზმნათა ფორმები, (მაგ., ნამყო), რომელთაც დაბოლოებად ნაზალიზებული ხმოვანი მოუღლით (აფ, იფ, უფ). ჩვეულებრივია ა, ი და უ ხმოვანთა ნა-

რიკატები ანდიურ ენებში. ი კ ე, XI, 1959. Сравнительный анализ глагольных основ в аварском и андийских языках. Махачкала. 1959, ფარინგალური თანხმოვნები ხუნძურ-ანდიურ ენებში, ი კ ე IX—X. 1958. Консонантизм андийских языков, Тбилиси, 1964; სპეციალურად: Багваллинский язык. კრებ. Языки народов СССР, т. IV, Москва, 1967.

ზალიზებული სახეობები, რაც შეეხება საშუალო აწეულობის ო-სა და ე-ს, ისინი საერთოდ არაა გავრცელებული (განსაკუთრებით ო), ამიტომ მათი ნაზალიზებული სახეობების დადასტურება ძნელია.

ნაზალიზებული ხმოვანი შეიძლება იყოს გრძელიც, მაგრამ გრძელი ხმოვანი შედარებით იშვიათია, გრძელი ნაზალიზებული ხმოვანი კი კიდევ უფრო იშვიათი.

ზოგ კილოკავს (მაგ. თლისურს) ახასიათებს ინტერვოკალური მ-ს დასუსტება, რაც მეზობელი ხმოვნის განაზალურებას იწვევს. მაგრამ ეს მხოლოდ სწრაფ დაუდევარ მეტყველებაში დასტურდება, ჩვეულებრივი ტემპით მეტყველების დროს კი მ არ იკარგება (მაგ., კამუდუ > || კა-უდუ „გადახტება“)¹².

აჲ: „ბიშაჲ „გაიმარჯვა“ (თლის.), ბისაჲ „იპოვა“ (თლის.). ჰაჲ „ჰა!“ (თლის.), ჰაჲჲ „ნახა“ (თლის.), აჲ ო „გაიგონა“ (თლის.), ტჲაჲჲ „დაიძინა“ (თლის.), ჰეჲჲაჲ „დიდი“ (თლის.), ხჲჲაჲჲ „სუნი“ (თლის.), სჲაჲჲაჲ „დაილალა“ (თლის.), აჲჲაჲ „გაიგონა“ (კვან.), შაჲაჲ „თევზი“ (კვან.), ბუჲკჲაჲ „გადაყლაპა“ (ხუმტ.), ჰაჲშთჲ „ასეთი“ (ხუმტ.), ჰეჲაჲ „სუნი“ (თლონდ.), ბისაჲ „ნახა“ (თლონდ.), ბასაჲ „უამბო“ (თლონდ.).

იჲ: ჰეჲჲაჲ „თჲჲა“ (თლის.), ჰეჲრაჲაჲ „მოქსოვა“ (თლის.), მიჲლჲ „მზე“ (თლის.), იჲ „ალაო“ (თლის.). უიჲაჲ „შეძლო“ (თლის.), ჰეჲაჲ „კვარა“ (კვან.), ბაჲჲაჲ „ჰკითხა“ (თლონდ.), სიჲ „დათვი“ || სიჲ (თლონდ.),

უჲ: რუჲშაჲ „ჩაქრა“ (თლის.), წაჲჲაჲ „არწივი“ (თლის.), ვუჲჲაჲ „ეყო“ (თლის.), რაჲჲჲ „გაალო“ (თლის.), რეჲკჲაჲ „შეჯდა“ (თლის.), ბეჲრჲჲ „გარეცხა“ (თლის.), კუჲჲ „კვამლი“ (კვან., თლონდ.), ჰეჲჲაჲ „თათლი“ (კვან.), ჰეჲაჲ „თესლი“ (თლონდ.), ბეჲლაჲ „გაატყავა“ (თლონდ.).

ეჲ: ლაჲჲაჲ „წყალი“ (კვან.), ლაჲჲაჲ „წყალი“ (თლის.), მეჲ „შენ“ (თლონდ.), დეჲ „მე“ (თლონდ.).

ჲაჲ: ჰაჲ „ნახა“ (კვან., შდრ. თლის. ჰაჲჲაჲ), ბაჲჲაჲ „შეკითხვა“ (კვან.), ბეჲჲაჲ „ჩაქრობა“ (კვან.).

კვანადურის ინფინიტივის ფორმაში, რომელიც გრძელი ა ხმოვნით ბოლოვდება, ა თემიან ზმნებს მუდამ აჲ მოუდის.

იჲ: სიჲ „დათვი“ (თლის.).

ამრიგად, ნაზალიზებულ ხმოვანთაგან გეხვდება:

აჲ	იჲ	უჲ	ეჲ
აჲ	იჲ		

¹² შდრ. ანალოგიური მდგომარეობა ხუნძური ენის ხუნძახურ კილოში. იხ. ჩვენი: „КОНСОНАНТИЗМ“, გვ. 36 და შმდ.

არის შემთხვევები, როცა ერთ კილოკავს ნაზალიზებული ხმოვანი აქვს, ხოლო მეორეს (იმავე სიტყვაში)—არანაზალიზებული ხუმტ. ჰიკაბ—თლის. ჰერკაფე—კვან. ჰიკაბ „დიდი“.

ნაზალიზებული ხმოვანი (თავის მხრივ მეორეული) ასეთ შემთხვევებში გამარტივებულია.

თლის. დე „მე“ ერგატივში იწნება დენდ. ამოსავალია დენ ფუქე სახელობითისათვის, რომელსაც ერგატივში დ სუფიქსი დაერთო. სქემატურად:

სახ. დენ > დე > დე, ერგ. დენ-დ.

სრულებით ასევე მე „შენ“: ერგატ. მენდ. (სახ. მე < მე < მენ). ამოსავალი ფორმები დენ, მენ დაცულია ანდიურ ენათა უმეტესობაში (შდრ. ხუნძ. დენ „მე“, მენ „შენ“). თლის. შაჟ, კვან. შაი „რძე“ < შაჟე, შაინე, შდრ. ბოთლ. შაილე, ანდ. შაიმე „რძე“. თლის. ესა, კვან. ისა „ყველი“ < ესა, ისა, შდრ. ბოთლ. ისა, ტრნდ. ინსა, ხუნძ. ნისო „ყველი“. კვან. ჰაკიტა „ყური“ < ჰაყიტა, შდრ. რიგ ანდიურ ენათა ჰანკიტა „ყური“.

კვან. ჰიკაბ „დიდი“ < ჰიყაბ, შდრ. თლის. ჰერკაფე.

§ 3. გრძელი ხმოვნები. გრძელი ხმოვნები გამოთქმაში არც თუ იშვიათია, მაგრამ ისინი დაუდევრობით გამოირჩევიან: ერთსა და იმავე სიტყვაში ხან გვხვდება გრძელი ხმოვანი და ხან არა, მნიშვნელობას ეს არა ცვლის. ასეთი სიგრძე ფაკულტატური სასაუბრო ინტონაციური გარძელების შთაბეჭდილებას ტოვებს. მაგრამ არის შემთხვევა, სადაც გრძელი ხმოვანი არ არის ფაკულტატური, მისი შეცვლა სათანადო მოკლე ხმოვნით არ ხდება. ასეთ პირობებში შეიძლება ვილაპარაკოთ ხმოვნის სიგრძის ფონემატურობის შესახებ¹⁴. გრძელი ხმოვნები მორფემებში იშვიათია, მაგრამ საკმაოდ ხშირია მორფემათა საზღვარზე. აღსანიშნავია ისიც, რომ შემთხვევათა დიდი უმეტესობა ზმნებზე მოდის.

თლისური:

ჰ: ვაშან „ვაჟები“, ზინან „ძროხები“, რომაგუ „ხეზე“, იმაგუ „მამისაკენ“, წარან „დაალევიან“ (კაუზატივებში მუდამ ჰ გვაქვს), ხინკე „ხინკლები“ (შდრ. ხინკა „ხინკალი“), ჰეჟლა „რისთვის“.

ნ: შან „რძე“ (|| შაინი), სინე „დათვი“, ხვანნე „ცხენები“, ააშან „ქალიშვილები“, ბნრობ „იცის“.

მ: ბუხანდი „გათია რა (ლამე)“, რეკვედი „შეჯდა რა“.

თლონდოლური:

ჰ: ეჰუნან „შესაძლებელია“ (ხუმტ.), წან „დაალევინა“ (ხუმტ.).

¹⁴ გრძელი ხმოვანი მეორეულია, კომბინატორული ბგერათცვლილების შედეგი. იხ. ქვემოთ.

ჰამო „ნახა რა“ (ხუმტ.), ბჲ „მოვიდა“ (თლონდ.), ჰანი „აჩვენა“ (თლონდ.).

ჲ: ჴეჲ „დაწერა“, ჰე „უკან“ (ხუმტ.), ტელო „ჩაარქო რა“ (ხუმტ.), ბეჲჲ „უცოდინარი“ (ხუმტ.), ბე „ისწავლა, იცოდა“ (ხუმტ.), გენა „წევა“ (თლონდ.), წეჲ „დალია“ (თლონდ.).

ჴ: ვოჲ „ეყო“ (ხუმტ.), ჰოჲ „კარგი“ (მდრ. ჰოჲ „საფლავი“ (ხუმტ.), ოჩა „ქათამი“ (თლონდ.), ბოწირა „ოთხჯერ“ (თლონდ.).

ჲ: ჲე „იქ“ (მდრ. ჲე „თავი“) (ხუმტ.), ბჲრა „ოთხი“ (თლონდ.).

კვანაღური:

ჲ: ხაბი „ქვაბები“ (მხ. ხაჲ), გალა „კეთება“, ჴეჲ „ხელთ“, ვეჲო „მოვიდა რა“, ჴეჲო „დაწერა რა“, ხეჲემ „თეუხი“, თჲ „კვიცი“, წალა „ცეცხლს“ (მიც. ბრ.), წაბი „ცეცხლები“ (მრ., მდრ. მხ. წაჲ „ცეცხლი“)16. ჰჲ „ნახა“, ვჲ „მოვიდა“ კეჲ „მოკლა“, ვასაჲ „ბიძაშვილი (მამაკაცი)“, ბელაჲ „წერილი“ (მრ. ადამ.), ჴალაჲ „თეთრი“, ჴაბა „უკან“.

კვანაღურში ინფინიტივს გრძელი ჰ ხმოვანი აწარმოებს: ჴეჲრა „წერა“, წეჲრა „სმა“... ის ჰმნები, რომლებიც ნამყოს წარმოების მიხედვით „ა რიგს“ განეკუთვნება, ნამყოსა და ინფინიტივის ფორმას ერთმანეთისაგან ა ხმოვნის სიგრძე (ინფინიტი.)—სიმოკლით (ნამყო) განარჩევენ:

ინფინიტი.

ნამყო

ბეჲჲჲჲ „ჩაქრობა“

ბეჲჲჲჲ „ჩაქრა“

ბასაჲ „თხრობა“

ბასაჲ „უთხრა“

ჲ: ჰე „უკან“, ხეჲ „წინ“, მესეღალა „ოქროსიც“, გენო „ქნა რა“, გენი „გააკეთაო“, ო: ბნრა „იცის“. ო: ჰოჲ „კარგი“, ოჩა „ქათამი“, ოჲჲ „მას“, ბეჲჲჲჲბი „საქიროაო“, ჴამოლა ჴიჲი „ვირის ზევით“.

ამროგად, გრძელ ხმოვანთაგან დასტურდება ჰ (ყველაზე ხშირად), ჲ, ო (შეღარებით იშვიათად). რამდენსამე შემთხვევაში ჩანს ო და ჲ.

გრძელ ნახალიზებულ ხმოვანთაგან ჩვეულებრივია ჰჲ, სხვა ხმოვნები იშვიათია.

ერთი და იმავე სიტყვის პარადიგმებში შეიძლება ხან გრძელი ხმოვანი გამოვლინდეს, ხანაც მოკლე: ტელა < ტე-ილა „შერქობა“, ტელილა < ტე-ალ-ილა „შერქობინება“ (ხუმტ.).

§ 4. მახვილის შესახებ. მახვილი სუსტი დინამიკურია, დისტინქციური ფუნქციის მქონე. მეტწილად მახვილის ადგილი განსაზღვრუ-

16 აჲ რმ ფორმებში, სადაც აჲ კომპლექსი თანხმოვანთა შორის ექცევა, გადაღოს ჰ-ში (CაჲC > CჲC).

ლია სიტყვის მორფოლოგიური ფორმით (მაგ., წამყოში მახვილი არას-
 ღროს ბოლო მარცვალზე არაა, ინფინიტივში კი პირიქით — მუდამ ბოლო
 მარცვალზეა). მახვილი მოძრავია. ნიმუში (ხუმტ.):

მრ. რ.

მრ. რ.

სახ. სარ „მელა“

სარა || სარაბი

ერგ. სარარ

სარარ || სარაბარ

ნათ. სარალ'ა

სარალ'ა || სარაბალ'ა

§ 5. ხმოვანთა მაგარი შემართვა. ხმოვანი სიტყვის თავში ყოველ-
 თვის მაგარი შემართვით გამოითქმის. შემართვის ამ თავისებურებას ფო-
 ნემატური მნიშვნელობა არა აქვს (თუმცა გამოთქმის ნორმას წარმოად-
 გენს). ჩანაწერებში მაგარ შემართვას სპეციალურად არ აღვნიშნავთ.

თ ა ნ ხ მ ო ვ ე ნ ე ბ ი

§ 6. წარმოვადგენთ თანხმოვანთა სისტემის ზოგად ფონეტიკურ
 ლახასიათებას (სქემაში შეტანილია ყველა კილოკავის მონაცემები)¹⁶.

წარმოების ბეარობა წარმოების ადგილი	ხ შ უ ლ ი			აფრიკატი		ს პ ი რ ა ნ ტ ი			სონორი
	მჟღერი	ყ რ უ		ყ რ უ		მჟღერი	ყ რ უ		
		ფშინე.	მკეთორი	ფშინე.	მკეთორი		ძლიერი	ფშინე.	
მაგისმიერი	ბ	ფ				ვ			მ
წინაენის- მიერი	ენაკბილ.	ღ	თ	ტ					ნ
	სინინა				ჩ	ქ	ც	ძ	ჭ
	შიშინა				ჩ	ქ	ც	ძ	ჭ
შუაენისმიერი	გ	ქ	კ			ღ			
უკანაენის- მიერი	წინა რიგი	გ	ქ	კ				ხ	
	უკანა რიგი						ღ	ხ	ხ
ჭარინგალური				ჭ	ყ	ჭ	ლა	ქა	
ღარინგალური				ც				ქ	
ლატერალური				ტ					ლ

¹⁶ აქლია თლისურის ც, ცხ, ჩა, ლ, ლ' (იხ. ქვემოთ ცალკე სქემა).

§ 7. მკვეთრად გამოირჩევა თანხმოვანთა სისტემის ორი ძირითადი ტიპი, კილოკავების მიხედვით ერთმანეთისაგან განსხვავებული. ერთ ჯგუფში შედის თლონდოდურ-ხუმტადური და კვანადურ-ჰემერსოული კილოკავები (პირობით—კილოკავთა დასავლური ჯგუფი), მეორეში კი თლისურ-თლიბიშოური კილოკავი (პირობით—კილოკავთა აღმოსავლური ჯგუფი). ამ ორ ჯგუფს შორის სხვაობა იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ მათი განხილვა ცალ-ცალკე უფრო მოსახერხებელია.

პირველ ჯგუფში შემავალ აულთა (თლონდოდა, ხუმტადა, კვანადა, ჰემერსო) თანხმოვანთსისტემა არსებითად ერთგვარია:

წარმოდგენთ თანხმოვანი ფონემების სქემას კვანადის, ჰემერსოს, თლონდოდისა და ხუმტადის მეტყველების მიხედვით:

ხშული	{	მელერი	ბ	ღ	გ	გ		
		ფშინვიერი	ფ	თ	ჩ	ქ	ქ	ჯ
		მკვეთრი	ტ	წ	ჭ	ჯ	კ	ტ ^ა ყ ^ა ლ ^ა
სპირანტი	{	მელერი		ზ	ჟ	ლ	ჭ	
		ფშინვი.	{ ძლიერი	{ ს ^ა შ ^ა }	ხ	{ ხ ^ა }	ლ ^ა ჰ ^ა ჰ ^ა	
		{ სუსტი	{ ს ^ა შ ^ა }		{ ხ ^ა }			
მკვეთრი		წ ^ა ჰ ^ა						

სონანტები: ვ, ა, რ, ლ, მ, ნ.

წარმოდგენილი სისტემა საკმაოდ მარტივია: ხშულებს აკლია რიგე წვერი, რის გამოც სამეულებს სახით წარმოდგენილია მხოლოდ დ, თ, ტ; ზ, ჰ, კ; გ, ქ, ჯ. ბაგისმიერებს აკლია მკვეთრი, სისინა აფრიკატთაგან მხოლოდ წ გვაქვს (აკლია მელერი და ფშინვიერი), ხოლო შიშინა აფრიკატებს აკლია მელერი, ისევე, როგორც ფარინგალურებს. საერთოდ მელერი აფრიკატები არა გვაქვს. ცალეულებით (მკვეთრით) არის წარმოდგენილი ლატერალური და ლარინგალური ხშული.

სპირანტთა რიგში აღსანიშნავია მკვეთრი სპირანტების წ^ა-სა და ჰ^ა-ს არსებობა.

სპეციფიკური ლატერალური თანხმოვანი მხოლოდ ორია: აფრიკატი ტ^ა და სპირანტი ლ^ა (გამოთქმაში ორივე ძლიერია, თუმცა დაპირისპირების არ არსებობის გამო ნეიტრალურებს წარმოადგენენ). იხ. აგრეთვე § 18.

აღსანიშნავია პალატალიზებულ უკანაენისმიერთა რიგის გ, ქ, ჯ არსებობა. ეს რიგი (რომელიც ისტორიულად მეორეულია, იხ. § 16), ამჟამად ფონემატურობას იძენს, რამდენადაც სათანადო უკანაენისმიერ.

რიგთან (გ, ქ, კ) იდენტურ პოზიციაში შეიძლება შეგვხვდეს (ისტორიულად ეს გამორიცხული იყო მათ შორის დამატებითი დისტრიბუციის არსებობის გამო).

ჟ და განსაკუთრებით ჰჰ საკმაოდ იშვიათია. ეს ფარინგალური სპირანტები მეტწილად (მაგრამ არა მხოლოდ) ნასესხებ სიტყვებში იჩენენ თავს.

იმ ბგერათაგან, რომლებიც სისტემის მიხედვით იყო მოსალოდნელი, მაგრამ გვაკლია, ცალკე უნდა აღინიშნოს ც-ს საკითხი. ც როგორც ფონემა არა გვაქვს, მაგრამ ც შეიძლება ნასესხებ სიტყვებში შეგვხვდეს¹⁷ ამრიგად ეს ბგერა კვლავ შემოდის. ასევე, ფშვინვიერი აფრიკატი ლ¹⁸ შეიძლება შეგვხვდეს ნასესხებ სიტყვებში.

ცალკეულ რიგთა და ბგერათა გამოთქმის შესახებ შემდეგი უნდა აღინიშნოს:

პალატალიზებული თანხმოვნები (გ[~], ქ[~], კ[~]) გამოითქმის ძლიერი პალატალიზაციით. სარტიკულაციო ადგილი იმდენად წინაა წამოწეული, რომ გამოთქმაში იგი სათანადო აპიკალესა და შიშინა აფრიკატებს უახლოვდება (გ[~] უახლოვდება ღ[~]/გ-ს, ქ[~]—თ[~]/ჩ-ს, კ[~]—ტ[~]/ჭ-ს).

მკვეთი სპირანტები წჰ და ჰჰ გამოითქმის როგორც ძლიერი თანხმოვნები (ისტორიულად ისინი ძლიერი აფრიკატებია). გამოთქმაში წჰ და ჰჰ წმინდა სპირანტებია.

ნეიტრალური აფრიკატები და სპირანტები რეალიზებულია როგორც ძლიერები, მაგ., აფრიკატები ტჰ, ჯ, ყ, სპირანტები ზ[~], ლ[~] (ეს ისტორიულად აიხსნება: წარმოშობით ისინი ძლიერები არიან, მათი განეიტრალურება გამოიწვია შესაბამის სუსტთა დაკარგვამ). რაც შეეხება ნეიტრალურ წ-სა და ჰ-ს, ისინი ხშირად (მაგრამ ფაქულტატურად) გამოითქმიან როგორც ძლიერი აფრიკატები (წჰ და ჰჰ)¹⁷.

ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი თავისებურება ბაგვალური კონსონანტიზმისა (განსახილველ აულთა მეტყველებაში) ისაა, რომ დაპირისპირება ძლიერ და სუსტ თანხმოვანთა შორის (ესოდენ დამახასიათებელი ხუნძურ-ანდიური ენებისათვის) გამოხატულია ძალზე მკრთალად. სულ სამიოდე წყვილი დასტურდება ამ კორელაციის მქონე: ხჰ—ს, შჰ—შ და ხჰ—ხ. ამ წყვილულეშიც კორელაცია სუსტადაა დატვირთული. ისტორიული წყვილები წჰ—წ, ჰჰ—ჰ დაიშალა ძლიერ კორელატთა გასპირანტების გამო, ლ[~]ა—ლ[~] მოიშალა სუსტი კორელატის გაქრობის გამო და სხვ. (იხ. ქვემოთ ბგერითი ცვლილებების შესახებ). ხსენებული

¹⁷ წ-სა და ჰ-ს ამგვარსა თუ იმგვარს რეალიზაციას ფონოლოგიური ღირებულება არა აქვს. მაგ. წაჰ || წაჰა „ცეცხლი“ (< წაჰ), წულ || წაჰულ „ქოხი“ (< წულ), ბეწი || ბეწი „გაძლა“ (< ბეწი)... მაგალითები ხუშტადურია.

კორელაციის მოშლითაა გამოწვეული ის საყურადღებო თვისება, რაც განსახილველ სისტემას აქვს ამჟამად: ყველა მკვეთრი ნეიტრალურია (ტ, წ, ჰ, კ, კ; უ, ტფ, ხ, წფ, ქფ). თუ გავითვალისწინებთ, რომ ნეიტრალურია ყველა ფშვინვიერი ხშულიც (და, ცხადია, ყველა მქლერიც, რომელიც ნეიტრალურია ხუნძურ-ანდიურ ენებში საერთოდ). ირკვევა, რომ კორელაცია ძლიერი—სუსტი მხოლოდ ფშვინვიერ სპირანტებშია შესაძლებელი.

§ 8. თლისურ-თლიბიშოური კონსონანტიზმი. თლისურ-თლიბიშოური კილოკავის კონსონანტიზმი საგრძნობლად განსხვავდება სხვა კილოკავთა კონსონანტიზმისაგან თავისი სისრულითა და სირთულით.

თანხმოვანი ფონემების სქემა თლისისა და თლიბიშოს მეტყველების მიხედვით:

სშული	ფშვინგ.	მქლერი	ბ	ღ				
		{ ძლიერი სუსტი }	ფ	თ	{ ც ^ფ ჩ ^ფ (ქ ^ფ) ც ჩ ქ }	ლ'	ჯ	
	მკვეთრი	მქლერი	ტ					
		{ ძლიერი სუსტი }	ტ	{ წ ^ფ ქ ^ფ (კ ^ფ) წ ქ კ }		ტ ^ფ	ყ	ხ
სპირანტი	ფშვინგ.	მქლერი		ზ	ჟ	ღ		ჭ
		ძლიერი		{ ს ^ფ შ ^ფ ხ ^ფ }	ხ'	{ ლ ^ფ }		ჭ ^ფ
		სუსტი		{ ს (შ) ხ }	ხ'	{ ლ ^ფ }		ჭ ^ფ ჰ

სონანტები: ვ; ა; რ, ლ, მ, ნ

ძირითადი, რითაც ეს სქემა ზემოთ განხილულისაგან განსხვავდება, ისაა, რომ აქ მკაფიოდაა წარმოდგენილი დაპირისპირება ძლიერ და სუსტ თანხმოვნებს შორის. ნაცვლად კილოკავთა დასავლური ჯგუფის სამი წყვილისა, აქ ათი წყვილი გვაქვს (ც—ც^ფ, ჩ—ჩ^ფ, ქ—ქ^ფ, კ—კ^ფ, წ—წ^ფ, ჰ—ჰ^ფ, ს—ს^ფ, შ—შ^ფ, ხ—ხ^ფ; ლ'—ლ'^ფ). წყვილთა ამ სიმრავლეს აპირობებს ისეთი ბგერების არსებობა (განსხვავებით დასავლური ჯგუფის კილოკავებისაგან), როგორცაა: ც, ც^ფ, ჩ^ფ ქ^ფ, კ^ფ, ლ'. თლისურში უკეთაა წარმოდგენილი ლატერალთა რიგი: ნაცვლად, მაგ., თლონდოდურის ორი ლატერალისა (ტ^ფ და ლ'^ფ) თლისურში ოთხი ლატერალია: ლ', ტ^ფ, ლ'^ფ, და ლ'.

თლისურში არა გვაქვს პალატალიზებული უკანაენისმიერები (გ', ქ', კ'), რამდენადაც ისინი შიშინა თანხმოვნებში (სათანადოდ ფ, ჩ, ჰ-ში) გადავიდნენ (იხ. § 16).

ცალკეულ ბგერათა გამოთქმა თლისურში ისეთივეა, როგორც, მაგალითად, თლონდოდურში (წჁ და კჁ, აქაც აბრუპტივი სპირანტებია, მაგრამ საერთო სქემაში მათი მოთაქება ხშულებთან უფრო გამართლებული ჩანს).

რიგ ფონემას (ქჁ, კჁ, შ) სუსტი ფონოლოგიური დატვირთვა აქვს (იშვიათად გვხვდებიან და სათანადო კორელატთან შერწყმის ტენდენციას ავლენენ).

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს თლისურ-თლიბიშოურისათვის დამახასიათებელი ერთი მოვლენა: სუსტი სიბილანტები (განსაკუთრებით წ, ჰ, ს, შ) იმდენად ძლიერად გამოითქმიან, რომ ზოგჯერ მათი გარჩევა ჭირს სათანადო ძლიერისაგან (წ/წჁ, ჰ/ჰჁ, ს/სჁ, შ/შჁ). სუსტი შ, მაგალითად, თითქმის არც კი დასტურდება (შ > შჁ).

სხვაობა დასავლურ (მაგ. თლონდოდურ) და აღმოსავლურ (მაგ., თლისურ) კილოკავთა შორის ისტორიულად ადვილი ასახსნელია: თლისური სქემა არქაულია, ხოლო თლონდოდური—ახალი და ძლიერ გამარტივებული (ერთ-ერთი ყველაზე გამარტივებული ხუნძურ-ანდიურ ენებში!). ეს გამარტივება შეპირობებულია ისტორიულად მოქმედი რიგი ფონეტიკური პროცესით. უმთავრესია: აფრიკატთა სპირანტიზაცია (იხ. § 17), ლატერალთა ცვლადობა (იხ. § 18), ქჁ და კჁ თანხმოვანთა გაქრობა (იხ. § 19, 20).

§ 9. ცალკეულ თანხმოვანთა შესახებ. ფარინგალური მკლერი სპირანტი ჯ ანდიურ ენებში (თუ ნასესხებ სიტყვებს არ მივიღებთ მხედველობაში—ხუნძურიდან, არაბულიდან) საერთოდ იშვიათია, თუმცა ასეთ შემთხვევაშიც შეიძლება შეიცვალოს ც-თი (როგორც ფაქულტატური ვარიანტი). ბაგვალურში, განსაკუთრებით თლისურში, ჯ შედარებით მკვიდრად გრძნობს თავს (ოლონდ მისი ისტორიული რაობაა გაურკვეველი). მაგ.: ჭუჭუჩა, „ქათამი“, ჭამი „ვირი“, ჭასა „თრთვილი“, ჭაჩობ „მწვანე“, ჭეჩ „ვაშლი“, ჩვაჭა „თევზი“, ჭარა „თავთავი“, მიჭარ „ცხვირი“, ბაჭა „სახე“ (შდრ. თლონდ. ბაჭა „სახე“, მეჭელ „ცხვირი“)..¹⁸ ამ მაგალითებშიც ძნელია გამოვრიცხოთ ხუნძურის გავლენა (შდრ. ხუნძ. ჭეჩ „ვაშლი“, ჭურჩინაბ „მწვანე“, ჩაუჭა „თევზი“, მეჭერ „ცხვირი“)¹⁹ ან ხმაბაძვის ელემენტები (ჭამი „ვირი“, ჭუჭუჩა „ქათამი“). არაბულ-ხუნძურიდან შემოსული სიტყვები ჯ-ს ჩვეულებრივად ინახავს (ყაჭიდა „ყაიდა“, საჭათ „საათი“, მუტეჭაბ „დამჭერე“)..

ანალოგიურ მდგომარეობაშია ჯ-ს ყრუ შესატყვისი ჰჁ. ანდიური

¹⁸ თლიბიშოურში ბაჰა „სახე“. ცხვირის აღმნიშვნელი სიტყვა ყველგან ჯ-ს ავლენს (თლონდ. მეჭელ, ხუმტ. მეჭერ, კეან., თლის., თლიბ. მიჭარ).

ენებისათვის **ჰ** არაა ნიშნული (თუმცა მაგალითები მისი ხმარებისა— განსაკუთრებით ნასესხებ სიტყვებში.— ჩვეულებრივი მოვლენაა). ბაგვალურში (განსაკუთრებით თლისურში) **ჰ** საკმაოდ გვედრია: ჰოქელ „ორთქლი“, ჰადურ „ზა“, ჰელექო „მამალი“, ჰაეათაბ „საჭირო“, ჰიფაიდე „დაიხვიეინა რა“, აჰე-ჰელა „ღრიანცელი“, საჰა—საწყაოა... თითქმის ყველა ეს სიტყვა ნასესხები ჩანს (ხუნჭურიდან, არაბულიდან), მაგრამ რამდენსამე შემთხვევაში **ჰ** ვლინდება თლისურში სხვა ანდიურ ენათა ანლაუტისეული **ჰ**-ს ნაცვლად (პირველადი **ჰ** არაა): ჰერტემე „ფესვი“, ჰარწა „ჰიანკველა“, შდრ. აგრეთვე ხუშტადური ჰაჰაჰა „ძირს“. კვანადურში **ჰ** გვაქვს საკუთარი მარაგის სიტყვაში ვუჰაეო ეკვა „ღვიძაქს“.

თავდაპირველადი **ც** ბაგვალურში **ხ**-ში გადავიდა. თლისურში სპორადულად **ც** დასტურდება: არც (თლონდ. არს) „ფული“, ცეპ (თლონდ. სებ) „ერთი“. შდრ. სხვა მაგალითები: -ბასან „უამბო“ (< *ბაცან, შდრ. ხუნძ. ბიცანა), ბისან „ნახა“ (< *ბიცან, შდრ. ახვ. მიჩენი); უნსა „ხარა“ (< *უნცა, შდრ. ხუნძ. იც), სინ „დათვი“ (< *ცინ, შდრ. ხუნძ. ცი) და სხვ.

თითო-ოროლა შემთხვევაში **ც** სხვა კილოკავებშიც ჩანს: დარც „ბაჰია“ (კვან.), ფერც „გუთანი“ (თლის., შდრ. თლონდ. ფერეწა, ხუნძ. ფურეცა), ლახაეც II რახაეც „ჩაჰვი“ (ხუშტ., შდრ. ხუნძ. რახაასა)...

გვხვდება რამდენიმე გაორკეცებული თანხმოვანი, მაგ. დდ (გამოითქმის როგორც გემინატი თთ), ლლ. ორივე კომბინატორული გზითაა მიღებული, მაგ. დდ < ბდ (იხ. § 26), ხოლო ლლ < რლ (იხ. § 25) ან კიდევ ორი ლ-ს შეხვედრით. ყველა ეს ბგერა (დდ, ლლ...) მორფემათა საზღვარზე გვხვდება (მაგ. ბაზარ-ლა > ბაზალლა „ბაზარში“, ჰინწილ-ლა > ჰინწილლა „თითიც“). ზოგჯერ ორმაგ ლლ-დ ისმის ისტორიული ტ'-ს რეფლექსი ხმოვანთა შორის. ორმაგი ლლ აქვს ხუშტადურს ნამყოღროის აბსოლუტივის ფორმაში (კომბინატორულ ნიადაგზე, იხ. § 26)¹⁹.

უფრო იშვიათია ნნ (ასევე კომბინატორულად მიღებული ნლ-საგან, იხ. § 26).

ცალკე უნდა აღვნიშნოთ პალატალიზებული ნ'-ს არსებობა ხუშტადურში ეს დასტურდება არსებითად მხოლოდ ერთ ზმნისართში (და

¹⁹ ლლ ისმის ზნაში სალი „უბინა“ (კვან., ხუშტ.), კვალლი „ადლდა“ (კვან.) ასევე: ჰელა „დაწევა“ (შდრ. ჰელა „შეუყვარდება“), ლლე! „ეი“ (ხუშტ.). ლლ-ს წარმოშობა აქ უცნობია. ლლ გვხვდება სხვათა სიტყვის აფიქსში: ბეკვასა-ალლი „იქნებაო“ (ხუშტ.), ებახალი „ნეტავ რაო“ (ხუშტ.), ზოგი ინფორმატორი აზრიაუნებს ტ'-ს რეფლექსს, მაგ. ბაღილა „ყვირილი“ და ბაღილა „ჩაცმა“. ამოსავალია ორივესთვის ომონიმური *ბატ'- ფუძე (შდრ. ბოთლ. ბაგ- 1. დაძახა, 2. წაიკითხა, 3. ჩაიკვა). ზოგან ლ > ლლ ინტენსიურობისათვის ხაზგასმით შეიძლება იყოს გამოწვეული.

მისგან ნაწარმოებ სიტყვებში): უნ²⁰ „იქ“ (უნ²⁰-სა „იქიდან“)... ახ²⁰ „აქ“ (|| ახ²⁰, ახ²⁰-და „აქვე“). ნ²⁰ პალატალიზებული ჩანს მომდევნო ი-ს გავლენით (შემდგომ ი წინ გადასმულა): უნ²⁰ „იქ“ < *უნი (მეტათეზისით *უენ). ახ²⁰ „აქ“ < *ანი (მეტათეზისით აენ, რაც არსებობს კიდევ).

თლობიშოურში დასტურდება რბილი ლ, რომელიც მკაფიოდ ისმის ინტერვოკალურ პოზიციაში, როლესაც ლ-ს მომდევნო ხმოვანია ა (ალა, ელა, ოლა, ილა): წანდალ²⁰ „დაცვა“ (ინფინიტივის -ალა დაბოლოება რბილ ლ-ს შეიცავს), იმაკოლ²⁰ „მამაც კი“, ჰელ²⁰-აღუსა „უქანა“... რბილი ლ ზოგიერთის გამოთქმაში ანლაუტსა და აუსლაუტშიც გვხვდება (მულულ²⁰ „ზურგი“, უსთულ²⁰ „მაგიდა“, ლ²⁰-ამადურ „სტაფილო“, ლ²⁰-აჩა „შალაშინი“). ფონემას რბილი ლ²⁰ არ წარმოადგენს.

ფონეტიკური პროცესები

§ 10. ვიწრო ხმოვნების მოკვეცა. სიტყვის (უპირატესად სახელის) აბსოლუტურ ბოლოში უმახვილო ვიწრო ხმოვნები ი და უ იკვეცება: ი იკვეცება საესებით, ხოლო უ-მ შეიძლება კვალი დატოვოს ვ-ს სახით, რომელიც ფონეტიკურად რეალიზებულია როგორც მეტად მოკლე უ. ეს პროცესი ბაგვალურის ყველა კილოკავს ახასიათებს. ბრუნების პროცესში, ზე სახელი ისტორიულად ერთფუძიანი ბრუნებისაა, სათანადო ხმოვანი (სახელობითის ფორმაში მოკვეცილი) შენარჩუნებულია, რამდენადაც აქ ეს ხმოვანი დახურულ მარცვალში აღმოჩნდება (და არა აბსოლუტურ ბოლოში)²⁰.

ი-ს მოკვეცა (მაგალითები თლონდოდურია, ფრჩხილებში მითითებულია ირიბ ბრუნებათა ფუძე, სადაც სახელობითის ფორმაში მოკვეცილი ხმოვანი დატულია): მიწა (მიწაი-) „ენა“, მიყ (მიყი-) „გზა“, რიტა (რიტაი-) „ხორცი“, ილ²⁰ (ილ²⁰ი-) „ჩვენ“ (ინკლუზივი), ვასა „ძმა“, დასა „და“, მილპ (მილპი-) „მზე“, უნშა „მიწა“, თუფ „თოფი“, მიპ „მატყლი“, ლან „პური“, რაჟ „ნიორი“, ტუბ „ნაწილი“, ჰანტ „რწყილი“, რატა „ძვალი“, ნაწა „ტილი“.

ამავე რიგისაა მესერ „ოქრო“, მერ „ლუდი“, ჰურ „შეშა“... აქ ბოლო რ მიღებულია დ-საგან. პროცესი დ > რ ვერ მოხდებოდა, ბოლოში რომ ხმოვანი არ ყოფილიყო (იხ. § 22). ასევე: მაკ²⁰ „ბავშვი“, შეკ²⁰ „ძარღვი“ გვიჩვენებს, რომ აქაც -ი მოკვეცილია, წინააღმდეგ შე-

²⁰ ბოლო -ი და -უ დატულია ანდიურ ენათა უმეტესობაში, ზოგს ენაში კი. მაგალითად ჰამალურში (თუმცა არა ყველა კილოკავში). ხსენებულ ხმოვანთა მოკვეცა კიდევ უფრო ძლიერია, ვიდრე ბაგვალურში. მაგ.. ჰაქვარულ კილოკავში მოკვეცილია ი ნამყოს-ფორმებშიც (ბეტა-ი > ბეტა „მონა“). წყარო: *ქართული ენის ფონეტიკა* შ. 1977 წ. გვ. 107-108.

მთხვევაში კ-ს პალატალიზაცია არ მოხდებოდა (იხ. § 16). ერგატვის ფორმაში მოკვეცილია ი: ილურ „დედამ“ < ილური (< ილუ-დი), ვარან-დ „აქლემმა“ < ვარან-დი და მისთ.

რიგ შემთხვევაში ი მოკვეცილი არაა: ნამყო დროის ფორმებში (ე. წ. „ი რიგის“ ზმნებში): ბეჰი „მოიტანა“, ბელ'ი „წავიდა“ (თლონდ.). უბი „გააკეთა“, წიარი „დალია“ (თლის.). წინი „უჩხელიტა“, ბიპი „მოიტანა“ (კვან.).

ზმნისართებში: სუნი „გუშინ“, ეპელი „დღეს“, ეში „შინ“, არი „აქ“, ორი „იქ“, აპი „ზევით“, პიტჰი „ქვევით“, პინი „შიგნით“, სეერი „წინ“, პარდი „ძალიან“. ამავე რიგს მიყვება ზოგი ლოკატივი და ადგილის სახელი: ყეპენი „ტომარაში“, კაფინი „ქოთანში“, პური „ყანაში“... ირი „ტინდი“ (აულია), ჰემესი „ჰემერსო“ (აულია), ასანტი „ასანტი“ (ხუტორია), ლ'ენტი „თლენტლი“ (ხუტორია). პირის ნაცვალსახელები: ილ'ი „ჩვენ“ (ინკლუზ.), იში „ჩვენ“ (ექსკლუზ.), ბიშთი „თქვენ“.

სახელთა მრავლობითის ფორმები: ჰაკუაბი. „ცოლები“, გიზანაბი „ოჯახები“... ნასესხები სიტყვები: ყოტი „პირობა“, შაპი „შაური“, ჩინი „ფაიფური“.

ხმოვნის (ნაზალურის) მომდევნო ი არ იკვეცება (თუმცა გამოთქმაში მოკლე ი-დ ისმის) წაიი „მარილი“, ჰვაიი „სუნი“, ქუნი „მამალი ცხვარი“, კუნი „კვამლი“, ჰუნი „თესლი“.

უ-ს მოკვეცა (მაგალითები თლონდოღურია, ფრჩხილებში მითითებულია ირიბ ბრუნვათა ფუძე, სადაც სახელობითში მოკვეცილი უ. დაცულია არაბოლოკიდურ პოზიციაში): ყარ (ყარუ-) „დრო“, ყურყ (ყურყუ-) „ბაყაყი“, ილპ (ილპუ-) „ცური“, ანეთ (ანეთუ-) „ნაჯახი“, ზებ „დღე“, ბოწი „მთვარე, თვე“, ჰვებ „წისქვილი“... კათვ (კათუ-) „ცხენი“, მილპვ (მილპუ-) „ფრჩხილი“, ლაევ (ლაეუ-) „ხელი“, ლუნღვ (ლუნღუ-) „მტრედი“, ბუჰვ (ბუჰუ-) „ბუ“, ტუნტვ (ტუნტუ-) „ბუზი“, სუსუკვ (სუსუკუ-) „საკერი“, ჰათვ (ჰათუ-) „მუჭი“, ნიჰვ (ნიჰუ-) „მუხლი“, ისვ (ისუ-) „ლოჯის კბილი“, ლეწვ (ლეწუ-) „მამა“, მიეთვ (მიეთუ-) „წვერი“ (нопия), მატვ (მატუ-) „სიზმარი“, ჰილვ (ჰილუ-) „ფრთა“, „ფსკერი“, ყერვ (ყერუ-) „ხორბალი“, სინვ „წებო“, იჩვ „კაკი“, მუჩვ „ქარი“ და სხვ. მრ.

უ-ს სრულ მოკვეცასა და ვ-ში (-ჟ, ჟ) გადასვლას შორის მკაფიო ზღვარი არა ჩანს, ხშირია პარალელური ფორმები: ლუნღვ || ლუნღ „მტრედი“, ბუჰვ || ბუჰ „ბუ“, მიეთვ || მიეთ „წვერი“, მუჩვ || მუჩ „ქარი“ და მისთ. ზოგჯერ ფაქულტატურად უ ხმოვანიც დასტურდება: სალუ || სალუ || სალ „კბილი“, ყუნეუ || ყუნეუ || ყუნე „ჭიანჭველა“.

როგ შემთხვევაში ბოლოკიდური უ და ც უ ლია:

ნაშყო დროის ფორმებში (აქ უ წარმოშობით ჟ + ი-საგან მოდის, ჟ წინამავალი ფუძისეული თანხმოვნის ლაბიალიზაციის ელემენტია. ხოლო ი ნაშყოს ნიშანი „ი რიგის“ ზმნებში): ბუყუ „გაჰრა“, ბუხუ „დარჩა“, ბუჭუ „დაკლა“. ზმნისართვებში: ეკუ „მეტი“, ტეებუ „დღისით“. ნასესხებ სიტყვებში: თათუ „გემო“, მატუ „სარკე“, ჰაელექუ „მამალი“²¹.

მახვილიანი უ არ იკვეცება:

უ-ს დასუსტების შედეგად ბაგვალურში (ისევე, როგორც ჰამალურში) აუსლაუტში იქმნება ფ. ზე დაბოლოებული თანხმოვანთკომპლექსები (ქათუ „ცენი“ და მისთ.), რაც ხუნძურ-ანდიური ენებისათვის უცხოა²².

§ 11. ხმოვანთა რედუქცია ინლაუტში. შეინიშნება ხმოვანთა (ჩვეულებრივად ვიწრო ი ხმოვნის) რედუქცია ფონეტიკურად განსაზღვრულ პირობებში: 1. შუა (არათავკიდურ და არაბოლოკიდურ) მარცვალში (ინტერსილაბურ პოზიციაში). 2. ი მოქცეულია ორ თანხმოვანს შორის, ამასთან წინა თანხმოვანი სონორია 3. მორფემათა საზღვარზე. ცხადია, გვაქვს სხვა ხმოვნებისა და სხვაგვარ პირობებში დაკარგვის შემთხვევაც, მაგრამ განმსაზღვრელ პირობად ჩამოთვლილ სამ პირობათაგან ერთ-ერთი მაინც არის ხოლმე²³.

აწმყო ზოგადის -იდა (-ინდა) ნიშანი, როცა ის სონორზე დაბოლოებულ ფუძეს ერთვის, კარგავს ი-ს.

წაარ-იდა > წაარ-და „სვამს“ (თლის.)

ყამ-იდა > ყამ-და „ჭამს“ (თლის.)

შდრ. ეიპ-იდა „აეეთებს“, ბაწე-ინდა „ჰკითხულობს“, ბას-ინდა „მოუთხრობს“.

კენადურში მასდარის აფექტიური ბრუნვის ფორმაში მასდარისეული რ-ს მომდევნოდ ი იკარგება:

²¹ ბაგვალურში ი-სა უ-ს მოკვეცის ზოგი საკითხის შესახებ იხ. ჩენი: თანხმოვანთა ერთი რიგის ცვლილებები... გვ. 103, ი. ევრცეაძე, ბოლოკიდურ ხმოვანთა მოკვეცისათვის ანდიურ ენაში, სმამ. 1959, № 2, ტ. 23.

²² ხუნძურში ასეთი კომპლექსები (თავისთავად მეორეულ-ხმოვნის მოკვეცილ მიღებული) გამარტივდა: რაჟ < რაჟე (< რაჟეა) „გული“, ბაყ < ბაყე „მზე“, ბაჟ < ბაჟე „ადგილი“, სეჟ < სეჟე-„დალა“... იხ. ჩენი: „Консонантизм“. გვ. 63.

²³ ჩამოთვლილი პირობები მისაღები ჩანს ყველა ანდიური ენისათვის, სხვათა შორის ასეა შეზღილი ზმნის ფუძეს აფიქსიციული და ანდიურში (ჭვარდ- „წერა“ და მისთ. <ჭვარ-იდ- და მისთ.). იხ. აგრეთვე ჩენი Сравнительный анализ глагольных основ в аварском и аидийских языках, მაჰაჩყალა, 1959, გვ. 30 და შდრ. მარცვალ, რომელშიცაა სარედუქციო ი, მოქცეულია მარცვალთა შორის: VC^s ი CV — VC^sCV.

ბეტვირბა > ბეტვირბა „ხენას“ (შდრ. ნათ. ბეტვირილ'ა).

ხუშტადღურში კაუზატივის ნამყოს აბსოლუტივის ფორმაში კაუზატივისეული -ალ ნიშნის მომდევნოდ იკარგება აბსოლუტივის -იბო დაბოლოების ი (შემდგომ ადგილი აქვს თანხმოვანთა შერწყმას, იხ. § 27): სოორ-ალ-იბო > სოორ-ალ-ბო (>სოორალლო) „დააბრუნა რა“, ტელ-იბო > ტელ-ბო (ტელლო) „შეარქობინა რა“.

დასტურდება უ-ს რედუქციის შემთხვევები (ზემოთ მითითებულ პოზიციაში). კვან.: ჰაბუ-ბეშენ > *ჰაბბეშენ > ჰაბეშენ „სამასი“, ბუყუ-ბეშენ > ბუბეშენ „ოთხასი“, ინშთუ-ბეშენ > ინშთბეშენ „ხუთასი“, ჰატყუ-ბეშენ > ჰატბეშენ „შვიდასი“²⁴.

მრავლობითი რიცხვის მიცემით ბრუნვაში რიცხვის -ალ ნიშნის მომდევნოდ იკარგება ირიბ ფუძეთა მაწარმოებელი უ:

მაკ'-ალ-უ-ლა > მაკ'-ალ-ლა „ბაეშვებს“ (შდრ. ნათ. მაკ'-ალ-უ-ბ „ბაეშვების“). კვან. .

მითითებით-ნაცვალსახელური ფუძე უჰუ-ირიბ ბრუნვებში ფაკულტატურად კარგავს ბოლო უ-ს:

უჰუ-შაუბ > უჰ-შაუბ „იმიისი“ (ნათ. I კლ.). კვან.

უჰუ-ლ'იბა > უჰ-ლ'იბა „იმას“ (აფექტ., II—III კლ.). კვან.

უჰუ-რიბა > უჰ-რიბა „იმათ“ (აფექტ. მრ. რ.). კვან.

ლოკატივის -ლა ნიშნის წინ ხშირად იკარგება ფუძისეული ხმოვანი (არა მხოლოდ ვიწრო) სონორის მომდევნოდ:

ქილა „ხუტორი“ ქილ-ლა „ხუტორში“ (კვან.)

კამა „სახურავი“ კამ-ლა „სახურავზე“ (კვან.)

ხმოვნის რედუქცია შეიძლება გამოიწვიოს მეორე ხმოვანთან შეხვედრამ, მაგ. ტე-ალ-იბო > ტე-ლიბო > ტე-ლბო > ტელლო „შეარქობინა რა“ (კვან.), შდრ. ტე-იბო > ტებო „შეარქო რა“. მაგრამ უფრო ჩვეულებრივი ასეთ პირობებში ხმოვანთა შერწყმაა (იხ. ქვემოთ).

§ 12. ხმოვანთა ახიმილაცია და შერწყმა. ბავალური ხმოვანთა თავმოყრას გაურბის. ორი ერთმანეთის გვერდით მდგომი ხმოვნიდან ერთ-ერთი იკარგება ან მარცვლოვნობას კარგავს (უ > ვ, ი > ჯ), ან კიდევ ხდება ხმოვანთა შერწყმა, რაც ჩვეულებრივად გრძელი ხმოვნის წარმოქმნას იწვევს. ერთმანეთის გვერდით ორი ხმოვნის მოხვედრა თავისთავად მეორეული ფაქტია: ხმოვანთშუა თანხმოვნის დაკარგვაა ამგვარი მეზობლობის მთავარი მიზეზი, უფრო იშვიათად კი ხმოვნით დაბოლოებულ ფუძეზე ხმოვანი სუფიქსის დართვა.

ერთმანეთას მიყოლებით ორი ხმოვანი მაშინ შეიძლება გამოით-

²⁴ ბეშენ „ასი“ სიტყვის წინ დაკარგულია ა: ჰაჰა-ბეშენ > ჰაჰბეშენ „ცხრაასი“.

ქვას, თუ ხმოვანთა შუა გასაყარად ქ გაჩნდება (რადგონ „აოონი“, რადიკუ „რადიო“.). ხშირად ერთი და იგივე სიტყვა გამოითქმის ორი ხმოვნით (შუაში ქ-ს ჩართვით) ან შერწყმულად: ბიყირა || ბიირა || ბირა „იცი“ და სხვ. მრ.²⁵

ხმოვანთა შერწყმისას თუ ერთ-ერთი კომპონენტი ნაზალიზებულია, წარმოქმნილი ხმოვანიც ნაზალიზებული იქნება. შერწყმა გავრცელებულია დახურულ მარცვალში.

ხმოვანთა ურთიერთმოქმედების უმთავრესი შემთხვევები:

1. ილენტურ ხმოვანთა შერწყმა იძლევა იმავე რიგის გრძელ ხმოვანს ($\text{ა} + \text{ა} > \text{ა}, \text{ო} + \text{ო} > \text{ო}, \text{უ} + \text{უ} > \text{უ}$ და ა. შ.): წა-ალ > წაალ „დაალეინა“ (ხუშტ.), ვა-ალ > ვალ „მიაყვანინა“ (ხუშტ.)²⁶, ბიყირა > ბიირა > ბირა „იცი“ (თლონდ.), იპი-ილო? > იპირლო? „გააკეთა?“ (თლონდ.-ილო კითხვ. ნაწილაკია), ბუყურა > ბურა > ბურა „ოთხი“ (თლონდ.), *ჰვაყობ > ჰოყობ > ჰობ > ჰობ „კარგი“ (თლონდ.).

ასევე შეიძლება იყოს წარმომდგარი ინფინიტივის ვ დაბოლოება კვანადურში (კვარს „წერა“, ბასან „თბრობა“...): $\text{ვ} < \text{ა} < \text{აპ} < \text{ალ}^{\cdot} \text{ა.ლ}^{\cdot} \text{ა}$ ინფინიტივის ნიშანია ტინდიურში, ისტორიული ლ^{\cdot} კი ხმოვანთა შორის კვანადურში ჰ-ს იძლევა, რომელიც შემდგომ დაკარგულა.

2. $\text{ე} + \text{ა} > \text{ა}, \text{კ}^{\cdot} \text{ე} + \text{ჰაწა} > \text{კ}^{\cdot} \text{აწა} > \text{კ}^{\cdot} \text{აწა}$ „ოცი“ (კვან.).

აქ ჯერ ჰ დაკარგულია (იხ. § 29); შემდეგ კი ხმოვანთა შერწყმა მომხდარი. შდრ. კერა „ორი“, ჰაწარა „ათი“. ეგვე სიტყვა („ოცი“) თლისურში ჰაჰაწადა-დ იხმის (< ქე-ჰაწადა ასიმილაციით).

3. $\text{უ} + \text{ა} > \text{ვა}$. ა-ს წინ უ მარცვლოვნობას კარგავს. კომპლექსი უ-ა ხშირად იქმნება სახელთა ბრუნების დროს, როდესაც ირიბ ფუძეთა ერთ-ერთ მაწარმოებელ უ ხმოვანს (ან შაუ ელემენტს მხ. რ. I კლასში) დაერთვის მიცემითის -ა ნიშანი (სხვა ბრუნებებში უ დაცულია): ბეჭერ-შაუ-ა > ბეჭერ-შავ-ა „შავს“, იმა-შაუ-ა > იმა-შავ-ა „მამას“. ინ-შაუ-ა > ინ-შავ-ა „თვით“ (მხ. რ.), ინდ-უ-ა > ინდ-ვა „თვით“ (მრ. რ.) ასევე: ინშთუ-ქაწა > ინშთვ-აწა „ორმოცდაათი“ (ინშთურა¹ + ჰაწა[რა]).

ანალოგიური ფორმები ახასიათებს კვანადურს, თლისურს. ამ უკანასკნელში ვ-ც იკარგება (როცა წინა მარცვალში უ მონაწილეობს): ჰუ-შაუ-ა > ჰუ-შავ-ა > ჰუ-შა-ა „მას“ (I კლ.).

მეტად იშვიათია, მაგრამ, როგორც ჩანს, ასევე იცვლება ოა კომპ-

²⁵ აბსოლუტურ ბოლოში ძლებს ნაზალური ხმოვნის მომდევნო ი ორმარცვიან სიტყვაში (თამცა ი ძალზე მოკლედ იხმის): წაიდი „მარდი“, კედი „კვამლი“ და ბისთ. (იხ. ზემოთ).

²⁶ მაგრამ $\text{ქვა-ალ-იზო} > \text{ქვალლო}$ „დააწერინა რა“ (თანხმოვანთკომპლექსის წინ გრძელი ხმოვანი არ გვხვდება?).

ლექსიც: ჰულდ-ო-ა > ჰულდ-ა „მათ“ (მიც. ბრ., თლის. ირიბ ბრუნვა-თა ფუძეა ჰულდ-ო-, რაც სხვა ბრუნვებში დაცულია).

4. ი + ა > ა. ა-ს წინ ი იკარგება. პროცესი გავრცელებულია კვანადურსა და თლისურში. კომპლექსი ია ხშირად იქმნება მიცემითის ფორმაში, როცა ირიბ ბრუნვათა ფუძე ნაწარმოებია ი ხმოვნით (ან ლ'ი ელემენტით მხ. რ. II და III კლასებში) და მას მიცემითის ა დაერთვის (სხვა ბრუნვებში ფუძისეული ი დაცულია): ილ'ი-ა > ილ'ი-ა „ჩვენ“ (ინკლუზ.), ილ'ი-ა > ილ'ა „ჩვენ“ (ინკლუზ.) თლის., იში-ა > იში-ა „ჩვენ“ (ექსკლ.), ინლ'ი-ა > ინლ'ი-ა „თვით“ (მიც. II—III კლ.), ბექერ-ლ'ი-ა > ბექერ-ლ'ი-ა „შავს“ (II—III კლ.), ჰული-ლ'ი-ა > ჰული-ლ'ი-ა „მას“ (I—III კლ.). ასევე: ბიტჟი-ქაწა > ბიტჟაწა „ოთხმოცი“ (ბიტჟი-რა] + ჰაწა[რა]).

5. ა + ი > ე || ე. აი კომპლექსი შერწყმით ე-ს იძლევა (ე შემდგომ ე-დაც შეიძლება შეიცვალოს). ამავე შედეგს იძლევა აჟ კომპლექსიც. შერწყმის ეს სახეობა ხშირია (განსაკუთრებით თლონოდურში). მაგ. ა ხმოვნით დაბოლოებული ზმნურ ფუძეებში ი ხმოვნით დაწყებულ სუფიქსთა დართვის შემთხვევაში აი-ს შერწყმით ე წარმოიქმნება (მაგ. ნამყოს ფორმებში, სადაც ერთ-ერთი ნიშანია ი, კითხვით ფორმებში -ილო სუფიქსის დართვისას, ნამყოს აბსოლუტივის ფორმებში -იზო სუფიქსის დართვისას, ინჟინტივის -ილა სუფიქსის დართვისას და სხვ.):

გვა-ი > გვე „დაწერა“, კვა-იბო > კვებო „დაწერა რა“, კვა-ილა > კველა „წერა“. კვა-ილა > კველა || კველა „კვლა“, ყა-ინა > ყენა „ჰამა“, იპია-ილო? იპიჟლო? „აკეთებს“, გვარა-ილო? > გვარლო? „წერს“, ბასინა-ილო? > ბასინლო? „ამბობს“, ვიჰა-ილო? > ვიჰლო? „მოკვდა“, ბასა-ილო? > ბასნლო? „უამბობს“, იპ-ა[ლ]-ილა > იჰლა „გაკეთებინება“, იპილა + ირა > იპილორა || იპილორა „გაკეთებს“ (ინფინიტივი + მეშველი ზმნა ირა „არის“), ჰაყა.ილოლა > ჰაყელოლა „უნახავს“ (თლის.).

ამავე რიგისაა: ჩენიქ (< ჩაინიქ) „ჩაიდან“, შეტან (< შაეტან) „ეშმაკი“ ჩელ'ი (< ჩაილ'ი) „ჩაის“ (ნათ. ბრ.), კელ'ი (< ჯა-ილ'ი) „ლურჯი“ (წარმოშობით ნათ. ბრ. ფორმაა), ჰიკ'ელა (< ჰიკ'ა „დილი“ + ილა „დედა“) „ბებია“, ჰიკ'ემა (< ჰიკ'ა „დილი“ + იმა „მამა“) „ბაბუა“, წელ'ი (< წა-ილ'ი) „ცეცხლის“ (ნათ. ბრ.).

ხუშტადურში აი > აჟ ნამყოს ფორმებში: წა-ი > წაჟ „დალია“ (შდრ. თლონდ. წაჟ), გვა-ი > გვაჟ „დაწერა“ (შდრ. თლონდ. გვე), იპა[ლ]ილა > იპაჟლა „გაკეთებინა“ (შდრ. თლონდ. იჰლა), ბუყა[ლ]-ილა > ბუყაჟლა „გაჭრევიება“ (შდრ. თლონდ. ბუყლა), კვა-იბო > კვა-ებო „დაწერა რა“ (შდრ. თლონდ. კვებო).

მაგრამ აი > ე გვაქვს მაგალითებში: ვა-ილ > ველ „მოსვლამდე“,

დარაილ'ის > დარელ'ის „აბრეშუმის“, პაჯაიბისა > პაჯებისა „საოცარი“. კენადურში აი/აჲ > ა: კეა (< კეა-ი) „მოკლა“, თა (< თაჲ) „კეიცი“, ყა (< ყაჲ) „ნიეთები“, „შინ“, ჭაბ (< ჭაჲბ) „ბრალ“, თაჲა (< თა-ჲა) „გური“, ყარა (< ყაჲრა) „მზაღება“, ყანა (< ყაჲნა) „ქამა“. ჳაღ'ის (< ჳაიღ'ის) „ლურჯი“, ჳანან (< ჳაჲანან) „ტაფა“.

6. $o + e > \bar{e}$. ბუკვებო ეკვა > ბუკვაბეკვა „ყოფილა“ (კვან., ნამყოს აბსოლუტივი + ეკვა „არის“. პროცესი სისტემატურია).

7. $o + i > \bar{e} \parallel e$. ნამყოს აბსოლუტივი (რომელიც -იბო დაბოლოებით იწარმოება) + ირა „არის“ თლონდოდურში სისტემატურად $\bar{e} \parallel e$ ხმოვანს ქმნის: იპიბო ირა > იპიბერა \parallel იპიბერა „გაუკეთებია“.

ხუმტადურში ანალოგიურ ფორმებში $oi > i$ (ე. ი. o იკარგება): ეუკვაგო იდა > ეუკვავიდა „ყოფილა“, ვიქავო იდა > ვიქავიდა „მომკვლარა“.

8. $o + o > ao$. მეტად იშვიათაა: ველ'ეიდ-ოლა > \parallel ველ'ეიდოლა „წასულა“ (თლას.).

9. $e + i > \bar{e}$. ტე-იბო > ტეზო „შეარქო რა“ (ხუმტ.).

10. $e + a > \bar{e}$. ე-ს მომდევნო ა იკარგება (იხ. ზემოთ).

ხმოვანთა სხვადასხვაგვარი კომპლექსი სხვადასხვაგვარად იცვლება, ამიტომაცაა, რომ ერთი და იგივე ზმნა პარადიგმაში სხვადასხვა იმოვანს ავლენს ხოლმე: ტელა „შერქობა“ < ტე-ილა, ტე „შეერქო“ < ტე-ი. ტელილა „შერქობინება“ < ტე-ალ-ილა...

11. ვი > უ. სისტემატური ხასიათისაა ვი კომპლექსის გადასვლა უ-ში (შერწყმა) განსაკუთრებით (მაგრამ არა მხოლოდ) ზმნებში. ამ პროცესის შედეგია ნამყოს უ-ს არსებობა ბაგვალურში (და რიგ სხვა ანდიურ ენაში) ლაბიალურ ვ-ზე დაბოლოებულ ფუძეებთან მოსალოდნელო (ვა სხვა ფუძეებთან დაცული) ი-ს ნაცვლად. თუ ზმნა ნ თემის ნიშნაინა, უ-ს ნაცვლად ნაზალიზებულ უფ-ს ვიღებთ²⁷. მაგ. (თლონდ.):

ბუხაუ „ღარჩა“ < ბუხავ-ი, ბუშაუ „იძრო“ < ბუშავ-ი, ბუყუ „გაქრა“ < ბუყვ-ი, რეშაუ „გაალო“ < რეშავი, ბუქუ „დაკლა“ < ბუქვ-ი, ბუკუ „ჩაყლაპა“ < ბუკვ-ი.

თლისური მაგალითები (დამატებით): რაჰუ „გაალო“ (< რაჰვ-ი), ბუჩუ „დაიბანა“ (< ბუჩვ-ი), ბუტუ „გაწყდა“ (< ბუტვ-ი), ვულუ „განდევნა“ (< ვულვ-ი), რექუ „აინთა“ (< რექვ-ი), ბეყუ „გახმა“ (< ბეყვ-ი).

აღნიშნული პროცესი ხდება სხვა შემთხვევებშიც (ყველგან, სადაც

²⁷ საკითხის შესახებ იხ. ჩენი: К изменению лабиализованных согласных в аварско-андийских языках. იკე. VIII, 1956. Сравнительный анализ глагольных основ в аварском и андийских языках. შაპჩაყა, 1959.

კი ვ-თი დაბოლოებულ ფუძეს დაერთვას ი-თ დაწყებული სუფიქსი. მოგვეყავს საორიენტაციო მაგალითები)²⁶:

ბაკურ „იყენენ“ < ბაკე-ირ (თლონდ.), ბახაურო „დარჩნენ რა“ < ბახე-ირო (ხუშტ.), ეხ²უბი „მწყემსები“ < ეხ²ე-ი-ბი (შდრ. მხ. რ. ეხ²ვა, თლონდ.), ბუყულა „ქრა“ < ბუყე-ილა (თლონდ.), ბუკულა „ყოფნა“ < ბუკე-ილა (თლონდ.), ბუშაუნა „ჩაქრობა“ < ბუშე-ინა (თლონდ.), რეკუნა „შეჯდომა“ < რეკე-ინა (თლონდ.), ბუქუნა „ანთება“ < ბუქე-ინა (თლონდ.).

შდრ. სათანადო ფორმები არალაბიალიზებული ფუძის მქონე ზმნე-ბისა: ჰიტე-ი „თქვა“ (ნამყო), ბიქ-ირ „მოკვდნენ“ (მრ. რ., აღამ. კლასი), ჰიტე-ილა „თქმა“ (ინფინიტივი).

ლაბიალიზებული ფუძე ინარჩუნებს ვ-ს სხვა ხმოვნის (მაგ. ა-ს) წინ: ბუყე-ა „იყო“, ექე-აჲ „შექამა“, ბეყე-ა „გახმა“ (თლისურში კი ბეყუ, რომელიც ბეყე-ი-საგან მოდის, რამდენადაც თლონდოდურში ეს ზმნა „ა რიგს“ მიყვება, თლისურში კი „ი რიგს“. ასეთი შემთხვევა სხვაც არის).

12. ვა > ო. კომპლექსი ვა ინლაუტში თანხმოვანთა შორის ხშირად მონაცვლეობს ო-სთან (ვა > ო შერწყმით). პროცესი დასტურდება ყველა კილოკავში (ყველაზე ხშირად თლიბიშოურში), თუმცა სისტემატურ-არ არის. ზოგჯერ ვა > ო ფაქულტატურია. მაგალითები: ჰეკოჩა (თლონდ.) „თაგვი“ (შდრ. კვან. ჰეკეჩა), ეკე-აღი || ეკოღი. (კვან.) „არისო“, ჰაქოღა (თლიბ.) „ცხრა“, შდრ. თლის, ჰაქეაღა, წაორა (თლიბ.) „ვარსკვლავი“ (შდრ. თლონდ. წავარა), ჰოშა (თლიბ.) „ფეხი“ (შდრ. თლონდ. ქვანშა), ბაკოღ (თლიბ.) „მუცელი“ (შდრ. თლის. ბაკეაღ), გოღა || გეაღა (თლიბ.) „ო“ (სხვათა სიტყვის ნაწილაკი), მაქეას- || მაქოს-(თლიბ.) „შიშშილი“, კეაბიგო || კობიგო (თლიბ.), „მოკლა“, ქენკოღა || ქენკეაღა (თლიბ.), „ყლაპვა“. ამავე პროცესის შედეგაა თლონდ. ჰორტა (< ქვარტა) „ჩაქუჩი“, ყოლ²ანი || ყ²ვ²ალ²ანი (< ყვარლ²ანი) „დროს“; სხო-რალღ || < სხვარალღ „მოაბრუნა“ (ხუშტ.).

§ 13. სანდჰის მოვლენები. ხმოვანთა კონტაქტური ცვლილებები, რომლებიც ჩვეულებრივად (მაგრამ არა მხოლოდ) მორფემათა საზღვარზე გვაქვს, ხშირად სიტყვათა შესაყარზეც იჩენს თავს (გარეგანი სანდჰი), განსაკუთრებით სწრაფ მეტყველებაში:

ჰარიღა იჰივო > ჰარიღეჰივო „თხოვა რა“ (ზედმიწ. „თხოვნაც გააკეთა რა“), ბახა იქ²ე! > ბახეიქ²ე! „უკან მომეცი“! (ა-ი > ე). მაღო-

²⁶ ზოგჯერ უ აღმოჩნდება იჰაც. სადაც ამჟამად ვ არა ჩანს, მაგრამ ისტორიულად კი იყო. მაგ. ბუქუ „მოხვდა“ < ბუქე-ი, მაგრამ ინფინიტივია ბუქ² და არა ბუქ²ენ (კვან.), როგორც წინათ უნდა ყოფილიყო.

პალ'ი ირავ > მადოპალ'იირავ „მეზობლად მყოფი“ (ი-ი > ო). ვწვო ირა > ვწვერა „მოსულა“, ზედმიწ. „მოვიდა რა არის“ (ო-ი > ე).

სიტყვის თავში მოქცეული ჰ, ვ ამგვარ პროცესს ვერ აკავენს (როდესაც მომდევნო სიტყვა ხშირი ხმაოებისაა): კველა ჰიტეივო > კველეთეივო „მოვკლავო“, ირა ჰიტეივო > ირეთეივო „არისო“ (ა-ჰი > ე)... იპილა ვოქე > იპილწქე „არ გააკეთებს“ (ავო > წ). იპიბო ვაქე იპიბწქე „გაკეთებული არაა“, ზედმიწ. „გააკეთა რა არაა“ (ო-ვა > წ), ეკ'ავო ვუხაუ > ეკ'ონხაუ „მაყურებლად დარჩა“ და მისთ.

§ 14. დისტანციური ასიმილაცია. ბავალურისათვის (ისევე, როგორც რიგი სხვა ანდიური ენისათვის) ნიშნეულია არალაბიალური ხმოვნის (ჩვეულებრივად ი-ს) შეცვალა სათანადო ლაბიალური ხმოვნით (ჟ-თი) მომდევნო თანხმოვნის ლაბიალიზაციის გავლენით (იცვ > უც): ბუყუ „გაქრა“ < ბიყე-ი (კვან.), ბუყუ „ჩაყლაპა“ < ბიყე-ო (კვან.), ბუქუ „მოხვდა“ < ბიქე-ი (კვან.), ბუკვა „იყო“ < ბიკე-ა (კვან.), ბუწუ „დაკლა“ < ბიწე-ი (კვან.), ბუხაუ „დარჩა“ < ბიხა-ვ-ი (კვან.), ბუჩუ „დაიბანა“ < ბიჩე-ის (კვან.), ბუტუ „გაწყვიტა“ < ბიტე-ი (თლის.), ვუ-ლუ „განდევნა“ < ვიღე-ი (თლის.).

ორიოდე ზმნას ხმოვანთა სრული რეგრესული ასიმილაცია ახასიათებს: ფუძისეული ხმოვანი ემსგავსება სუფიქსისეულს: კვან. ბაჰ „მოტანა“, ბიპი „მოიტანა“; თლის.: ბიპი „მოიტანა“, ბაჰა! „მოიტანე“! ეჰა! „აკეთე!“ ეიპი „გააკეთა“, ეჰე „გააკეთა რა“, ეოჰობ „გაკეთებული“. ყველა შემთხვევაში ხმოვანთა შორის ჰ თანხმოვანთა მოქცეული, რომელიც ასიმილაციას ვერ აკავენს.

§ 15. რამდენსამე შემთხვევაში დასტურდება სახელობითის ფორმაში ბოლო დახურული მარცვლის უ-ს ნაცვლად -ვა- ირობ ბრუნვებში (მაგალითები კვანალურია):

სახ.	ერგატ.
ბესუნ „დანა“	ბესუნ-დ
რექუნ „ძაფი“	რექვან-დ
ბეწაურ „ფარა“	ბეწავარ-დ

ხსენებულ მაგალითთა ანალოგიური ჩანს

სახ.	ერგატ.
ჰინწილ „თითი“	ჰინწალ-დ
ჰარყიმ „ურდული“	ჰარყამ-დ

შესაძლებელია აქ საქმე გვექონდეს სონორი ბგერის მეტათეზისთან: ბუსუნ-ა-დ (ა ირიბ ფუძეთა მაწარმოებელია ბრუნებაში!) > ბესუნ-დ > ბესუნ-დ; რექუნ-ა-დ > რექუნ-დ > რექუნ-დ; ბეწურ-ა-დ > ბეწურ-დ > ბეწურ-დ, პინწილ-ა-დ > პინწილ-დ > პინწილ-დ; პარყამ-ა-დ > პარყამ-დ > პარყამ-დ. სხვა ბაგვალურ თქმებში ამოსავლად სავარაუდებელი ფორმები ირიბ ბრუნვათა ფუძისა დაცულია (ბუსუნ-ა-, რექუნ-ა-, პინწილ-ა- და მისთ.).

§ 16. პალატალიზაცია. ბაგვალურისათვის დამახასიათებელია უკანაენისმიერ ხშულთა პალატალიზაცია. პალატალიზაციას განიცდის გ, ქ, კ (როგორც პირველადი, ისე მეორეული, მიღებული ქმ-სა და კმ-საგან). პალატალიზაცია პოზიციურია: არალაბიალური ხმოვანი ა, ე და ი (აგრეთვე მათი გრძელი და ნაზალიზებული სახეობები) იწვევს წინამავალი უკანაენისმიერი ხშულის გაპალატალურებას. ლაბიალურ ო და უ ხმოვანთა წინ პალატალიზაცია არ ხდება.

ბაგვალურ კილოკეთა შორის მნიშვნელოვანი სხვაობაა პალატალიზაციის ხარისხის (resp. სიძლიერის) მხრივ³⁰. ყველა ბაგვალურ კილოკავს ძლიერი პალატალიზაცია ახასიათებს: გ, ქ, კ გამოთქმაში იძლევა არა შუაენისმიერ გ, ქ, კ-ს, არამედ არტიკულაციურად კიდევ უფრო წინ წამოწეულ თანხმოვნებს. აკუსტიკურად გ-ს აქვს ელფერი რალაც საშუალო ბგერისა პალატალიზებულ დ-სა და ჯ-ს შორის (ასევე ქ-ს აქვს საშუალო ელფერი თ-სა და ჩ-ს შორის, კ-ს ტ-სა და ჭ-ს შორის)³¹. თანხმოვანთა პალატალიზაციის მეტსა თუ ნაკლებ ხარისხს ფონემატური მნიშვნელობა არა აქვს (ეს გამოთქმის ნორმას განეკუთვნება), მაგრამ თვითონ პალატალიზებული თანხმოვნები კი, განურჩევლად პალატალიზაციის ხარისხისა, ფონემატურ მნიშვნელობას იძენენ (თუმცა მათი ფონემატური დატვირთულობა მეტად მცირეა. დაწვრილებით იხ. ქვემოთ).

პალატალიზებული თანხმოვნები კვანადურ-ჰემერსოულსა და თლონდოდურ-ხუშტადურ კილოკავებში გვაქვს, თლისურ-თლიბიშოურში კი ისინი სათანადო შიშინა აფრიკატებში გადავიდნენ და დაემთხვენენ მათ: პალატალიზაცია დამთავრდა სრული აფრიკატიზაციით. აფრიკატიზაციის შედეგად გ > ჯ, ქ > ჩ, კ > ჭ, ოღონდ ჯ, რომელიც ბაგვა-

³⁰ ანდიურ ენებში პალატალიზაციის სხვადასხვა ხარისხის შესახებ იხ. ჩვენი: ტინდ. ფონეტიკური მიმოხილვა, იკვ. V. 1953.

³¹ ერთი ხუშტადელი ინფორმატორის (მუხთარის) მეტყველებაში პალატალიზებული გ, ქ, კ სისტემატურად მესმოდა როგორც ჯ, ჩ, ჭ (სათანადოდ). ჩაკთხვისას მისწორებდა ჯ, ჩ, ჭ კი არა, გ, ქ, კ უნდაო. მეორე ინფორმატორი (აბდულა) მკაფიოდ გამოთქამდა პალატალიზებულ უკანაენისმიერებს.

ლერს როგორც ფონემა არ მოეპოვება, თავის მხრავ შეიცვალა სპირანტი ფ-თ. სქემატურად:

კვანადღური, თლონდოდღური თლისური

გ	→	გ̄	→	*ჯ	→	ქ
ქ	→	ქ̄	→			ჩ
კ	→	კ̄	→			ჭ

გ-ს პალატალიზაცია: გ^ექე „გააკეთა“ (კვან.)³², გ^ალა „კეთება“ (კვან.), გ^ანზა „სულა“ (კვან.), გ^ანი „მოსწია“ (კვან., ხუშტ.), გ^არდი „აგორა“ (კვან.), გ^ა „მარცვალი“ (ხუშტ.), გ^აწლ „აქნეინა“ (ხუშტ.), გ^არე „კისერი“ (ხუშტ.).

თლისურში გ-მ ჯერ ჯ მოგვცა, რომელიც შემდგომ ფ-ში გადავიდა: უანდი „მოსწია“ < განდი, უარ „კისერი“ < გარ, უიპი „გააკეთა“ < გიპი, უიფა „შესძლო“ < გიფა, ჰაიბ „ეს“ (ქვევით) < ჰაიბ.

ამავე ნაცვალსახელურ ფ (< გ) ძირს შეიცავს ჰუე „იქ“ (ქვევით). ჰეელა „რატომ“, ჰუეუბ „ის“ (ქვევით).

თლისურში ხშირად სიტყვის თავში გვაქვს ფ სხვა ანდიურ ენაკლოთა ჰ-ს ნაცვალად³³: ჰელა „ზევით“ (შდრ. ბოთლ. ჰეფა, კარ. ჰეტ'), ჰეტა „ქვევით“ (შდრ. ბოთლ. ჰიტეი, კარ. ჰეტეი), ჰერკუტ „გადაყლაპა“ (შდრ. ახვ. იფკვორი, კარ. ბეკუფე). აქ ფ შეიძლება მიღებული იყოს გ-საგან (რომელიც თავის მხრივ მეორეულია!) ან კიდევ ჰ-საგან.

ქ-ს პალატალიზაცია: იქი „მისცა“ < იქი (კვან., ხუშტ.), ქ^აქა „ძღღღ“ (კვან., ხუშტ.), ქ^ილა „ნაკელი“ (კვან.), ქ^ილა „ხუტორი“ (კვან.), ქ^იბქ^აგ^ა „ლოცვა“ (კვან.), შაქიბ „ბელურა“ (კვან., ხუშტ.), ბექა „გველა“ (ხუშტ.).

თლისურში ქ-მ ჩ მოგვცა: ბელჩა „გველი“ < ბერქა, ტუჩა „მამალი თხა“ < ტუქა, ჩეთ „კატა“ < ქეთ. ასევე, ძლიერი ჰა > ჩა (ბიჩაი „მისცა“ < ბიქი)³⁴.

კ-ს პალატალიზაცია: კ^ერა „ორი“ (კვან., ხუშტ.), ჰიკ^აბ „დიდი“ (კვან.), ხინკ^ა „ხინკალი“ (კვან., ხუშტ.). შეკ^ა „ძარღვი“ (მრ. შეკ^ა-აბი) (კვან.), კ^ეშეგ „ასკილი“ (კვან.), წაუნკ^ალ „წაწვეტილი“ (კვან.), ჰანკ^ერტა „ყური“ (კვან., ხუშტ.), კ^ათე „ცხენი“ (ხუშტ.), ტაენკ^ელ

³² შესაპირისპირებელი მასალა მეზობელი ენებიდან არ მოგვეყვას. მივუთითებთ. რომ ყველა მაგალითი პოულობს შესადარებელ ერთეულს სხვა ანდიურ ენებში, სადაც გ. ქ. კ დაცულია (პალატალიზაციის გარეშე).

³³ უფრო ზუსტად: ანდიურ ენებში ზოგი სიტყვის ანლატში შეინიშნება „დაღდეგარი მონაცვლეობა“ ჰ/ქ/გ/ღ, რომლის მექანიზმი ცალკე შესწავლას მოითხოვს.

³⁴ შდრ. ქა > ჩა > შა: ბიჩი > ბიქი > ბიში „დაიჭირა“ (იხ. სპირანტიზაციის შესახებ).

„კურდღელი“ (ხუმტ.), კილა „ლოყა“ (ხუმტ.), ჰაკა „თვალი“ (ხუმტ.),
-კანა „-თან“ (ხუმტ.).

თლისურში კ-მ ჰ მოგვცა: ქელა „ორი“ < ქელა, ჰაპაწეებ „ოცდა-
ერთი“ < კაპაწეებ, ჰარქან „კვერცხი“ < კარქან, ჰეჭაფე „დიდი“ < ჰე-
კაფე, ჰაჭა „თვალი“ < ჰაკა, ჰანჭიტა „ყური“ < ჰანჭიტა, ხინჭა „ხინჯა-
ლი“ < ხინჯა.

გამონაკლისების შესახებ. პალატალიზაციის მკაცრი პო-
ზიციური შეპირობებულობა ამჟამად უკვე შერყეულია, რამდენადაც ის
არღარაა მექანიკურად მიმდინარე პროცესი, რომელიც ყოველ შესაფე-
რის გარემოცვაში უნდა განხორციელდეს. სწორედ ეს აპირობებს პალა-
ტალიზებულ თანხმოვანთა მიერ ფონოლოგიური ღირებულების შექენას.

ამჟამად სრულებით ერთგვარ პოზიციაში შეიძლება აღმოჩნდეს
როგორც პალატალიზებული, ისე არაპალატალიზებული თანხმოვანი (მაგ.
როგორც -კა-, ისე -კა-). პალატალიზაციის დარღვევის ყველა შემთხვე-
ვის ახსნა ჭერ არ ხერხდება, მაგრამ შეიძლება მივუთითოთ დარღვევა-
თა ტიპიურ შემთხვევებზე და სათანადო ახსნაც მოვეუძებნოთ მას.

A. პალატალიზაცია უნდა მომხდარიყო და არ მო-
მხდარა:

1. სხვა ენიდან შედარებით გვიან ნასესხები სიტყვები პალატალი-
ზაციას არ ემორჩილება: ბანქა „ქილა“ (< რუს.), ხაე || ხაგი „ქვაბი“
(< ხუნდ.), გიგო (< ხუნდ.) „გუგული“, ქეფ (< ხუნდ. გზით) „სია-
მოვნება“, ქუთაქაბ (< ხუნდ. გზით), „ძალიანი“, ბარქალა-ქირი „მად-
ლობა“ (< ხუნდ. გზით), ისთაქან (< რუს.) „ქიქა“, ჰაუქელ (< ხუნდ.)
„ორთქლი“, „სუნთქვა“, კალ || კალ (< ხუნდ.) „ხეობა“, კარა || კარა
„კოლო“ (< ხუნდ.), ტანჯალ (< ?) „კურდღელი“, კაზ „თავსაფარი“
(< ხუნდ.), კანწული „გადახტა“ (< ხუნდ.).

შდრ. ასევე ნასესხები სიტყვები, რომელთაც პალატალიზაცია გა-
ნიცადეს: ჩეთ (თლის.) „კატა“ (შდრ. ხუნდ. ქეთო), ხინჭა (თლის.) „ხინ-
ჯალი“ (შდრ. ხუნდ. ხინჯ).

ნასესხებ სიტყვათა პალატალიზაციაში რყევა ხშირია (მაგ. თლის.
ჩეთ „კატა“, მაგრამ ხუმტ. ქითვ.).

2. პალატალიზაციას არ განიცდის ის უკანაენისმირი ხშული, რო-
მელიც ლაბიალიზებული კომპლექსის დელაბიალიზაციითაა მიღებული: მა-
კა „ადგილი“ < მაკვა (დაცულია ანდიურ ენათა უმეტესობაში), რაკა
„გული“ < რაკვა (დაცულია ანდიურ ენათა უმეტესობაში). მოსალოდ-
ნელი იყო მაკა || მაქა, რაკა || რაქა, მაგრამ, როგორც ჩანს, ამ სიტყ-
ვებში კვ კომპლექსის დელაბიალიზაცია მას შემდეგ მოხდა, როცა პალა-
ტალიზაციის პროცესი შესუსტდა. არ არის გამორიცხული შესაძლებ-

ლობა, რომ ენამ საჭირო დაინახა პირვანდელი მაკა და მაკვა ერთმანეთისაგან პროპორციულად გაერჩია რეფლექსებითაც (მაკა და მაკა—სათანადოდ).

3. პალატალიზაციას არ განიცდის ზმნის ფუძის უკანასკნელი თანხმოვანი, რომელიც დრო-კილოთა მაწარმოებელ სუფიქსს უძღვის წინ: ბუკ-ილა „ყოფნა“³⁵ (შდრ. ზმნის არაბოლოკიდური თანხმოვანი: განდი > ეანდი „წევა“). ასევე, პალატალიზაციას არ განიცდის სახელის ბოლოკიდური თანხმოვანი, რომელსაც ირიბ ბრუნვებში მაპალატალებელი ხმოვანი აღმოაჩნდება მომდევნოდ. ზოგადად: აფიქსისეული ხმოვანი პალატალიზაციას ვერ ახდენს (სახელში, ზმნაში). ეს ალბათ იმიტომ, რომ ერთი სიტყვის პარადიგმაში სხვადასხვა შემთხვევაში სხვადასხვა ხმოვანი შეიძლება აღმოაჩნდეს, რაც გამოიწვევდა სათანადო ფუძის წარმოდგენას ხან პალატალიზებული, ხანაც არაპალატალიზებული თანხმოვნით, მომხდარა უნიფიკაცია.

B. პალატალიზაცია არ უნდა მომხდარიყო, მაგრამ მომხდარა.

ასეთ შემთხვევაში ორი მთავარი მიზეზი მოქმედებს:

1. ის, რაც ამჟამად არასაპალატალო პოზიციას, ისტორიულად საპალატალო იყო, მაგ. შეკ „ძარღვი“ (კვან.), მაკ „ბავშვი“ (თლის.). ამოსავალი თანხმოვანია (როგორც სხვა ანდიური ენები ადასტურებენ) კ და არა კ ან ჭ. აბსოლიტურ ბოლოში კ > ჭ არ უნდა მომხდარიყო, მაგრამ მაკ სიტყვის ძველი ფორმაა მაკი (შდრ. ტინდ. მაკი, ბოთლიხ. მაკი)³⁶, რომელმაც ჯერ მაჭი მოგვცა (მაკი-ის გავლით), შემდეგ კი ბოლო ი დაიკარგა (თანახმად კანონზომიერებისა, იხ. § 10):

მაკი → მაკი → მაჭი → მაჭ (თლის.) „ბავშვი“

↙
მაკ (ხუშტ., თლონდ.)

ამგვარ სიტყვათა პარადიგმაში, თუნდაც რომ ჭ-ს შემდეგ არამაპალატალებელი ხმოვანი (ო ან უ) აღმოჩნდეს, ჭ მაინც უცვლელად დარჩება. სახელებში გადამწყვეტია სახელობითისეული ფორმის ჩვენება: თუ აქ სათანადო პირობა იყო და ამის გამო პალატალიზაცია მოხდა, ის შენარჩუნებული იქნება ნიველირების გამო ირიბ ბრუნვებშიც. საორიენტაციო მაგალითი:

³⁵ გამონაკლისია ბიჩი < ბიჭი „მისცა“ (თლის.), იქი < იჭი „მისცა“ (თლონდ., ხუშტ.).

³⁶ ასევე შეკ < შეკი „ძარღვი“.

პალატალიზაციამდე უნდა ყოფილიყო	პალატალიზაციის პერიოდში	უნიფიკაციის შემდეგ არის
სახ. მაკი „ბავშვი“ ერგ. მაკ-უ-რ	მაკი მაკ-უ-რ	მაკ მაკ-უ-რ
სახ. ბელქა „გველი“ ერგ. ბელქ-უ-რ	ბელჩა ბელქ-უ-რ	ბელჩა ბელჩ-უ-რ

ასევე გვაქვს თლის. ჰუე „იქ“ (დაბლა), რომელიც მომდინარეობს ჰუგი-საგან, აქაც მოკვეცილია მაპალატალებელი ხმოვანი: ჰუგი > ჰუ-გ-ი > ჰუჯი > ჰუჟი > ჰუე.

2. ანალოგიის შედეგად მომხდარია უნიფიკაცია. ამის მაგალითია ზემოთ განხილულ მაკ „ბავშვი“ და ბელჩა „გველი“. ასევე გვაქვს ჰუჟუბ (< ჰუგუბ) „ის“ (დაბლა). აქ უ იმიტომ გვაქვს, რომ ეს ნაცვალსახელური ძირი (გ) ჩვეულებრივად საპალატალო პოზიციაში გვხვდება ხოლმე (ი-ს ან ა-ს წინ): აქ უ კანონზომიერია, შემდგომში ის გავრცელდა სხვა პოზიციაზეც (უ-ს წინ).

ასევე, თლის. ჟიპი „გაკეთებს“ (< გიპი), რომელიც ხმოვანთა სრულ ასიმილაციას განიცდის (იხ. § 14), ნამყოს აბსოლუტივში იქნება ექვე „გაკეთა“ რა“ (კანონზომიერია: გე > ეე), მაგრამ ნამყოს მიმდევობაში გვაქვს ჟოპობ „გაკეთებულ“: აქ უ აღმოჩნდა ო-ს წინ მოსალოდნელი გ-ს ნაცვლად. ცხადია, ამ შემთხვევაში უ სხვა ფორმათა (ეი-პი, ეექე) ანალოგიითაა წარმოქმნილი. უნდა ყოფილიყო: ჟიპი, ეექე, გოპობ³⁷.

ორივე ზემოთ მითითებული მიზეზი ერთნაირი ხასიათისაა, ორივე-გან საქმე გვაქვს ნიველირებასთან პარადიგმაში (პარადიგმატული გასწორება).

განხილულ გამონაკლისთა მეტი წილი თლისურიდან იყო აღებული, რადგან აქ პალატალიზაციის დარღვევის შემთხვევები მკაფიოა (სათანადო პალატალიზებულ თანხმოვანთა შიშინა სიბილანტებში გადასვლის გამო). სხვა კილოყაებში, სადაც პალატალიზაციის შედეგად პალატალიზებული თანხმოვნები წარმოიქმნა, ანალოგიურ სურათს ავლენს, ოღონდ პალატალიზაციის პოზიციური შეპირობებულობა მაინც შედარებით უკეთესადაა გატარე-

³⁷ გვაქვს გამონაკლისთა ერთი წყება, სადაც პალატალიზაციას თითქოს ხელს უშლის (?) ფუძეში შიშინა თანხმოვნის მონაწილეობა. თლის. კანჩი „სელიკი“ კანჩხვა „ჩრდილი“. კანჩა „სახეი“, შაპიბ „ჩიტი“, ქერშიხა „მოქსოვა“. პალატალიზაცია რომ მომდარაიყო. ფუძეში ორი შიშინა აღმოჩნდებოდა (ქანჩი, კანჩხვა და ა. შ.). კვანდურში შაპიბ გვაქვს („ჩიტი“).

ბული (მაგ. მაკ' „ბავშვი“, ერგ. მაკურ. თემცა ხუმტადურში გვაქვს ბუქა „გველი“ ერგ. ბუქურ!). ეს, ალბათ, იმით აიხსნება, რომ კ და ქ ერთმანეთთან მკაფიოდ დაპირისპირებული ფონემა ჯერ კიდევ არაა (გ', ქ', კ' მხოლოდ ახლა იძენს ფონემურობას), მაშინ, როცა თლისურში კ და ჭ (ასევე ჭ და ჩ, გ და ჟ) ერთმანეთს მკვეთრად უპირისპირდება როგორც სხვადასხვა ფონემა.

ამავე მიზეზით ნასესხებ სიტყვებში პალატალიზაცია თლისურში შედარებით ნაკლებად გვხვდება, სხვა კილოკავებში კი შედარებით უფრო ხშირად.

კვანადურში გამონაკლისია ქარ (< ხუნძ.) „თუთა“, ჩაქარ (< ხუნძ. გზით) „სიმინდი“, ქითვ „კატა“ (შდრ. თლის. ჩეთ), კაჩ „ზემოთ ჩასაცემელი“... პალატალიზებულ თანხმოვანი შეიძლება დარჩეს ო, უ-ს წინაც: იქ უეე „მოგვეს“ (იქი „მისცა“-სთან ანალოგიით)³⁸, მაგრამ პალატალიზაციის გარეშეა ბუქასა „უნდა, საჭირა“ (მყოფადი).

პალატალიზებული ნ-ს შესახებ ხუმტადურში იხ. § 9.

§ 17. ძლიერ აფრიკატთა სპირანტიზაცია. ძლიერი აფრიკატები (როგორც ფშინვიერები, ისე მკვეთრები) ბაგვალურში სათანადო ძლიერ სპირანტებში გადადის. პროცესი დამახასიათებელია საერთოდ ბაგვალურისათვის, ოღონდ თლისურ-თლობიშოური კილოკავის თლისური თქმა ქმნის გამონაკლისს. აქ ამოსავალი ძლიერი აფრიკატები დაცულია. პროცესის შედეგად ცხ > სხ, ლ' > ლ'ხ, წხ > წხ (-წ.); კხ > კხ (ჭ) (წ და ჭ სპირანტი მკვეთრები)³⁹.

პროცესის ბოლომდე გატარებამ გამოიწვია ის, რომ ბაგვალურმა (გარდა თლისური კილოკავისა) დაკარგა ცხ, ჩხ და ლ', რომლებიც დაემთხვენ ისტორიულ სხ, შხ, ლ'ხ-ს. თანხმოვანთა სისტემის ეს რგოლი გამარტივდა. რაც შეეხება მკვეთრებს, მათი გასპირანტება ახალ ფონემებს არა ქმნის. წ და ჭ იგივე წხ და კხ არის, ოღონდ გამოთქმული სპირანტულად (მკვეთრი სპირანტი!). გამოითქმის ამ ნორმას ბაგვალურ-

³⁸ შდრ. ხუმტ. იქ ლბ „მიცემელი“.

³⁹ აფრიკატთა სპირანტიზაციის შესახებ ბაგვალურში იხ. ჩენი: აფრიკატები ანდიურ ენებში, იკე. XI. იქვეა მითითებული ამ პროცესის ფიზიოლოგიური საფუძველი: ძლიერი მკვეთრი ხშულის გამოთქმა გაძნელებულია იმ პირის სიყვარის გამო, რაც პირის ღრუში რჩება. მის დასაძლევად ან პირის ღრუში უნდა გაჩნდეს ნაპრალი, რაც აფრიკატის გასპირანტებას იწვევს ყელხშვის შენარჩუნებით—ეს ასე მოხდა ბაგვალურში, ან კიდევ ყელხშვა უნდა მოიშალოს, როგორც ეს ლოდონბერძულსა და ტინდიურში მოხდა, რაც იწვევს დეზაბრუქტაციას. სხვათა შორის ნ. ტრუბეტკოი ვარაუდობდა, რომ ბაგვალურში ძველი ვითარება დაცული (სპირანტები). მონათესავე ენებში კი ეს სპირანტები გააფრიკატდნენო (იხ. ზითი. ნაშრ., აგრეთვე „Коицо-наицизм“... გვ. 108).

ში დისტინქციური ფუნქცია არა აქვს (რადგან ბაგვალურს სხვაგვარი წმ და კმ არ მოეპოვება)⁴⁰.

წმ > წ¹¹: თლონდ. წაფ „მარილი“, წანა „ეკალი“, წუნი „არწივი“, წეე „სტუმარი“, წერ „სახელი“, წე „დალია“, ბოწ „მთვარე“, მიწ „ენა“, ნაწ „ტილი“, ჰუნწ „თაფლი“; „კარი“, ბაწის „ჰკითხა“, მიწაბ „ტკბილი“, ბაწის „დათვალა“, ბაწაღპილა „გასუფთავება“.

ქმ > ქ: ქებ „ფიცარი“, ქობ „ტალახი“, ქვე „გაიქცა“, ქედერუბ „ვიწრო“, ქირი „შორს“, მიქა „ქინქარი“, ჰაქა „ძირს“, ბიქივო „გაიგორა“, მიჭალ „ბარძაყი“, ჰაქუ „ხმა“.

ცმ > ც¹²: მასა „და“ (< მაცმ), მასაბ „ბიძაშვილი (ქალი)“, ვას „ძმა“ (< ვაცმ), ვასაბ „ბიძაშვილი (ვაჟი)“, ბესაუბ „ბრმა“ (< ბეცა-უბ).

ჩმ > მ: შიშაუბ „წითელი“, შავაი „თევზი“; კანშეე „ხვლიკი“.

ლ¹ > ლ¹: ბელაილა „წასვლა“, ბულაჟ „1. მოხდა, 2. გათავდა“, ილ¹ი „ჩევენ“ (ხუმტ. ილ¹ი), გ¹აღლ¹ი „ყელის“ (ლ¹ი — ნათ. ბრ.), ინლ¹აირა „ექვსი“ (იხ. აგრეთვე ქვემოთ § 18).

§ 18. ლატერალურ თანხმოვნათა ცვლილებები. ლატერალურმა თანხმოვნებმა მნიშვნელოვანი ცვლილებანი განიცადეს: თავდაპირველი მდგომარეობა შედარებით უკეთაა დაცული თლისურ-თლიბიშოურ კილოკავში, რომელსაც ოთხი ლატერალი აქვს, სპირანტები ლ¹ და ლ², აფრიკატები ლ¹ და ლ² (იხ. სქემა ზემოთ).

ლ² და ლ² ყველა კილოკავში გვაქვს, კვანადურ-ჰემერსოულსა და თლონდოდურ-ხუმტადურს მხოლოდ ეს ორი ლატერალი მოეპოვება. ორივე კორელაციის გარეშეა დარჩენილი (ნეიტრალურია), თუმცა ფონეტიკურად ორივე ძლიერია. თლისურში კორელაცია დაცულია სპირანტებში ლ¹ (სუსტი) — ლ² (ძლიერი).

⁴⁰ აფრიკატი წმ და კმ ბაგვალურისათვის უცხოა. ხუნძურად მეტყველების დროსაც კი ხუნძურ წმ-სა და კმ-ს ცვლიან წ-თი და კ-თი (ესა „ბაგვალური აქცენტის“ ერთ-ერთი ნიშანი ხუნძურად მეტყველებისას).

⁴¹ შესაპირისპირებელი მასალები მონათესავე ენებიდან აგრეთვე თლისური კილოკავიდან, რომლებშიც აფრიკატები დაცულია, არ მოგვეყვას. ყველა მაგალითი საკმაოდ ცნობილია ხუნძურ-ანდიურ ენებში.

⁴² მაგალითებში სჟე-სჟე „წინა“, სჟიმ „ნაღველი“, როსჟ „უკანალი“, რომელთაც ხუნძურში ცჟ შეეფარდება (ცჟებე, ცჟინ, როცჟ), ამოსავალი ჩანს სჟ. ხუნძურში აფრიკატოზაცია უნდა იყოს მომხდარი, სჟე ანდიური ენები, რომელთაც ისტორიული ცჟ დაცული აქვთ, ამ სიტყვებში მაინც სჟ-ს ავლენენ, რაც მის თავდაპირველობაზე მიუთითებს.

არც ერთ კილოკავში არ დასტურდება სუსტი ტ' (ძლიერი ტ-ს კორელატი), მაგრამ კვანადურს მისი თავისებური რეფლექი დაუცავს პოზიციურად (იხ. ქვემოთ).

ქვემოთ განვიხილავთ იმ ლატერალებს, რომელთაც ცვლილებები განუცდიათ.

1. ლ'. ფშვინვიერი აფრიკატი (ფონეტიკურად—ძლიერი) ლ', რომელიც თლისურში დაცულია, სხვა კილოკავეებში სპირანტიზაციის შედეგად ლ'ს-ში გადადის (იხ. § 17). ერთ მაგალითში მოსალოდნელი ლ'ს რეფლექსის ნაცვლად ლ' გვაქვს (თლონდ.-ხუშტ. ილ'ი, ნაცვლად ილ'ისა „ჩვენ“, შდრ. თლის. ილ'ი). აქ ლ'ს-ს ნაცვლად ლ'-ს გამოვლინება მხოლოდ გამოითქმის ნორმა და არა სხვა ფონემა, რადგან მითითებულ კილოკავს მხოლოდ ერთი სპირანტი ლატერალი აქვს (ლ'ს).

აღსანიშნავია, რომ თლონდოდურსა და ხუშტადურში (ნაწილობრივ კვანადურშიც) თავდაპირველი ლ'-ს ლ'ს რეფლექსი საერთოდ რყევას განიცდის. ფაკულტატურად ყველგან (გარდა „ექვსის“ სახელისა ინლ'ი-რა > ინლ'ი-რა), სადაც ლ'-საგან მომდინარე ლ'ს გვაქვს, შეიძლება შეგვხვდეს ლ' (რომელიც სწორედ ამ თქმებს ისტორიულად დაკარგული აქვთ. იხ. ქვემოთ). ასეთ შემთხვევაში ლ'-ს რეფლექსი გარჩეულია ლ'ს-საგან. ამრიგად ლ' შეიძლება შეგვხვდეს ფუძეებში ბულ'-<ბულ'-, „მონდომა, გათაება“, ბელ'-<ბელ'-, „წასვლა“, ლ'ე-<ლ'ე-„გახვეტა“, ნათესაობითის ნიშნად, მყოფადის მიმღეობებში და სხვ.

2. ლ' ფშვინვიერი სუსტი სპირანტი (ძლიერი ლ'ს-ს კორელატი) ბავალურ კილოკავეებში სხვადასხვაგვარადაა წარმოდგენილი: თლისურში ლ' დაცულია, კვანადურსა და ჰემერსოულში ლ'-მ ყველა პოზიციაში ჰ მოგვცა. თლონდოდურსა და ხუშტადურში სიტყვის თავში ლ' გადავიდა ჰ-ში, ხოლო სხვა პოზიციაში—ლჰ-ში¹³.

თლისური	კვანადური	თლონდოდური
ლ'	ჰ	ჰ
ლ'აბლა	ჰაბლა	ჰაბლა „სამი“
ლ'ედერ	ჰერერ	ჰერერ „ხბო“
ლ'ირე	ჰილე	ჰილე „ფრთა“
ლ'ები	ჰერი	ჰერი „შეეშინდა“
ლ'უდა	ჰურ	ჰურ „შეშა“

¹³ ლ'-ს ამგვარი ცვლილებები გვაქვს ზოგ მონათესავე ენაშიც.

ლ'	ჰ	ლჰ
რალ'ა „ზღვა“, რელ'ა „ღამე“	რეჰა	რელჰა „1. ზღვა, 2. ღამე“
ანლ'ი	ანჰა	ანლჰა „გაიგონა“
ბილ'ად	ბიჰად	ბილჰად „მოხარმა“
ბალ'ა	ბაჰა	ბალჰა „ბარტყი“
ბილ'ი	ბიჰი	ბილჰი „დადო“
რელ'აბ	რეჰაბ	რელჰაბ „2 წლ. შამა- ლი ცხვარი“
მულ'	ნიჰვ	მილჰვ „ფრჩხილი“
მილ', მილ'	მიჰ	მილჰ „მზე“

ლ'-ს გადასვლა ჰ-სა და ლჰ-ში შესაძლებელია გარკვეულ შემდგომადობას ასახავდეს. დასაშვებია, რომ თავდაპირველად ლ' გადადიოდა ლჰ-ში ყველა პოზიციასა და კილოკავში, შემდგომ თლონდოდურში სიტყვის თავში ლჰ გამარტივდა ჰ-დ⁴⁴, ხოლო კვანადურში ეს პროცესი გამარტივებისა ბოლომდე მივიდა (სიტყვის თავშიცა და შუაშიც)⁴⁵.

გამონაკლისები. მოსალოდნელი ლჰ რეფლექსის ნაცვლად თლონდოდურში ზოგჯერ ჰ აღმოჩნდება: ექელი „დღეს“ (შდრ. კვან. ექელი, თლის. ელ'ელ), რიჰამა „საღებავი“ (შდრ. იმავე ფუძის ზმნა თლონდოდურში ბილჰად „მოხარმა“), ყეჰენ „ტომარა“ (ხუშტ. ყეჰენ), რეჰერა (ხუშტ.) „ღამით“.

ყველა ამ მაგალითში დისიმილაციასთან უნდა გვეკონდეს საქმე: სონორის შემცველ სიტყვაში დაკარგულია ლჰ რეფლექსის ლ: რილჰამა > რიჰამა. ლჰ + სონორი > ჰ + სინორი.

თლისურსა და ხუშტადურში ლ' შეცვლილია ლ-თი მითითებით ნაცვალსახელურ ფუძეში: ჰულუბ „ის“ (მალა), შდრ. ხუნძ. ლ'ობ, თლონდ. ოლჰობ. მაგრამ ლჰ გვაქვს იმავე ძირის შემცველ სიტყვაში ხუშტ. ულჰი „იქ“ (მალა). იქნებ ჰულუბ < ჰულჰუბ დისიმილაციით.

თავისებურია გარდაქცევის ლ' სუფიქსის რეფლექსები ბავალურ კილოკავებში⁴⁶.

კვანადურში ეს სუფიქსი წარმოდგენილია როგორც ლ: ჰულულ-ლირ „მეგობრობა“ (< ჰულულ-ლ'ირ), ხან-ლირ „ხანობა“, „სახანო“

⁴⁴ სიტყვის თავში თანხმოვანთა კომპლექსი უცხო ანდიურ ენებში საერთოდ.

⁴⁵ ლ'-ს ანალოგიური ხასიათის ცვლილებები ცნობილია ზნძურ დიალექტებშიც (არნ. ჩიქობავა, ილ. ტერცვაძე, შ. მიქაილოვი და სხვ.).

⁴⁶ სუფიქსი ლ' ხუნძურ-ანდიურ ენებში გარდაუვალი შინაარსის ნასახელარ ზმნებს აწარმოებს (მაგ. ხუნძ. ცო-ლ'-იზე „გაერთიანება“, სიტყვისაგან ცო „ერთი“...). მასდარი ამ სუფიქსით ნაწარმოები ზმნისა გამოყენებულია აბსტრაქტულ სახელად (მაგ. ცოლ'-ი „ერთობა“) ... თავისებურია ამ სუფიქსის რეფლექსები ხუნძურ დიალექტებშიც (რაც პოზიტიურად უნდა აიხსნებოდეს).

(\leftarrow ხან-ლ'ირ), ჰაკუ-ლირ „ქალობა“ (\leftarrow ჰაკუ-ლ'ირ), ქენტა-ლირ „კაცობა“ (\leftarrow ქენტა-ლ'ირ), რაზილივო „დათანხმდა რა“ (\leftarrow რაზილ'ივო), ჰაწა-ლი „გათეთრდა“ (\leftarrow ჰაწალ'ი), ვეჭეტი-ლუ „გაშავდა“ (\leftarrow ვეჭეტილ'ე)⁴⁷. ხუმტადურში ლმ დასტურდება: ბაჰა-ლჰიბო „დაბერდა რა“ (\leftarrow ბაჰა-ლ'იბო), იმალ-ლჰარ „მამობა“ (\leftarrow იმალ'არ), ზალჰი „გაიყინა“ (\leftarrow ზალ'ი), ჰიტალჰი „შესძულდა“ (\leftarrow ჰიტალ'ი), ბეჭეტი-ლჰი „გაშავდა“ (\leftarrow ბეჭეტი-ლ'ი). ჰოლჰარ „სიკეთე“ (\leftarrow ჰოლ'არ). რეყენ-ლჰარ „ნახევარი“ (\leftarrow რეყენლ'არ)...

თლონდოდურში ეგვეე ლ' აფიქსი წარმოდგენილია სხვადასხვაგვარად (ლმ, ჰ, ლ):

1. ლმ: ბეჩე-ლჰილა „გამდიდრება“ (\leftarrow ბეჩედლილ'ილა), რაზი-ლჰოვო „დათანხმდა რა“ (\leftarrow რაზილ'ივო), ჰო-ლჰარ „სიკეთე“ (\leftarrow ჰოლ'არ), ბისქინლჰარ „სიღარიბე“ (\leftarrow ბისქინ-ლ'არ).

2. ჰ: ჰაწა-ჰარ „სითეთრე“ (\leftarrow ჰაწა-ლ'არ), ბეჭეტი-ჰარ „სიშავე“ (\leftarrow ბეჭეტილ'არ), ჰამ-ჰარ „ნაკლული“ (\leftarrow ჰამ-ლ'არუბ).

3. ლ: ინჯით-ლირ (\leftarrow ინჯით-ლ'ირ) „ჩიუტობა“.

იქნებ ასევე ლ'-ს რეფლექსებთან გეჰონდეს საქმე მიცემითი ბრუნვის აფიქსებში (შდრ. კვან. -ჰა, ჰემერს. -ჰა, თლონდ. ლა. ლოდ., ტინდ. -ლ'ა).

გადაქცევის ლ' სუფიქსის რეფლექსთა თავისებურებანი ალბათ მისი პოზიციით აიხსნება⁴⁸. მაგ. რეფლექსი ლ თავდაპირველად შესაძლებელია წარმოქმნილიყო თანხმოვნის მომდევნოდ და შემდეგ ანალოგიით გავრცელებულიყო სხვა შემთხვევებზედაც, მაგ. კვან. ხანლ'არ > ხანლჰარ > ხან-ლირ „ხანობა“, ამის ანალოგიით ჰაწალ'არ > ჰაწალირ „სითეთრე“.

3. ტ'. მკვეთრი სუსტი აფრიკატის ტ'-ს საკითხი ბაგვალურში სხვა ენებთან შედარების გარეშე არც კი დაისმებოდა, რომ კვანადურში ამ ბგერას სხვა კილოკავებისაგან განსხვავებული რეფლექსი არ მოეცა.

ტ' ყველა კილოკავში გადაშენდა: სიტყვის თავში მან ც მოგვცა⁴⁹. სიტყვის შუაში კი ლ⁵⁰. ერთადერთი გამონაკლისია აულ კვანადის თქმა, რომელსაც სიტყვის თავში ტ'-ს ადგილას კ' რეფლექსი აქვს (ამ მხრივ უპირისპირდება ყველა დანარჩენი აულის მეტყველებას, მათ შორის ჰემერსოულსაც).

⁴⁷ ჰემერსოულში ჰ ჩანს: რაზი-ჰივო „დათანხმდა რა“.

⁴⁸ ეს სუფიქსი დაერთვის როგორც ხმოვნით, ისე თანხმოვნით დაბოლოებულ ფუძეებს, რაც საფუძველს იძლევა სხვადასხვა შემთხვევაში სხვადასხვა რეფლექსი მოგვცეს.

⁴⁹ სიტყვის თავში ეს ც არაერთი არ განიჩნება ბაგვალურისათვის დამახასიათებელ ხმოვანთა მაგარი შემართვისაგან, რომელიც არც ერთი ისტორიული თანხმოვნის რეფლექსი არაა. ამრიგად, აქ ტ'-ს ც-ში გადასვლა ფაქტობრივად ტ'-ს, გაქრობას უდრის.

⁵⁰ ტ'-ს რეფლექსი ლ ფაქულტატურად ლლ-დაც გამოითქმის (იხ. ზემოთ).

თლისური	თლონდოდური	კვანადური	
ქ	ქ	ქ	
ქიხ	ქიხ	ქიხ	„ალაო“
ჭარა (< ქარა)	—	ქარა	„თავთავი“
ხეკობ	ხეკუ	ქეკუბ	„ზედმეტი“
ხალ	ხალ	ქალ	„ფურცელი“
ხამ	ხამა	ქამა	„სახურავი“
—	ხაჩ	ქაჩ	„ნალი“
--	ხუბურ	ქუბურ	„საბძელი“
ხემობ	—	ქიმუბ	„განიერი“
—	ხაპი	ქაპი	„ზევით“
ლ	ლ	ლ	
ბელარაბ	ბელაბ	ბელაბ	„წვრილი“
ბ-ალი	ბ-ალი	ბ-ალი	„1 დაუძახა, 2. ჩა- იკვა“
რელა	რელა	ლელა	„ხელი“
რელელ'	ლელელ'ხ	ლელელ'ხ	„ღვიძლი“

კვანადურის კ რეფლექსი ეხმაურება ხუნძური ენის ქარული დიალექტის კ რეფლექსს, რომელიც ყველა პოზიციაში გვაქვს.

ბაგვალურში არა ჩანს ზოგ ანდიურ ენაში გავრცელებული ლხ რეფლექსი ტ' თანხმოვნისა (ლხ ინლაუტში გვაქვს ხოლმე, მაგ. კარატულის რიგ კილოკავში). ისე, როგორც ლ'-ს რეფლექსთა (ლჰ, ჰ, ლ) შემდგომადობა ვივარაუდეთ, აქაც ტ'-მ სათანადო ენებში, ალბათ, ჯერ ლხ მოგვცა, რომელიც შემდეგში სიტყვის თავში ლ-დ გამარტივდა, სიტყვის შუაში კი ლხ-დ დარჩა ან აქაც გამარტივდა ლ-დ.

§ 19. კჷ > კ. ძლიერი კჷ ბაგვალურის ყველა კილოკავში კარგავს სიძლიერეს და კ-ს ემთხვევა. ზოგჯერ თითქოს მაინც იგრძნობა ოდნავი სიძლიერე კჷ-საგან მიღებული კ ბგერისა.

მაგალითები⁵¹ კუხი „კვამლი“, ჰეკოჩა (თლის. ჰერკვა) „თავი“, კარა, ქარა „კოლო“, კალ „ხეობა“, ჰაკუჟ (თლის. ჰარკოჟ) „ცოლი“, ბუკუჟ (თლის. ჟერკუჟ) „გადაყლაპა“, კეჟ (თლის. კობი) „მოკლა“, ჰარკინ „დედალი ცხვარი“.

შდრ. ხუნძ. (ან ბოთლიხური) სათანადო სიტყვები, რომელთაც კჷ დატული აქვთ: კჷჟ „კვამლი“, ჰუნკჷ „თავი“, კარა „კოლო“, კვალ

⁵¹ ფრჩხილებს გარეთ მოცემულია თლონდოდური და კვანადური საზიარო ფორმები.

„ხეობა“, (ბოთლ. პარკი „ცოლი“), კუნა „გადაყლაპა“ (ბოთლ. კვანდუ „მოკლა“), ზორკენ „ცხვარი“.

ხუშტადურში დასაშვებია კალ || კალ „ხეობა“, ბუქუნა || ბუქუნა „ყლაპვა“, „რგვა“, „ჩიტის დაჭდომა“.

§ 20. ქ-ს ცვლილებები. ძლიერი ქ-ს ისევე არაა დამახასიათებელი ბაგვალურისათვის, როგორც ძლიერი კ-ს. იქ, სადაც ძლიერი ქ-ს იყო მოსალოდნელი (მონათესავე ენათა ჩვენების მიხედვით) ბაგვალურში ვადასტურებთ მარტივ ქ-ს ან ძლიერ შ-ს (რომელიც ხშირად ისმის როგორც საშუალო ხ-სა და შ-ს შორის. ზოგიერთის გამოთქმაში, მეტწილად თლონდოდურში, თითქმის ხ-ს ემთხვევა). თავის მხრივ მარტივი ქ-ს გარკვეულს პოზიციაში (ა, ე, ი ხმოვანთა წინ) შეიძლება ქ-ში გადავიდეს (იხ. § 16 პალატალიზაციის შესახებ), რომელიც თლისურში ჩ-ს იძლევა. რეფლექსი შ-ს (|| ხ-) მიღებულია ქ-საგან სპირანტიზაცია-პალატალიზაციით (ქ-ს > ხ-ს > შ-ს), ან, შესაძლოა, ჯერ ქ-ს > ჩ-ს, შემდეგ კი ჩ-ს > შ-ს (ძლიერი აფრიკატის სპირანტიზაციით). სქემატურად (ხაზგასმულია რეალურად დადასტურებული ფორმები): ქ-ს > ქ (> ქ გარკვეულ პოზიციაში > ჩ); ქ-ს > ხ-ს > შ-ს; ქ-ს > ჩ-ს > შ-ს მაგალითები:

თლონდოდური, ხუშტადური: ქ-ს > ქ (> ქ): ბუქუ „მოხვდა, შეხვდა“, < ბუქჟუ, შდრ. ბოთლ. ბუქჟუ, ხუნძ. ქანა; იქ-ი „მისცა“ > იქი, შდრ. ბოთლ. იქჟუ, კარ. ბექჟუ.

ქ-ს > ხ-ს (ი-ს წინ, საშუალოა ხ-სა და შ-ს შორის): ხ-საგან „ობი“ < ქანა, შდრ. ხუნძ. ქანა; ბიხ-ი || ბიში „დაიჭირა“ < ბიქი, შდრ. ხუნძ. ქიუნა, ბოთლ. ბიქჟუ; მიხ-ილ-ა || მიშილ-ა რომა „მუხა“ < მიქილ-ა რომა, შდრ. ხუნძ. მიქილ ღვეტ.

თლისურში: ქ-ს > ქ (ზოგჯერ ისმის ქ-დ): ბუქჟუ || ბუქუ „მოხვდა“, „შეხვდა“. ქ-ს > ჩ-ს: ბიჩი „მისცა“ < ბიქი.

ქ-ს > (ჩ-ს >) შ-ს: ბიში (< ბიჩი < ბიქი) „დაიჭირა“, პაში (< აქი) „ყური დაუგლო“.

კვანადური: ქ-ს > ქ > ქ-ს: ბუქჟუ „დაიჭირა“, იქ-ი „მისცა“. ქ-ს > შ-ს: ბიში „მოხვდა“.

§ 21. ხ-ს ცვლილებები. თლისურში ხ-ს დატულია, კვანადურში შეინიშნება ძლიერი ტენდენცია ხ-ს შეცვლისა ხ-თი. თლონდოდურში ხ-ს ორი რეფლექსი აქვს პოზიციით განსაზღვრული: ბაგისმერი ბგერის (ო, უ, ვ) წინ ხ-ს გადადის ჰ-ში, სხვა პოზიციაში კი ხ-ს იძლევა შ-ს⁵². ბაგვალურის იმ კილოკავებში (თლონდოდა, კვანადა), რომელთაც ხ-

⁵² ხ-ს რეფლექსთა პოზიციური შეპირობებულობის შესახებ იხ. „Контрпалатизм“, გვ. 150.

თითქოს მთლიანად უნდა დაჰკარგოდათ, ხ^რ შეიძლება შეგვეხედეს ხუნძ-
რიდან ნასესხებ სიტყვებში, აგრეთვე როგორც რეფლექსი ქო-სი.

თლის.	კვან.	თლონდ.	ხუმტ.	
ხ ^რ უი	ხ ^რ უი	ჰუი	ჰუი	„თესლი“
ხ ^რ ვობ	---	ჰობ		„სამარე“
ხ ^რ ვანი	ხვანი (მრ. რ.)	ხ ^რ ვანი (მრ. რ.)	ხ ^რ ვანი (მრ. რ.)	„ცხენი“
იხ ^რ ვა	იხვა	იჰვა	იჰვა	„მწყემსი“
—	ეხვაჩა	[ხ ^რ იხ ^რ ირი]	იჰვალი	„დაიცვა“
როხ ^რ ა	როხ	როხ ^რ		„ტყე“
ხ ^რ ვაი		ჰვაი		„სუნი“
ხ ^რ აგ	ხაგ	ხ ^რ აგ	ხ ^რ აგ	„ქვაბი“
ხ ^რ ვოცობ	ჰვობ	ჰვობ	ჰვობ	„კარგი“
ბახ ^რ უე	—	—	ბიჰვაე ბიჰაე	„მიბა“
ერხ ^რ ვ		ეჰვ		„ცოცხი“

ყველაზე კრელი სურათი თლონდოლურშია. თლისურის (resp. ის-
ტორიული) ხ^რ-ს ნაცვლად აქა გვაქვს: ჰ (< ხ^რ) ბაგისმიერების წინ:
ჰუნი „თესლი“, ჰობ „კარგი“, ჰუნი „უსუნა“, იჰვა „მწყემსი“. ზ
(< ხ^რ): როშა „ხე“, ტომ „ტყვია“, ბიშილა „წასმა“ (ვიშინა „გამარჯ-
ვება“?).

ხ^რ დატულია: როხ^რ „ტყე“ (მაგრამ: როხ-ლი „ტყეში“, შდრ.
ხ^რ > ხ კვანადურში), ხ^რაგ „ქვაბი“, ხ^რვანი „ცხენები“, ხ^რვადირი „იარა“,
ხ^რიხ^რირი „დაიცვა“, იხ^რვა „ატამი“, ბებიხ^რ „დაიწყო“, ფახ^რ (|| ფაშ)
„სპილენძი“. დიდი უმეტესობა ამ სიტყვებისა ნასესხებია. იქნებ ასევე
ნასესხები იყოს როხ^რ, ხ^რვანი (შდრ. აგრეთვე ახ^რირილა < ააჰირილა,
ხუნძ. ააჰაიზე „ნახეა“).

ხუმტადურში ისეთივე სურათია, როგორც თლონდოლურში, ოლონდ
აქა-იქ ხ^რ > ზ: ფაში „სპილენძი“ (ხუნძ. ფახ^რ), ბიშა „გამარჯვა“ (შდრ.
ხუნძ. ბერჰანა < ბერხ^რანა?).

§ 22. ხ-ს ცვლილებები. თავდაპირველადი ხ ბაგვალურში (გარდა
თლისურისა) გადავიდა ჰ-ში. ამ პროცესის გამო ძლიერი ხო, რომელიც
უკორელაციოდ დარჩა, გამოთქმაში ხშირად რეალიზდება ნაკლები სიძ-
ლიერით. ეს განსაკუთრებით ხელშესახებია ნასესხებ სიტყვებში: ხეჩენ ||
ხეჩენ „ხმალი“, ხინკა || ხინკა „ხინკალი“, ხაბარ || ხაბარ „ამბავი“,
ხალიცი || ხალიცი „ნამგალი“ (შდრ. ხუნძ. ხვალჩენ, ხინკ, ხა-
ბარ, ხაჩიცილ), შდრ. აგრეთვე ხუმტ.-ხინდი „კენ“ (ხუნძ. — ხუნ).

ბ გადავიდა ჰ-ში ყველა პოზიციამ⁵³ (ამასთან ხ > ჰ შეეხო იმ ხ-საც. რომელიც ისტორიული ჳ'-საგან (მოდის)⁵⁴: ჰვაა „ძალი“, ჰვაბ „წისქვილი“, ჰვალო „ადუღდა“, ჰარი „თხოვა“ (ჰაჰაჩუ „მათხოვარი“), ვაპაროვ „მოხუცი“, აჰ „ვენახი“, აჰი „ზევით“ ბიჰი „მოიტანა“, მიჰ „მატყლი“, ჰური „ყანაში“, აჰიმ „მორი, ბოძი“, ვაჰა „დაეცა“, ეჰუნ „მკედელი“, ჰამალა „სასა“, ნიჰ „მკერდი“, ჰუნსაჰ „ხუშტდა“ (აულია), ეჰანსა „შუეძლია“, მუჰა „ზღაპარი“, რიჰა „ცხვარი“, ჰუნსაჰერ „ფილტვი“.

თლისურ კილოკავშიც ხ გადადის ჰ-ში, მაგრამ სიტყვის თავში ვ-ს წინ ხ დაცულა⁵⁵: ჰვაა „ძალი“, ხვალი „ადუღდა“, ხვაბ „წისქვილი“, მაგრამ ჰალი „თხოვა“ (ჰაჩაჩი „მათხოვარი“), ვაპაროვ „მოხუცი“, ეჰუნ „მკედელი“, „ოსტატი“, რაჰუნ „გაალო“, ტაჰჰი „დაიძინა“, ნიჰ „მკერდი“, აჰ „ვენახი“; (ჰ დაკარგული ჩანს სიტყვაში რიჰა „ცხვრის ფარა“. რიხა > რიჰა > რიჰა > რიჰა).

ნასესხებ სიტყვებში ბავალურის ყველა კილოკავი ხ-ს იცავს: ხალყ „ხალხი“, ხან „ხანი, მთავარი“, ხურმა „ხურმა“, ახირ „ბოლო“, ნიხა „ქერი“, თახ „ტახტი“, თოხამ „მღარე“, ხისიდი „ცვლა“. კვანადურში ჰ-ში გადავიდა არა მარტო ხ, არამედ ლ'-ც (იხ. ზემოთ). ამან გამოიწვია მრავალი ომონიმური სიტყვებისა და ფუძეების წარმოქმნა, მაგ. მიჰ „მატყლი“, „მზე“ (< მიხ „მატყლი“, მილ' „მზე“), შდრ. თლონდ. მიჰ „მატყლი“ < მიხ, და მილჰ „მზე“ < მილ'.

სქემატურად:

ისტორიული	თლონდ.	კვან.	თლის.
ხ	ხ	ჰ	ჰ (ხ ლაბ. წინ.)
ჳ	ჰ	ჰ	

§ 23. დ-ს გადასვლა რ-ში. ინტერვოკალური დ გადადის რ-ში ბავალურის ყველა კილოკავში (გარდა თლისურისა, რომელიც დ-ს ინახავს. ხუშტადურის შესახებ იხ. ქვემოთ): ირა „არის“, კერა „ორი“, ჰატფურა „შიდი“, ჰაწარა „ათი“, ჰერი „თხოვა“, წააროვ „მსმელი“, ტერერ (< ტედერ) „ბატკანი“, ფურილა „ქროლვა“, ჰერერ (< ჰედერ) „ხბო“, კანწირა „ორჯერ“, კანწური „გადახტა“, წააღპირი „წაიკითხა“, წუნირი „დაიცვა“, რეშტირი „ჩამოხტა (ცხენიდან)“. ასევე რიგი ნასეს-

⁵³ თავდაპირველი ხ დაცული აქვს ანდიურ ენათა უმეტესობას (მაგ. ბოთლი-ხ-ტრს, ანდიურს, ახვახურს... აქ სათანადო ნიმუშები ამ ენებიდან არ მოგვეყვს).

⁵⁴ ჳ' სა და მისი რეფლექსების შესახებ იხ. ჩვენი: „ფარინგ“. იყ. IX—X.

⁵⁵ შდრ. ლაბიალური არტიკულაციის წინ ზ-ს შემონახვა ბოთლიხურსა და კარატულში (ჩვენი: Κοινοσημωτισμ. გვ. 149 და შმდ.).

ხები სიტყვა: არამ „ადამიანი“, ბეჩერავ „მდიდარი“ (< ხუნძ. ბეჩე-
დავ), ბაწაარაბ „სუფთა“ (< ხუნძ. ბაწადაბ). მაგალითები თლონდო-
დური, შდრ. თლისური: იდე „არის“, ქედა „ორი“, ჰატეუდა „შვილი“,
ჰაწადა „ათი“, ჰადი „თხოვა“, ტედეერ „ბატკანი“, ფუდი „იქროლა“,
ურლიდი „იფიქრა“, ადამ „ადამიანი“ და სხვ. მრ.

აქა-იქ $\text{დ} > \text{რ}$ თითქოს აუსლაუტში მომხდარა, მაგრამ ასეთ შე-
მთხვევებში დაკარგულია ბოლოციდური ვიწრო ხმოვანი (იხ. ზემოთ
(§ 10). როგორც ჩანს, ქრონოლოგიურად პროცესი დ-ს რ-ში გადასვლი-
სა წინ უსწრებდა ბოლოციდური ვიწრო ხმოვნების მოკვეცას. მაგალი-
თები (თლონდოდურიდან, ფრჩხილებში თლისური): ქალარ „ქალალი“ <
< ქალადი (თლის. ქალათ), ჰურ „შეშა“ < ჰური < ჰუდი (ბოთლ. ჰუდი),
მერ „ლუდი“ < მერი < მედი (ხუნძ. მედ), ტოორ „კლდე“ < ტოორი <
ტოოდი (თლის. ტეუდა), მესერ „ოქრო“ < მესერი < მესედი (შდრ.
თლის. მესედ, ბოთლ. მისიდი). ასევე აიხსნება ერგატივის ნიშნად რ-ს
გამოვლინება ხმოვანფუძიან სახელებში (თანხმოვანფუძიანებთან დ და-
ცულია): სარა-რ „მელამ“, იმუ-რ „მამამ“, მილი-რ „კუდმა“. ხსენებუ-
ლი ფორმები მიღებულია ასე: სარ-ადი „მელამ“ > სარა-რი > სარ-არ
და ა. შ., შდრ. დ-ს შემონახვა, ოლონდ ბოლოციდური ი-ს მოკვეცი-
თ, თანხმოვანფუძიან სახელებთან: მესერ-დ < მესერ-დი „ოქრომ“, რე-
შენ-დ < რეშენ-დი „ცამ“, სიმ-დ < სიმ-დი „ბაგემ“, მეჭელ-დ < მეჭელ-
დი „ცხვირმა“⁵⁶.

არაინტერვოკალური დ დაცულია: დე „მე“, დუბ „შენი“, დან
„ნივთი“, ეჰუნდარი „მჭედლები“, ნიდ „მაზეგ“, ლურდილა „განადგუ-
რება“, ბელ-დ „ბარმა“, ჩარალანდუ „მერცხალი“, დარვ (< დადვ, შდრ.
დად) „დიდი ქოთანი“; „სადღვებელი“ (ანლაუტის დ არ შეცვლილა.
ინტერვოკალური კი რ-ში გადავიდა კანონზომიერების თანახმად). ერთი
და იგივე მორფემა პოზიციის-და მიხედვით სხვადასხვაგვარად შეიძლება
წარმოგვიდგეს: მაგ., კე-რა < კე-და „ორი“ მაგრამ ჰაბ-და „სამი“.
ასევე შეპირობებულია ზმნური სუფიქსის ხმარება -ირ და -დ, ერგატი-
ვის -რ და -დ.

აქა-იქ დაცულია ინტერვოკალური დ-ც, ესაა შედარებით ახალი
(უპირატესად ხუნძურიდან ან ხუნძური გზით) შემოსული სიტყვები
(გულდურ „მახე“, ლადარუ „თეფში“, ზეჟდან „ტაფა“, წოდორ „ჰკვიანი“,
ქედერუბ „ვეწრო“, ჰუდულ „მეგობარი“, (ჭ)ადალუვ „სულელი“, ჰადა-

⁵⁶ დ > რ პროცესს შესახებ იხ. ჩვენი: თანხმოვანთა ერთი რიგის ცვლილებე-
ბი ხუნძურ-ანდიურ ენებში. ს მ ა მ ტ. 22, კვანდლურშიც ერგატივის ნიშნად ხმოვან-
ფუძიან სახელებში რ გვაქვს. მაგრამ ფაქულტატურად დასაშვებია დ-ც: როში-რ || რო-
ში-დ „ხემ“, მუჩ-რ || მუჩე-დ „ქარმა“ და მისთ.

და „ამაოდ“) ან კიდევ ანალოგიის გზით 'მემორჩენილი ზოგა მორფემა (მაგ. ნაწილაკი -და უკუქცევით ნაცვალსახელებში: ებ-და „თეთონ“ III კლ., ერ-და-მრ. რ. ნიეთთა კლასი და ასევე ება-და მრ. რ. ადამიანის კლასი, ნაცვლად მოსალოდნელი ერადა-სი). ასევე ხშირად შენახულია კომპლექსის ცვლის შედეგად მიღებული დ: ილა < ინდა „როდის“, ელა < ებ-და „თეთონვე“. კითხვითი ნაწილაკი -ილო (კვანღ. -იშლო) და რამდენიმე სხვა.

ხუშტადურში დ-ს რ-ში გადასვლის მიხედვით საკმაოდ თავისებური შემთხვევა გვაქვს: დ > რ ხდება ქალთა მეტყველებაში, მაგრამ არ ხდება მამაკაცთა მეტყველებაში. ამრიგად გარჩეულია ორი „ენა“, ქალთა და მამაკაცთა. საინტერესოა, რომ გარდა ამ ერთი ფონეტიკური მოვლენისა სხვა რამ მნიშვნელოვანი სხვაობა ამ ორ „ენას“ შორის არ დასტურდება. საკმაოდ მოულოდნელია ისიც, რომ ქალთა „ენა“ ახალ ვითარებას გვიჩვენებს (დ გადასულია რ-ში), მამაკაცთა „ენა“ კი არქაიზმს ინახავს. გამოდის, რომ ხუშტადელი მამაკაცები (განსახილველი მოვლენის მიხედვით) თლისურ ნორმას ემხრობიან, ქალები კი მეზობელი აულის—თლონდოდის ნორმას⁵⁷. ქალთა და მამაკაცთა მეტყველების ეს გარჩევა საკმაოდ მკაცრია: ქალი არ იტყვის, მაგ., ჯედა „ორი“, მამაკაცი კი ჯერა-ს.

ყველაფერი, რაც ზემოთ ითქვა დ > რ-ს შესახებ თლონდოდურში, მთლიანად შეეხება ხუშტადურის ქალთა მეტყველებასაც, მამაკაცთა მეტყველებაში კი დ დაცულია:

მამაკაცთა მეტყველება

ქალთა მეტყველება

ქედა	„ორი“	ჯერა
ილა	„არის“	ირა
ადამ	„ადამიანი“	არამ
ჰადი	„თხოვა“	ჰარი
ჰადი	„იტირა“	ჰარი

მიუხედავად ამგვარი დაპირისპირებისა, არა ერთ შემთხვევაში მამაკაცთა მეტყველებაშიც დასტურდება დ-ს რ-ში გადასვლის ფაქტები, მაგ., ჭიირი (< ჭიიდი) „შორს“, ბაწაარე (< ბაწაადე) „გაწმილა“, მერ (< მედ) „ლუდი“, დარ (< დად), „სადღეებელი“. სპორადულად მამაკაცთა მეტყველებაში პალატალიზებული დ-ც შეგვხვდა: ილა „არის“ (ილა-ს გვერდით).

⁵⁷ ხუშტადელები ხუმრობით ამბობენ: თლონდოდელები ისე ლაპარაკობენ, როგორც ჩვენი ქალებიო.

ერგატევის ნიშნად ჭალთა მეტყველებაში ხან დ გვაქვს, ხანაც რ (პოზიცია-და მიხედვით, როგორც თლონდილურში, იხ. ზემოთ), მამაკაცთა მეტყველებაში მხოლოდ დ უნდა გვექონოდა, მაგრამ აქაც ისეთივე მდგომარეობაა როგორც ჭალთა „ენაში“.

§ 24. შ > ში. სუსტი შ, რომელიც სხვა აულთა მეტყველებაში უცვლელაა, თლისურში გამოითქმის როგორც ძლიერი ში: რომაა „ხე“, დაშო „ქალშვილი“, ვაშო „ვაეი“, რეშიო „ცა“; „წელიწადი“, ბოშაო „გამარჯვა“. ისტორიული ძლიერი ში ში-დვე დარჩა (უნშო „მიწა, ნიადგი“, ქერშიო „მოქსოვა“, რეშიაეა „ჩაქრა“.), როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, თლისურში ასეთივე ცვლილება მოსდის ს, წ (ნაწილობრივ ჭ) თანხმოვნებსაც, რის გამოც ესენი სათანადო ძლიერ თანხმოვნებს შეიძლება დაემთხვენ.

§ 25. ყ'. ისტორიული ყ', რომელიც შემოინახა ახვახურმა და ანდიურმა, თუმცა ამ უკანასკნელში მას მელერობის ელემენტი შეეძინა²⁸, ბავალურში ც-დ იქცა, რომელიც ხმოვნის წინ დაემთხვა ამ ენისათვის საერთოდ დამატებითელ ხმოვანთა მაგარ შემართვას, ხოლო სიტყვის შუაში კი ფაქულტატურად ხმარებულ ხმოვანთგასაყარად იქცა. ეს ხმოვანთგასაყარი ხშირად იკარგება, რაც იწვევს მეზობელ ხმოვანთა შერწყმას.

ელ „პირი“ (< *ყ'ელ), უნ „თაე“ (< *ყ'უნ- < *ყ'ვან), ჰაყაო || ჰინა „ნახა“ (< ჰაყ'ად), ბუყურა || ბურა „ოთხი“ (< *ბუყ'ურა, თლის. ბუყურა), ვაყა || ვა „მოვიდა“ (< *ვაყ'ად), ბუყუნა || ბუნა „კმარება“ (< *ბუყ'უნა, ჰიყ'ვინა), ბიყა || ბია || ბიდა „იცოდა“ (< ბიყ'ად).

ორ-სამ შემთხვევაში მოსალოდნელი ნოლის ნაცვლად ჭ-ს ვადასტურებთ: მაჭა „ცემლი“ (თლონდ. კვან.). მიჭარ (კვან.), მეჭელ (თლონდ.) „ცხვირი“, ჭაბუბ (თლონდ., კვან.) „განიერი“ (შდრ. თლის. ემობ. „განიერი“). შეიძლება აქ ხუნძურის გავლენასთან გვექონდეს საქმე (ყ' > ჭ ხუნძურის ნორმა). სპორადულად გვხვდება კარატული ენის ტოქიტურ დიალექტშიც. შდრ. ხუნძ. მაჭო < *მაჭა „ცრემლი“, მეჭურ „ცხვირი“, ჭებაბ „განიერი“).

§ 26. შდ || შთ > სთ. ბავალურში (და საერთოდ ანდიურ ენებში) ისეთ თანხმოვანთკომპლექსთაგან, რომელშიც სონორი არ მონაწილეობს, ყველაზე ხშირია შდ (თუ შთ.)²⁹. თლისურში შთ წარმოდგენილია როგორც სთ (ხოლო თლიბიშოურში — სი — არასისტემატურად).

²⁸ ყ'-სა და მისი რეფლექსების შესახებ იხ. ჩენი: ფარინგალური თანხმოვნები ხუნძურ-ანდიურ ენებში. ივე IX—X. 1958.

²⁹ ამ კომპლექსს ზოგი ინდო-ბატარი გამოთქვამს როგორც შთ-ს, ზოგიც როგორც შდ-ს.

კვან., თლონ., ჰემ., ხუშტ.	თლის.	თლობ.
ინშთურა „ათა“	ინსთულა	(ინსთულა)
ბიშთი „თქვენ“	ბისთ	ბისა
ბეშთ- „გაშვება“	ბესთ-	ბესა-ი
აშთუბ „ასეთი“ ⁶⁰	ჰასთუბ	—

§ 27. ასიმილაცია და შერწყმა. 1. ნ (ან ხმოვნის ნაზალურობის ელემენტი) + რ > ნ: ბასიფ-რ > ბასინ „თხრობა“ (მასღარი) (თლის.).

ნ თემის ნიშნიან მასღარში ეს პროცესი სისტემატურია (შღრ. სხვა რიგის ზმნათა მასღარი: ჰიტფი-რ „თქმა“, ბეტფი-რ „ხენა“): ეგაფ-რ > ეგან „სველები“ (მრ. რ.) (ხუშტ.).

ანალოგიურად ნ-ს იძლევა ხმოვნის ნაზალურობის ელემენტის შერწყმა მომდევნო ლ-სთან: ბასიფ-ლ > ბასინ „თხრობამდე“ (ხუშტ.), შღრ. ბიჭი-ლ „სიკვდილამდე“.

2. ნ (ან ხმოვნის ნაზალურობის ელემენტი) + ზ > მ: ეგაზ > ეგამ „სველი“ (III კლ.), შღრ. ეგაფე (I კლ.) (ხუშტ.), ჰეჰაზ > ჰეჰამ „დიდი“ (III კლ.), შღრ. ჰეჰაფე (I კლ.) (თლის.); ბისაზ > ბისამ „ნანახი“ (III კლ.) (კვან., თლონდ.), ბაწიზბო > ბაწიზბო „ჰკითხა რა“ (ნამყ. აბსოლ. კვან., თლონდ.); ჰაზბო > ჰამო „ნახა რა“ (ნამყოს აბსოლ.) (ხუშტ.); ლაფე-ზი > ლაფენი „წყლები“ (თლონდ.); რეშენ-ზი > რეშემი „წელიწადები; ზეცანი“ (კვან.), ყეჰენ-ზი > ყეჰემი „ტომრები“ (კვან.), ბესონ-ზი > ბესომი „დანები“ (კვან.), იჰეაზე! > იჰეამე! „ჰამე!“ (თლონდ.), ბასიზბისა-ე! > ბასიზბისე! „არ უამბო!“ (თლონდ.).

პროცესი სისტემატურია, ეხება ყველა თქმას, ამის გამო: 1. გრამატიკული კლასის ნიშანი ზ, როცა მას წინ ნაზალიზებული ხმოვანი უძღვის, გადადის მ-ში (ზედსართავეებში, მიმღებებში, ნამყოს აბსოლუტივებში და სხვ.). 2. ბრძანებითის ფორმანტები -ზე და ბისაფ წარმოდგენილია როგორც მე და -მისეფ. 3. მრ. რიცხვის -ზი სუფიქსი, როცა ის დაერთვის ნ-თი დაბოლოებულ ფუძეს, შერწყმით იძლევა მ-ს. ყველა შემთხვევაში ხდება სრული შერწყმა (ნაზალიზების ელემენტი ან ნ იკარგება. ასევე იკარგება ზ-ც: მათი შერწყმა მ-იძლევა).

აქვე მივუთითებთ, რომ ხმოვნის ნაზალურობის ელემენტი, როდესაც მას არასწორი თანხმოვანი მოსდევს, ნ-ში გადადის: ბაწიზიჭირა > ბაწიზიჭირა „თუ არ ჰკითხა“ (კვან.).

⁶⁰ ამავე ფუძისაა (მითითებით-ნაცვალ-სხელური ელემენტის ცვლით) ოშობა „ისეთი“, ეშთუბ „როგორი“, ეშთა „როგორ. რატომ“.

3. ლბ > ლლ ხუმტადურში ნამყოს აბსოლუტივის ფორმაში (აწარმოებს -იბო). კაუზატივის -ალ ნიშნის მომდევნოდ იკარგება ი (იხ. ხმოვანთა რედუქცია), ხოლო ლბ კომპლექსი ლლ-ს იძლევა: საორალობო > საორალობო > საორალობო „დააბრუნა რა“, ტელიბო > ტელბო > ტელბო „ჩაარქობინა რა“ (ტებო „ჩაარქო რა“), ჳეალიბო > ჳეალბო > ჳეალბო „დააწერინა რა“, ვილალივო > ვილალვო > ვილალვო „გააჩერა რა“ (ვილავო „გააჩერდა რა“).

გრამატიკული კლასის მიხედვით კაუზატივთა ნამყოს აბსოლუტივი უკვე არ იცვლება (არაკაუზატივური კი იცვლება).

4. ლლ > ნნ. ნაზალურობის ელემენტი წინამავალი ხმოვნისა ერწყმის მომდევნო ლ-ს და იძლევა ნნ-ს (იშვიათად ნ-დაც ისმის): ბუქანლო > ბუქანლო „ანთო რა“.

ეს პროცესი სისტემატურია, მაგალითად, ნ თემიან ზმნათა კაუზატივებში (კაუზატივის ალ სუფიქსის ლ-სა და წინამავალი ხმოვნის ნაზალურობის ელემენტის შეხვედრის გამო).

5. მდ > ნდ: ყამ-და > ყან-და „კამს“ (თლიბ.), შდრ. ნამყო ყამიგო, ტამ-და > ტან-და „ყრის“ (თლიბ.), შდრ. ნამყო ტამიგო.

6. რლ > ლლ. რლ კომპლექსი მორფემათა საზღვარზე გვხვდება, მაგ., როდესაც რ-თი დაბოლოებულ ფუძეს დაერთვის ლ-თი დაწყებული მორფემა: ფურ-ლა > ფულლა „ყანაც“ (თლის.), შაპარ-ლა > შაპალლა „ქალაქში“ (თლის.), ბაზარ-ლა > ბაზალლა „ბაზარში“ (ხუმტ.), ჰუნგარლარ > ჰუნგალლარ „ფანჯარაზე“ (ხუმტ.), აულარლარ > აულალლარ „მიცემაზე“ (ხუმტ.).

7. მ-ლ > მ-ნ. ზმნის ინფინიტივის ფორმაში გვხვდება დისტანციური ასიმილაციის შემთხვევები: როცა მ-თი დაბოლოებულ ფუძეს ერთვის ინფინიტივის ა-ლა დაბოლოება, ამ უკანასკნელის ლ-იცვლება ნ-თიტამ-ა-ლა „გადაგდება“ > ტამ-ანა.

აქ შესაძლებელია წმინდა ფონეტიკურ პროცესს გარდა ანალოგიაც მოქმედებდეს. მხედველობაშია ინფინიტივის -ანა დაბოლოება, დამახასიათებელი ნ თემიან ზმნათათვის.

8. რჰ > ლბ > ლ'. დადასტურებულია ორიოდე შემთხვევა თლისურში: მალ'ო „ზღაპარი“ < მალ'ო < მარ'ო (ხუნძ. მარ'ო), თალ'ა „ტომარა“ < თარ'ა (ხუნძ. თარ'ა < თარ'ფა)⁶¹. სიტყვაში ალ'ო „ხალხი, ერი“ ლ' მიღებულია ჰლ-საგან (აპლო > ალ'ო). შესაძლებელია ვივარაუდოთ გარდამავალი საფეხური: რ + თანახმ. > ლ + თანახმ. რაც რამდენსამე მაგალითში დასტურდება (იხ. ქვემოთ).

⁶¹ თალ'ა იხმარება თლიბიშოშიც.

9. ჰ > ფ. დასტურდება რამდენიმე მაგალითი თლისურში და თლიბიშოურში. საერთო ხუნძურ-ანდიურა ხურ (< *ჰურ) „ყანა“, თლისურში წარმოდგენილი უნდა ყოფილყო როგორც ჰურ (იხ. § 22), გვაქვს კი ფურ „ყანა“. ასევე თლისური ლ' უდა „შემა“ თლიბიშოურში ჰუდა-ს სახით უნდა გვქონოდა (მდრ. თლონდ. ჰურ < ლ' უდ + ხმოვანი), გვაქვს კი ფუდა: ლ' უდა > ჰუდა > ფუდა. თლისურის ლ' ირ(ვ) „ფრთა“ თლიბიშოურში ფირ-ს იძლევა (მდრ. თლონდ. ჰილე): ლ' ირუ > ჰირუ > ფირ(ვ). ყველა მაგალითში ჰ > ფ უნდა აიხსნას ლაბიალური უ-ს გავლენით.

10. ზდ > ლ. ზდ კომპლექსის ლ—დ შერწყმის მაგალითები საკმაოდ გვხვდება: უნსაბდი „ხარები“ > უნსაღი (თლის.), რომიბდარი „ხეები“ > რომიბდარი (ხუმტ.), ჰაჰიბ-და „ეგევე“ (III კლ.) > ჰაჰილა (თლის.), ებ-და „თვითონვე“ > ელა (თლონდ., თლის.).

ანდიური ენებიდან ცხობილი ზმნის ფუძის „თემატური ნიშანი“ დ, რომლის სრული სახეა იდ (დ სონორთა და ბ-ს მომდევნოდ გვაქვს), ზმნის ფუძის დაბოლოებაში თანხმოვანთკომპლექსებს ქმნის (რდ, ნდ, მდ, ზდ, რაც კარგადაა დაცული, მაგ. ბოთლიხურში). ეს კომპლექსები ბაგვალურში გამარტივებულია, გამონაკლისია ნდ (მდ), რასაც თლისურ-თლიბიშოური იცავს (მდრ. თლის. ჟან-დ-ი, თლონდ. გან-ი, ბოთლიხ. გან-დ-უ „მოსწია“). რდ კომპლექსისაგან თლონდოლურში რჩება რ ან ნოლი (მაგ. ჯვარ-დ- „წერა“ > თლონდ. ჯვა- ნამყოში, ჯვარ- აწმყო- კონკრეტულში და სხვ., მდრ. ბოთლიხ. ჯვარ-დ-ი „წერა“). ზდ კომპლექსისაგან რჩება ასევე დ ან ნოლი (მაგრამ ინტერვოკალური დ თქმათა უმეტესობაში რ-ში გადადის, იხ. § 23. ხუმტადურში მამაკაცთა მეტყველებაში დ დაცულია). თლისურ-თლიბიშოურში ზდ კომპლექსი კარგავს დ-ს, მაგრამ დარჩენილი ბ აგრეთვე შეიძლება დაიკარგოს, მაგ. აწმყოს ფორმაში -და მორფემის წინ. ზდ-ს ცვლილების საილუსტრაციოდ განვიხილოთ ჰებ-დ- (< ლ' ებ-დ-) ფუძე (ბოთლიხ. ჰიბ-დ- < ლ' იბ-დ-), რომელიც „შიშს“, „შეშინებას“ („შეეშინდა“) ნიშნავს. თლონდ.: *ჰებდ- > ჰერ- (დ > რ ინტერვოკალურ პოზიციაში): ჰერ-ი „შეეშინდა“. ხუმტ.: ჰებ-დ- > ჰედ- (> ჰერ- ქალთა მეტყველებაში): ჰედ-ი (მამაკ. მეტყველ.), ჰერ-ი (ქალთა მეტყველ.) „შეეშინდა“. თლის.: ლ' ებდ- > ლ' ებ- (ლ' ებ-ი „შეეშინდა“), ლ' ებ > ლ' ე- (ლ' ე-და „ეშინია“. მეტყველის ცნობიერებაში აქ ბ არაა გამქრალი). თლიბ. ჰებდ- > ჰებ-, ჰე- (როგორც თლისურში).

11. ნდ > ნ: განდი > განი „მოსწია“ (კვან.), დენდ „მე“ (ერგატ.) > დენ (კვან., ხუმტ.), მენდ „შენ“ (ერგატ.) > მენ (კვან., ხუმტ.).

12. რ-ლ > ლ-ლ. როცა რ-თი დაწყებულ ფუძეს მოსდევს ხმოვ-

ნით გაშუალებული ლ. წინა რ გადადის ლ-ში (პროცესი არ ახასიათებს. თლისურს): რელელ'ა „ღვიძლი“ > ლელელ'ა (კვან.; შდრ. თლის., ხუშტ. რელელ'ა), რელა „ხელი“ > ლელა (კვან., ხუშტ., შდრ. თლის რელა)⁸².

13. -ავ > -ო: აბსოლუტურ ბოლოში -ავ გადადის -ო-ში (არა-ერთმარცვლიან სიტყვებში): ვაპარავ > ვაპაროვ „მოხუცი“ (I კლ.).

პროცესობრივ ანალოგიური მოვლენაა აუ > ო ინლაუტში: ბეგოლ (< ბეგაულ) „აულის თავი“, ჭაროლ (> ჭარაულ) „ყარაული“.

14. ვე > ვო, ვი > ვუ. პრეფიქსული კლასის ვ ნიშანი იმსგავსებს მომდევნო ე-სა და ი-ს. ცვლალება დამახასიათებელია თლიბიშოურისათვის, მაგრამ სისტემატური არ არის (პარალელურად იხმარება თავდაპირველი და მეორეული ფორმები, განსაკუთრებით ვე- (ველ'იგო || ვო-ლ'იგო „წავიდა“, ვიხაუგო || ვუხაუგო „დარჩა“).

15. ჟუ > ჟი. პრეფიქსული კლასის ჟ ნიშანი იმსგავსებს მომდევნო უ-ს (ყველა თქმაში): ჟუკვა > ჟიკვა „იყო“, ჟუტუ > ჟიტუ „დაკლა“.

§ 28. ბეგრათმონაცვლეობა. თლისურში რიგი მაგალითის მიხედვით სხვა თქმათა თანხმონენისწინა რ წარმოდგენილია როგორც ლ: აღჩა (შდრ. თლიბ. არჩა) „ფოთოლი“, ღვალჭა „ირემი“ (ასევე კვან., შდრ. თლონდ. ღვარჭა. იქნებ ღვარჭა < ღვალა + რიჭა „ურჭო ირემი“?), ბელჩა (შდრ. თლიბ. ბერჩა) „გველი“, აქვე მოხვდება ჩვენებით ნაცვალსახელთა მრ. რ-ის ირიბ ბრუნვებში გამოვლინებული ელემენტი ლდ (თლისური), რომელიც თლიბიშოურში რდ-ს სახით გვაქვს: ჰა-ლდ-ო-დ „ამათ“ (თლის.), ჰა-რდ-ო-დ (თლიბ.). იხ. ჩვენებით ნაცვალსახელთა ბრუნება.

დასტურდება ხმოვანთმონაცვლეობის ცალკეული ფაქტები თქმათა შორის, მაგრამ კანონზომიერება არა ჩანს. მაგ., ე/ი: ჰიკაბ (თლონდ.) „ღიღი“, შდრ. ჰეკამ (თლის., თლიბ.), ბიკინა (თლონდ.) „შეხედვა“, შდრ. ჰეჰინა (თლის, თლიბ.) ჰიტაილა (თლონდ.) „თქმა“, შდრ. ჰეტაილა (ხუშტ., კვან., ჰემ, თლის., თლიბ.), ჰიკი (თლის., თლიბ.), „ძალიან“, შდრ. ჰეკი (თლონდ.). ზედსართავებისა და მიმღობების დაბოლოებებში კლასის ნიშნის წინა ხმოვანი თლისურ-თლიბიშოურში ჩვეულებრივად ო-ა, სხვა თქმებში კი უ (მაგ. თლონდ. შიიშა-უ-ბ „წითელი, წინ-უ-ბ „ახალი“, შდრ. თლის ჩიიჩა-ო-ბ, წინ-ო-ბ).

§ 29. მეტათეზისი. გვხვდება ცალკეული შემთხვევები: ჰემ-ლა || > ჰელმა (თლის.) „ვინ“, იმაშავ-ჰანა > იმაშა-ჰვანა (თლიბ.) „მამასთან ერთად“ (-ლა და -ჰანა ცალკე მორფემებია), ლ'ერდორ < ლ'ედრორ (თლის.) „ხბორები“ შდრ. მხ. რ. ლ'ედერ), ტერსაჲენ < ტენსაჲერ (კვან.) „წარბი“, ბერელობ < ბელერობ (თლიბ.) „წვრილი“. მიცემითში (გარკვეული

⁸² ერთ მაგალითში ლ—ნ > ნ—ნ: ელინი > ენინი „პირში“, შდრ. ელ „პირი“.

ტიპის ბრუნებაში) ხმოვანი გადასმული ჩანს, მაგ., აშვილ^ა „ჭალი-შვილს“ < აშვილ^ა (იხ. მიცემითი ბრუნვის შესახებ § 46).

§ 30. ბგერის განვითარება. დასტურდება რ-ს განვითარების რიგი შემთხვევა, როდესაც ერთ კილოკავს რომელსაზე სიტყვაში თანხმოვნის წინ „მეტი“ რ აქვს, ხოლო მეორეს აკლია. რ განვითარებული ჩანს თლისურში (ფრჩხილებში — თლიბიმოური). ბორწა (ბოწა) „მთვარე“, ჰერწა (ჰეწა) „ვარკლი“, ჰარკაბ (ჰაკაბ) „მძიმე“, ჰერწობ (ჰეწობ) „მალალი“, ჰერშია (ჰეშია) „მოქსოვა“. ძნელია მივუთითოთ, განვითარებულია რ თუ დაკარგული ასეთ მაგალითებში: ლ^აორლ^ა (ლ^აოლ^ა) „ერბო“, ყარყა (ყაყა) „თხელი პურ“, წყერთ (წყეთ) „ტალახი“, ჰარტა (ჰატა) „ტოცხი“, ერწ (ეწ) „შრატი“, ლ^აერსა (ჰესა) „მდინარე“. რ დაკარგული უნდა იყოს: ას (თლონდ., კვან.), შდრ. თლის. არც „ვერცხლი“, ქოლ^ა (თლობ.) „სალაყბო“, შდრ. თლის. ქორლ^ა, თლაბ. ჰაზა „ბევრი“, შდრ. თლის. ჰარზა, კვან. ჰაკიმ „დედალი ცხვარი“, შდრ. თლონდ. ჰარკ^აინ.

ნ განვითარებული ჩანს: მინგვა (თლის.) „თითისტარი“ (შდრ. თლონდ. მუგა). მაგრამ ძნელია მივუთითოთ განვითარებულია ნ თუ დაკარგული ისეთ მაგალითებში, როგორიცაა: კვან. ანთა „მაწონი“ (შდრ. თლონდ. ათა), ხუშტ. მინჩაბ „ახალგაზრდა“ (შდრ. კვან. მიჩაბ), თლონდ. ქვანშა „ფეხი“ (შდრ. თლობ. ქოშა).

ჟ ჩანს განვითარებული სიტყვაში ჟარა (თლის., თლიბ.) „თავთავი“ < ყარა < ტ^აარა (შდრ. თლონდ. არა), ჟესა (თლის.) „ყველი“ < ესა, ჟასა (თლის.) „თრთვილი“ < ასა.

რამდენსაზე შემთხვევაში ანლაუტში ბ-ს მომდევნოდ განვითარებულია ჟ, რომელიც ასეთ პოზიციაში ფაკულტატური ხმარებისაა: ბჟე-ქა || ბექა (თლონდ.) „გველი“ (შდრ. თლის. ბჟელჩა), ბჟართ || < ბართ (თლონდ.) „ულაყი“, ბჟერდა || ბერდა (თლონდ.) „ჯოხი“, ბჟერა (იშვ. ბერა, კვან.) ხმამაძვითი სიტყვა. ამრიგად იქმნება საკმაოდ უჩვეულო ბჟ კომპლექსი (ისიც სიტყვის თავში)⁶³.

ვითარდება ჯ და ვ ხმოვანთგასაყარად: ინი-ჯ-ო „სად“, დი-ჯ-ა „მე“ (მიც., თლის.), დუ-ჯ-ა „შენ“ (მიც., თლის.), ლ^აო-ჯ-ა „ვის“.

§ 31. ბგერის დაკარგვა. რ > 0. თლონდოდურში -არი კომპლექს-ში იკარგება რ (რის შედეგად აი > ე || ე) ეს ხელშესახებია ზმნებში. იმავე ზმნის სხვა ფორმაში, როცა რ სხვაგვარ გარემოცვაში აღმოჩნდება, ის არ იკარგება⁶⁴.

⁶³ მსგავსი კომპლექსები ნახური ენებისთვისაა დამახასიათებელი.

⁶⁴ -არი დაბოლოება, როცა ისტორიული ი დაკარგულა, ამ პროცესს არ ემორჩილება, მაგ. სარი „მელა“ > სარ (და არა სარი > საი > სე). უნდა ვივარაუდოთ, რომ სინქრონულად არსებობდა პური „დაწერა“ და სარ „მელა“ ამ უკანასკნელში -ი ადრე

გველა „წერა“ (ინფინიტივი) < გვა-ილა < გვარ-ილა, შდრ. თლის. გვარ-ილა; გვე „დაწერა“ (ნამყო) < გვა-ი < გვარ-ი, შდრ. თლის. გვარ-ი. ამავე ზმნის სხვა ფორმაში, სადაც რ სხვა პოზიციისაში აღმოჩნდა (მაგ., -არა), რ დატულია: გვარა! „დაწერე!“ გვარახ ირა „წერს“.

ასეთივე ზმნებია: წიწ „დალია“ (< წარ-ი), ლწელა „დაგვა“.

ლ > 0. კაუზატივურ ზმნათა ინფინიტივში იკარგება კაუზატივის ნიშნისეული ლ (-აღ კაუზატივის ნიშანია, -ილა- ინფინიტივისა), ხუშტადური: ვიქ-ალ-ილა > ვიქ-ა-ილა > ვიქაჲლა „მოკვდინება“, ჰეტჲ-ალ-ილა > ჰეტჲაჲლა „თქმევინება“, ჰალტიდ-ალ-ილა > ჰალტიდ-ა-ილა > ჰალტიდაჲლა „მუშაობინება“.

შდრ. ნამყო: ვიქ-ალ-ი, ჰეტჲ-ალ-ი, ჰალტიდ-ალ-ი. აგრეთვე არა-კაუზატივური ინფინიტივები: ვიქილა, ჰეტჲილა, ჰალტიდილა.

ეგვეე პროცესი ხდება 5 თემიან ზმნებშიც, ოღონდ გადასვლათა მეტი საფეხურებია სავარაუდებელი:

რეკვ-აჲლ-ილა > რეკვა-ილა > რეკვა-იჲლა > რეკვინა > რეკვაჲნა „შესმა“ (ცხენზე).

ხმოვანფუძიან ზმნებში ლ არ იკარგება: წა-ალ-ილა > წალილა „დაღვინება“, გვ-ალ-ილა > გელილა „გაკეთებინება“.

შიიძლება ვივარაუდოთ მთელი ამ პროცესის სხვაგვარი ახსნა: ვიწრო ი-ს წინ გადმოსმა (სინორის მომდევნო პოზიციიდან): ვიქ-ალ-ილა > ვიქაილა > ვიქაჲლა. რეკვაჲლ-ილა > რეკვ-ან-ილა > რეკვანინა > რეკვინა > რეკვაჲნა. ლ იკარგება საკუთარ სახელში. ხალილ || > ხაილ, ხაჲლ (კვან.).

მ || 5 > 0. მ და 5 თანხმოვანზე დაბოლოებული ზმნური ფუძეები ინფინიტივის ფორმაში -ილა სუფიქსის ნაცვლად -ინა-ს ავლენენ (ე. ი. გარეგნულად იმ სუფიქსს, რაც 5 თემიან ზმნათათვისაა დამახასიათებელი, თუმცა ეს ზმნები არც ისტორიულად, არც ამჟამინდელი უღვლილებით 5 თემიანებს არ განეკუთვნება). ფუძის ბოლოკიდური მ და 5 იკარგება. აქ შიიძლება საქმე გვქონდეს მ/ნ-ს დაკარგვასთან მათ მიერ ინფინიტივისეული ლ-ს ასიმილაციის შემდეგ:

ყან-ილა „ქამა“ > ყან-ინა > ყა-ინა > ყაჲ-ნა (შდრ. ნამყო ყან-ი)

ტამ-ილა „ყრა“ > ტამ-ინა > ტაჲ-ნა (შდრ. ნამყო ტამ-ი).

აქ დასაშვებია სხვაგვარი ახსნაც: სონორის მომდევნო ვიწრო ხმოვანი ი, რომელიც დახურულ მარცვალშია მოქცეული ორ სონორს შორის (-ნილ-, -მილ-), წინ გადმოისმის, ხოლო შემდეგ ასიმილაცია ხდება:

დაიკარგა, სანამ ა-ი ხმოვნებს შორის რ-ს მოუღება დიფყებოდა). რ სპორადულად შეიძლება დაიკარგოს სხვა შემთხვევაშიც, მაგ. კვან. მესერლ შა > მესელ შა „ოქროსიც“.

ყან-ილა > ყა-ინ-ლა > ყა-ინა > ყაანა || ყენა

ტამ-ილა > ტა-იმ-ლა > ტაინლა > ტაინა > ტაანა || ტენა.

მ დაკარგულა თანხმოვანთკომპლექსში: ჭუმრი > ჭური „ცხოვრება“ (თლიბ.).

დ > 0. ერგატივის დ თლოსურში ფაქულტატურად შეიძლება დაიკარგოს „ცოცხალი“ ბრუნების სიტყვებში (შაუ და ლ'ში „ჩანართების“ მომდევნოდ):

სახ.	იმა „მამა“	მაშა „ქალიშვილი“
ერგ.	იმა-შაუ-დ იმა-შაუ	მაშა-ლ'ში-დ მაშა-ლ'ში
ნათ.	იმა-შაუ-ბ	მაშა-ლ'ში-ლ'

მაგრამ: სახ. დაცო „და“, ერგ. დაცო-დ (პარალელური დაცო არ იხმარება, სიტყვა „არაქული“ ბრუნებისა).

ამ პროცესის შედეგად ერგატივის ფორმა წარმოდგენილია როგორც სუფთა ფუძე ირიბი ბრუნებისა (იმაშაუ-, მაშაში-).

ჭ > 0. უჭი > უჲ „იჭ“ (კვან.), კ'ე-ჰაწადა > კ'წადა „ოცი“, ინ-შთუ-ჰაწა(და) > ინშთვაწა(და) „ორმოცდაათი“, ბიტეიჰაწა(და) > ბიტე-აწა „ოთხმოცი“, გ'შლა (კვან.) „კეთება“ < გაჰლა, ეშლა (თლიბ.) „კეთება“ < ჟაჰლა (თლის.).

§ 32. დელაბიალიზაციის შესახებ. შეინიშნება დელაბიალიზაციის თითო-ოროლა შემთხვევა:

მაკა < მაკვა „ადგილი“ (კვან., თლის.; მაგრამ თლონდ. მაკვა).

ბაკალ < ბაკვალ „მუცელი“ (კვან.), შდრ. თლონდ. ბაკვალ.

მაქალი < მაქვალი „მოშივდა“ (ხუმტ. ეს ფუძე დელაბიალიზებულია სხვა თქმებშიც).

ყველა ეს სიტყვა კარგადაა ცნობილი ანდიურ ენებში (ლაბიალიზებული კომპლექსით).

საინტერესოა, რომ ა-ს წინ ამ მაგალითებში კ და ქ გვაქვს და არა კ' ან ქ', რაც იმითაა გამოწვეული, რომ კ მომდინარეობს კვ-სა-საგან, ქ კვ-საგან. ლაბიალური კომპლექსის დელაბიალიზაციით მიღებული უკანანისმიერი ხშული პალატალიზაციას არ განიცდის: მაკვა > მაკა (და არა მაკ'ა), ბაკვა > ბაკა (და არა ბაკ'ა), მაქვალი > მაქალი (და არა მაქ'ალი)⁶⁵.

⁶⁵ თლისურში ო-ს წინ ვ ძღებს ხოლმე: ეკვობ „უცხო“, კვობი (იშვ. კობი) „მოკლა“ დელაბიალიზაციით შეიძლება იყოს მიღებული ჰემერსოული ეკა „არის“. შდრ. კვან. ეკვა „არის“.

გრამატიკული კლასი

§ 33. გრამატიკული კლასების რაოდენობა და ნიშნები. ბავალურ ენას გრამატიკული კლასების განვითარებული სისტემა აქვს. კლასებად დაყოფის საფუძველია სახელთა განაწილება გარკვეულ სემასიოლოგიურ ჯგუფებად. თითოეულ ამ ჯგუფს თავისი მორფოლოგიური აღმნიშვნელი (კლასის ნიშანი) აქვს, რომელიც, როგორც წესი, ყველაზე ნაკლებად არსებით სახელებთან იხმარება⁶⁶, ყველაზე ხშირად კი არსებით სახელთან სინტაქსურად დაკავშირებულ სიტყვებთან (განსაკუთრებით ატრიბუტულ სახელებში—ფართო გაგებით: ზედსართავი სახელი, რიგობითი რიცხვითი სახელი, ჩვენებითი ნაცვალსახელი, მიმღეობა...—და ზმნებში, თუმცა კლასის ნიშანი ყველა მეტყველების ნაწილში შეიძლება შეგვხვდეს, შორისდებულშიაც კი).

კლასების მიხედვით არსებით სახელთა დაყოფის პრინციპი საკმაოდ მარტივია, მხოლოდობით რიცხვში გამოიყოფა სამი კლასი, მრავლობითში—ორი.

მხოლოდობითი რიცხვის I გრამატიკულ კლასში შედის მამრობითი სქესის ადამიანის აღმნიშვნელი სიტყვები: იმა „მამა“, ვაშა, „ვეაი“, ვასა „ძმა“, იჭვა „მწყემსი“, ეჭუნ „მჭედელი“, დიბირ „მოსამართლე“ და მისთ. I კლასის ნიშანია ვ.

II გრამატიკულ კლასში შედის მდედრობითი სქესის ადამიანის აღმნიშვნელი სიტყვები: ილა „დედა“, ჟაშ „ქალიშვილი“, ჰაკუჟ „ცოლი“ და მისთ. II კლასის ნიშანია ჟ.

III გრამატიკულ კლასში შედის ყველა ის სახელი, რომელიც წინა ორ კლასში არ ხვდება, ე. ი. არაადამიანთა აღმნიშვნელი სახელები (ცხოველები, საგნები, მოვლენები და სხვ.): ზინ „ძროხა“, ბალჰა „ბარტყი“, ბექა „გველი“, ლუნღე „მტრედი“, მისა „სახლი“, ბექუნ ' „ოვ-ზი“, ყერვ „ხორბალი“, ჰივა „მსხალი“, რელა „ხელი“, ჰინწა „ქვა“,

⁶⁶ არსებით სახელებში გრამატიკული კლასის ნიშნის სიჭარბე ადრე უნდა გამხდარიყო ს. გრძნობი: არსებითი სახელის კლასი სემანტიკიდან ამოსვლით საკმაოდ ცხადია (ალბათ ამიტომაც, რომ გაქვევებული კლასის ნიშნები ხშირია სწორედ არსებით სახელებში). კლასის ნიშანი, რომელიც არსებითი სახელის შემადგენლობაშია, „შიგნით იყურება“—მოითითებს თვით ამ არსებითი სახელის კლასზე. სხვა სიტყვებში კი (მაგ. ზედსართავ სახელში, ზმნაში და სხვ.) კლასის ნიშანი „გარეთ იყურება“—მოითითებს მასთან დაკავშირებული არსებითი სახელის კლასზე. გრამატიკულ კლასებად დაყოფის დროს არსებით სახელთანაა გათანაბრებული ყველა ის სიტყვა, რომელიც არსებითი სახელის ფუნქციით (წვემდებარედ, დამატებად) შეიძლება იქნეს ნახმარი.

ბესა „მთა“, ლ'ვენ „წყალი“, მილპ „მზე“, ზებ „დღე“, ვასიგათ „ანდერძი“, თელ „ტელეგრაფი“, თეთრად „რვეული“, ქალწოზ. „კოლმეურნეობა“. III კლასის ნიშანია ბ.

ამრიგად, I და II კლასი ადამიანის კლასია, სქესის მიხედვით დიფერენცირებული, ხოლო III კლასი ე. წ. ნივთის კლასს წარმოადგენს⁸⁷. განაწილების ეს პრინციპი მარტივია და გაუგებრობისათვის ადგილი არა რჩება. აღნიშვნას საჭიროებს რამდენიმე შემთხვევა. ზოგი სიტყვა (მაგ. მაკ „ბავშვი“, მადოჰალ „მეზობელი“) მამაკაცსაც შეიძლება აღნიშნავდეს და ქალსაც. ასეთი სიტყვა ორივე კლასისად გაიგება რეალური კონტექსტის მიხედვით: მაკ ვნ „ბავშვი (ვაჟი) მოვიდა“, მაკ მან „ბავშვი (ქალი) მოვიდა“, ასევე მადოჰალ ვნ ან მან „მეზობელი მოვიდა“ (ვნ—მამაკაცი, მან—ქალი)⁸⁸. ღმერთი (ალლაჰ), ანგელოზი (მალაჰქ. მალქქ), დევი (ნართავ) მამრობითი სქესის არსებებადაა წარმოდგენილი (და, ცხადია, I კლასს განეკუთვნება), როკაბი (ჰართ)—მღვდრობითი სქესისაა, ეშმაკი (შაჰტან, შეტან) საშუალო სქესისა. ადამიანთა ჯგუფის აღმნიშვნელი სახელები ხალყ „ხალხი“, იპა „ჯარი“, „ერი“ მესამე კლასისაა, თუმცა ხშირად ეს სიტყვები მრავლობითად ესმით: ხალყ ბნ „ხალხი მოვიდა“ || ხალყ რან „ხალხი მოვიდნენ“⁸⁹.

მრავლობით რიცხვში გარჩეულია ორი კლასი: ადამიანის კლასი და ნივთის კლასი. პირველი მათგანი აერთიანებს მხ. რ.-ის I და II კლასში შემავალ სახელებს, მეორე კი მხ. რ.-ის III კლასის სახელებს. ადამიანთა კლასის ნიშანია ბ, ნივთის კლასისა—რ. დაპირისპირება ადამიანი—არაადამიანი (ნივთი) საერთოა მხ. და მრ. რიცხვებისათვის, განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ მხ. რ.-ში ადამიანის კლასი დამატებითაა დიფერენცირებული სქესის მიხედვით.

გრამატიკული კლასის ნიშნების სქემა

	მხ. რ.		მრ. რ.	
	I კლ. ვ	}	ადამიანის კლასი	ბ
	II კლ. მ		ნივთის კლასი	რ
	III კლ. ბ			

⁸⁷ იქ. სად.ც საჭირო ხდება მესამე კლასის სახელთა გარჩევა რეალური სქესის მიხედვით, გამოყენებულია ლექსიკური საშუალება: მღვდლისა და მამრის გასარჩევად ან სხვადასხვა სიტყვა ნახმარი, ან წინ განსაზღვრება ექნება. პირველის მაგალითია ზინ „ძროხა“, და მუსა „ხარი“, მეორისა—ჰაკუბ გამუშო „დღელი კამეჩი“ (ე. ი. ფერ-კამეჩი) და ქუნტაბ გამუშო „მამალი კამეჩი“ (ე. ი. ხარ-კამეჩი).

⁸⁸ ბრუნების დროსაც კლასთა შორის სხვაობა დანახდება: მადოჰალ-შოზ-რ პიტვი „მეზობელმა (კაცმა) თქვა“, მადოჰალ-ლიზი-რ პიტვი „მეზობელმა (ქალმა) თქვა“.

⁸⁹ სიტყვა არამ (ადამ) უპირატესად მეორე კლასისად გაიგება „ადამიანი“ („ქალი“).

მაგალითად:

ჰიკა-ვ ვასა ვ-წ „უფროსი („ლილი“) ძმა მოვიდა“
 ჰიკა-ღ მასა მ-წ „უფროსი („ლილი“) და მოვიდა“
 ჰიკა-ბ ჰვამ ბ-წ „ლილი ძალლი მოვიდა“
 ჰიკა-ბ-ა ვასაიბადი (მასაიბადი) ბ-წრ — „უფროსი ძმები (დები) მოვიდნენ“
 ჰიკა-რ ჰვარალა რ-წ „ლილი ძალები მოვიდნენ“

გრამატიკული კლასის ბ ნიშნის ნაცვლად (როგორც მხ. რ.-ში, ისე მრ.-ში) შეიძლება შეგვხვდეს შ, ხოლო რ-ს ნაცვლად — წ. ეს ხდება მაშინ, როცა კლასის ნიშნის მეზობლად ნაზალური ხმოვანია (შბ > შ, წრ > წ. იხ. ფონეტიკური ნაწილი, § 27). მაგ. ბ-ილჰა-შ „მოხარულნი“ (< ბ-ილჰა-შ (შდრ. I კლ. ვ-ილჰა-ვ, II კლ. მ-ილჰა-მ). რ-ილჰან „მოხარულნი“ (< რ-ილჰა-რ), ბ-ილჰა-შ-ა „მოხარულნი“ (< ბ-ილჰა-შ-ა), ბ-აჟუ-მ-ო „გათხრა რა“ (< ბ-აჟუ-მ-ო).

მრავლობით რიცხვში ადამიანის კლასის ნიშანი ბ, როდესაც იგი აბსოლუტურ ბოლოშია, წარმოდგენილია როგორც -ბა (მაგ. ზედსართავ სახელებში, რიცხვით სახელებში, ნაცვალსახელებში, მიმღობებში):

მხ. რ	მრ. რ.
I კლ. ვ-ეჰეტუ-ვ	} ადამ. ბ-ეჰეტუ-ბ-ა „შავი“ ნივთ. რ-ეჰეტუ-რ
II კლ. მ-ეჰეტუ-მ	
III კლ. ბ-ეჰეტუ-ბ	
I კლ. ო-ვ	} ადამ. ო-ბ-ა „ის“ ნივთ. ო-რ
II კლ. ო-მ	
III კლ. ო-ბ	

უფრო ვრცლად ამ საკითხის შესახებ იხ. მრ. რიცხვის წარმოებასთან დაკავშირებით.

გრამატიკული კლასის ნიშანი შეიძლება შეგვხვდეს როგორც სიტყვის თავში, ისე ბოლოში (სპორადულად სიტყვის შუაშიც). სიტყვას შეიძლება ერთდროულად ორი კლასის ნიშანი აღმოაჩნდეს (მაგ. ერთი თავში, ერთი ბოლოში), მაგრამ სიტყვათა დიდ ნაწილს კლასის ნიშანი სრულებით არა აქვს.

სიტყვის თავში კლასის ნიშანი ჩვეულებრივია, მაგალითად, ზმნებში (ბ-უკვა „იყო“, ბ-ეწი „აავსო“, ბ-ალი „დაუძახა“)⁷⁰, ზმნისართებში (ბ-ახა „გარეთ“, ბ-ატა „შუაში“).

⁷⁰ აქ და ქვემოთ კლასნიშნის სიტყვა (გარდა განსაკუთრებული შემთხვევებისა) მოგვყავს შესამე გრამატიკული კლასის ნიშნით. განზოგადებისათვის ბ ნიშანია ნახმარი.

თავსა და ბოლოში კლასის ნიშანი ჩვეულებრივია ზედსართავ სახელებში, მიმღეობებში, ნამყოს აბსოლუტივებში (ბ-აჩაკე-ბ „მოკლე“, ბ-ელა-ბ „წერილი“, ბ-ეკეტუ-ბ „შავი“ ბ-ესხალა-ბ, „გრძელი“, ბ-ეყუ-ბ „გამხმარი“, ბ-ა-ბ „მოსული“, ბ-ბ-ო „მოვიდა რა“, ბ-აყაშალი-ბ-ო „დამალა რა“).

ბოლოში კლასის ნიშანი ჩვეულებრივია ზედსართავ სახელებში, ჩვენებით ნაცვალსახელებში, მიმღეობებში, არსებით სახელებში (ატრიბუტული წარმოშობისა)?⁷¹ და სხვ. (ითა-ბ „დაბალი“, ბეჩერა-ბ „მდიდარი“, ბაჰარა-ვ „მეფე, მექორწილე“, ბაჰარა-ჟ „პატარძალი“, ბაჰა-ბ „ალესისლი“, იჰუ-ბ „გაკეთებელი“, ო-ბ „ის“, ირარა-ბ „ტინდიელი“, იპათუ-ბ „ობოლი“).

ინლაუტში კლასის ნიშანი იწვიათია (ა-ბ-ათითელა „რხევა“, ეო-ბ-ელა „შერევა, არევა“, ა-ბ-ე „აჰა, აი“).

კლასის ნიშანი ხშირად გვხვდება აფიქსების შემადგენლობაშიც. მაგ., კლასის მიხედვით იცვლება ნათესაობითი ბრუნვის ერთი სახეობა, მიმღეობის დაბოლოება, ნამყოს აბსოლუტივის ნიშანი.

გრამატიკული კლასის ნიშანი (ვ, ჯ, ბ, რ) რა პოზიციაშიც არ უნდა შეგვხვდეს ის, არასდროს უშუალოდ არ ემეზობლება ფუძის თანხმოვანს: კლასის ნიშნის გვერდით მუდამ ხმოვანია: თუ კლასის ნიშანი პრეფიქსულია, მას მოსდევს ხმოვანი (ბ-ე-წილა „აყება“), თუ სუფიქსურია—წინ უძღვის ხმოვანი (ირ-ა-ბ „მყოფი“), თუ ინფიქსურია—ხმოვნებითაა გარემოცული (ა-ბ-ა-თითელა „რხევა“). კლასის ნიშნის ეს თანხმლები ხმოვანი („მაკავშირებელი“, „მაერთებელი“ ხმოვანი), როგორც წესი, არაა ძირის კუთვნილება, ის აფიქსისეულია. პრეფიქსებში ეს ხმოვნები კლასის ნიშანთან (ვ, ჯ, ბ) არის მჭიდროდ დაკავშირებული. ამ ხმოვანთა ცვლა ზოგჯერ მორფოლოგიური ფუნქციის მქონეა (მაგ., გადმოსცემს რიცხვს, იხ. ქვემოთ), რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ბ-ა, ბ-ე... გარკვეული მთლიანობებია, რომლის ელემენტები (ბ-, ა...) შეიძლება დამოუკიდებელი ფუნქციითაც იყოს აღჭურვილი?⁷²

⁷¹ არსებით სახელებში კლასის ნიშანი შედარებით იშვიათია (მხედველობაში არა გვაქვს გაქვევებული კლასის ნიშანი). იქ, ს.დაც ის გვხვდება, როგორც წესი, სუფიქსია. ყველა ასეთი სახელი წარმოშობით ატრიბუტულია: ბაჰარა-ვ „მეფე, მექორწილე“, ბაჰარა-ჟ „პატარძალი“, ეთნიკური (წარმოშობის) სახელები: მურცხა-ვ „რუსი“, გურჯიმა-ვ „ქართველი“, ყუბუტა-ვ „ებრაელი“. პრეფიქსული ნიშანი აქვთ ე.ა.ბ „ძმ.“, მას „და“, ე.ა.შ „ვაჟი“, მ.ა.შ „ქალი“... სიტყვებს, მაგრამ ფაქტობრივ კლასის ნიშანი აქ თითქმის ვ:კავებულია.

⁷² სიტყვის ფუძეთა ისტორიული ანალიზის დროს, როდესაც სხვადასხვა ენის მონაცემებს ერთმანეთს უპირისპირებენ, კლასის ნიშანს მომდევნო ხმოვანთან ერთად გამოყოფენ უშენიშნოდ, თუმცა ამგვარი ანალიზის არსი ყოველთვის როდია ს:თანადოდ გაცნობიერებული.

§ 34. გრამატიკული კლასის ასახვა არა კლასის ნიშნებით. გარდა გრამატიკული კლასის ნიშნებისა (ვ, ჰ, ბ, რ) ზოგს შემთხვევაში კლასი შეიძლება აისახოს სხვა საშუალებითაც. მაგალითად, ატრიბუტულ სახელთა (აგრეთვე ზოგ არსებით სახელთა) ბრუნებაში ირიბ ბრუნვათა ფუძის მაწარმოებელი შაუ I კლასის სახელებთან გვაქვს, ხოლო ლ'იი II და III კლასის სახელებთან. ამდენად შაუ-ს და ლ'იი-ს შეუძლია მიგვანიშნოს გარკვეულ კლასებზე. ამიტომ მაკ „ბავშვი“, რომელიც გარეგნულად კლასს არ განარჩევს, ირიბ ბრუნებებში შეიცავს ცნობას, თუ რომელი კლასისაა სათანადო სიტყვა, მაგ. მაკა-შაუ-რ „ბავშვმა—ვაქმა“, „მაკა-ლ'იი-რ „ბავშვმა—ქალმა“. ასევე: კერა „ორი“, მაგრამ კერა-შაუ-რ „ორმა მამაკაცმა“, კერა-ლ'იი-რ „ორმა ქალმა“, მადოჰალ „მეზობელი“, მაგრამ მადოჰალ-შაუ-რ „მეზობელმა კაცმა“, მადოჰალ-ლ'იი-რ „მეზობელმა ქალმა“.

ზმნაში გრამატიკული კლასის ნიშნის მომდევნო ხმოვნის ცვლა ასახავს ადამიანის კლასს (ბაკურ „იყვნენ ადამიანები“, რუკვა „იყვნენ ნივთები“). ასევე რ სუფიქსი ნამყო დროის ფორმაში მხოლოდ ადამიანის კლასში გვაქვს (იხ. რიცხვის აღნიშვნის შესახებ ზმნაში). ადამიანის და ნივთის კლასებს შორის სხვაობა ასახულია ზოგ სახელთა მრავლობითი რიცხვის წარმოებაშიც (მესამე გრამატიკული კლასის სახელებში რეალური სქესის გადმოცემის საშუალების შესახებ იხ. ზემოთ).

§ 35. გრამატიკული კლასების ისტორიიდან (ზოგ ანომალიასთან დაკავშირებით). ზოგიერთ მკვიდროდ შეკრულ გამოთქმაში მესამე გრამატიკული კლასის თითო-ორი სიტყვა აღნიშნულია რ ნიშნით (ნაცვლად მოსალოდნელი ბ ნიშნისა). მაგ., სიტყვა ზებ „დღე“ მესამე კლასის სიტყვაა (ზებ ბ-ნ „დღე მოვიდა“), მაგრამ მყარ გამოთქმაში „ერთ დღეს“ ეს სიტყვა შეიძლება აღინიშნოს ბ-თი ან რ-თი: ცე-ბ ზელ'იირ II ცე-რ ზელ'იირ „ერთ დღეს“. ცე-რ ზელ'იირ არის ანარეკლი იმ დროისა, როცა სიტყვა ზებ მეოთხე (რ) კლასისა იყო. ამ მყარ გამოთქმაში ძველი ვითარებაა შემონახული (ცე-ბ ზელ'იირ კი ახალი ნორმის მიხედვითაა გამართული). ამრიგად, წინათ ბაგვალურს მხ. რ.-ში მეოთხე კლასიც (რ კლასი) უნდა ჰქონოდა⁷³. ამრიგად, ნივთის კლასი ორი იყო ბ და რ (ბაგვალურსა და მის ახლო მონათესაე ენებში განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ნივთის კლასი შეიძლება ორზე მეტიც ყოფილიყო)⁷⁴.

⁷³ ხუნძურ-ანდიური ენების შესახებ ასეთი ვარაუდი კარგა ხანი გამოთქმულია. იხ. არნ. ჩიქობავა, გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ხუნძურში. „ენიშის მოამბე“, I, 1937, A. A. Бокарев, О классных показателях в аваро-андоцезских языках, „Язык и мышление“, X, 1940.

⁷⁴ ტ. გულდავა, გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ტინდიურში. იყე, VI, 1954.

ზებ რომ მართლაც რ კლასისა იყო, ამას ადასტურებს დღეთა სახელებიც ბაგვალურში, მაგ. კორ „საქმებათი“ (ეტიმოლოგიურად „კარგი“), რატე „ხეთმებათი“ (ეტიმოლოგიურად „შუა“), წაბარ „კვირა“. ყველა ამ სიტყვის მომდევნოდ ზებ „დღე“ ივარაუდება (კორ ზებ და მისთ.), რომლის კლასიც ასახულია ამჟამად გაქვავებული რ-თი⁷⁵.

ასევე რ კლასისა უნდა ყოფილიყო მისა „სახლი; ოთახი“, რეპა „ღამე“. შღრ. მისა რატეილ'აი „შუა ოთახში“ (ბატე-„შუა“ კლასის მიხედვით იცვლება), რატე რეპალ'აი „შულამეს“ (კვან.). რ კლასისა უნდა ყოფილიყო „ცეცხლიც“ (მაგ. თლისურში რუშევაჲ „ჩაქრა“ რ გაქვავებულია).

რამდენადაც კლასის ნიშანი არსებითი სახელის კლასს ასახავს, პერსპექტიული ჩანს ზმნაში, ზედსართავში და სხვ. გაქვავებული კლასის ნიშნის მიხედვით აღვადგინოთ კლასი იმ სიტყვისა, რომელიც ამ ზმნასთან, ზედსართავთან... იყო სინტაქსურად მყარ კავშირში.

გაქვავებული კლასის ნიშნები მრავლად გვხვდება მეტყველების თითქმის ყველა ნაწილში, მაგრამ ამ საკითხის რკვევა ისტორიული ევლვა-ძიების საქმეა.

სასურველი ჩანს განვასხეავოთ კლასის ნიშნის გამოყენების ორი შემთხვევა. ზმნაში, მაგალითად, პრეფიქსული კლასნიშანი ქვემდებარე-დამატებას ასახავს (სახელობითში დასმულს), ზედსართავში კი იგი მხოლოდ საზღვრულთან შეთანხმების ელემენტია (ამიტომ მნიშვნელობა არა აქვს, თუ რომელ ბრუნვაშია საზღვრული). ქვემდებარე-დამატების (როგორც ასეთის) კლასის აღნიშვნა ზედსართავის კლასის ნიშანს არ აინტერესებს. ეს რელიეფურად ჩანს მიმღეობის კლასის ნიშნებზე დაკვირვებისას. მიმღეობა ნაზმნარი ზედსართავია და მისი „ორბუნებოვნობა“ დაჩნდება კლასის ნიშნებიც: პრეფიქსული კლასის ნიშანი, რომელიც მიმღეობას ზმნიდან მოჰყვება, ისევე არეკლავს ქვემდებარე-დამატების კლასს, როგორც სათანადო ზმნა, ხოლო მიმღეობის სუფიქსური კლასის ნიშანი, რომელიც მიმღეობას ზედსართავთან აერთიანებს, ისევე იქცევა, როგორც ზედსართავის კლასის ნიშანი—ეთანხმება საზღვრულის კლასს. ამიტომაც, რომ შესაძლებელი ხდება აბსოლუტური (ოდენქვემდებარეიანი, „ერთბირიანი“) ზმნისაგან ნაწარმოებ მიმღეობასაც კი ორი (პრეფიქსსა და სუფიქსში) ერთმანეთისიგან განსხვავებული კლასის ნიშანი ჰქონდეს: სხვადასხვა დანიშნულებისაა და იმიტომ. მაგ., შამილ ვ-უკვა-ბ ზამანალ'აირ „შამილის დროს“ (ზედმიწ. „შამილი ყოფილ

⁷⁵ ანალოგიით ეს რ გასჩენია შაბათის სახელსაც: შ.მ.რ.

დროს“) ვ-უყვა-ბ-ის ვ შამილის კლასს ასახავს (შდრ. შამილ ვ-უყვა „შამილი იყო“), ხოლო ზ მომდევნო ზმნისართის კლასის „ზედსართა-ული“ ასახევა (შდრ. ჰრ-ბ ზამან „კარგი დრო“, ჰრბ ზამანლ'იარ „კარგ-მა დრომ“, „კარგ დროს“). აქედან ცხადია, რომ გარდამავალი ზმნის მიმ-ლეობაც სუფიქსური კლასის ნიშნით საზღვრულის კლასს აღნიშნავს (და არა ქვემდებარისას ან დამატებისას): ბაწა ბიშაუ-ვ იმა „მამა, რომელმაც დაიჭირა მგელი“ (ზედმიწ. „მგელი დაჭერილი მამა“), იმა ვ-იშაუ-ბ ბაწა „მგელი, რომელმაც დაიჭირა მამა“ (ზედმიწ. „მამა და-ჭერილი მგელი“). აქ სუფიქსური ვ (პირველ მაგალითში) და ზ (მეორე მაგალითში) ქვემდებარეს კი არ აღნიშნავს (თუმცა სათანადო სიტყვა აქ მართლაც ქვემდებარეა), არამედ საზღვრულის კლასს. შდრ. ბაწა ბ-იშაუ-ბ ყვალ'იარ „მგელი რომ დაიჭირა“ (ზედმიწ. „მგელი დაჭერილი დროს“). ცხადია, ყვალ'იარ არაა ქვემდებარე.

ზმნური ტიპი კლასის ნიშნისა ახასიათებს ზმნას, ზმნისართს, მიმ-ლეობას (პრეფიქსში). ზედსართული—ზედსართავს, რიცხვითსა და ნა-ცვალსახელებს და სხვებს.

რიცხვი

§ 36. რიცხვი ორია: მხოლოობითი და მრავლობითი. სხვადასხვა საშუალებით რიცხვი შეიძლება აისახოს მეტყველების ყოველ ნაწილში.

გასარჩევია მრავლობითი რიცხვის წარმოების ორი სხვადასხვა სა-შუალება: 1. მრავლობითი რიცხვი ნაწარმოებია სპეციალური სუფიქსე-ბით, 2. მრავლობითი რიცხვი ნაწარმოებია კლასის ნიშნებით.

მრავლობითი რიცხვის წარმოების პირველი საშუალება დამახასია-თებელია არსებითი სახელისათვის, მეორე საშუალება კი ყველა სხვა მეტყველების ნაწილისათვის (ზედსართავი, რიცხვითი, ნაცვალსახელი, ზმნა და სხვ.). ამრიგად, მრ. რ.-ის წარმოებაში არსებითი სახელი უპი-რისპირდება სხვა სახელებს და მეტყველების სხვა ნაწილებს საერთოდ.

§ 37. მრავლობითი რიცხვის წარმოება სპეციალური სუფიქსებით (არსებით სახელებში). მრავლობითი რიცხვის საწარმოებლად არსებით სახელებში რამდენიმე სუფიქსი გვხვდება: -ბი (ვარიანტები: -ი-ბი, -ა-ბი, -მი), -ა, -ი, -დარი, -ბადი, გამონაკლისის სახით დასტურდება -ლი, -დი, -ლ'ა და ხუნძქურიდან ნასესხები -ზაბი.

ამ სუფიქსთა გამოყენება ფაქულტატური არაა: ამა თუ იმ სიტყვას მრავლობის ესა თუ ის სუფიქსი აქვს. მართალია, რიგ შემთხვევაში შეინიშნება პარალელური წარმოებაც.

-ბი (-ა-ბი, -ი-ბი, -მი):

არსებით სახელთა უდიდესი უმეტესობა მრ. რიცხვს აწარმოებს -ბი სუფიქსით, რომელიც ხმოვანდართული სახითაც გვხვდება ა-ბი, ი-ბი. -ბი სუფიქსის ფონეტიკური ვარიანტია -მი, რომელიც ხ-ზე დაბოლოებულ სახელებთან ვლინდება.

ა-ბი, ი-ბი სუფიქსთა თავიკიდური ა- და -ი ხმოვანი ირიბ ბრუნვათა ფუძის მაწარმოებელ ხმოვანს ჰკავს (იხ. ქვემოთ) და ხშირად (მაგრამ არა ყოველთვის) ემთხვევა მხ. რ-ში ბრუნვათა ფუძის მაწარმოებელ ხმოვანს (მაგ. სახ. ჭუჩა „წიგნი“, მხ. ერგ. ჭუჩი-ი-რ, მრ. რ. სახ. ჭუჩი-ი-ბი; სახ. გარ „ყელი“, მხ. ერგ. გარ-ა-რ. მრ. სახ. გარ-ა-ბი... მაგრამ სახ. ქაქა „ძუღუ“, მხ. ერგ. ქაქა-რ, მრ. სახ. ქაქ-ი-ბი).

-ბი სუფიქსი ჩვეულებრივია ხმოვანფუძიან სახელებთან.

მაგალითები (-ბი სუფიქსი): ვაშა, „ვაეი“—ვაშა-ბი, რაკვა „გული“—რაკვა-ბი, ფერა „ფუტკარი“—ფერა-ბი, შავა „თევზი“—შავა-ბი, ჰეკორა „თაგვი“—ჰეკორა-ბი, ოჩა „ქათამი“—ოჩა-ბი, კარა „კოლო“—კარა-ბი, ილა „ღედა“—ილა-ბი, იმა „მამა“—იმა-ბი, მუგა „თითისტარი“—მუგა-ბი, ნიკა „ქუსლი“—ნიკა-ბი, რელჰა „ზღვა“; „ღამე“—რელჰა-ბი, ყამჩა „ფაფარი“—ყამჩა-ბი, წიკა „ტერფი“—წიკა-ბი, ჰანკიტა „ყური“—„ჰანკიტა-ბი“, გარდო „ორმო“—გარდო-ბი, ილჰო „ტბა“, „გუბე“—ილჰო-ბი, დარუ „წამალი“—დარუ-ბი, ჰოქო „ურემი“—ჰოქო-ბი...

-ბი-ს დართვისას ბოლო აჰ კომპლექსი ე-დ გადაიქცევა: თაჰ „კვიცი“—თები (< თაჰ-ბი).

ა-ბი ჩვეულებრივად თანხმოვანფუძიან სახელებთან გვხვდება: ჭიზან „ოჯახი“—ჭიზან-აბი, ჰაკუჰ „კოლი“—ჰაკუჰ-აბი. შეეტან „ემშაკი“—შეეტან-აბი, ჩანაჯან „მონადირე“—ჩანაჯ-აბი⁷⁸, ანეით „ნაჯახი“—ანეით-აბი, ას „ვერცხლი, ფული“—ას-აბი, გარ „ყელი“—გარ-აბი. გამუშა „კამეჩი“—გამუშა-აბი, ზებ „ღღე“—ზებ-აბი, ილჰ „კური“—ილჰ-აბი, მიყ „გზა“—მიყ-აბი, მუგაშილ „კოჭი, თითისტარის წამოსაცმელი კვირისტავი“—მუგაშილ-აბი, რუტჰ „ულელი“—რუტჰ-აბი, რატჰ „ძვალი“—რატჰ-აბი, რეყელჰ „ზერგი“—რეყელჰ-აბი, სიმ „ბაგე“—სიმ-აბი, სარ „მელა“—სარ-აბი, ტანკალ „კურდღელი“—ტანკალ-აბი, ტორ „კლდე“—ტორ-აბი, უნ „თავი“—უნ-აბი, ქუბალჰ „თოხი“—ქუბალჰ-აბი, ყინ „კედელი“—ყინ-აბი, შაჰარ „ბალაქი“—შაჰარ-აბი, წიერ „სახელი“—წიერ-აბი, ჰინწილ „თითი“—ჰინწილ-აბი, ჰუჰჰა „კარი“—ჰუჰჰა-აბი.

⁷⁸ ეს სიტყვა ხუნძურიდანა შემოსული როგორც მხ. ისე მრ. რ.-ის ფორმით.

უ/ო-ზე დაბოლოებული სახელი -აბი დაბოლოების წინ ხან კარგავს ხმოვანს, ხან კი უ/ო ვიწროვლება ვ-დ: გიგო „გუგული“—გიგვაბი...

ფუძის ბოლოკიდური ვ თანხმოვნის მომდევნოდ ხან დაკარგულია, ხანაც დაცულია⁷⁷. ვ დაკარგულია: მილჰე „ფრჩხილი“—მილჰაბი, მიქათვი „წვერი“—მიქათაბი, სალვ—„კბილი“—სალაბი... ვ დაცულია: ნიქვ „მუხლო“—ნიქვაბი, ისე „ლოჯის კბილი“—ისვაბი, კანშე „ხვლიკი“—კანშევაბი, ქითე „კატა“—ქითევაბი, ლანდე „ყვავი“—ლანდევაბი, ლაქე „ხელი“—ლაქევაბი, ჰაკე „ბუქჩი“—ჰაკევაბი, ჰელეჰე „მამალი“—ჰელეჰევაბი, ჰილე „ფსკერი“; „ფრთა“—ჰილევაბი.

-ი-ბი უპარატესად ა ხმოვანფუძიან სახელებთან გვხვდება. ხმოვანფუძიანი სახელი -იბი-ს წინ კარგავს ხმოვანს: ქუნტა „ქმარი“—ქუნტიბი, ბექა „ძველა“—ბექაბი, ლელა „ხელი“—ლელიბი, ქაქა „ძუძუ“—ქაქაბი, ჰაკა „თვალი“—ჰაკაბი, ბერო „ვაცი“—ბერიბი, ბესა „მთა“—ბესაბი, კვანტა „მაკრატელი“, „სამთითი“—კვანტიბი, კილა „ლოყა“—კილიბი, კამა „რქა“—კამაბი, მილა „კული“, „დუმა“—მილიბი, როშა „ხე“—როშიბი, ქოტა „ჩაქუჩი“—ქოტიბი, ჭურჩა „წიგნი“—ჭურჩიბი, ქვანშა „ფეხი“—ქვანშიბი, ლვარქა „ირემი“—ლვარქაბი, პანკვა „ლურსმანი“—პანკვაბი⁷⁸, ჰინწა „ქვა“—ჰინწაბი, ინხა „წყარო“—ინხაბი, პან „სოფელი“—პანაბი, ჰერერ „ხბო“—ჰერერიბი.

-მი გვხვდება ნ ან ნაზალზებულ ხმოვანზე დაბოლებულ ფუძეებთან, ამასთან ფუძის ბოლოკიდური ნ იკარგება (ასევე იკარგება ნაზალიზებული ხმოვნის ნაზალობის ელემენტი). -მი წარმოადგენს -ბი სუფიქსის ფონეტიკურ ვარიანტს, მიღებულს ბ-ს შერწყმით წინამდებარე ნ-სთან (ან ხმოვნის ნაზალობის ელემენტთან. იხ. ფონეტ. ნაწილი, § 27): კაკან „კვერცხი“, „კუმპალი“—კაკამი (<კაკან-ბი) ეპუნ „მკედელი“—ეპუმბი (<ეპუნ-ბი)⁷⁹, ბეპუნ „საწოლი, ბუდე, კოვზი“—ბეპუმბი (<ბეპუნ-ბი),⁸⁰ ლაქე „წყალი“—ლაქემბი (<ლაქე-ბი), სიხ „დათვი“—სიხმბი (<სიხ-ბი).

ზოგ ამ სიტყვას მრ. რ.-ის პარალელური ფორმაც ეწარმოება, მაგ., კაკან-დარი „კვერცხები“, ეპუნ-დარი „მკედლები“, ბეპუნ-დარი „ბუდეები; კოვზები“.

⁷⁷ ასეთი ვ ისტორიულად უ ხმოვნისაგან მომდინარეობს.

⁷⁸ პანკვა < პანკვა-ბი. ასევე ქანად. ეხვა „მწყემსი“ მრ. რ. ეხუბი (<ეხვა-ბი).

⁷⁹ გამოთქმაში ხშირია ეპომბი, ბეპომბი (ო ხმოვნით).

-ა სუფიქსი უპირატესად ცხოველთა სახელებშია გავრცელებული: თუმცა სხვა შემთხვევებშიც დასტურდება: ანლ'ი „ყოჩი“—ანლ'ი-ა, ზინ „ძროხა“—ზინ-ა, ეუნჟე „ქიანქველა“—ეუნჟე-ა, ტუნტე „ბუზი“—ტუნტ-ა (|| ტუნტ-აბი), ლუნღე „მტრედი“—ლუნღ-ა, ყურყ „ბაყაყი“—ყურყ-ა (|| ყურყ-აბი), ბატე „ნაწლაყი“—ბატე-ა, გუბ „წითელი სოკოა (იჭმება)“—გუბ-ა⁸⁰.

-ი

-ი სუფიქსი გავრცელებული არაა:
 ძაშ „ქალიშვილი“—ძაშ-ი⁸¹
 მაკ „ბავშვი“—მაკ-ი
 ბოლპონ „ლორი“—ბოლპონ-ი
 ქოთ „ნაბდის ფეხსაცმელი“—ქოთ-ი⁸²

ამავე რიგის შეიძლება იყოს ხვანი „ცხენები“ (მხ. რ.-ში სხვა ფუძეა--კათე; „ცხენი“).

-დარი

სუფიქსი -დარი გვხვდება სონორ თანხმოვნებზე (რ, ლ, მ, ნ) ან ზ-ზე დაბოლოებულ სიტყვებთან:

რეტემე „მტკაველი“—რეტემე-დარი, სიმ „ბავე“—სიმ-დარი (|| სიმ-აბი), ლურწუმ „ჯორი“—ლურწუმ-დარი, კაკან „კვერცი“—კაკან-დარი (|| კაკან-ამი), ტესაენ „წარბი“—ტესაენ-დარი, ბეჰუნ „კოვზი“—ბეჰუნ-დარი (|| ბუჰნი), ეჰუნ „მკედელი“—ეჰუნ-დარი (|| ეჰუმი), ახალ „კიდე; ნაპირი“—ახალ-დარი, მეჭელ „ცხვირი“—მეჭელ-დარი, შაქ-იბ „ჩიტი“—შაქ-იბ-დარი, ზანგებ „წვესათარი“—ზანგებ-დარი, ვასაბ „ბიძაშვილი (ვაჟი)“—ვასაბ-დარი.

აქა-იქ ბოლოკიდური ხმოვანი იკვეცება: კაკ-იმა „პეპელა“—კაკ-იმ-დარი, ბუშაუნა „დიდი ხინკალი“—ბუშაუნ-დარი⁸³.

⁸⁰ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ -ა სუფიქსს კრებიტის ხასიათი აქვს. ევანდურში ეს სუფიქსი ისმის როგორც ნ.

⁸¹ მრ. რ.-ში იხმარება აგრეთვე ძაშ-ი-ბადი. მნიშვნელობა განსხვავებულია: ძაშ-ი „კოლები“, „გათხოვილი ქალები“, ძაშ-ი-ბადი „ქალები“ (საერთოდ), „ქალიშვილები“.

⁸² ამავე რიგისაა ევან. რიპა „დედალა ცხვარი“—რიპ-ი, რეტენა „მ თვის ცხვარი“—რეტენ-ი.

⁸³ იშვიათად ორმაგი -დარ-აბი სუფიქსიც დასტურდება (სიმ-დარაბი „ბაკეები“). მაგრამ ჩაკთხვისას ინფორმატორები ასწორებენ (ერთ-ერთ სუფიქს გამოორიცხავენ).

-ბადი

ეს სუფიქსი გვხვდება ადამიანის ნათესაობის აღმნიშვნელ რამდენ-სამე სიტყვასთან, ამასთან წინ უძღვის ი (-ი-ბადი):

ვასა „ძმა“—ვასა-ი-ბადი
მასა „და“—მას-ი-ბადი
მამ „ქალიშვილი“—მამ-ი-ბადი
ნუსა „სიძე“—ნუს-ი-ბადი
-ბადი ორმაგი სუფიქსი ჩანს (-ბა-დი).

-დი (-რი)

გვხვდება ადამიანის აღმნიშვნელ ზოგ სიტყვასთან (წინ „ფუძის მაწარმოებელი“ ა ხმოვანი უძღვის): ყაჩად „ყაჩადი“—ყაჩად-ა-დი, ნართავ „ნართი, დევი“—ნართ-ა-დი⁸⁴.

გვევ სუფიქსი გვაქვს ადამიანის წარმომავლობის აღმნიშვნელ სახელებში. მაგ. კვან-ქ „კვანდა“ (სიტყვასიტყვით „კვანდაში“), კვანლა⁸⁵ „კვანადელი“ (წარმოშობით ნათ. ბრ.), მრ. რ. კვან-დი „კვანადელები“. ხმოვანთა შორის ამგვარ სახელებში დ გადასული ჩანს რ-ში (თანახმად ფონეტიკური კანონზომიერებისა): ჰინდუ-ქ „თლონდოდა“, ჰინდუ-ლ⁸⁶ „თლონდოდელი“, მრ. რ. ჰინდუ-რი (< ჰინდუ-დი) „თლონდოდელები“; ჰუსა-ქ „ხუშტადა“, ჰუსა-ლ⁸⁶ „ხუშტადელი“, მრ. რ. ჰუსა-რი „ხუშტადელები“. ასევე გვაქვს გურჯიდავ „ქართველი“, მრ. რ. გურჯიდა-დი „ქართველები“⁸⁵.

-ლი

ორიოდე სიტყვასთან ჩანს -ლი: მისა „სახლი, ოთახი, ადგილი“—მისა-ლი, იჰვა „მწყემსი“—იჰუ-ლი. ეს უკანასკნელი (იჰული) მიღებული ჩანს იჰ-ი-ლი-საგან (ეი > უ). ამ სიტყვის ერგატივის ერთ-ერთი ფორმა იჰულიბადარალურ „მწყემსებმა“ გვიჩვენებს. რომ დასაშვებია იჰული-ბადარი (მრ. რ.) ფორმაც, რაც მრავლობითის სამ ნიშანს შეიცავს (-ლი, -ბ, -დარ)⁸⁶.

⁸⁴ ნართავ I კლასის სიტყვაა. პარალელურად შეგვხვდა მრ. რ.-ში ნართაბადი-ც, რაც ინფორმატორების აზრით სწორი ფორმა არ არის.

⁸⁵ კვან-დურში -დი გვაქვს სიტყვებში: რესულ-დი „ყულები“; ჰუსა-დარ-დი „ფილტვები“, გვევე-დი (> რი) უნდა იყოს სიტყვაში ბევოლარი (< ბევოლ-ა-დი, მხ. ბევოლ „აულის უფროსი; ზოქაული“):

⁸⁶ -ალი კვან-დურშიც გვაქვს: მიწა-ლი „ენები“, წებ-ალი „სტემრები“.

ეს სუფიქსი მეტად იშვიათია: რიჰა „ცხერის ფარა“—რიჰა-ლ'აა. ჰვაჲ „ძალი“ ჰვარა-ლ'აა⁸⁷. საფიქრებელია წარმოშობით -ლ'აა მრ. რ.-ის სუფიქსი არც იყოს.

დასასრულ უნდა მოვიხსენიოთ ხუნძური სუფიქსი -ზაბი (მაგ., მალაჲქ || მალექ „ანგელოზი“ — მალაჲქ-ზაბი || მალექ-ზაბი). რომელიც ხუნძურიდან შემოსულ სიტყვებს აქვთ (სათანადო სიტყვები ხუნძურიდან ნასესხებია მრავლობითის ნიშნითურთ)⁸⁸.

§ 38. თავისებურებანი მრავლობითი რიცხვის წარმოებაში. ზოგი სიტყვა მრ. რიცხვის წარმოებისას თავისებურებას იჩენს:

1. ფუძე განიცდის მნიშვნელოვან ფონეტიკურ ცვლილებას:

ტყერერ „ბატკანი“—ტყილი

წაიკერ „თიკანი“—წაეკი

ჰუნშა „ყანა“—ჰურაბი

ჰვაჲ „ძალი“—ჰვარალ'აა

ტყილი და წაეკი შესაძლებელია მრ. რ.-ის -ის შეიცავდეს. ფუძე ჰვარა- მომდინარე ჰვად-ისაგან.

2. ფუძე მთლიანად იცვლება: კათე „ცხენი“—ხ'ვანი.

3. მხ. და მრ. ფორმები მხოლოდ მახვილით განსხვავდება: ჰქეკა „კაცი“—ჰეკვბ, აქ შესაძლებელია მრ. რ.-ის ა სუფიქსი გვექონდეს. საერთოდ ამ სიტყვის მრ. რ. იშვიათად იხმარება⁸⁹.

4. თავისებურია წაეე (I კლ.). წაეე (II კლ.) „სტუმარი“ სიტყვის მრ. რ.—წაებალი.

§ 39. შენიშვნები მრავლობითი რიცხვის სუფიქსების შესახებ. მრ. რ.-ის ორმაგი სუფიქსების გამოყენების გარდა იმ უდავო შემთხვევებისა, რაც ზემოთ ვნახეთ, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ორკეცი სუფიქსია -ბადი (და იქნებ დარი-ც). -ბადი-ს შემადგენელი ელემენტები -ბ (ირიბ ბრუნებებში -ბ-ა-) და დ-ი ცალ-ცალკეე იხმარება⁹⁰.

ბაგვალურის კილოკავებში მრ. რ.-ის წარმოების მხრივ საგრძნობი სხვაობა შეიმჩნევა.

კენადურში მრ. რ.-ის საწარმოებლად, გარდა ზემოთ მითითებული (თლონდოდური) სუფიქსებისა, გვაქვს -ე (მართალია, იშვიათად): მუსა

⁸⁷ ამ სიტყვას ფუძე ეცვლება. კენადურში -ლ'აა-ს ნაცვლად ლ'აა გვაქვს: ჰვარა-ლ'აა „ძალები“.

⁸⁸ ხუნძურში -ზაბი ადამიანის აღმნიშვნელ სიტყვებში გვაქვს.

⁸⁹ კენადურში 5 იხმის: მხ. ჰეკვა, მრ. ჰეკვ.

⁹⁰ ორკეცი სუფიქსი მრ. რ.-ისა ზოგს ანდიურ ენაში საკმაოდ გავრცელებულია (ახეახურში, ნაწილობრივ ლოლოპერიულში).

„ხარი“ — მუს-ე, ჭამა „ვირი“ — ჭამ-ე, ბატა — „ნაწლავი“ — ბატა-ე²¹.
კვანადურის გამონაკლისთა შორის (გარდა თლონდოდურთან საერთო
გამონაკლისებისა) აღვნიშნავთ: ჰერერ „ხბო“ — ჰერიბა, წაენელ'ა „თხა“ —
წაენა, ტყერერ „ბატკანი“ — ტყილა, ქვაი „კვარი“ — ქვამა (< ქვაება, აქ
თითქოს -ბა სუფიქსი ჩანს, შდრ. ზემოთ ჰერიბა).

ხუშტადურში გამონაკლისთა შორის ხვდება: ჰედერ „ხბო“ — ჰედ-
ბი. წაენელ'ა „თხა“ — წაენა, ტყედერ „ბატკანი“ — ტყილა, ჰვაჟ „ძალ-
ლი“ — ჰვადარი (და არა ჰვარალ'ა). კათე „ცხენი“ — კათეაბი (და არა
ხ'ვანი), ტენკელ „კურდღელი“ — ტენკელი || ტენკელაბი.

გვხვდება მრ. რ.-ის სუფიქსთა მონაცვლეობა ერთსა და იმავე სიტ-
ვასთან სხვადასხვა კილოკავებს შორის (ასეთი რამ, როგორც ვნახეთ,
დასაშვებია კილოკავის შიგნითაც), მაგ., თლონდ. შააქიბ „ჩიტი“ —
შააქიბ-დარი, ხუშტ. მრ. შააქიბა და სხვ.

ზოგჯერ მრ. რ.-ის სახელობითში გამოყენებული სუფიქსი ირიბ
ბრუნვებში სხვა სუფიქსითაა შეცვლილი: ხუშტ. ვასიბი „ძმები“, ერგ.
ვასიბადურ; ვაშაბი „ვაყები“, ერგ. ვაშალურ; დაშაბი „ქალები“, ერგ.
დაშალურ. აქ ერთმანეთშია არეული სხვადასხვა პარადიგმები.

მეტია თავისებურებანი თლისურში. მრავლობითის ყველაზე გა-
ვრცელებული დაბოლოებაა -დი²² (აგრეთვე -ა-დი, უპირატესად სონორ
თანხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძებთან), მაგ. მინა „თავი“ — მინა-დი,
ჰაჰა „თვალი“ — ჰაჰა-დი, რელა „ხელი“ — რელა-დი, უნსა „ხარი“ —
უნსა-დი, ჭამი „ვირი“ — ჭამი-დი... ჰარჰან „კვერციხი“ — ჰარჰან-ა-დი, მი-
ჭარ „ცხვირი“ — მიჭარ-ა-დი, ტანკალ „კურდღელი“ — ტანკალ-ა-დი,
ესებ „გვერდი“ — ესებ-ა-დი... გვაქვს რ-ის შემცველი -არ, -ირ, -ორ სუ-
ფიქსები: ელ „პირი“ — ელ-არ, მაწა „ენა“ — მაწა-არ, ალ „ფოთოლი“ —
ალ-არ... სალ „კბილი“ — სალ-ირ, ბალ'ა „წიწილა“ — ბალ'-ირ, რომა
„ხე“ — რომ-ირ... ის „ლოჯის კბილი“ — ის-ორ, მულ' „ფრჩხილი“ — მულ'-
ორ, ჩეთ „კატა“ — ჩეთ-ორ, ლ'ირ[ვ] „ფრთა“ — ლ'ირ-ორ... (-ორ შეიძ-
ლება მიღებული იყოს ფუძისეული ვ-ს შერწყმით -არ სუფიქსთან).
ისევე, როგორც თლონდოდურში, დასტურდება ი (ი) და ა სუფიქსე-
ბიკ ჭუჭუჩა „ქათამი“ — ჭუჭუჩი-ი, ხ'ვან „ცხენი“ — ხ'ვან-ი, დაშა „ქა-
ლიშვილი“ — დაშა-ი. ზინ „ძრახა“ — ზინ-ა, სარ „მელა“ — სარ-ა, ვაშაა

²¹ აქ შესაძლებელია ე მომდინარეობდეს ფუძისეული ა-ს შერწყმით აფიქსისე-
ულ ი-სთან: მუსა-ი > მ-ეე „ხარები“. ასევე ჩანს მიღებული -ები დაბოლოება მრ.
რ.-ისა: ჰანლა „მოხუერი“ — ჰანლები (< ჰანლა-იბი). იმა „ჰამა“ — იმები (< იმა-იბი).
იმები დასტურდება ხუშტადურშიც.

²² -დი, როგორც ვნახეთ, არის თლონდოდურშიც. თლონდ გ. ვრცელებული
არაა (იხ. ზემოთ).

„ვაჟი“—ვაშა-შ, ტუნტ „ბუზი“—ტუნტ-შ, ხინკა „ხინკალი“—ხინკ-შ. ხშირია ფუძის ფონეტიკური ცვლილება: ლ'აედერ „ბბო“—ლ'აერდორ (<ლ'აედრ-ორ), შაქიბ „ჩიტი“—შაქორ (<შაქიბ-ორ), ზესუნ „დანა“—ბესორ (<ბესუნ-ორ). ორკეცი სუფიქსი ჩანს სიტყვაში მისალდი „სახლები“ (მხ. რ. მისა). ბ-ს შემცველი სუფიქსები (ბი, -ი-ბი, ა-ბი, -ბი), რაც თლონდოდურში ასე ხშირია, თლოსურში არა ჩანს, დასტურდება სუფიქსი -ლდ (უპირატესად ერთმარცვლიან ჟ-ზე დაბოლოებულ სახელებთან): ქვაჟ „კოვზი“—ქვაჟ-ლდ, ქვაჟ „ფიცარი“—ქვაჟ-ლდ, წაუჟე „არწივი“—წაუჟე-ლდ, კაუჟე „კვამლი“—კაუჟე-ლდ (ასევე: ზებუ „ღღე“—ზებუ-ლდ, ამა „სახურავი“—ამ-ო-ლდ). ნათესაური ურთიერთობის აღმნიშვნელ რამდენსამე სიტყვასთან დასტურდება -ი-ბა-დი: ვაცჟ „ძმა“—ვაცჟ-ი-ბადი, ჯაცჟ „და“—ჯაცჟ-ი-ბადი, არაიშვიათად თლოსური -არ დაბოლოება (იხ. ზემოთ) თლობიშოურში წარმოდგენილია როგორც ა (მაგ. თლის. ჰან-არ, თლიბ. ჰან-ა „სოფლები“). თავისებურია ფურ „ყანა“ სიტყვის მრავლობითი: თლის. ფურ-დარ, თლიბ. ფურ-და.

§ 40. მრავლობითი რიცხვის წარმოება გრამატიკული კლასის ნიშნებით. ყველა სიტყვა, დამოუკიდებლად იმისა, თუ მეტყველების რა ნაწილს განეკუთვნება იგი (არსებით სახელთა გამოკლებით, იხ. ზემოთ) მრავლობით რიცხვს (თუ მრ. რ.-ის წარმოებას ეს სიტყვა ანერხებს) აწარმოებს გრამატიკული კლასის ნიშნებით. აქ შემოდის როგორც სახელები (ზედსართავი, რიცხვითი, ნაცვალსახელი, მიმლეობა), ისე ზმნები, ზმნისართები და შორისდებულებიც კი. ცხადია, თუ სიტყვას გრამატიკული კლასის ნიშანი საერთოდ არ გააჩნია, ასეთი სიტყვა ვერც მრ. რ.-ს აწარმოებს, თუმცა ირიბ ბრუნვებს მრავლობითი რიცხვის ფორმები მაინც აღმოაჩნდება.

წარმოებადგენთ გრამატიკული კლასის ნიშანთა სქემას

მხ. რ.

მრ. რ.

I კლ. ვ	} ადამიანის კლ. ბ- (პრეფიქსი), -ბა (სუფიქსი)
II კლ. ჟ	
III კლ. ბ	ნივთის კლ. რ

ამრიგად, ადამიანის კლასის სახელებს მრ. რ.-ში -ბა სუფიქსი აქვს⁹³ (-სუფიქსისეული კლასის ნიშანი მხ. რ.-ისა ვ და ჟ იცვლება -ბა ნიშნით), ნივთის კლასის სახელებს კი -რ (-სუფიქსისეული კლასის ნიშანი მხ. რ.-ისა ბ იცვლება რ ნიშნით).

⁹³ თლობიშოურში ე ხმოვნია: -ბე.

ადამიანის კლასის სახელები

მხ. რ	მრ. რ.
ა) ვეჰეტუე (I კლ.) „შაეი“ აეჰეტუე (II კლ.) „შაეი“	} ბეჰეტუ-ბა
ჰაწაე (I კლ.) „თეთრი“ ჰაწაე (II კლ.) „თეთრი“	
ვეხალაე (I კლ.) „გრძელი“ აეხალაე (II კლ.) „გრძელი“	} ბეხალა-ბა
ჰრე (I კლ.) „კარგი“ ჰრე (II კლ.) „კარგი“	
ვატისა (I კლ.) „შუათანა“ აატისა (II კლ.) „შუათანა“ ქუნტაე (I კლ.) „ხვადი“	} ქუნტა-ბა
ბ) ტიეჰაე (I კლ.) „მძინარე“ ტიეჰაე (II კლ.) „მძინარე“	
წაროე (I კლ.) „მსმელი“ ჰაროე (II კლ.) „მსმელი“	} წარო-ბა
ვიოე (I კლ.) „მცოდნე“ აიოე (II კლ.) ⁸⁴ „მცოდნე“	
გ) ეე (I კლ.) „ერთი“ ეე (II კლ.) „ერთი“	} ეე-ბა
ინშთუჰილალ'აოე (I კლ.) „მეხუთე“ ინშთუჰილალ'აოე (II კლ.) „მეხუთე“	
დ) ოე (I კლ.) „ის“ ოე (II კლ.) „ის“	} ო-ბა
ეედა (I კლ.) „თვითონ“ ეედა (II კლ.) „თვითონ“	
ემო (I კლ.) „ვინ“ ემო (II კლ.) „ვინ“	} ე-მაო (< ემბაო)

⁸⁴ მიმღობის პრეფიქსული კლას-ნიშანი ასახავს გარდამავალ ზმნათა RS-ს და გარდაუვალ ზმნათა RO-ს (მათს კლასსა და რიცხვს), ასე რომ, დასაშვებია რიგოე „ნიეთების მცოდნე მამაკაცი“, აიოე „ქალის მცოდნე კაცი“ და ა. შ.

ოშთოვ (I კლ.) „ისეთი“	}	ოშთო-ბა
ოშთოვ (II კლ.) „ისეთი“		

ნივთის კლასის სახელები

მხ. რ.	მრ. რ
ა) ბეჭეტუბ (III კლ.) „შავი“	რეჭეტუ-რ
ჰაწაბ (III კლ.) „თეთრი“	ჰაწა-რ
ბეხალაბ (III კლ.) „გრძელი“	რეხალა-რ
ჰობ (III კლ.) „ქარგი“	ჰობ-რ
ბატისა (III კლ.) „შუათანა“	
ქუნტაბ (III კლ.) „ხვალი“	ქუნტა-რ
ბ) ტვიჰაბ (III კლ.) „მძინარე“	ტვიჰა-რ
წარობ (III კლ.) „მსმელი“	წარო-რ
ბიჰობ (III კლ.) „მცოდნე“	ბიჰო-რ
გ) ცებ (III კლ.) „ერთი“	ცე-რ
ინშთუჰილალ'აობ (III კლ.) „მეხუთე“	ინშთუჰილალ'აო-რ
დ) ობ (III კლ.) „ის“	ო-რ
ებდაი (III კლ.) „თვით“	ე-რდაი
ებოი (III კლ.) „რა“	ე-როი
ოშთობ (III კლ.) „ისეთი“	ოშთო-რ

ნაზალიზებული ხმოვნის შემცველი ფუძე, რომელსაც III კლასის ნიშნად მ შეიძლება ჰქონდეს (ბ-საგან მიღებული, იხ. „ფონეტ.“, § 27), მრ. რ.-ში ისევე რ-ს იყენებს, მაგ., მხ. რ. წვიჰამ (<წვიჰაბ) „მარილიანი, მლაშე“, ეტამ (<ეტაბ) „სველი“, მრ. რ. წვიჰა-რ, ეტა-რ. ამ რიგის სიტყვებს ადამიანის კლასშიც ჩვეულებრივი -ბა აქვთ (ეტაბა „სველი ადამიანები“).

ზედსართავი სახელი, რომელსაც კლასის ნიშანი არა აქვს, მრ. რ.-ის სახელობითის ფორმას ვერ აწარმოებს. თუ ზედსართავს მხოლოდ პრეფიქსული კლასის ნიშანი აქვს, ცხადია, მრ. რ.-ში მას ჩვეულებრივი პრეფიქსული კლასის ნიშანი შეეცვლის (ადამიანის კლასში ბ, ნივთის კლასში—რ), მაგრამ მრავლობითის ნიშანი—სუფიქსი მას არ ექნება.

ირიბ ბრუნვებში კი ამგვარი ზედსართავები ისევე იბრუნვიან, როგორც კლასის ნიშნის მქონენი.

მრ. რ.	ირ. ბრ. ფუძე
ბატჿსა „სხვა“	ბატე-სა-ა-ბ-ა-ლ-უ-
ჰელ'ა „ლურჯი“	ჰელ'ა-ა-ბ-ა-ლ-უ-

§ 41. ირიბ ბრუნვათა ფუძის წარმოება არაარსებით სახელთა მრ. რ.-ში. ირიბ ბრუნვათა ფუძე ადამიანის კლასის სახელებისა ისევე იწარმოება, როგორც არსებით სახელებში (იხ. § 49). სახელობითის ფორმას დაერთვის -ლ-უ (რიცხვის ნიშნის ჩათვლით ბა-ლ-უ):

სახ.	ირ. ბრ. ფუძე	ერგატივი
ბეჭეტუ-ბა „შავები“	ბეჭეტუ-ბა-ლ-უ-	ბეჭეტუ-ბა-ლ-უ-რ
წაარო-ბა „მსმელები“	წაარო-ბა-ლ-უ-	წაარო-ბა-ლ-უ-რ
ცე-ბა „ერთნი“	ცე-ბა-ლ-უ-	ცე-ბა-ლ-უ-რ
ო-ბა „ისინი“	ო-ბა-ლ-უ-	ო-ბა-ლ-უ-რ

ამრიგად, ყველა ბრუნებადი სიტყვის (არსებითის, ზედსართავის, ნაცვალსახელის, რიცხვითის, მიმღობის) ირიბ ბრუნვათა ფუძე ადამიანის კლასის სახელებში ერთნაირად იწარმოება—(ა) ლუ—ელემენტით.

ნიეთის კლასის სახელებში ირიბ ბრუნვათა ფუძე იწარმოება -ლ'ი ელემენტის დართვით სახელობითის მზა ფორმაზე (შდრ. ეგევე -ლ'ი II ბრუნების II ქვეტიპში, § 43)⁵⁵.

სახ.	ირ. ბრ. ფუძე	ერგატივი
რეჭეტუ-რ „შავები“	რეჭეტუ-რ-ლ'ი-	რეჭეტუ-რ-ლ'ი-რ
წაარო-რ „მსმელები“	წაარო-რ-ლ'ი-	წაარო-ლ'ი-რ
ცე-რ „ერთნი“	ცე-რ-ლ'ი-	ცე-რ-ლ'ი-რ

ნაცვალსახელები გამონაკლისს ქმნიან (იხმარება ირ. ბრ. ფ. ო-რ-უ- ნაცვლად მოსალოდნელი ო-რ-ლ'ი-სა „ისინი“, ე-ლ'ი-უ ნაცვლად მოსალოდნელი ე-რ-ლ'ი-სა).

ი რ ი ბ ბ რ უ ნ ვ ა თ ა ფ უ ძ ი ს წ ა რ მ ო ე ბ ი ს
ს ქ ე მ ა მ რ. რ.-ში

არსებითი სახელები		არაარსებითი სახელები
ადამ. კლ.	-(ა)ლუ	-ლუ
ნიეთ. კლ.	-ა	-ლ'ი

ბრუნებათა სრული პარადიგმები იხ. §§ 45, 49, 53, 57.

⁵⁵ -ლ-ი-ს გამოყენება მრ. რ.-ში თავისთავად საინტერესო, მაგრამ ალბათ, მეორეული ფაქტია.

არსებითი სახელი

ბ რ უ ნ ე ბ ა

§ 42. ზოგადი. ბაგვალურ ენას ბრუნების განვითარებული სისტემა აქვს. განირჩევა ბრუნვათა ორი წყება: ძირითადი ბრუნვები და ლოკატიური (ადგილობითი) ბრუნვები. ძირითადი ბრუნვები ზოგადასტრატული შინაარსისაა (მაგ. სახელობითი, ერგატივი, ნათესაობითი), ლოკატიური ბრუნვები კი გვიჩვენებს საგნის მდებარეობას ან მოძრაობას სივრცეში („ქვემ“, „ში“, „ზე“). ლოკატიური ბრუნვები გარკვეულ სერიებად ლაგდებიან (იხ. ქვემოთ).

ბრუნება აგლუტინაციური ხასიათისაა: ფუძეს დაერთვის ბრუნვის ნიშანი (მხ. რ.-ში), მრ. რ.-ში კი ფუძეს დაერთვის მრავლობითი რიცხვის ნიშანი, რომელსაც მოსდევს სათანადო ბრუნვის ნიშანი. ბრუნვის ნიშნები მხოლოდობითსა და მრავლობითში ერთნაირია.

ბაგვალურში იბრუნება ყველა სახელი (არსებითი, ზედსართავი, რიცხვითი, მასდარი, მიმღეობა) ოღონდ მსაზღვრელად გამოყენებული სახელი არ იბრუნვის (იბრუნება ის მხოლოდ მაშინ, როდესაც დამოუკიდებლად, ე. ი. არსებითი სახელის ფუნქციითაა ნახმარი).

§ 43. ბრუნების ტიპები. ბრუნება ერთია, რამდენადაც ყველა ბრუნებადი სიტყვა ერთნაირ ბრუნვის ნიშანს დაირთავს, მაგრამ გამოიყოფა ტიპები საბრუნებელი ფუძის მიხედვით. სახელთა უდიდესი უმეტესობა ბრუნების პროცესში ორ ფუძეს ავლენს: ერთი ფუძე (პირველადი ფუძე) გამოყენებულია სახელობითი ბრუნვის ფუნქციით, მეორე ფუძე კი (ნაწარმოები ფუძე) წარმოადგენს საყრდენს ყველა სხვა ბრუნვათა საწარმოებლად. მეორე ფუძე იწარმოება სახელობითში გამოყენებული ფუძისაგან სხვადასხვაგვარად, რაც აპირობებს ბრუნების სხვადასხვა ტიპების გამოყოფას. მეორე ფუძე ანუ ირიბ ბრუნვათა ფუძე (რომელსაც ემყარება ყველა ბრუნვის ფორმა, გარდა სახელობითისა, რომელსაც ბრუნვის ნიშანი არცა აქვს) იწარმოება სახელობითის ფორმაზე (resp. პირველად, „წმინდა ფუძეზე“) ამა თუ იმ ხმოვნის დართვით, ან კიდევ შიჟ და ლ'ჟი მარცვლების დამატებით. მეორე ფუძის მაწარმოებელი ხმოვნის დართვა იწვევს პირველადი ფუძის ბოლოკიდური ხმოვნის მოკვეცას (თუ სათანადო სიტყვა ხმოვნითაა დაბოლოებული), შიჟ და ლ'ჟი კი პირდაპირ დაერთვის სახელობითის ფუძეს ცვლილების გარეშე. სიტყვათა ერთი (მცირე) ნაწილი ირიბ ბრუნვათა ფუძედ იყენებს უშუალოდ სახელობითისავე ფუძეს (ირიბ ბრუნვათა ფუძის მაწარმოებელი გარეგნულად არა ჩანს). ფუძეთა წარმოებაში გვხვდება ანომალიებიც, განსაკუთრებით ნაცვალსახელებში (იხ. ქვემოთ).

ირიბ ბრუნვათა ფუძის წარმოების რაგვარობის ცმიხედვით, როგორც ირკვევა, შეიძლება ვილაპარაკოთ ორ ძირითად ბრუნებაზე.

I ბ რ უ ნ ე ბ ა: ირიბ ბრუნვათა ფუძე იწარმოება ხმოვნის მეშვეობით (ან ემთხვევა სახელობითის ფუძეს).

I ქვეტიპი. ფუძეს აწარმოებს ა ხმოვანი

II ქვეტიპი. ფუძეს აწარმოებს ი ხმოვანი

III ქვეტიპი. ფუძეს აწარმოებს უ ხმოვანი

IV ქვეტიპი. ფუძეს აწარმოებს ო ხმოვანი

V ქვეტიპი. ფუძე ემთხვევა სახელობითის ფორმას

მაგალითად:

სახ. ბრ.	ირიბ. ბრ. ფუძე	ერგატივი ⁸⁶
I ქვეტიპი. „ზარ ყინული“	ზარ-ა-	ზარ-ა-რ
II ქვეტიპი. მილზ „მზე“	მილზ-ი-	მილზ-ი-რ
III ქვეტიპი. ფერეწი „კავი“	ფერეწი-უ-	ფერეწი-უ-რ
IV ქვეტიპი. ჩალახა „თხის ბალანი“	ჩალახა-ო-	ჩალახა-ო-რ
V ქვეტიპი. რეტემ „მტკაველი“ პატია „შუბლი“	რეტემ- პატია-	რეტემ-დ პატია-რ

ზოგჯერ ერთა და იგივე სიტყვა ირბ ბრუნვათა ფუძეს ფაკულტატურად სხვადასხვა ხმოვნით აწარმოებს. ასეთა რყევა ხშირია კილოკავთა შორის.

II ბ რ უ ნ ე ბ ა: ირიბ ბრუნვათა ფუძე იწარმოება შაუ (I ქვეტიპი) და ლ'ი (II ქვეტიპი) მარცვლების დართვით. შაუ იხმარება I გრამატიკული კლასის სახელებთან, ხოლო ლ'ი—II და III კლასის სახელებთან).

I ქვეტიპი. ფუძეს აწარმოებს შაუ

II ქვეტიპი. ფუძეს აწარმოებს ლ'ი

მაგალითები:

სახ. ბრ.	ირ. ბრ. ფუძე	ერგატივი
I ქვეტიპი. იმა „მამა“	იმა-შაუ-	იმა-შაუ-რ
II ქვეტიპი. ილა „დედა“	ილა-ლ'ი-	ილა-ლ'ი-რ

ყველა ქვეტიპი ორივე ბრუნებისა (გარდა I ბრუნების V ქვეტიპისა) ორფუძიან ბრუნებას წარმოადგენს (V ქვეტიპი—ერთფუძიანია).

⁸⁶ სანიმუშოდ მოგვყავს ერგატივის ფორმა. ასევე იწარმოება ყველა სხვა ბრუნვა.

I ბრუნება

სახელობითის ფუძეზე ირიბ ბრუნვათა ფუძის მაწარმოებელი ხმოვნის დართვა იწვევს ფუძის ბოლოკიდურ ხმოვნის მოკვეცას (სახ. ჯოჩა „წიგნი“, ირ. ბრ. ფ. ჯოჩი-ი-). შედარებით იშვიათად ბოლოკიდური უ (ან ო) ა-ს წინ მარცვლოვნობას კარგავს: -უ-ა > ვა.

I ბრუნებით იბრუნვის მესამე გრამატიკული კლასის არსებით სახელთა დიდი უმეტესობა. ამავე ბრუნებას მიყვება პირის ნაცვალსახელები, ადამიანთა საკუთარი სახელები, მასდარები და ზოგი სხვა სახელები (მაგ. „ძმა“, „და“).

1. ირიბ ბრუნვათა ფუძეს აწარმოებს ა ხმოვანი

სახ.	ირ. ბრ. ფუძე	ერგატივი
ზინ „ძროხა“	ზინ-ა-	ზინ-ა-რ
ჰურ „შეშა“	ჰურ-ა-	ჰურ-ა-რ
ლ'ხილ'ხ „ერბო“	ლ'ხილ'ხ-ა-	ლ'ხილ'ხ-ა-რ
ბეჰუნ „საწოლი“, „კოვზი“	ბეჰუნ-ა-	ბეჰუნ-ა-რ

ასევე: ტაორ „კლდე“, ბოლჰონ „ლორი“, ნაწხ „ტილი“, გ'არ „ყელი“, სარ „მელა“, ჩან „ნადირი“, ელ „პირი“, შაჰჩიბ „ჩიტი“, ტანკ'ალ „კურდღელი“, ზარ „ყინული“, კანტ „რწყილი“, უნ „თავი“, ჯახ „ბატი“, გამუშხ „კამეჩი“, ბესუნ „დანა“⁹⁷, გიგო „გუგული“...

2. ირიბ ბრუნვათა ფუძეს აწარმოებს ი ხმოვანი

სახ.	ირ. ბრ. ფუძე	ერგატივი
მილჰ „მზე“	მილჰ-ი-	მილჰ-ი-რ
ინსხ „წყარო“	ინსხ-ი-	ინსხ-ი-რ
ას „ვერცხლი“	ას-ი-	ას-ი-რ
მაჰამად „მუჰამადი“	მაჰამად-ი-	მაჰამად-ი-რ
ფატიმათ „ფატიმათი“	ფატიმათ-ი-	ფატიმათ-ი-რ

ასევე: მიწხ „ენა“, ფახ „სპილენძი“, ტომ „ტყვია“, წიერ „სახელი“, მაკ „ბავშვი“, ჰობ „სათლავი“, აჰ „ყურძენი“, მიჰ „მატყლი“, ინსხ „ნიღღარი“, ჰერ „სისხლი“. ჰან „სოფელი“, უნშხ „მიწა“, ბატჰ „ნაწლაკი“, ნართ „ნავთი“, ტაერ „ნიღი“, გურ „ხალათი“, მიჰ[ე]მათ „ხილი“, ჟიმ „ბალახი“⁹⁸...

⁹⁷ შდრ. ქვემოთ ამავე სიტყვის სხვაგვარი ბრუნება.

⁹⁸ კვ. ნ. დვარაში ასევე იბრუნვის მასდარი: ვუკვარ „უოფნა“—ვუკვარ-ი-რ, ბასან „თხრობა“—ბასან-ი-რ.

ბრუნების ეს ქვეტიბი ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებულია. ნა-სესხებ სიტყვათა დიდი ნაწილიც ამ ჯგუფში ექცევა. სიტყვათა მნიშვნე-ლოვანი რაოდენობა ამ ჯგუფში მოხვდა ბოლოკიდური ი-ს ისტორიული დაკარგვის გამო (ეს ი, რომელიც აუსლაუტში დაიკარგა, დაცულია ინ-ლაუტში სუფიქსის წინ. ეგვე ეხება აუსლაუტის უ-ს)⁹⁸.

ხმოვანფუძიან სახელებზე ი-ს დართვა იწვევს ფუძისეული ხმოვ-ნის მოკვეცას: ქუბა „რკინა“ (ერგ. ქუბ-ი-რ), ქვანშა „ფეხი“ (ქვანშ-ი-რ), ბაჭა „პირისახე“ (ბაჭ-ი-რ), კვანტა „მაკრატელი“ (კვანტა-ი-რ), პინწა „ქვა“ (პინწ-ი-რ), ჯოჩა „წიგნი“ (ჯოჩ-ი-რ), კამა „რქა“ (კამ-ი-რ), ქაქა „ძუძუ“ (ქაქ-ი-რ), ჰაკა „თვალი“ (ჰაკ-ი-რ), მილა „კული“ (მილ-ი-რ), ქორტა „ჩაქუჩი“ (ქორტ-ი-რ), მიჭა „ჭინჭარი“ (მიჭა-ი-რ), ბალჰა „ბარტყი“ (ბალჰ-ი-რ).

თუ ხმოვნის მოკვეცის შემდეგ ფუძის ბოლოკიდურ ბგერად ვ აღ-მოჩნდა (თანხმოვნის მომდევნოდ), კომპლექსი ვ-ი > უ: ჰანკვა „ლურს-მანი“, ირ. ბრ. ფუძე ჰანკე-ი > ჰანკუ, ერგ. ჰანკუ-რ.

3. ირიბ ბრუნებათა ფუძეს აწარმოებს უ ხმოვანი

სახ.	ირ. ბრ. ფუძე	ერგატივი
რელა „ხელი“	რელ-უ-	რელ-უ-რ
მუსა „ხარი“	მუს-უ-	მუს-უ-რ
რიჰა „ცხვარი“	რიჰ-უ-	რიჰ-უ-რ
მუგა „თითისტარი“	მუგ-უ-	მუგ-უ-რ
რჩა „ქათამი“	რჩ-უ-	რჩ-უ-რ

ასევე: ჰამალა „სასა“, წიკა „ტერფი“, მისა „ოთახი“, ჰანკრტა „ყური“, ჰამა „ვირი“, კილა „ლოყა“...

ო-ზე დაბოლოებული სახელი: ბერო „მამალი თხა“ (ბერ-უ-, ბერ-უ-რ)...

ვ-ზე დაბოლოებული სახელები (ზოგჯერ ვ ოღნავლა ისმის):

⁹⁸ მონათესავე ენებთან შედარებით ადვილად ირკვევს, რომ მიღპ „მზე“ < მილ-ჰი, მიწა „ენა“ < მიწი, ას „ვერცხლი“ < ასი და მისთ. (ი). აქვე ფონეტიკური ნა-წილი. აგრეთვე „Консонантизм анд. яз.“, გვ. 45). ამრიგად, თანხმოვანზე დაბოლო-ებულ სიტყვათა დიდი ნაწილი, რომელიც ამჟამად ირიბ ბრუნებათა ფუძეს ი ხმოვნით აწარმოებს, წინათ სახელობითის ფორმაშივე ი ხმოვნით იყო დაბოლოებული და ერთ-ფუძიან ბრუნებას (V ქვეტიბი) განეკუთვნებოდა: სახ. *მალჰი, ერგ. მილჰი-რ... შდრ. ახლანდელი სახ. მილჰ, ერგ. მილჰ-ი-რ. აუსლაუტში ი დაიკარგა (მილჰი > მილჰ), ინლაუტში კი შემოგვრჩა (მილჰი-რ), რის გამოც ი წარმოვიდგა როგორც ფუძის მა-წარმოებელი ხმოვანი.

ქითე „კატა“ (ერგ. ქით-უ-რ), ნიქე „მუხლი“ (ნიქ-უ-რ). კანშეე „ხვლიკი“ (კანშე-უ-რ), ვათე „პეშვი“ (ვათ-უ-რ), ტუნტე „ბუზი“ (ტუნტ-უ-რ), ბუჰვი „ბუ“ (ბუჰ-უ-რ), მიეთავი „წვერი“ (მიეთ-უ-რ). ლუნღვი „მტრელი“ (ლუნღ-უ-რ), ისვი „ლოჯის კბილი“ (ის-უ-რ). ლაქე „ხელი (მთლიანი)“ (ლაქ-უ-რ), ნიჭე „ულეაში“ (ნიჭ-უ-რ), კათე „ცხენი“ (კათ-უ-რ), ლეწე „მაშა“ (ლეწ-უ-რ), მილჰე „ფრჩხილი“ (მილჰ-უ-რ), ჰილჰე „ფსკერი“, „ფრთა“ (ჰილ-უ-რ), მაჰე „წვივი“ (მაჰ-ურ), ჰინწაყე „დიღა ჩაქუჩი“ (ჰინწაყ-უ-რ)⁹⁹.

თანხმოვანზე დაბოლოებული სახელები: ვასე „ძმა“ (ერგ. ვასე-უ-რ), აასე „და“ (აასე-უ-რ), ანლ'ე „მამალი ცხვარი“ (ანლ'ე-უ-რ), ლაქურუტე „შხარი“ (ლაქურუტე-უ-რ), რუტე „ულელი“ (რუტე-უ-რ), ქუბალ'ე „თოხი“¹⁰⁰ (ქუბალ'ე-უ-რ), რეყელ'ე „ზურგი“¹⁰¹ (რეყელ'ე-უ-რ), რელელ'ე, ლელელ'ე¹⁰² „ღვიძლი“ (რელელ'ე-უ-რ), ანეით „ნაჯახი“ (ანეით-უ-რ), ყურყე „ბაყაყი“ (ყურყ-უ-რ), ბოწე „მთვარე“ (ბოწე-უ-რ), ილჰე „კური“ (ილჰ-უ-რ), როხ'ე „ტყე“ (როხ'ე-უ-რ), რუსე „ბოლო“ (რუსე-უ-რ). ჰუწეწე „კარი“ (ჰუწეწე-უ-რ), ჰუწეწე „თაფლი“ (ჰუწეწე-უ-რ), წიეყერ „თიკანი (წიეყერ-უ-რ), ჰერერ „ხბო“ (ჰერერ-უ-რ)¹⁰³.

4. ირიბ ბრუნვათა ფუძეს აწარმოებს ო ხმოვანი:

სახ.	ირ.-ბრ. ფუძე	ერგატივი
ბექა „გველი“	ბექ-ო-	ბექ-ო-რ
ღვარჰა „ირემი“	ღვარჰ-ო-	ღვარჰ-ო-რ

⁹⁹ აქ ჩამოთვლილი თითქმის ყველა სახელი ისტორიულად უ ხმოვანზე იყო დაბოლოებული (ქითე, ნიქე, კანშე და ა. შ.). ეს ადვილად მტკიცდება მონათესავე ენათა გათვალისწინებით. აუსლანტში ეიწრო ხმოვანთა რედუქციის გამო (იხ. ზემოთ) უ > უ (-ვ) ან სულ დაიკარგა, მაგრამ ირიბ ბრუნვებში (ინლანტში) ძველი ვითარება შემოგვინახა. ამრიგად, წინათ ეს სახელები ერთფედიან ბრუნვას განეკუთვნებოდნენ როგორც *მილჰა „მზე“ და მისთ. იხ. ზემოთ).

წინათ	ახლა
სახ. ქითე	ქითე „კატა“
ერგ. ქით-უ-რ	ქით-უ-რ

ამ რიგის სახელებში ირიბ ბრუნვათა ფუძის მაწარმოებლად უ-ს გამოყოფა პირობითია.

¹⁰⁰ ეტიმოლოგიურად „რკინისა“ (ნათ. ბრ. სიტყვისაგან ჰუბა „რკინა“). ამრიგად, აქ ნათესაობითარი სახელის ბრუნვა გვაქვს.

¹⁰¹ ეს სიტყვაჲ წარმოშობით ნათ. ბრუნვის ფორმაა.

¹⁰² წარმოშობით ნათ. ბრუნვის ფორმაა.

¹⁰³ ზოგ აქ ჩამოთვლილ სიტყვაში ბოლოკიდური უ დაკარგულია (შღრ. ზემოთ სქოლიო), მაგ ანეით < ანეითე „ნაჯახი“, ყურყე < ყურყუ „ბაყაყი“.

ჯარშილა „ქორი“	ჯარშილ-ო-	ჯარშილ-ო-რ
ჩალახა „თხის ბალანი“	ჩალახ-ო-	ჩალახ-ო-რ
ჰეკოჩა „თავვი“	ჰეკოჩ-ო-	ჰეკოჩ-ო-რ
კორთუ „ჩორორი“	კორთ-ო-	კორთ-ო-რ

ო ხმოვნით ფუძეთა წარმოება გავრცელებული არაა. ხშირია პარალელური ფორმა უ ხმოვნით¹⁰⁴

5. ფუძე ნაწარმოები ჩანს ე ხმოვნით:

სახ.	ირ. ბრ. ფუძე	ერგატივი
წაჲ „ცეცხლი“	წ-ე-	წ-ე-რ-
ჰვაჲ „ძალი“	ჰ-ე-	ჰ-ე-რ-
თაჲ „კვიცი“	თ-ე-	თ-ე-რ-
ჩაჲ „ჩაი“	ჩ-ე-	ჩ-ე-რ-

ამ შემთხვევებში ე ფონეტიკური პროცესის შედეგია (და არა ცალკე აფიქსი): ერთმარცვლიან სიტყვებში აჲ > ე (დახურულ მარცვალში): მაგ. წაჲ, ერგ. *წაჲ-რ > წ-ე-რ და ა. შ.¹⁰⁵

6. ირიბ. ბრუნვათა ფუძედ გამოყენებულია სახელობითის ფორმა (ერთფუძიანი ბრუნება)¹⁰⁶. გასარჩევია ორი შემთხვევა: ა) ხმოვნით დაბოლოებული სიტყვები, ბ) თანხმოვნით დაბოლოებული სიტყვები.

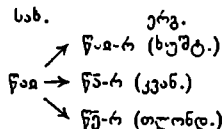
ა) ხმოვნით დაბოლოებული სიტყვები.

სახ.	ირ. ბრ. ფუძე	ერგატივი
ა: ბესა „მთა“	ბესა-	ბესა-რ
მაკვა „ადგილი“	მაკვა-	მაკვა-რ
ფერა „ფუტკარი“	ფერა-	ფერა-რ
რაკვა „გული“	რაკვა-	რაკვა-რ

¹⁰⁴ წარმოშობით ო ფონეტიკური (ზოგჯერ ინდივიდუალური საწარმოთქმო) ვარიანტი ჩანს -ჟ-სი.

¹⁰⁵ ამრიგად, ჩამოთვლილი სიტყვები ერთფუძიან ბრუნებს განეკუთვნებიან, ირიბ ბრუნვათა ფუძედ გამოყენებულია სახელობითის ფორმა, რომელსაც პირდაპირ დაერთვის ბრუნვის ნიშნები (ოღონდ ამისთან აჲ > ე). ხუშტადურში დაცულია თავდაპირველი ფორმები: წაჲ-რ „ცეცხლმა“ ჰვაჲ-რ „ძალმა“ (იხ. ფონეტიკური ნაწილი, § 12). კვანადურში კი აჲ > ნ, სახ. წაჲ „ცეცხლი“, ერგ. წწ-რ, ნათ. წწ-ლ-მ... სახ. ჰვაჲ „ძალი“, ერგ. ჰვნ-რ, ნათ. ჰვნ-ლ-მ და მისთ.

ამრიგად:

¹⁰⁶ როგორც ზემოთ ვნახეთ, ისტორიულად ამავე რიგს განეკუთვნება მრავალი სიტყვა, რომელსაც ამჟამად ირიბ ბრუნვათა ფუძე ე. უ (ან ა) ხმოვნით უჩანს ნაწარმოები.

ასევე: ჰუნშა „ყანა“ (ჰუნშა-რ), ნიჟა „ქესლი“ (ნიჟა-რ), ეუნა „ნიკაპი“ (ეუნა-რ), ჰატა „შუბლი“ (ჰატა-რ), ელმუჰა „წამწამი“ (ელმუჰა-რ), ყანჩა „ფაფარი“ (ყანჩა-რ), ფამფა „ბამბა“ (ფამფა-რ), მინა „ხანჯალი“ (მინა-რ), კარა „კოლო“ (კარა-რ), წანა „ეკალი“ (წანა-რ), თუწა „ლილი“ (თუწა-რ), წავარა „ვარსკვლავი“ (წავარა-რ), ჰანლა „ოფლი“ (ჰანლა-რ), რელჰა „ლამე“, „ზღვა“ (რელჰა-რ), ჰესა „მდინარე“ (ჰესა-რ), კაკიმა „პეპელა“ (კაკიმა-რ), შავა „თევზი“ (შავა-რ), ჩასა „ბაღლონჯო“ (ჩასა-რ), ყირიყვარა „წერო“ (ყირიყვარა-რ).

აქვე შემოდის ხმოვნით დაბოლოებული საკუთარი სახელები (მაგ. მუსა „მუსა“, ერგ. მუსა-რ)...

სახ.	ირ. ბრ. ფუძე	ერგატივი
ე: ზე „მინა“, „შუშა“ ლ'აჲ „წყალი“	ზე- ლ'აჲ-	ზე-რ ლ'აჲ-რ
ი: ილ'ბი „ჩვენ“ (ინკლ.) შაჰი „შაური“	ილ'ბი- შაჰი-	ილ'ბი-რ შაჰი-რ

ასევე: სიხ „დათვი“ (სიხ-, სიხ-რ), იშბი „ჩვენ“ (ექსკლ.) (იშბი-, იშბი-რ), ბიშთი „თქვენ“ (ბიშთი-, ბიშთი-რ)...

სახ.	ირ. ბრ. ფუძე	ერგატივი
ო: გარდო „ორმო“ ილჰო ¹⁰⁷ „ტბა“, „გუბე“	გარდო- ილჰო-	გარდო-რ ილჰო-რ

სახ.	ირ. ბრ. ფუძე	ერგატივი
უ: სალუ „კბილი“ ჟუნჟუ „ჭიანჭველა“	სალუ- ჟუნჟუ-რ	სალუ-რ ჟუნჟუ-რ

ასევე: დარუ „წამალი“ (დარუ- დარუ-რ) ჰელეჰუ „მამალი“ (ჰელეჰუ-, ჰელეჰუ-რ)¹⁰⁸.

ბ) თანხმოვნით დაბოლოებული სახელი. თანხმოვნით დაბოლოებული სახელები სიტყვამ შეიძლება ირიბ ბრუნვათა ფუძედ გამოიყენოს სახელო-

¹⁰⁷ შდრ. ზემოთ პარალელური ილჰუ (ილჰ-უ-).

¹⁰⁸ ა-სა და უ-ზე (აგრეთვე ო-ზე) დაბოლოებული სახელები ცოტაა (უმახვილო ა-სა და უ-ს მოკვეცასთან დაკავშირებით, იხ. § 10). ხშირად უ და ჟი (-ვ) აუსლავტ-ში ფაქულტატური ხმარებისაა (უმახვილო პოზიციაში), მაგ. სალუ || სალუ „კბილი“. იშვიათაა ო-ზე დაბოლოებული სახელიც. მაგ. ფაქულტატური ხმარებისაა ილჰო, ილჰუ და ილჰე „ტბა“, „გუბე“.

ბითის ფორმა იმ შემთხვევაში, თუ სიტყვა ბოლოდღება სონორი თან-
ხმოვნით (რ, ლ, მ, ნ) ან ბ-თი.

სახ.	ირ. ბრ. ფუძე	ერგატივი ¹⁰⁰
რ: მესერ „ოქრო“ შაპარ „ქალაქი“	მესერ- შაპარ-	მესერ-დ შაპარ-დ
ასევე: ჰუნსაერ „ფილტვი“ (ჰუნსაერ-, ჰუნსაერ-დ), ბაზარ „ბაზა- რი“ (ბაზარ-, ბაზარ-დ)...		

სახ.	ირ. ბრ. ფუძე	ერგატივი
ლ: ჰინწილ „თითა“ რაწალ „სახსარი“ ბაკვალ „მუცელი“	ჰინწილ- რაწალ- ბაკვალ-	ჰინწილ-დ რაწალ-დ ბაკვალ-დ

ასევე: ბელ „ბარი“ (ერგ. ბელ-დ), კალ „ხეობა“ (კალ-დ), მუ-
გაშილ „კოკი“ (ფეხის ნაწილი, თითისტარზე წამოსაცმელი) (მუგაშა-
ილ-დ), ჭარალ „გაშლილი ხელი (ზომა)“ (ჭარალ-დ), მეჭელ „ცხვირი“
(მეჭელ-დ), წაუნკალ „იდაყვი“ (წაუნკალ-დ), ჰაალ „მდგომარეობა“
(ჰაალ-დ)...

სახ.	ირ. ბრ. ფუძე	ერგატივი
მ: სიმ „ბაგე“ ლურწუმ „ჯორი“	სიმ- ლურწუმ-	სიმ-დ ლურწუმ-დ

ასევე: რეტემ „მტკაველი“ (რეტემ-, რეტემ-დ), აჰიმ „მორი“
(აჰიმ-, აჰიმ-დ).

სახ.	ირ. ბრ. ფუძე	ერგატივი
ნ: რეშენ „ცა“ კაკან „კვერციხე“	რეშენ- კაკან-	რეშენ-დ კაკან-დ

ასევე: ტესაენ „წარბი“ (ერგ. ტესაენ-დ), კიზან „ოჯახი“ (კი-
ზან-დ), ყუპენ „ტომარა“ (ყუპენ-დ), ვარან „აქლემი“ (ვარან-დ), შაეტან

¹⁰⁰ აქაც (ისევე როგორც ზემოთ) სანიმუშოდ მოგვეყვას ერგატივის ფორმა. ამავე
ფუძეს ემყარება სხვა ბრუნვაც (მაგ. სახ. მესერ, ერგ. მესერ-დ, ნათ. მესერ-ლ. მ.
მიც. მესერ-ლა. აფ. მესერ-ბა და ა. შ.). ერგატივის ნიშანი თანხმოვანფუძიან სახე-
ლებთან არის დ.

„ეშმაკი“ (შეეტან-დ), ჩირან „ფოლადი“ (ჩირან-დ-), ალპან „ნიეთი“ (ალპან-დ), ბედან „მოედანი“ (ბედან-დ).

სახ.	ირ. ბრ. ფუძე	ერგატივი
ბ: ესებ „ნეკნი“, „გეკრდი“	ესებ-	ესებ-დ

II ბრუნება

II ბრუნებისათვის დამახასიათებელია ირიბ ბრუნვათა ფუძის წარმოება სახელობითის ფორმისაგან (resp. „სუფთა ფუძისაგან“) შიუ და ლ'ი ელემენტების დართვით. პირველ შემთხვევაში საქმე გვაქვს პირველ ქვეტიპთან, მეორე შემთხვევაში—მეორე ქვეტიპთან.

შიუ და ლ'ი ელემენტები უშუალოდ სახელობითის ფორმას მიერთვის, მაგრამ, თუ სიტყვა სახელობითში ბოლოვდება გრამატიკული კლასის ნიშნით (ვ, ჯ, ბ), ეს ნიშანი შეიძლება მოეკვეცოს, ზოგჯერ მოკვეცილი და მოუკვეცავი ფორმები პარალელურად იხმარება, ზოგ სიტყვასთან კი ერთ-ერთი მათგანია ჩვეულებრივი. შეიმჩნევა ტენდენცია: თუ სიტყვა ირიბ ბრუნვათა ფორმით ხშირი ხმარებისაა (მაგ. არსებითი სახელები, ზედსართავთა უმეტესობა, ზოგი მიმღეობა), მას მოკვეცილი ფორმა აქვს, თუ იშვიათი ხმარებისაა—მოუკვეცავი ფორმა (მხოლოდ პარალელურად შეიძლება ასეთ შემთხვევაში მოუკვეცავი ფორმაც შეგვხვდეს¹¹⁰).

შიუ და ლ'ი ელემენტები ჩვეულებრივად მხოლოდით რიცხვში იხმარება, მაგრამ ლი მრავლობით რიცხვშიაც შეიძლება შეგვხვდეს (იხ. „რიცხვი“). შიუ მხოლოდ I გრამატიკული კლასის სიტყვებში გვაქვს, ლ'ი კი II და III კლასის სიტყვებში.

II ბრუნებით იბრუნვის ყველა ატრიბუტული სახელი (ზედსართავი, რიცხვითი, „ატრიბუტული ხმარების“ ნაცვალსახელი [მაგ. ჩვენებითი], მიმღეობა...). არსებით სახელთაგან II ბრუნვით იბრუნვის ადამიანის აღმნიშვნელი საზოგადო სახელები (მცირე გამოხატვის გარდა). ეთნიკური სახელები, ადამიანთა გვარები (რუსული -ოვ და -ოვა დაბოლოებით), III გრამატიკული კლასის არსებით სახელებში II ბრუნება მეტად იშვიათია.

¹¹⁰ შიუ და ლ'ი ისტორიულად რთული აფიქსებია: ხმოვითი ნაწილი (უ, ი) ირიბ ბრუნვათა ფუძის ისეთივე მაწარმოებლებია, როგორც I ბრუნებაში გვაქვს (იმა-შა-უ- „შამა“; ილა-ლ'ლ-ი-ი, „ლელა“; შდრ. ვასო-უ- „შა“, კურ-ი- „წიგნი“). ში და ლ'ი ხუნძ. ერგატივის ნიშნების (-ა-სა, -ა-ლ'ა) ფონეტიკური შესატყვისია. საყურადღებოა, რომ I კლასის სახელებში უ ხმოვანი გვაქვს (შა-უ). II და III კლასის სახელებში კი ი (-ლ'ი-ი).

1. მეორე ბრუნების პირველი ქვეტაპი (ირიბ ბრუნვათა ფუძეს აწარმოებს შაუ).

სახ.	ირ. ბრ.	ერგატივი
იმა „მამა“	იმა-შაუ-	იმა-შაუ-რ
იპვა „მწყემსი“	იპვა-შაუ-	იპვა-შაუ-რ
ეპუნ „მკედელი“	ეპუნ-შაუ-	ეპუნ-შაუ-რ
ვასაბ „ბიძაშვილი“	ვასაბ-შაუ-	ვასაბ-შაუ-რ
ჰუდულ „მეგობარი“	ჰუდულ-შაუ-	ჰუდულ-შაუ-რ
ჰარაჭა-ე „კუმიკი“	ჰარაჭა-ე-შაუ-	ჰარაჭა-ე-შაუ-რ
ხალიდოვ „ხალიდოვი“	ხალიდოვ-შაუ-	ხალიდოვ-შაუ-რ

ასევე: ვაშა „ვაჟი“, ჰეკვა „კაცი“, ქუნტა „ქმარი“, ნუსა „სიძე“, ჰიკემა „პაპა“, სეებაე „ბიძაშვილის შვილი“¹¹¹, ნართაე „ნართი“, „დევი“¹¹¹, წაეე „სტუმარი“ (მამაკაცი)¹¹¹, ყაჩალ „ყაჩალი“, დიბირ „მუეძინი; მოსამართლე“, ალლაპ „ღმერთი“¹¹², მალაიქ „ანგელოზი“, ჰაბიპ-ვან „მეწიწე“, ჩანაჯან „მონადირე“¹¹³, ჟუჰუტაე „ებრაელი“¹¹⁴.

ატრიბუტული სახელები

ვაჩაკუე „მოკლე“ (ერგ. ვაჩაკუ-შაუ-რ) ბესტალაე „ობოლი“ (ბესტალა-შაუ-რ), ჰოე „კარგი“ (ჰო-შაუ-რ), ჰელ'ე „ლურჯი“ (ჰელ'ე-შაუ-რ), ვატისხ „შუთანა“ (ვატისხ-შაუ-რ), ბოჟუე „მრწმენი“, „მოწამე“ (ბოჟუ-შაუ-რ), აე „ეს“ (ა-შაუ-რ), ოე „ის“ (ო-შაუ-რ), ოლჰოე „ის“ (შორს) (ოლჰო-შაუ-რ).

2. მეორე ბრუნების მეორე ქვეტაპი (ირიბ ბრუნვათა ფუძეს აწარმოებს ლ'ი).

სახ.	ირ. ბრ. ფუძე	ერგატივი
ილა „დედა“	ილა-ლ'ი-ი-	ილა-ლ'ი-რ
ჟაშ „ქალიშვილი“	ჟაშ-ლ'ი-ი-	ჟაშ-ლ'ი-რ
ჰაკუე „ცოლი“	ჰაკუ-ლ'ი-ი- ¹¹⁵	ჰაკუ-ლ'ი-რ
ჟასაბ „ბიძაშვილი“	ჟასაბ-ლ'ი-ი-	ჟასაბ-ლ'ი-რ
ჰარაჭა-ე „კუმიკი“	ჰარაჭა-ე-ლ'ი-ი-	ჰარაჭა-ე-ლ'ი-რ
ხალიდოვა „ხალიდოვა“	ხალიდოვა-ლ'ი-ი-	ხალიდოვა-ლ'ი-რ

¹¹¹ ელ. სის ნიშანი ვ ბრუნების დროს ეკვეცება.

¹¹² პარალელურად აღლაპა-შაუ- და ა. შ.

¹¹³ ასევე იბრუნვის -ჯან. -ჰან სუფიქსით ნაწარმოები (ჩვეულებრივად ხუნძურიდან შეთვისებული) სიტყვები.

¹¹⁴ წარმოშობით ზედსართავი.

¹¹⁵ გრამატიკული კლასის ნიშანი ე ბრუნების დროს ეკვეცება..

ასევე: პიკელა „დიდება“ (ერგ. პიკელა-ლ'ი-რ), სეზაჟ „ბიძა-შვილის შვილი“ (სეზაჟ-ლ'ი-რ), ყოროლაჟ „ქვრივი“ (ყოროლა-ლ'ი-რ), წიჟე „სტუმარი ქალი“ (წიჟე-ლ'ი-რ).

ატრიბუტული სახელები¹¹⁶

მაჩაკუჟ „მოკლე“ (ერგ. მაჩაკუ-ლ'ი-რ), ბესტალაჟ „ობოლი“ (ბესტალა-ლ'ი-რ), კოჟე „კარგი“ (კო-ლ'ი-რ), კეწლ'ა „ლურჯი“ (კელ'ა-ი-რ), მატისიჟ „შუათანა“ (მატისი-ლ'ი-რ), ბოჟუჟ „მრწმენი, მოწმე“ (ბოჟუ-ლ'ი-რ), აჟ „ეს“ (ა-ლ'ი-რ), ოჟ „ის“ (ო-ლ'ი-რ), ოლჰოჟ „ის“ (შორს) (ოლჰო-ლ'ი-რ).

ამაჟე ბრუნებას მიჰყვება III გრამატიკული კლასის არსებით სახელთა მცირე ნაწილი (ფრჩხილებში მოცემულია ირიბ ბრუნებათა ფუძე): ხაბარ „ამბავი; სიტყვა“ (ხაბარ-ლ'ი-რ), ზამანა „დრო“ (ზამანა-ლ'ი-რ), ზე „დღე“ (ზე-ლ'ი-რ), ყა¹¹⁷ „დრო“ (ყა-ლ'ი-რ), რეშ „წელიწადი“ (რეშ-ლ'ი-რ) დაჟბა „დავა“ (დაჟბა-ლ'ი-რ). ასევე იბრუნვის მასდარები (რომელთაგან ზოგი აბსტრაქტულ სახელადაა გაგებული): წოდოლჰირ (წოდოლჰირ-ლ'ი-რ) „ქკუა, სიფრთხილე“, უნალჰირ „ახლობლობა, ნათესაობა“ (უნალჰირ-ლ'ი-რ).

§ 44. თავისებურებანი ირიბ ბრუნებათა ფუძის წარმოებაში. ზოგი სიტყვა ირიბ ბრუნებათა ფუძეს თავისებურად აწარმოებს: მეორე ფუძე ფონეტიკურად საგრძნობლად განსხვავებულია სახელობითის ფუძისაგან ან კიდევ სრულებით სხვა ფუძეა გამოყენებული (ფუძეთა მონაცვლეობა). ეს უკანასკნელი დამახასიათებელია რიგი ნაცვალსახელისათვის (იხ. ნაცვალსახელთა ბრუნება).

1. ფუძეთა სხვაობა: სახ. ჰვაბ „წისქვილი“, ირ. ბრ. ფუძე ჰვარ- (ლოკატიურ ბრუნებებში); წიჟე „სტუმარი, ირ. ბრ. ფ. წიჟერ-უ.

რამდენსამე ერთგვარი ტიპის სიტყვას (სონორზე დაბოლოებულს) ბოლო მარცვლის უ ირიბ ბრუნებებში ვა მარცვლით ეცვლება (ახსნის ცდა იხ. ფონეტიკურ ნაწილში).

სახ.

ირ. ბრ. ფუძე

ბესუნ „დანა“
ბეჟენ „ნემსი“

ბესვან-
ბეჟვან-¹¹⁸

¹¹⁶ კლასნიშნანი სახელები მოყვანილია II კლასის ფორმით. ასევე იბრუნვის III კლასის სიტყვატ. ოლონ ბ დატულია (მაგ. ბაჩაკუბ „მოკლე“ ერგ. ბაჩაკუბ-ლ'ი-რ და ა. შ.).

¹¹⁷ ფუძეა *ყარუ.

¹¹⁸ შდრ. აგრეთვე კვან. სახ. ბეწაურ „ჯოგი“, ირ. ბრ. ფ. ბეწავარ-, ბეხუნ „ლოგინი“, ირ. ბრ. ფ. ბეხვან-, ბესუნ „დანა“, მრ. რ. ბესვამი (<ბესვან-ბი).

2. ზოგ (უმთავრესად მეტეოროლოგიური მოვლენის) აღმნიშვნელ სახელს ფუძესა და ბრუნვის ნიშანს შორის ლა მარცვლი ჩაერთვის: მუჩე „ქარი“, ერგ. მუჩუ-ლა-რ¹¹⁹.

3. ფუძეთა მონაცვლეობა: დე „მე“ სხვა ბრუნვებში (გარდა ერგატივისა) აელენს ფუძესა დი-. ასევე მე „შენ“—დი-. კითხვით ნაცვალსახელს ემ- „ვინ“ ირიბ ბრუნვაში ენაცვლება ფუძე ლ'ო-, ე „თვით“ ნაცვალსახელს კი ინ- (და ინ-დ-)¹²⁰.

§ 45. ბრუნებათა ტიპები მრავლობით რიცხვში. მრავლობით რიცხვში I ბრუნებაა გაბატონებული¹²¹. არსებითი სახელების ირიბ ბრუნვათა ფუძე ნაწარმოებია მრ. რიცხვის ნიშანზე ხმოვნის დართვით (ან დანართი ხმოვნის გარეშე). ფუძის მაწარმოებლად სულ რამდენიმე ხმოვახი გვაქვს: ა ან უ (ო), რომელთა გამოყენებაც (განსხვავებით მხ. რ.-ში ხმარებული ანალოგიური ხმოვნებისაგან) მეტწილად ცხად საფუძველს ემყარება: ამა თუ იმ ხმოვნის გამოყენება შეპირობებულია მრ. რიცხვის აფიქსით (მისი რაგვარობით) და საბრუნებელი სიტყვის გრამატიკული კლასით.

მრავლობით რიცხვში ერთმანეთს უპირისპირდება ადამიანთა და ნივთთა კლასი არა ზოგადად, არამედ ირიბ ბრუნვათა ფუძის წარმოებითაც. ადამიანთა კლასის სახელები დაირთავენ ა-ლ- (ან -ლუ) ელემენტს, ნივთთა კლასის სახელები კი (როცა მრ. რ. გრამატიკული კლასის ნიშნითაა ნაწარმოები)—ლ'ოი ელემენტს, ან (როცა მრ. რ. ნაწარმოებია მრავლობითის სპეციალური სუფიქსებით)—ა ხმოვანს.

დაწერილებით მრ. რიცხვში სახელთა ბრუნების შესახებ იხ. § 49.

§ 46. ძირითადი ბრუნვები. ბავგალურს ხუთი ძირითადი ბრუნვა აქვს: სახელობითი, ერგატივი, ნათესაობითი, მიცემითი და აფექტივი (ზოგ კილოკავს აფექტივი აკლია, იხ. ქვემოთ).

სახელობითი ბრუნვა გაუფორმებელი ფუძის სახითაა წარმოდგენილი (სახელობითს სპეციალური ნიშანი არა აქვს). ეს ფუძე ყოველ ხმოვანსა და თანხმოვანზე შეიძლება იყოს დაბოლოებული¹²².

¹¹⁹ ევანდურში გვაქვს წმ. ა. „წვიმა“. ირ. ბრ. ფ. წა-ლა-ლა- (მაგ., ერგ. წა-ლა-ლა-რ).

¹²⁰ ენ- და ინ- ისტორიულად ერთმანეთის ფონეტიკური ფარღი შეიძლება იყოს.

¹²¹ ტრიბუტული სახელები, რომელთაც მრ. რ. ნაწარმოები აქვთ გრამატიკული კლასის ნიშნით (რ), ირიბ ბრუნვათა ფუძეს აწარმოებს ლ'ოი ელემენტით (როგორც მხ. რ.-ის II ბრუნვაში).

¹²² ისტორიულად ჩქამიერ თანხმოვანზე სიტყვის დაბოლოება შეუძლებელი (ან ფრიად იშვიათი) უნდა ყოფილიყო. თანამედროვე მდგომარეობის ჩამოყალიბებაში მნიშვნელოვნი წვლილი მიუძღვის უმახილო უ და ი ხმოვანთა კეცეს: უსლაჯტში.

სახელობითი ბრუნვის ძირითადი ფუნქციაა ქვემდებარის აღნიშვნა გარდაუვალი შინაარსის ზმნასთან და პარაპირი დამატებისა გარდაუვალი შინაარსის ზმნასთან.

ერგატივი (ანუ მოთხრობითი ბრუნვა) იწარმოება რ და დ სუფიქსებით (რომლებიც ისევე, როგორც ყველა ბრუნვის ნიშანი, დაერთვის ირიბ ბრუნვათა ფუძეს ანუ საბრუნებელ ფუძეს). რ და დ ალომორფების განაწილება ასეთია: რ ხმოვანფუძიან სახელებთან გვაქვს, დ კი—თანხმოვანფუძიან სახელებთან¹²³. მაგ. ასი-რ „ვერცხლმა“, ბეწო-რ „მგელმა“, კათუ-რ „ცხენმა“. წე-რ „ცეცხლმა“, სარა-რ „მელიამ“, კაკან-დ „კვერცხმა“, მეჭელ-დ „ცვირმა“.

ერგატივს აქვს როგორც მოთხრობითი ბრუნვის, ისე მოქმედებითი ბრუნვის (ინსტრუმენტალისის) მნიშვნელობა. ძირითადი ფუნქციებია: გარდაუვალი ზმნის—ქვემდებარის აღნიშვნა, მოქმედების იარაღის აღნიშვნა (კითხვაზე „რით“?). ამ უკანასკნელ მნიშვნელობას უკავშირდება ერგატივის ხშირი გამოყენება ზმნისართების (დროის, ვითარების) საწარმოებლად.

ნათესაობითი იწარმოება ორგვარად: I. გრამატიკული კლასის ცვლადი ნიშნებით, II. ლ'ა სუფიქსით.

კლასნიშნაინი ნათესაობითი (ე. წ. „I ნათესაობითი“) კლასის ნიშანს უთანხმებს საზღვრულის გრამატიკულ კლასს (და რიცხვს)¹²⁴.

¹²³ პირველადი დ, ხოლო რ კი მეორეულია (დ > რ, იხ. ფონეტიკური ნაწილი). ხ უტად უ რ ში დ/რ ნიშნების განაწილება თლონდოდურისგებურია. აულ კვანადის მტკველებში I ბრუნვის ნიეთა კლასის სახელებში ხმოვნის მომდევნოდ და რ ფაქტურად იხმარება: ზინ-ა-დ || ზინა-რ „ძროხამ“, „ძროხით“, ღერ-დ || ღერუ-რ „კოვხმა“, „კოვხით“, მიჩი-დ || მიჩი-რ „ხანჯალმა“, „ხანჯლით“... I ბრუნვის აღამიანთა კლასის სახელებში. აგრეთვე II ბრუნვის სახელებში მხოლოდ რ გვაქვს: ვასე-რ „მამა“, იმაშე-რ „მამა“, ილა-ლი-რ „დედამ“... თანხმოვანფუძიან სახელებთან, ცხ-ლია, მხოლოდ დ გვაქვს (განურჩევლად გრამატიკული კლასისა).

თლი სურ ში ერგატივის ნიშანი დ: ვაცო-დ „მამ“, დაცო-დ „დედა“, ბწო-დ „მგელმა“, ჰინწა-დ „ქვეამ“, ვაცობ: დლო-დ „მეხმა“, ზინ-დ „ძროხებმა“. დ ნ: ცე-ლსახელებსა და II ბრუნვის სახელებში (ე. ი. შუ და ლ'ი ელემენტების მომდევნოდ) დ-კარგულია (და მტ დ იშვითად, როგორც ფაქტურად ვარიანტი, შეიძლება იქნეს ნახმარი): იმა-შე (|| იმა-შე-დ) „მამამ“, ვაშა-შე (|| ვაშა-შე-დ) „ვაშამ“, ილა-ლი (|| ილა-ლი-დ) „დედამ“, დაშა-ლი (|| დაშა-ლი-დ) „ქალიშვილმა“, ჰეპა-შე (|| ჰეპა-შე-დ) „დიდამ“ (I კლ.), ჰეპა-ლი (|| ჰეპა-ლი-დ) (II და III კლ.). შდრ. აგრეთვე ნაცვალსახელები (მოგვეყვს ერგატივის ფორმები): დე || დენ-დ „მე“, მე || მენ-დ „მენ“, ილი || ილი-დ „ჩვენ“ (ინკლ.), იში || იში-დ „ჩვენ“ (ექსკლ.). ბისთი || ბისთი-დ „თქვენ“, ჰე-შე || ჰე-შე-დ „მან“, ლ'იო (ლ.). ლ'იო-დ (ლა) „ვინ“ და მისთ. დ-ს დაკარგვის გამო ერგატივი გარეგნულად ემთხვევა ირიბ ბრუნვათა ფუძეს (საბ. იმა, ერგ. იმაშე, ნათ. იმაშე-ბ და ა. შ.).

¹²⁴ ამ მხრივ კლასნიშნაინი ნათესაობითი არაფრით განსხვავდება ზედსართავი სახელისაგან (ან მიმდებარებისაგან). მსგ-სება ზედსართავ სახელთან გენერტი თვლსაზრისით შემთხვევითი აო უნდა იყოს.

I კლ.	იმაშეთ-ე	ვასა	„მამის ძმა“
II კლ.	იმაშეთ-ა	მასა	„მამის და“
III კლ.	იმაშეთ-ბ	კათე	„მამის ცხენი“
აღამ. კლ.	იმაშეთ-ბა	ვასაიბალი	„მამის ძმები“
ნივთ. კლ.	იმაშეთ-რ	ხენი	„მამის ცხენები“

უკლასისნიშნო ნათესაობითი (ე. წ. „ნათესაობითი II“) საზღვრულის კლასსა და რიცხვს არ ასახავს (მაგ. ილაღ'ი-ლ'ო ვასა „დედის ძმა“, ილაღ'ი-ლ'ო მასა „დედის და“ და ა. შ.).

ნათესაობითის ორი ფორმა (კლასნიშნიანი და უკლასნიშნო) წარმოადგენს ერთ ბრუნვას ორი ალომორფით (კლასის ნიშანი და ლ'ო)¹²⁵. ყოველ მათგანს გამოყენების თავისი სფერო აქვს: კლასნიშნიანი ნათესაობითა წარმოადგენს ნათესაობითის ფორმას I გრამატიკული კლასის სახელებისათვის, ხოლო უკლასნიშნო ნათესაობითი — II და III გრამატიკული კლასის სახელებისათვის. ნაცვალსახელები, რომლებიც კლასების მიხედვით არ არიან დიფერენცირებული (მაგ. I და II პირისა: „მე, „შენ“, „ჩვენ“, „თქვენ“) — მისდევენ I კლასის სახელებს.

მაგალითად (კლასნიშნიანი ნათ. ბრ.): იმუაე-ბ¹²⁶ „მამის“, ვასაე-ბ „ძმის“, ეეკეტროშაუ-ბ „შავის“ (I კლ.), წააროშაუ-ბ „მსმელის“ (I კლ.), მამამადი-ბ „მამამედის“ (მამაკაცის სახელი), მუსა-ბ „მუსასი“ (მამაკაცის სახელია), დი-ბ „ჩემი“, დუ-ბ „შენი“, ილ'ი-ბ „ჩენი“ (ინკლ.), ჰუშაუ-ბ „მისი“ (I კლ., „მამაკაცისა“). (უკლასნიშნო ნათ. ბრ.): ილაღ'ი-ლ'ო „დედის“, მასაუ-ლ'ო „მისი“, აეკეტროლ'ი-ლ'ო „შავის“ (II კლ.), მესერ-ლ'ო „ოქროსი“, კათუ-ლ'ო „ცხენის“, რუში-ლ'ო „ხის“, ფატიმათი-ლ'ო „ფატიმათის“ (ქალის სახელია), წააროლ'ო „მსმელის“ (II კლ.) ჰული-ლ'ო „მისი“ (II ან III კლასის სახელის კუთვნილი)¹²⁷.

¹²⁵ ეს ორი ფორმა სხვადასხვა წარმოშობისა ჩანს (და ნიუანსიც ერთმანეთისაგან განსხვავებული შეიძლება ჰქონდა) სახელობარ, ლ'ო (-ლ') უნდა უკავშირდებოდეს ლოკატივი სერიის ერთ-ერთ ნიშანს, ხოლო კლასნიშნიანი ნათესაობითი — ზღვარათაგან სხვებს.

¹²⁶ მოგვყავს მესამე კლასის ნიშნით (ბ).

¹²⁷ თვისებური კლასნიშნიანი და უკლასნიშნო ნათესაობითის გადაწარმოება თლისურში: კლასნიშნიანი სახეობა (რომელიც თლისურში მხოლოდ I კლასის სახელებს აქვთ). თლისურში გამოყენებულია ადამიანთა კლასის სახელებში საერთოდ, უფრო ზუსტად: პირველი კლასის სახელი მუდამ კლასნიშნიან ნათესაობითს იყენებს, II კლასის სახელებში კი კლასნიშნიანი ნათესაობითი აქვს მეორე ბრუნვების სახელებს (ლითი ელემენტით ნაწარმოებ ფუძეებს), მაშინ როცა II კლასის სახელებს, რომლებიც I ბრუნვით იბრუნეიან, უკლასნიშნო ნათესაობითი აქვთ ისევე, როგორც III კლასის სახელებს. ნაცვალსახელებს თლისურში კლასნიშნიანი ნათ. ბრ. აქვთ, მაგალითები (კლასნიშნიანი ნათ. ბრ.): იმაშაუ-ბ „მამის“, ეაშაშაუ-ბ „შავის“ (I კლ., II ბრუნება).

ნათესაობით ბრუნვის ძირითადი ფუნქციაა მასალის, ნაწილ-ს აღნიშვნა. ვგევე ბრუნვა გამოყენებული „ქონა“, „ყოლა“ შინაარსის გადმოსაცემად („მამის არის“ = „მამას აქვს, ჰყავს“).

მიცემითი იწარმოება -ლა დაბოლოებით (ორსავე რიცხვში): იმაშუ-ლა „მამას“, ილალი-ლა „დედას“, დი-ლა „მე“, სარა-ლა „მე-ლიას“, მესერ-ლა „ოქროს“, კამიბი-ლა „რქებს“, ვასიბადი-ლა „ძმებს“.

მიცემითი ბრუნვა გამოყენებულია ირიბი დამატების ბრუნვად, აგრეთვე ზოგიერთი ზმნის („სიყვარული“, „ნდომა“) რეალური სუბიექტის ბრუნვად. აღსანიშნავია, რომ მიცემითის როლა დამატების აღნიშვნაში მნიშვნელოვნად შეზღუდულია, რამდენადაც ამ ფუნქციით მას ლოკატიური ბრუნვები ეცილებიან. მიცემითს აქვს მნიშვნელობა აგრეთვე ქართ. „თვის“ თანდებულისა.

მაცემითის -ლა ნიშანი ემთხვევა ლოკატიური ბრუნვის ვრთ-ერთ ნიშანს (მნიშვნ. „ზე“). ეს დამთხვევა სისტემატურია თლონდოდურში (მაგრამ, მაგ., კვანადურ-ჰემერსოულში სისტემატური არაა. იხ. ლოკატიური ბრუნვები).

კვანადურში მიცემითის დაბოლოებას სამი ვარიანტი აქვს: -ლა (როგორც თლონდოდურსა და ხეშტადურში) ჰა და ა. დაბოლოება -ლა გამოყენებულია I ბრუნების სახელებში (მაგ., ლელუ-ლა „ხელს“, მიჰა-ლა „მზეს“, სარა-ლა „მელიას“, რემენ-ლა „ცას“) აგრეთვე მრავ-

ვაცობ „ძის“ (I კლ., I ბრუნება); ილალიზი „დედის“. აშულიზი „ქ.ლიშვილის“. პაროლიზი „ცოლის“ (II კლ., II ბრუნება); ზღრ. აცოლ „ღის“ (II კლ., I ბრუნება). II კლასის სახელებში -ლიზის მომდევნოდ კლასის ნიშნის დართვა (ე. ი. კლასნიშნის ნათესაობითის წარმოება II კლასის სახელებში) შედარებით ახალი მოვლენა უნდა იყოს. III გრამატიკული კლასის სახელები ნათ. ბრუნვას ლ-ს მეშვეობით აწარმოებენ (ზღრ. თლონდ. ლიზ): უნსო-ლ „ხარის“, პინწა-ლ „ქვის“, ხეი-ლ „ძაღლის“. მრ. რიტხევი ნათესაობითის კლასნიშნის ფორმა გამოყენებული: ვაცობადილო-ზ „ძმების“, უნსადილო-ზ „ხარების“. უნდა აღინიშნოს, რომ ნათ. I-ის აფიქსი—გრამატიკული კლასის ნიშანი—ხშირად მოკვეცილია.

ნათ. ბრუნვის აფიქსთა განწილება თლისურში (სქემა):

	კლასნიშნის ნათ. (ნათ. I)		უკლასნიშნო ნათ. (ნათ. II)	
	I ბრ.	II ბრ.	I ბრ.	II ბრ.
I კლ.	+	+	—	—
II კლ.	—	+	+	—
III კლ.	—	—	+	+

თლიბიშოურში ისეთივე მდგომარეობაა, როგორც თლისურში, თლონდ მხ. რ.-ში III კლასის სახელებს, როცა ისინი ირიბ ბრუნვათა ფუძეს ლიზი ელემენტით აწარმოებენ, კლასნიშნის ნათესაობითი ექნებათ (მაგ. რელალიზი-ზ || რელალ „ხელს“). მრავლობითში ადამიანის კლასის სახელებს კლასნიშნი ნათესაობითი აქვთ. ნეთის კლასისას—ლ (ე.შვილი-ზ „კაყვების“, ზინწლ „ძროხების“).

ლობით რიცხვში (იხ. ქვემოთ). დაბოლოება -ჰა იხმარება ზოგ ნაცვალ-სახელთან (დი-ჰა „მე“, დუ-ჰა „შენ“, ლ'ო-ჰა „ვის“. შდრ. თლონდ. დი-ლა, დუ-ლა, ლ'ო-ლა).

II ბრუნების სახელებში, აგრეთვე ზოგ ნაცვალსახელში, მიცემითის ფორმა ნაწარმოებია -ა ნიშნით: იმაშე-ა „მამას“, ილალ'ა „დედას“, აჰშილ'ა-ა „ქალიშვილს“, ვეჭეტირ'ა-ა „შავს“ (I კლ.), აეჭეტირ'ა-ა (II კლ.), ბეჭეტირ'ა-ა (III კლ.) „შავს“, ილ'ა-ა „ჩვენ“ (ექსკლ.), ბიშთ-ა „თქვენ“.

მრავლობით რიცხვში მიცემითის ნიშანია -ლა, მაგრამ მის წინ ფუძის მაწარმოებელი უ ხმოვანი რედუცირებულია: ვაშაბალ-ლა (<ვაშაბალ-უ-ლა) „ვაეებს“, ააშალ-ლა (<ააშალ-უ-ლა) „ქალიშვილებს“, ბეჭეტუბალ-ლა (<ბეჭეტუბალ-უ-ლა) „შავებს“. ამოსავალი ფორმები დაცულია თლონდოდურში. კვანადურშივე სხვა ბრუნებში უ დაცულია მაგ. ვაშაბალ-ურ „ვაეებმა“, ვაშაბალ-უბ „ვაეების“. -ლა დაბოლოების წინ სხვა ხმოვანი (გარდა უ-სი) არ ეყვეცება: ჰვაბი-ლა „ძაღვებს“, სარაბა-ლა „მელოებს“. II ბრუნებაში ფუძის მაწარმოებელი -შაუ და -ლ'ი მიცემითის -ა ნიშნის წინ წარმოდგენილია როგორც შავ (შაუ-ა > შავ-ა) და ლ'ი (ლ'ი-ა > ლ'ა), მაგრამ ამ უკანასკნელ შემთხვევაში ი უკვალოდ არაა გამქრალი, ის „წინაა გადმოსული“, მაგ. სახ. ჰაკუჟ „ცოლი“, ერგ. ჰაკუჟ-ლ'ი-რ, მიც. ჰაკუჟ-ი-ლ'ა (<ჰაკუჟ-ლ'ი-ა), ნათ. ჰაკუჟ-ლ'ი-ლ'ი. სახ. ააშ „ქალიშვილი“, ერგ. ააშ-ლ'ი-რ, მიც. ააშ-ი-ლ'ა (<ააშ-ლ'ი-ა), ნათ. ააშ-ლ'ი-ლ'ი. სახ. ჰაწავ „თეთრი“ (I კლ.), ერგ. ჰაწა-შაუ-რ, მიც. ჰაწა-შავა || ჰაწა-ი-შავა. სახ. ჰაწაჟ „თეთრი“ (II კლ.), ერგ. ჰაწაჟ-ლ'ი-რ, მიც. ჰაწაჟ-ი-ლ'ა-ა (III კლ. მიც. ჰაწაბ-ი-ლ'ა-ა). სახ. ჰაწაბა „თეთრნი“ (ადამ. კლ.), ერგ. ჰაწაბ-ალ-ურ, მიც. ჰაწაბ-ალ-ლა (<ჰაწაბ-ალ-უ-ლა). სახ. ჰაწარ „თეთრნი“ (ნივთ. კლ.), ერგ. ჰაწარ-ლ'ი-რ, მიც. ჰაწარ-ი-ლ'ა-ა. მსგავსი ფორმა მიცემითისა (ააშ-ი-ლ'ა-ი-ლა „ქალს“, შდრ. ერგ. ააშ-ლ'ი-რ) ხუმტადურშიც გვხვდება, თლონდ აქ დაცულია როგორც ლ'ი, ისე „წინ გადასმული“ ი-ც.

ჰემერსოულში მიცემითის ნიშანია -ჰა და -ა (ზოგჯერ პარალელურად იხმარება). -ას წინ ხმოვანთადასყარად ჩაერთვის ჰ (არალაბილურ ხმოვანთა მომდევნოდ) და ვ (ლაბილურ ხმოვანთა მომდევნოდ). მაგალითები: დი-ჰა „მე“, დუ-ჰა „შენ“, ილ'ი-ჰა || ილ'ი-ჰა-ა „ჩვენ“ (ექსკლ.), ბიშთ-ჰა „თქვენ“, უჭუშაუ-ვ-ა „მას“ (I კლ.), უჭულ'ი-ჰა-ა „მას“ (II—III კლ.), ლ'ო-ჰა „ვის“, იშაუ-ჰა „თავისთვის“ (I კლ.), ილ'ი-ჰა „თავისთვის“ (II—III კლ.), ურუ-ჰა „მათ“ და სხვ.

თლისურში მიცემითის დაბოლოებაა -ა და -ლა. 1. -ა იხმარება II ბრუნების სახელებში (შაუ და ლ'ი ელემენტებით ნაწარმოებ ფუძე-

ებთან) აგრეთვე ნაცვალსახელებში. შაუ ელემენტის უ ხმოვანი მარცვლოვნობას კარგავს ან სრულებით გამჭრალია (შაუ-ა > შავ-ა || > შა-ა), ხოლო ლ'თი კარგავს ი-ს (ლ'თი-ა > ლ'თ-ა). ნაცვალსახელებში ლაბიალური ხმოვნის მომდევნოდ ვ შეიძლება ჩაერთოს, არალაბიალური ხმოვნის წინ კი ჰ (დ-უ-ვ-ა „შენ“, დი-ჟ-ა „მე“, ლ'თ-ო-ვ-ა „ვის“). მაგალითები: იმაშავ-ა (< იმაშაუ-ა) „მამას“, ვაშაშავ-ა (< ვაშაშაუ-ა) „ვაჟს“, იშაშავ-ა (< იშაშაუ-ა) „თვით“ (I კლ.), ილალ'თ-ა (< ილალ'თი-ა) „დედას“, ილო'თ-ა (< ილო'თი-ა) „თვით“ (II კლ.). რიგ შემთხვევაში ლ'თი ელემენტის წინ ი ზანს (შდრ. კვანადური): აშა-ი-ლ'თ-ა (< აშა-ლ'თი-ა) „ქალოშვილს“ (შდრ. ერგ. აშაშლ'თილ, ნათ. აშაშლ'თიბ). ეგვევ ი ზოგჯერ მრ. რ.-შ. ც. ჩანს. თლიბიშორში წინ გადაისმის შაუ ელემენტის ხმოვანიც, რომელიც წინამავალი ფუძისეული ა-ს ნაწილობრივ ასიმილაციას იწვევს: სახ. იმა „მამა“, ვაშა „ვაჟი“, ერგ. იმაშაუდ, ვაშაშაუდ, ნათ. იმაშაუბ, ვაშაშაუბ, მიც. იმოუშა (I), ვაშოუშა (I) < იმაუშა, ვაშაუშა < იმაშაუა, ვაშაშაუა. 2. -ლა იხმარება I ბრუნების სახელებში, აგრეთვე მრავლობით რიცხვში: აცაო-ლა „დას“, ვაცაო-ლა „ძმას“, ბაწო-ლა „შგელს“, ჰინწა-ლა „ქვას“, ვაციბადი-ლა „ძმებს“, ვაშ-ა-ლა „ვაჟებს“, აცობადი-ლა „დებს“, ხვადი-ლა „ძაღვებს“, ზინა-ლა „ძროხებს“.

მიცემითის ნიშნები ბაგვალურში -ლა, -ჰა, -ა შესაძლებელია მომდინარეობდეს -ლ'ა-საგან (შდრ. მიცემითის -ლ'ა ნიშანი ტინდიურში). ამჟამად დადასტურებული ვარიანტები ლ' ლატერალის გამარტივების სხვადასხვა საფეხურს უნდა ასახავდეს.

აფექტივი იწარმოება -ბა დაბოლოებით¹²⁸ (ორსავე რიცხვში): დი-ბა „მე“, ჩემდა“, დუ-ბა „შენ“, „შენდა“, იმა-შაუ-ბა „მამას“, ვეჭეტროშაუ-ბა „შავს“ (I კლ.), ილალ'თი-ბა „დედას“, ვეჭეტროლ'თ-ბა „შავს“ (II კლ.), ბეჭეტროლ'თი-ბა „შავს“ (III კლ.), სარა-ბა „მელოას“, კათუ-ბა „ცხენს“, ვასაალუ-ბა „ძმებს“, ასაბაალუ-ბა „დებს“.

მნიშვნელობით აფექტივი ახლოს დგას მიცემით—ლოკატივთან. აქა-იქ (განსაკუთრებით ადგილის სახელებთან) ის ლოკატიურ ბრუნვად შეიძლება გაეგოთ (მაგ. ჰინდუ-ბა „თლონდოლაში“, თლონდოლისკენ¹²⁹).

აფექტივი გამოყენებულია ზოგიერთი ზმნის (verba sentiendi-ს ტიპისა) რეალური ქვემდებარის გადმოსაცემად („ცოდნა“, „ნახვა“, „სმენა“, „შეძლება“), აგრეთვე ირჩები დამატების ბრუნვადაც.

¹²⁸ წარმოშობით ბ გრამატიკული კლასის ცვლადი ნიშანია აჰე მდ ბ გ. ქვავე-ბულია (უცვლელია).

¹²⁹ ქართულად აფექტივის ცალსახად თარგმნა გაძნელებულია (ჩვეულებრივად მიცემითი ეწვობა). ხუნძურში მას -და სუფიქსიანი ლოკატივი ეტოლება ფუნქციურად (დი-და „მე, ჩემდა“). ხოლო ისტორიულად ხუნძ. მიცემითი ბრუნვის შესატყვისია (შდრ. ხუნძ. ინსაუ-ჟე „მამას“ < ინსაუ-ბე ღა ბ. გვ. იმაშაუ-ბა < იმაშაუ-ბა „მამას“).

აფექტივი შეიძლება შეგვხვდეს აგრეთვე როგორც ზმნისართის მეორე მართული სახელის ფორმა¹³⁰.

§ 47. არსებითი სახელის ბრუნება მხოლოდით რიცხვში. მას შემდეგ, რაც გავეცანით ირიბ ბრუნვათა ფუძის წარმოებას (§ 43, 44) ბრუნვის ნიშნებსა და მათს გამოყენებას (§ 46), შეიძლება მაგალითებით დაკმაყოფილდეთ (სხვა მაგალითები იხ. § 43)¹³¹.

I ბრუნება

ირიბ ბრუნვათა ფუძეს აწარმოებს ა

სახ.	გარ „ყელი“	ზინ „ძროხა“	ჰურ „შეშა“
ერგ.	გარ-ა-რ	ზინ-ა-რ	ჰურ-ა-რ
ნათ.	გარ-ა-ლ'ხ	ზინ-ა-ლ'ხ	ჰურ-ა-ლ'ხ
მიც.	გარ-ა-ლა	ზინ-ა-ლა	ჰურ-ა-ლა
აფ.	გარ-ა-ბა	ზინ-ა-ბა	ჰურ-ა-ბა

ირიბ ბრუნვათა ფუძეს აწარმოებს ი

სახ.	მიწხ „ენა“	ჭოჩა „წიგნი“	როშა „ხე“
ერგ.	მიწხ-ი-რ	ჭოჩ-ი-რ	როშ-ი-რ
ნათ.	მიწხ-ი-ლ'ხ	ჭოჩ-ი-ლ'ხ	როშ-ი-ლ'ხ
მიც.	მიწხ-ი-ლა	ჭოჩ-ი-ლა	როშ-ი-ლა
აფ.	მიწხ-ი-ბა	ჭოჩ-ი-ბა	როშ-ი-ბა ¹³²

ირიბ ბრუნვათა ფუძეს აწარმოებს უ

სახ.	რელა „ხელი“	ვასხ „ძმა“	კათე „ცხენი“
ერგ.	რელ-უ-რ	ვასხ-უ-რ	კათ-უ-რ
ნათ.	რელ-უ-ლ'ხ	ვასხ-უ-ბ	კათ-უ-ლ'ხ
მიც.	რელ-უ-ლა	ვასხ-უ-ლა	კათ-უ-ლა
აფ.	რელ-უ-ბა	ვასხ-უ-ბა	კათ-უ-ბა

¹³⁰ თლისურში აფექტივი არა გვაქვს. ფუნქციით მას მიცემითი ბრუნვა ცვლის-ანალოგიური მდგომარეობაა ჰემერსოულშიც.

¹³¹ როგორც ზემოთ აღინიშნა. I კლასის სახელებს ნათესაობითის კლასნიშნიანი სახეობა აქვს. II და III კლასის სახელებს კი -ლ'ხ სუფიქსიანი.

¹³² ასევე იბრუნვის კვანდურში მასდარი: სახ. ეუკვარ „ყოფნა“, ბეტვირ „ხენა“, ბუყირ „ქრა“, ბასან „თხრობა“. ერგ. ეუკვარ-ი-რ, ბეტვირ-ი-რ, ბუყირ-ი-რ, ბასან-ი-რ. ნათ. ეუკვარ-ი-ლ'ხ, ბეტვირ-ი-ლ'ხ, ბუყირ-ი-ლ'ხ, ბასან-ი-ლ'ხ და ა. შ.

ირიბ ბრუნვათა ფუძეს აწარმოებს ო

სახ.	ჰეკოჩა „თაგვი“	კორთუ „ჩოჩორი“
ერგ.	ჰეკოჩ-ო-რ	კორთ-ო-რ
ნათ.	ჰეკოჩ-ო-ლ'ჲ	კორთ-ო-ლ'ჲ
მიც.	ჰეკოჩ-ო-ლა	კორთ-ო-ლა
აფ.	ჰეკოჩ-ო-ბა	კორთ-ო-ბა

ირიბ ბრუნვათა ფუძე ნაწარმოები ჩანს ე ხმოვნით

სახ.	ჰვაჲ „ძაღლი“	წვაჲ „ცეცხლი“
ერგ.	ჰვ-ე-რ	წ-ე-რ
ნათ.	ჰვ-ე-ლ'ჲ	წ-ე-ლ'ჲ
მიც.	ჰვ-ე-ლა	წ-ე-ლა
აფ.	ჰვ-ე-ბა	წ-ე-ბა

ირიბ ბრუნვათა ფუძე იმეორებს სახელობითის ფუძეს

ა) ხმოვანფუძიანი სახელები

სახ.	რელჰა „ზღვა“	ზე „მინა“	სიჲ „დათვი“	დარუ „წამალი“
ერგ.	რელჰა-რ	ზე-რ	სიჲ-რ	დარუ-რ
ნათ.	რელჰა-ლ'ჲ	ზე-ლ'ჲ	სიჲ-ლ'ჲ	დარუ-ლ'ჲ
მიც.	რელჰა-ლა	ზე-ლა	სიჲ-ლა	დარუ-ლა
აფ.	რელჰა-ბა	ზე-ბა	სიჲ-ბა	დარუ-ბა

ბ) თანხმოვანფუძიანი სახელები

სახ.	შაჰარ „ქალაქი“	ჰინწილ „თითი“	ლურწუმ „ჯორი“
ერგ.	შაჰარ-დ	ჰინწილ-დ	ლურწუმ-დ
ნათ.	შაჰარ-ლ'ჲ	ჰინწილ-ლ'ჲ	ლურწუმ-ლ'ჲ
მიც.	შაჰარ-ლა	ჰინწილ-ლა	ლურწუმ-ლა
აფ.	შაჰარ-ბა	ჰინწილ-ბა	ლურწუმ-ბა

სახ.	კაკან „კვერციხი“	ესებ „ნეკნი“
ერგ.	კაკან-დ	ესებ-დ
ნათ.	კაკან-ლ'ჲ	ესებ-ლ'ჲ
მიც.	კაკან-ლა	ესებ-ლა
აფ.	კაკან-ბა	ესებ-ბა

II ბრუნება

ირიბ ბრუნვათა ფუძეს აწარმოებს შაუ

სახ.	იმა „მაჲ“	ვაჲ „ვაჲ“	ეჲ „ეჲ“
ერგ.	იმა-შაუ-რ	ვაჲ-შაუ-რ	ეჲ-შაუ-რ
ნათ.	იმა-შაუ-ბ	ვაჲ-შაუ-ბ	ეჲ-შაუ-ბ
მიც.	იმა-შაუ-ლა	ვაჲ-შაუ-ლა	ეჲ-შაუ-ლა
აფ.	იმა-შაუ-ბა	ვაჲ-შაუ-ბა	ეჲ-შაუ-ბა

ირიბ ბრუნვათა ფუძეს აწარმოებს ლ'ი

სახ.	ილა „ლედა“	ლა „ლალიშვილი“	ლა „ლალი“
ერგ.	ილა-ლ'ი-რ	ლა-ლ'ი-რ	ლა-ლ'ი-რ
ნათ.	ილა-ლ'ი-ლ'ი	ლა-ლ'ი-ლ'ი	ლა-ლ'ი-ლ'ი
მიც.	ილა-ლ'ი-ლა	ლა-ლ'ი-ლა	ლა-ლ'ი-ლა
აფ.	ილა-ლ'ი-ბა	ლა-ლ'ი-ბა	ლა-ლ'ი-ბა

სახ.	ხაბარ „ამბავი; სიტყვა“	რეში „წელიწადი“	წოდოლპირ „სი- ფრთხილე“
ერგ.	ხაბარ-ლ'ი-რ	რეში-ლ'ი-რ	წოდოლპირ-ლ'ი-რ
ნათ.	ხაბარ-ლ'ი-ლ'ი	რეში-ლ'ი-ლ'ი	წოდოლპირ-ლ'ი-ლ'ი
მიც.	ხაბარ-ლ'ი-ლა	რეში-ლ'ი-ლა	წოდოლპირ-ლ'ი-ლა
აფ.	ხაბარ-ლ'ი-ბა	რეში-ლ'ი-ბა	წოდოლპირ-ლ'ი-ბა

§ 48. **ლოკატიური ბრუნვები.** გამოყოფა ლოკატიურ (ანუ ადგილობრივ, თანდებულის) ბრუნვათა შვიდი სერია. სერიათა ძირითადი მნიშვნელობებია „ზე“ (საერთოდ ზემოთ ან უშუალოდ რასამე ზედაპირზე), „ში“ (საერთოდ შიგნით ან უშუალოდ რაშიმე), „ქვეშ“, „თან“.

სერია აღნიშნავს საგნის მდებარეობას სივრცეში (მეორე საგანთან მიმართებით).

ყოველ სერიას აქვს ორი (იშვიათად სამი) ბრუნვა, რომელაც გადმოგვეცემს საგნის მდგომარეობას: მოძრაობას („კენ“, „-დან“) ან უძრაობას. ადგილობრივი (resp. უძრაო მდგომარეობა) და მიმართულებითი („კენ“) მეტწილად გარჩეულა არაა და საზარო ფორმას იყენებს (მხოლოდ აქა-იქ მათი დიფერენციაცია ხერხდება). ასევე არ განიჩევა გავლითი ბრუნვა (ტრანსლატივი), მის ფუნქციას დაშორებითი ბრუნვა კისრულობს.

დაშორებით ბრუნვა ემყარება ადგილობითა ბრუნვის ფორმას.

სერაის ნიშანი დაერთვის ირბ ბრუნვათა ფუძეს, გამონაკლისია I ანუ უნიშნო სერია, რომელიც სიტყვის ფუძისაგან იწარმოება.

ადგილობით-მიმართულებით ბრუნვას სპეციალური ნიშანი არა აქვს: ამ ბრუნვის ნიშანა სათანადო სერაის ნიშანი. დაშორებით ბრუნვა იწარმოება -სა ნიშნით.

უნიშნო სერია. უნიშნო სერაის არ გააჩნია სერაის სპეციალური ნიშანი: როგორც სერაის, ისე ადგილობით-მიმართულებით ბრუნვის აღსანიშნავად გამოყენებულა ხმოვანი ი ან ა (ერთ-ერთი მათგანი ამა თუ იმ სახელთან). ამის მიხედვით გამოყოფა ამ სერაის ორი სახეობა: „ი სახეობა“ და „ა სახეობა“. ი/ა ხმოვანი დაერთვის საბრუნებელი სიტყვის ფუძეს, რაც გარეგნულად სახელობითს ემთხვევა.

„ი სახეობას“ ორი ბრუნვა აქვს: ადგილობით-მიმართულებითი და დაშორებითი, „ა სახეობას“ კი—სამი: ადგილობითი, მიმართულებითი და დაშორებითი.

მრავლობით რიცხვში უნიშნო სერია იყენებს „ხ სერაის“ ფორმებს.

უნიშნო სერია დასტურდება I ბრუნების სახელთა მცირე ჯგუფში, II ბრუნების სახელები ამ სერაის უფრო ხშირად იყენებენ, ოღონდ გარკვეული ფუნქციით—ზოგიერთი ზმნის ირიბი დამატების ბრუნვად. სერაის მნიშვნელობაა „ში“ (ზოგადად).

„ი სახეობა“

„ი სახეობას“ ორი არაფაქულტატური ვარიანტი აქვს ი და -ინ-ი.

სახ. ჰუშმა „ყანა“¹³³ ეყჷნ „ტომარა“
ირ. ბრ. ფ. ჰუშმა-ი- ეყჷნ-

ადგ.-მიმ. ჰურ-ი „ყანაში“, „ყანისაკენ“ ეყჷნ-ი „ტომარაში“
დაშორ. ჰურ-ი-სა „ყანიდან“¹³⁴ ეყჷნ-ი-სა „ტომრიდან“¹³⁵

სახ. ბეტჷ ბეჷნ „ლოგინა“
ირ. ბრ. ფ. ბეტჷ-ი- ბეჷნ-

ადგ.-მიმ. ბეტჷ-ი „ბოსელში“, „ბოსლისაკენ“ ბეჷნ-ი „ლოგინში“, „ლოგინისაკენ“

დაშორ. ბეტჷ-ი-სა „ბოსლიდან“ ბეჷნ-ი-სა „ლოგინიდან“.

¹³³ ეს სიტყვა ფუძემონაკლეა: მხ. ჰუშმა. მრ. რ. ჰურ-
¹³⁴ შდრ. თლისური: სახ. ფურ „ყანა“, ადგ.-მიმ. ფურ-ი, დაშორ. ფურ-ი-სა.
¹³⁵ აქ და ქვემოთ თარგმანი არაა ზუსტი („ტომარაში, ტომარაში-კენ“, „ტომარაში-დან“ და ა. შ. რუს. „в мешке“, „в мешок“, „из [в] мешка“).

ამავე რიგისაა ადგილის ზმნისართთა ასეთი ფორმები: არ-ი „აქ“ (არ-ი-სა „აქედან“), ორ-ი „იქ“ (ორ-ი-სა „იქიდან“), აპ-ი „ზევით“ (აპ-ი-სა „ზევიდან“), ეშ-ი „შინ“ (ეშ-ი-სა „შინიდან“)¹³⁶. ზმნისართი საე „წინ“ (საე-სა „წინიდან“) ადგ.-მიმ. ბრუნვაში წარმოდგენილია ი-ს გარეშე.

ი ნიშნით იწარმოება სიტყვათა ერთი რიგის ლოკატიური ბრუნვებიც, ოღონდ ზემოთ განხილულ მაგალითებისაგან განსხვავებით ი ნიშანს წინ უძღვის მარცვალი ინ, ხმოვანფუძიან სახელებთან ინ მარცვლის ი იკვეცება ან ერწყმის წინამავალ ხმოვანს (მაგ. -უ+ინი>-უ+ინი, -ა+ინი>ენი)¹³⁷).

სახ.	ჭათა „ქოთანი“	ტას „ტაშტი“
ირ. ბრ. ფ.	ჭათ-ი-	ტას-ი-
ადგ.-მიმ.	ჭათ-ინ-ი „ქოთანში, ქოთნისაკენ“	ტას-ინ-ი „ტაშტი“
დაშორ.	ჭათ-ინ-ი-სა „ქოთნიდან“	ტას-ინ-ი-სა „ტაშტიდან“

სახ.	ჭეკვოშუ „საკუჭნაო“	დარვ „თუნგი“
ირ. ბრ. ფ.	ჭეკვოშ-ი-	დარუ-
ადგ.-მიმ.	ჭეკვოშ-ინ-ი „საკუჭნაოში“	დარუ-ნ-ი „თუნგში“
დაშორ.	ჭეკვოშ-ინ-ი-სა „საკუჭნაოდან“	დარუ-ნ-ი-სა „თუნგიდან“¹³⁸

სახ.	ხაე „ქვაბი“
ირ. ბრ. ფ.	ხე-
ადგ.-მიმ.	ხე-ნ-ი (<ხა-ინ-ი) „ქვაბში“, „ქვაბისაკენ“
დაშორ.	ხე-ნ-ი-სა (<ხა-ინ-ი-სა) „ქვაბიდან“¹³⁹.

¹³⁶ ვეხვდება აგრეთვე ე-ა, ეშაბა.

¹³⁷ გარჩევა ი და ინ-ი ნიშნებს შორის თანხედენილია ხუნძურში დანსტურე-ბული გარჩევისა. ხუნძ. დ.ს-ინ-ი-ბ „ზანდუკში“. ბოტრო-ნ-ი-ბ „თ.ვში“, ჩვანთ-ინი-ბ „ჩიბეში“, ლარ-ინ-ი-ბ „თფუში“. ეს ფორმები ბავალურ ჭათ-ინ-ი და მისთ. ფორმა-თა ფარდია. ხუნძურში ამავე სერიისაა (ოღონდ ინ- ელემენტების გარეშე) ურპ-ი-ბ „მუცელში“, ხურ-ი-ბ „ყანაში“, რაყ-ი-ბ „სახლში“, რაყ სტრუქტურულად შეეფარდება ბავალურ ჰურ-ი, ყუპენ-ი და მისთ. ფორმებს. საინტერესოა, რომ სიტყვათა ძირით. დი ნაწილი, რაც ლოკატივთა ამგვარ ნიშნებს იღებს, ხუნძურსა და ბავალურში თანხედენილია. დანსუეები ჩანს -ინი დანიშალს აგრეთვე როგორც -ი-ნი: -ი- ირიბ ბრუნვათა ხმოვანი იქნება, -ნი კი ლოკატივის ი-ს ფარდი.

¹³⁸ აღბათ, დარუ-ინ-ი>დარუ-ნი და ა. შ.

¹³⁹ აი > ე პროტესის შესახებ იხ. § 12. ხუნძურში დაცულია უსიმილიციო ფორმები ხაინი „ქვაბში“. ხაინისხ „ქვაბიდან“, თლისურში კი ფუძის უფრო ძველი სახე: ხა-გ-ი „ქვაბში“. ხა-გ-ი-სა „ქვაბიდან“. ანალოგიური ფორმები არის კვან-დურ-შიც (მაგ. კილ-ინი „გობში“, კა-ლ-ინი „ხეში“ და მისთ.), თლისურ-თლობიშორშიც (ხაიინი „ქვაბში“, ხაიინისხ „ქვაბიდან“—თლიბ., ხაინი, ხაინისხ იგივე მნიშვნ. —თლის.).

-ინი შეიძლება დაერთოს -ლ'ა სერის ნიშანს (იხ. ქვემოთ).
 ლ'ა-ს შემდეგაც ა-ს მომდევნოდ ი მოკვეცილია: ლ'ა-ინ-ი>ლ'ა-ნი:
 ჭაფა-ლ'ა-ნი-ი „ქოთანში“ (შდრ. ჭაფ-ინ-ი ეგ. მნიშვნ.), მაკვა-ლ'ა-ნი-ი
 „ადგილას“, ზამანა-ლ'ა-ნი „ღროს, დროში“¹⁴⁰.

ა „სახეობა“

ამ სახეობას შეუძლია მიმართულებათა და ადგილობრათა ბრუნვის
 გარჩევა.

სახ.	ამა „სახურაფი, ბანი“	ჩან „ნადარი“
ირ. ბრ. ფ.	ამა-	ჩან-
ადგ.	ამ-ა „სახურაფზე“	ჩან-ა „სანადიროზე“
მიმ.	ამ-ა-რ „სახურაფისაკენ“	ჩან-ა-რ „სანადიროდ“
დაშორ.	ამ-ა-სა „სახურაფიდან“	ჩან-ა-სა „ნადირობიდან“

ამავე ტიპს მიჰყვება ზოგიერთი ზმნისართი: ზახე-ა „გარეთ“, ეშ-
 „შინ“.

II ბრუნების სახელები იყენებენ ირობ ბრუნვათა ფუძეს, ამასთან
 ფუძის მაწარმოებელი -ლ'აი ა- წინ კარგავს ი-ს, ხოლო შაჟ-ს უ ხმო-
 ვანი ვ-ში გადადის (რაც შეიძლება სრულებით დაიკარგოს): -ლ'ა-ა
 >-ლ'ა-ა, -შაჟ-ა>შაჟ-ა || შა-ა.

სახ.	ჭუღულ „მეგობარი“	იმა „მამა“
ირ. ბრ. ფ.	ჭუღულ-შაჟ-	იმა-შაჟ-
ადგ.	ჭუღულ-შაჟ-ა „მეგობარზე“	იმა-შაჟ-ა „მამაზე“
მიმ.	ჭუღულ-შაჟ-ა-რ „მეგობრისაკენ“	იმა-შაჟ-ა-რ „მამისაკენ“
დაშორ.	ჭუღულ-შაჟ-ა-სა „მეგობრისაგან“	იმა-შაჟ-ა-სა „მამისაგან“

სახ.	მაჭიშათ „მეურნეობა“	ილა „დედა“
ირ. ბრ. ფ.	მაჭიშათ-ლ'აი-	ილა-ლ'აი-
ადგ.	მაჭიშათ-ლ'ა-ა „მეურნეობაზე“	ილა-ლ'ა-ა „დედაზე“
მიმ.	მაჭიშათ-ლ'ა-ა-რ „მეურნეობისაკენ“	ილა-ლ'ა-ა-რ „დედი- საკენ“
დაშორ.	მაჭიშათ-ლ'ა-ა-სა „მეურნეობიდან“	ილა-ლ'ა-ა-სა „დედი- საგან“

¹⁴⁰ კვანდარში -ინი შეიძლება დაერთოს აგრეთვე დაშორებითი ბრუნვის ნი-
 შანს სხვადასხვა სერიაში და გადმოსცემს მნიშვნელობას „გავლით, გამკოლ“: დიქისა-
 ინი „ჩემგან“ (სერია ჰ), დილასა-ინი „ჩემს გავლით“, ბაზ.ლლ-სა-ინი „ბაზრის გავ-
 ლით“ (სერია ლა), როშოტისა-ინი „ხის ქვეშ გავლით“ (სერია ტფ). ლ'აენლ'აისა-ინი
 „წყლის გავლით“ (სერია ლაი). შდრ. აგრეთვე ჰენშა-ინი „ყანაში“ (თლონდ. ჰურ-ი),
 ჰენშა-ინი-სა (თლონდ. ჰურისა), ჰენშაინისაინი (თლონდ. ჰურისა-ინი), ამ უკანასკ-
 ნელ შემთხვევაში (ჰენშაინისაინი) დართულია ორმაგი -ინი ნიშანი.

I ბრუნების სახელებში ა ნიშნის ნაცვლად იხმარება -ლა (რაც ემთხვევა -ლა სერას და ამასთან მრცემით ბრუნვასაც):

სახ.	ღე „მე“	ვასა „ძმა“
ირ. ბრ. ფ.	ღი-	ვასა-უ-
ადგ. (მიც.)	ღი-ლა „ჩემზე“	ვასა-უ-ლა „ძმაზე“
მიმ.	ღი-ლა-რ „ჩემსკენ“	ვასა-უ-ლა-რ „ძმისაკენ“
ღაშორ.	ღი-ლა-სა „ჩემგან“	ვასა-უ-ლა-სა „ძმისაგან“

მიმართულებითა ბრუნვა გამოყენებულია რიგი ზმნის ირიბი დამატების გადმოსაცემად, მაგ., ოშეგარ (იმ.შეგარ, ილაღარ) ჰიტვი (ბასას, ბულჰანი, ალჰანი, ბიჯალი) „მას (მამას, ღედას) უთხრა (უამბო, გააგებინა, აცნობა)“. ამავე ფორმას დაერთვის ხინდი „-კენ“.

სერია -ლა. -ლა სერიას ორა ბრუნვა აქვს: ადგილობით-მიმართულებითა და დაშორებითი. პირველს ნიშანია -ლა, მეორისა კი სა, რო-მელიც პირველს დაერთვის. ზოგჯერ (თათქოს ფაქულტატურად) ადგილობითა და მიმართულებითი გარჩეულია: ადგილობითისათვის -ლა გაგამოიყენება, მიმართულებისათვის კი რ, რომელიც ლა-ს დაერთვის.

სერიის ძირითადი მნიშვნელობაა „ზევით“, „ზე“ (რისამე მაღლა პორიზონტალურად, ჩვეულებრივად უშუალო შეხების გარეშე)¹⁴¹.

სახ.	ჰინწა „ქვა“	ლ'იფე „წყალი“
ირ. ბრ. ფ.	ჰინწი-ი-	ლ'იფე-
ადგ.-მიმ.	ჰინწი-ი-ლა „ქვაზე“	ლ'იფე-ლა „წყალზე“
(მიმ.)	ჰინწი-ი-ლა-რ „ქვისაკენ“	
ღაშორ.	ჰინწი-ი-ლა-სა „ქვიდან“	ლ'იფე-ლა-სა „წყლიდან“

სახ.	ბაჯღან „მოედანი“	როშა „ხე“
ირ. ბრ. ფ.	ბაჯღან-	როშ-ი-
ადგ.-მიმ.	ბაჯღან-ლა „მოედანზე“	როშ-ი-ლა „ხეზე“
ღაშორ.	ბაჯღან-ლა-სა მოედ-ნიდან“	როშ-ი-ლა-სა „ხიდან“

¹⁴¹ -ლა გვ. აქვს მიცემითის ნიშნაც (იხ. § 46). რაც იწვევს მიცემითის და-მთხვევას -ლა სერიის ადგ.-მიმ. ბრუნვის ფორმასთან, მაგ. ჰინწილა 1. „ქვას“ (მიც. ბრ.), 2. „ქეზე“ (ადგ. ბრ.). კვანდურში ასეთი დამთხვევა არა გვაქვს მშინ, როდესაც მიცემითს -მა აწარმოებს (იხ. § 46). მაგ. ღი-ლა „ჩემზე“, на мие (:ადგ. ბრ.) ღი-მა „მე. мие“ (მრც. ბრ.). ლოკატავის -ლა ნიშნისათვის ამოსავლად საყარაულებუ-ლია *ტა.

ასევე: ჰესა-ლა „მდინარეზე“, ილა-ლა „ტბაზე, გუბეზე“, ჰინო-ლა „კინოში“, უსთულ-ლა „მაგიდაზე“, ამ-ი-ლა „სახურავზე“, წე-ლა (<წა-ე-ლა) „ცეცხლზე“, ჯაფი-ლა „ქოთანზე“, ბესა-ლა „მთაზე“¹⁴². რ-ზე დაბოლოებული ფუძეებში რ+ლა > ლ-ლა: შაპარ-ლა > შაპალლა „ქალაქში“, ბაზარ-ლა > ბაზალლა „ბაზარში“, ჰუნგარ-ლა > ჰუნგალლა „ფანჯარაზე“.

ამ სერიას შეიძლება დაერთოს ზმნისართი აპი „ზევით“, მაგ., ჰინწი-ლა || ჰინწი-ლა აპი „ქვაზე, ქვის ზევით“, დი-ლა || დი-ლა აპი „ჩემზე, ჩემს ზევით“¹⁴³.

სერია -ჰ. სერიის ჰ ნიშანი ფაკულტატურად გამოითქმის როგორც -ჰი (ი სუსტია). დაერთვის ირიბ ბრუნვათა ფუძეს. აქვს ორი ბრუნვა: ადგილობით-მიმართულებითი (-ჰი) და დაშორებითი (-ჰი-სა). ერთ-ერთი ყველაზე ხშირი სერიაა. ძირითადი მნიშვნელობაა „რამესთან (ზედ, ზედაპირზე) მკიდროდ მიდებით ყოფნა“, აქედან „მქონებლობა“, „ყოლა“.

სახ.	ყეჰენ „ტომარა“	იმა „მამა“
ირ. ბრ. ფ.	ყეჰენ-	იმა-შაჟ-
ადგ.-მიმ.	ყეჰენ-ჰ „ტომარაზე“	იმა-შაჟ-ჰ „მამას, მამასთან“.
დაშორ.	ყეჰენ-ჰი-სა „ტომრიდან“	იმა-შაჟ-ჰი-სა „მამისაგან“, „მამი-სეული“

ასევე (მოგვეყავს მხოლოდ ადგ.-მიმ. ბრუნვის ფორმებზე): ცეშაჟ-ჰ (I კლ.), ცელ'აი-ჰ (II კლ.) „ერთს“, „ერთზე“, „ერთთან“, ილა'აი-ჰ „დედას, დედასთან, დედაზე“, დი-ჰ „ჩემთან“, დუ-ჰ „შენთან“, იშაი-ჰ „ჩვენთან“, მუკუშაჟ-ჰ „პატარასთან“ (I კლ.), მუკულ'აი-ჰ „პატარასთან“ (II კლ.), ინშაჟ-ჰ (I კლ.), ინლ'აი-ჰ (II კლ.) „თავისთან“.

ასევეა ნაწარმოები რიგი გეოგრაფიული სახელა: კვან-ჰ „კვანადა“, ჰინდუ-ჰ „თლონდოდა“, ჰესა-ჰ „ხუშტადა“.

მნიშვნელობისათვის შდრ. ყეჰენჰ კუნტ ირა „ტომარაზე ლაქა არის, ტომარას ლაქა აქვს“, ყეჰენ-ლა ჯოჩა ირა „ტომარაზე (ზევით) წოგნი არის (დევს)“, იმაშაჟჰ ას ირა „მამასთან ზედ ფულა არის“, ე. ი. „მამას ზედ ფული არის“, ე. ი. „მამას ფულა აქვს“, ვასაჟჰ კათე ირა „ძმას ცხენი ჰყავს“, დიბირშაჟურ ბაწაიანლე ჰეჰი მუკუშაჟჰ „დიბირს

¹⁴² შდრ. აგრეთვე ჰუთაჰი-ლა „ძალიან (ეტომ. „ძალზე“), რაპალ-ლა „დილით“ (ეტომ. „დილა-ზე“).

¹⁴³ სერია -ლა ამავე მნიშვნელობით არის თლისურ-თლიბიშოურშიც. ოღონდ თლიბიშოურში დაშორებით ბრუნვაში ა ხმოვანი ე-თია შეცვლილი: ბესა-ლა „მთაზე“, ბესა-ლე-სა „მთიდან“ (შდრ. თლის. ბესა-ლა, ბესა-ლა-სა).

(მოსამართლეს) უკითხავს ყველაზე უმცროსისათვის“, დენ ქლარ ჯველ: ვასაუქ „მე წერილო დავაწერინე ძმას“ (კაუზატიურა ზმნა ირიბ დამატებას ჳ სერიის ფორმაში მართავს).

სერია -ლ'ი. ამ სერიას ორა ბრუნვა აქვს: ადგილობით-მიმართულეებითი (-ლ'ი) და მისგან ნაწარმოები დაშორებითი (-ლ'ი-სა). სერის ნიშანი დაერთვის ირიბ ბრუნვათა ფუძეს. ძირითადი მნიშვნელობაა „რაიმეში (შემოზღუდულ სივრცეში, ნივთიერებაში, რაიმე სხეულში) ყოფნა“¹⁴⁴, გადატანით იხმარება საერთოდ „ში“ თანდებულის მნიშვნელობით.

სახ.	ლ'იჲს „წყალი“	შიშა „ბოთლი“
ირ. ბრ. ფ.	ლ'იჲს-	შიშა-
ადგ.-მიმ.	ლ'იჲნ-ლ'ი „წყალში“	შიშა-ლ'ი „ბოთლში“
დაშორ.	ლ'იჲნ-ლ'ი-სა „წყალიდან“	შიშა-ლ'ი-სა „ბოთლიდან“

სახ.	კამა „რქა“
ირ. ბრ. ფ.	კამ-ი-
ადგ.-მიმ.	კამ-ი-ლ'ი „რქაში“
დაშორ.	კამ-ი-ლ'ი-სა „რქიდან“

ასევე (მოგვეყავს ადგ.-მიმ. ბრუნვის ფორმები): ჩუბადან-ლ'ი „ჩემოდანში“, ბალონ-ლ'ი „ბალონში“, ისთაქან-ლ'ი „ქიქაში“, ყეჰენ-ლ'ი „ტომარაში“, ქარობქა-ლ'ი „კოლოფში“, წიანტურა-ლ'ი-ი „თეფში“, აჩა-ლ'ი „საბძელში“, ილჰვა-ლ'ი „გუბეში“, უნა-ლ'ი „თავში“, ბაკვალ-ლ'ი „მუცელში“, ბათი-ლ'ი „შარვალში“, ჩვანთა-ლ'ი „ჭიბეში“, ქეწუ-ლ'ი „მარყუქში“, როხ-ლ'ი „ტყეში“, ჰან-ლ'ი „სოფელში“, ლ'ილი-ა-ლ'ი „ერბოში“, ლაგი-ლ'ი „სხეულში“, ვედრა-ლ'ი „ვედროში“, ბადან-ლ'ი (|| ბედან-ლ'ი) „მოედანში“ (შდრ. ბადან-ლა „მოედანზე“), ქორთი-ლ'ი „საფეხვნოზე“ (ქორთი—შესაკრები ადგილი აულში).

ამ სერიის ფორმას შეიძლება დაერთოს ზმნისართი ჰინი „შიგ“.

სერია -ლ'ა. ამ სერიას ორი ბრუნვა აქვს: ადგილობით-მიმართულებითი და დაშორებითი. პირველის ნიშანია -ლ'ა, მეორესა — ლ'ა-სა.

¹⁴⁴ მნიშვნელობით ეს სერია უფრო ფართოა. ვიდრე მისი შესატყვისი ხუნძური ლ' (მაგ. „შემოზღუდულ სივრცეში ყოფნა“ ხუნძურისათვის არაა ნიშნეული). თლი-სურ-თლიბიშორში ამ სერიას უფრო არქაული სახე აქვს: ადგ.-მიმ. -ლ'ი, დაშორ. -ლ'ი-სა.

წარმოება ირიბ ბრუნვათა ფუძისაგან. ძირითადი მნიშვნელობა ჩანს „თან“ („ახლოს“), „-ში“, „-ზე“ (ზოგადად)¹⁴⁵.

სახ.	მაკვა „ადგილი“	იმა „მამა“
ირ. ბრ. ფ.	მაკვა-	იმა-შაუ-
ადგ.-მ.მ.	მაკვა-ლ'ა „ადგილას“	იმა-შაუ-ლ'ა „მამასთან“
დაშორ.	მაკვა-ლ'ა-სა „ადგი- ლოდან“	იმა-შაუ-ლ'ა-სა „მამისაგან“

ამ სერიას შეიძლება დაერთოს უნიშნო სერიის ერთ-ერთი სუფიქსი -ინი (იხ. ზემოთ), რაც ერთგვარად აკონკრეტებს მნიშვნელობას: ადგ.-მ.მ. -ლ'ა-ნი, დაშორ. -ლ'ა-ნი-სა (მაკვა-ლ'ა-ნი „ადგილას“ მაკვა-ლ'ა-ნი-სა „ადგილოდან“).

ასევე (მოგვეყავს ადგ.-მ.მ. ბრუნვის ფორმით): დი-ლ'ა „ჩემსკენ“, „ჩემთან“, „მე“, ოშაუ-ლ'ა „მასთან, მისკენ“, ბიშთი-ლ'ა „თქვენთან, თქვენსკენ“, ინშაუ-ლ'ა (I კლ.), ინლ'აი-ლ'ა (III კლ.) „თავისთან, თავისკენ“, ილა-ლ'აი-ლ'ა „დედასთან, დედისკენ, დედას“, ჰულულ-შაუ-ლ'ა „მეგობართან, მეგობრისკენ, მეგობარს“, ბოკუშაუ-ლ'ა „მორწმუნესთან, მორწმუნისკენ, მორწმუნეს“, რასადინი-ლ'ა „ნასრუდინთან, ნასრუდინზე“. საბრანია-ლ'ა „კრებისკენ“, „კრებაზე“, ფრავლენია-ლ'ა „სამმართველოსკენ“. იშაილ'ა წაეე ირა „ჩვენ სტუმარი გვეყავს“ (სიტყვასიტყვით „ჩვენთან სტუმარი არის“), იქა დი-ლ'ა! „მომაწოდე!“ (სიტყვასიტყვით „მომეცი მე!“)¹⁴⁶.

ამავე სერიას იყენებს რიგი ზმნისართი (ყნდა-ლ'ა „ყაიდაზე, ყაიდით“ (კითხვაზე „როგორ?“), ჰალ-ლ'ა „ნაირად, -გვარად“), რიგი გეოგრაფიული სახელი (მასქვა-ლ'ა „მოსკოვში“, თიფლის-ლ'ა „თბილისში“, ბაქუ-ლ'ა „ბაქოში“, გ(ო)როზნი-ლ'ა „გროზნოში“, ჭანდი-ლ'ა „ანდიში“)¹⁴⁷. მიმღობებთან, მასდართან ლ'ა პირდაპირ შეიძლება დაერთოს სახელობითის ფორმას: ბაწაინობ-ლ'ა „თვლაზე, თვლის დროს, თვლაში“ (ბაწაინობ — მიმღ.), ბიშარ-ლ'ა „სიკვდილისას“ („სიკვდილზე“), ბიჭარ — მასდ.

¹⁴⁵ ეს სერია ისტორიულად შეიძლება უკავშირდებოდეს ლ'აი (<ლ'ა) სერიას (იხ. ზემოთ.) ზუნძურად -ლ'ა სერია უპირატესად -ლა და ე სერიით ითარგმნება.

¹⁴⁶ მ.გ. იქა დი-ლ'ა „მომეცი მე!“ (იგულისხმება დროებით „მომაწოდე!“). შდრ. ზუნძ. ტყე დიქე!). მნიშვნელობა სხვა ნიუანსს იძენს. თუ ირიბი ობიექტი მიცემით ბრუნვაში დგას: იქა დი-ლა (ზუნძ. ტყე დიქე) „მომეცი მე!“ ს.მუდამო საკუთრებად).

¹⁴⁷ მაგრამ ადვალ-ლა „ადვალში“, სხენდ-ლ'აი „ხუნძახში“, ჰინდუ-ე „თლონდოლაში“. თლიბიშოურში ადგ.-მ.მ. -ლ'ა, დაშორ. -ლ'ა-სა (შდრ. სერია -ლა). თლისერში თლონდოდურივითაა.

სერია -ტში. ამ სერიას ორი ბრუნვა აქვს: ადგილობით-მიმართულ-
ლებითი (ტში) და მისგან ნაწარმოები დაშორებითი (-ტში-სა). სერიის
ნიშანი დაერთვის ირიბ ბრუნვათა ფუძეს. ძირითადი მნიშვნელობაა
„ქვეშ“.

სახ.	ჰინწა „ქვა“	აპ „ბალი“
ირ. ბრ. ფ.	ჰინწ-ი-	ა-პ-ი
ადგ.-მიმ.	ჰინწ-ი-ტში „ქვის ქვეშ“	აპ-ი-ტში „ბალში“
დაშორ.	ჰინწ-ი-ტში-სა „ქვის ქვეშოდან“	აპ-ი-ტში-სა „ბალიდან“

ასევე (მოგვყავს ადგ.-მიმ. ბრუნვის ფორმით): ჰინწაუ-ტში „კარის
ქვეშ“, ინშავა-ტში „ჩრდილოს ქვეშ, ჩრდილში“, წადა-ტში „წვიმის
ქვეშ“, მი-ტში (< მიპ-ტში) „მზეზე“ (არა ჩრდილში), რომი-ტში „ხის
ქვეშ“.

სერია ხ. სერიას ორი ბრუნვა აქვს: ადგილობით-მიმართულებითი
და დაშორებითი. დაშორებითი ბრუნვის ნიშანი სა დაერთვის ადგ.-მიმ.
ბრუნვის ნიშნის (-ხ) სრულ ფორმას (-ხი). სერია იწარმოება ირიბ ბრუნ-
ვათა ფუძისაგან. ძირითადი მნიშვნელობაა „ზე“, „თან“, მაგრამ ხში-
რია მისა გამოყენება რიგი ზმნის ირიბი დამატების გადმოსაცემად¹⁴⁸.

ლოკატიურ ბრუნვათა რიგი სერია მრავლობითი რიცხვის ფორმებს
ხ სერიის მეშვეობით აწარმოებს (იხ. ქვემოთ).

სახ.	მუსა „ხარი“	დე „მე“
ირ. ბრ. ფ.	მუს-უ-	დი-
ადგ.-მიმ.	მუს-უ-ხ „ხართან, ხარს“	დი-ხ „ჩემთან, ჩემ“
დაშორ.	მუს-უ-ხი-სა „ხარიდან“	დი-ხი-სა „ჩემგან“

მაგ. ოვ ვიკან რომიხ (დიხ, ილაღ'იხ, იმაშაუხ) „მან შეხედა
ხეს (მე, დედას, მამას)“, ჰაქა დიხ! „მისმინე მე!“ იმაშაურ ზინ
ბერხვა მუსუხ „მამამ ძროხა გაცვალა ხარზე“... ჰუნწაუ-ხ „კართან“,
ინშაუ-ხ „თავის თავზე“, მიყა-ხ „გზაზე“, ჰვარა-ხ „წისქვილზე, წისქვილ-
ში“, ჰუნგ[ვ]არ[ხ] „ფანჯარაში“...¹⁴⁹

¹⁴⁸ ხ სერია საერთოდ საკმაოდ მცირე გამოყენებისაა განსაკუთრებით მისი ხუნ-
ძური ფუნქციონალური ფარდის ე-სთან შედარებით. თლისურში ხა ისმის.

¹⁴⁹ სხელთა (მეტწილად აულის სახელთა) ერთი რიგი ავლენს -ბა სუფიქსს მი-
მართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობით: ჰინდუ-ბა „თლონდოდისკენ“ (ადგ.-მიმ. ბრ.
ჰინდუ-ჰ), ჰუნსა-ბა „ხელტადისკენ“ (ადგ.-მიმ. ბრ. ჰუნსა-ჰ), კვან-ბა „კვანდის-
კენ“ (ადგ.-მიმ. ბრ. კვან-ჰ). -ბა ემთხვევა აფექტივის ბრუნვის ნიშანს.

ლოკატიურ ბრუნვთა წარმოებაში ზოგი თავისებურება ახასიათებს თლი-

§ 40. სახელთა ბრუნება მრავლობით რიცხვში. ბრუნების პროცესში მრავლობით რიცხვშიც ორფუძიანობის ისეთივე პრინციპი მოქმედებს, როგორც მხოლოდობითში. ირამ ბრუნვათა ფუძე მხოლოდობით რიცხვში, როგორც ვნახეთ, სხვადასხვაგვარად იწარმოება (იხ. § 43), მრავლობით რიცხვში ირამ ბრუნვათა ფუძის წარმოებაში გასათვალისწინებელია სათანადო სიტყვის გრამატიკული კლასი: ნიეთთა კლასის (resp. III კლასის) სახელები ირამ ბრუნვათა ფუძეს სხვაგვარად აწარმოებენ, ადამიანთა კლასის (resp. მხ. რ.-ის I და II კლასის) სიტყვები კი სხვაგვარად. ამრიგად მრ. რ.-ში ორი სემანტიკური კლასი გამოიყოფა, რაც ასახულია როგორც კლასის ნიშნებით (მ—ადამ. კლ., რ—ნიეთ. კლ.), ისე ირამ ბრუნვათა ფუძის წარმოების თავისებურებით.

ბრუნების ორი ტიპიდან, რაც მხ. რ.-ში გამოიყოფა. მრ. რ.-ის ნიეთთა კლასში მოქმედებს I ტიპი, ე. ი. ირამ ბრუნვათა ფუძის წარმოება ხმოვნის მეშვეობით (ან პირდაპირ სახელობითის ფორმა გაშლის ირამ ბრუნვათა ფუძედ). მხ. რ.-ში მეტწილად ძნელია მიეუთითოთ, თუ I ბრუნების რომელი ქვეტიპით იბრუნვის ესა თუ ის სიტყვა: სახელობითის ფორმა (სიტყვის ფუძე) ამაზე მითითებას არ იძლევა. მრ. რ.-ში მდგომარეობა შედარებით მარტივია: ირამ ბრუნვათა ფუძეს აწარმოებს ა ხმოვანი, რომელიც იწვევს წინამავალი სუფიქსისეული ხმოვნის კვეცას. გამონაკლისია მრ. რ.-ის სუფიქსები ი და ა, რომლებიც ირამ ბრუნვებში უცვლელად რჩებიან. სქემატურად:

მრ. რიცხვის დაბოლოება სახელობითში	მრ. რიცხვის ირამ ბრუნვა-
	თა ფუძის დაბოლოება
-ბი (-ა-ბი, -იბ-ი, -მი)	-ბ-ა- (-ა-ბ-ა, -ი-ბ-ა- მ-ა-)
-დარი	-დარ-ა-
-ა	-ა-
-ი	-ი-

მაგალითად: ბექები „გველები“ — ბექ-იბ-ა-რ „გველებმა“, შაქიბ-დარი „ჩიტები“ — შაქ-იბ-დარ-ა-რ „ჩიტებმა“, ზინა „ძროხები“ — ზინა-რ „ძროხებმა“, ბოლჰონი „ლორები“ — ბოლჰონი-რ „ლორებმა“¹⁵⁰.

სუ რს. სერიის ლა ნიშანი (თლონდ. -ლაი) წარმოდგენილია როგორც ლ'ი, თანაობა გადმოიკემა დაბოლოებით -გუ || გო (:დგ.-შიმ.). -გუ-სა || -გო-სა (ღ შორ.), რომელიც სახელობითის დაერთვის: იმნ-გუ წვევ იღე „მ.მას სტუმარი.ჰყ ეს“ (|| „მანსთან სტუმარი არის“), იღნგუ „ღედ-სთან“. დენგუ „ჩემთან“, მენგუ „შენთან“. თლონდურის -ა-რ ნიშნის ფუნქციით (მ:გ. იმაშგე-არ „მამას, მამისაკენ“) იხმარებ: -ანა-, რომელიც სხვადასხვა სერიის ნიშანს დაერთვის (ღი-ლ'ანა ბიჩა: „მე გაღმომცი!“ იმაშგე-ანა, ილა-შ-ანა ბიჩა: „მამას, ღდას გაოაეცი!“).

150 ე ვ ა ნ ა დ უ რ შ ი. განსხვავებით თლონდოდურისაგან, სუფიქსი დარი ირამ ბრუნვ.თა ფუძეში უცვლელია: ქუდილარი „მამალი ცხვრები“, ერგ.-ქუდილარი-რ.

განსხვავებული მდგომარეობა ადამიანთა კლასის სახელებში. განურჩევლად იმისა, თუ რა სუფიქსითაა ნაწარმოები მრ. რ., ირიბ ბრუნვათა ფუძეს დაერთვის. -აღუ- ნაწილა¹⁵¹, -დი-ზე დაბოლოებულ სახელებს კი მხოლოდ -ლუ- დაერთვით.

- ვაშაბი „ვაეება“—ვაშაბ-ა-ლ-უ-
- ქუტიბი „ქმრები“—ქუტიბ-ა-ლ-უ-
- ჩანაჯაბი „მონადირეები“—ჩანაჯაბ-ა-ლ-უ-
- ეპუმა „მჭედლები“—ეპუმ-ა-ლ-უ-
- ჯაში „ქალები“—ჯაშ-ა-ლ-უ-
- მაკი „ბავშვები“—მაკ-ა-ლ-უ-
- ვასაბდარი „ბიძაშვილები“—ვასაბდარ-ა-ლ-უ-
- ვასიბადი „ძმები“—ვასიბად-ა-ლ-უ-
- ნუსიბადი „სიძეები“—ნუსიბად-ა-ლ-უ-
- მალექზაბი „ანგელოსები“—მალექზაბ-ა-ლ-უ-
- ჰეკეფ „კაცები“—ჰეკეფ-ა-ლ-უ-
- ყაჩალადი „ყაჩალები“—ყაჩალადი-ლ-უ-

-აღუ შედგენილი სუფიქსია: ა იგივეა, რაც ნივთთა კლასის სახელთა ირიბ ბრუნვებში ვლინდება (სახ. ბეჭიბი „გველები“, ირ. ბრ. ფ. ბეჭიბ-ა-), -ლუ, რაც ამ ფორმას დაერთვის, აგრეთვე იშლება: უ მაწარმოებელი ხმოვანია, რაც ადამიანთა კლასისათვისაა ნიშნეული (იხ. § 53).

თუმცა შეიძლება შეგვხვდეს თლისლოდურის მსგავსი ფორმებიც. ასეთადვე თავისებურებას იჩენს -ბი (შაქიბი „ჩიტები“, ერგ. შაქიბი-რ || შაქიბ-არ). კვანდურში ხშირად მრ. რ.-ის ა სუფიქსის ნაცვლად ირიბ ბრუნვითა ფუძეში ე ვლინდება; ზინა „ძროხები“—ზინ-ერ „ძროხებმა“ ანლა „დაუყოლავი ცხვრები“—ანლა-ერ „დაუყოლავმა ცხვრებმა“, ჰერობა „ხბორები“—ჰერობ-ერ „ხბორებმა“, ლუნა „მტრელები“—ლუნდ-ერ „მტრელებმა“. ნ.წა „ტილები“—ნაწა-ერ „ტილებმა“. ვევე ე აქვთ იმ სიტყვებს, რომელთაც მრ. რ.-ე სუფიქსით ეწარმოებ. თ (იხ. ზემოთ): მესე „ხარები“—მესერ „ხარებმა“, ბატყე „ნაწლაეები“—ბატყ-ერ „ნაწლაეებმა“, ჰაკე „თვალეები“—ჰაკე-ერ „თვალეებმა“. კ:მე „რქები“—კ:მერ „რქებმა“.

თლისურ-თლიბიშოურში მრ. რ.-ის ნაშანი ირიბ ბრუნვებში არ იცვლება.

¹⁵¹ ასეთივე მდგომარეობაა კვანდურშიც. -ლი-ზე დაბოლოებული წებბალი-ს („სტუმრები“) დაერთვის -ლ-უ (წებბალი-ლ-უ-რ „სტუმრებმა“). თლისურში მრ. რ.-ის ირიბ ბრუნვითა ფუძეს აწ.რმოებს -ლ-ო, ოღონდ არა მხოლოდ ადამიანთა კლასის, არამედ ნივთთა კლასის სახელებშიც (ერგატისა და ნათესაობითში), მაგ. ვაცობადი „ძმები“—ერგ. ვაცობად-ლო-დ. მაცობადი „ღები“—ერგ. მაცობადი-ლო-დ, ე.შნ „ვაეები“—ერგ. ვაშ-ლო-დ. უნსადი „ხარები“—ერგ. უნს.დი-ლო-დ. ხვანი „ცხენები“—ერგ. ხვანი-ლო-დ (მდრ. მიც. ვაცობადი-ლა. უნსადი-ლა. ხვანი-ლა). თლიბიშოური ნივთის კლასში (მრ. რ.) -ლ-ო-ს ჩართვის გულისხმობს.

ირკვევა, რომ მრავლობითა რიცხვის ერთა და იმავე სუფიქსით ნაწარმოები ორი სიტყვა, თუ ის სხვადასხვა კლასისაა (აღამ., ნეთ.) ირიბ ბრუნვათა ფუძეს სხვადასხვანაირად აწარმოებს:

აღამ. კლ.

ნეთ. კლ.

სახ. ვაშა-ბი „ვაჟები“

ფერა-ბი „ფუტკრები“

ერგ. ვაშა-ბ-ა-ლ-უ-რ

ფერა-ბ-ა-რ

სახ. ეჭუნ-დარი „მჭედლები“

კაკამ-დარი „კვერცხები“

ერგ. ეჭუნ-დარ-ა-ლ-უ-რ

კაკ-დარ-ა-რ

მაგალითები:

ნივთთა კლასის სახელთა ბრუნება მრ. რ.-ში

სახ.	როშ-ი-ბი „ხეები“	სარ-ა-ბი „მელიები“	რელჰა-ბი „ზღვები“
ერგ.	როშ-ი-ბ-ა-რ	სარ-ა-ბ-ა-რ	რელჰა-ბ-ა-რ
ნათ.	როშ-ი-ბ-ალ'ფ	სარ-ა-ბ-ა-ლ'ფ	რელჰა-ბ-ა-ლ'ფ
მიც.	როშ-ი-ბ-ა-ლა	სარ-ა-ბ-ა-ლა	რელჰა-ბ-ა-ლა
აფ.	როშ-ი-ბ-ა-ბა	სარ-ა-ბ-ა-ბა	რელჰა-ბ-ა-ბა

სახ. ლ'ემი „წყლები“

შაქ-ი-ბ-დარი „ჩიტები“

ერგ. ლ'ემ-ა-რ

შაქ-ი-ბ-დარ-ა-რ

ნათ. ლ'ემ-ა-ლ'ფ

შაქ-ი-ბ-დარ-ა-ლ'ფ

მიც. ლ'ემ-ა-ლა

შაქ-ი-ბ-დარ-ა-ლა

აფ. ლ'ემ-ა-ბა

შაქ-ი-ბ-დარ-ა-ბა

სახ. ზინ-ა „ძროხები“

წაეკ-ი „თხები“

ერგ. ზინ-ა-რ

წაეკ-ი-რ

ნათ. ზინ-ა-ლ'ფ

წაეკ-ი-ლ'ფ

მიც. ზინ-ა-ლა

წაეკ-ი-ლა

აფ. ზინ-ა-ბა

წაეკ-ი-ბა¹⁵²

აღამიანის კლასის სახელთა ბრუნება მრ. რ.-ში

სახ. ვაშა-ბი „ვაჟები“

ქუნტ-იბი „ქმრები“

ერგ. ვაშა-ბ-ა-ლ-უ-რ

ქუნტ-ი-ბ-ა-ლ-უ-რ

ნათ. ვაშა-ბ-ა-ლ-უ-ბ

ქუნტ-ი-ბ-ა-ლ-უ-ბ

მიც. ვაშა-ბ-ა-ლ-უ-ლა

ქუნტ-ი-ბ-ა-ლ-უ-ლა

აფ. ვაშა-ბ-ა-ლ-უ-ბა

ქუნტ-ი-ბ-ა-ლ-უ-ბა

¹⁵² ლ'ფა სუფიქსით დაბოლოებული ჰვარალ'ფა „ძაღვები“, ირ-ბ ბრუნებში ავლენს ფუძეს ჰვარალ'ფა-ბ-ა (ე. ი. სახელობითისათვის ივარაუდება კ-პოპოტერა *ჰვარალ'ფაბი „ძაღვები“).

სახ.	ჩანაწა-ბი „მონადირე“	ეჭუნ-დარი „მჭედლები“
ერგ.	ჩანაწა-ბ-ა-ლ-უ-რ	ეჭუნ-დარ-ა-ლ-უ-რ
ნათ.	ჩანაწა-ბ-ა-ლ-უ-ბ	ეჭუნ-დარ-ა-ლ-უ-ბ
მიც.	ჩანაწა-ბ-ა-ლ-უ-ლა	ეჭუნ-დარ-ა-ლ-უ-ლა
აფ.	ჩანაწა-ბ-ა-ლ-უ-ბა	ეჭუნ-დარ-ა-ლ-უ-ბა

სახ.	ვასაბ-დარი „ბიძაშვილები“	ვასა-ი-ბადი „ძმები“
ერგ.	ვასაბ-დარ-ა-ლ-უ-რ	ვასა-ი-ბად-ა-ლ-უ-რ
ნათ.	ვასაბ-დარ-ა-ლ-უ-ბ	ვასა-ი-ბად-ა-ლ-უ-ბ
მიც.	ვასაბ-დარ-ა-ლ-უ-ლა	ვასა-ი-ბად-ა-ლ-უ-ლა
აფ.	ვასაბ-დარ-ა-ლ-უ-ბა	ვასა-ი-ბად-ა-ლ-უ-ბა

სახ.	მალექ-ზაბი „ანგელოზებ“	ჯაშ-ი „ქალები“
ერგ.	მალექ-ზაბ-ა-ლ-უ-რ	ჯაშ-ა-ლ-უ-რ
ნათ.	მალექ-ზაბ-ა-ლ-უ-ბ	ჯაშ-ა-ლ-უ-ბ
მიც.	მალექ-ზაბ-ა-ლ-უ-ლა	ჯაშ-ა-ლ-უ-ლა
აფ.	მალექ-ზაბ-ა-ლ-უ-ბა	ჯაშ-ა-ლ-უ-ბა

სახ.	ჭეკვა „კაცები“	ყაჩალ-ა-დი „ყაჩალები“
ერგ.	ჭეკვა-ლ-უ-რ	ყაჩალ-ა-დი-ლ-უ-რ
ნათ.	ჭეკვა-ლ-უ-ბ	ყაჩალ-ა-დი-ლ-უ-ბ
მიც.	ჭეკვა-ლ-უ-ლა	ყაჩალ-ა-დი-ლ-უ-ლა
აფ.	ჭეკვა-ლ-უ-ბა	ყაჩალ-ა-დი-ლ-უ-ბა ¹⁵³

თავისებურია ბრუნება წარმომავლობის იმ სახელებისა, რომლებიც გეოგრაფიულ სახელებისაგანაა ნაწარმოები (ნათესაობითი ბრუნვით), მაგ. კვანლ'ა „კვანადელი“ (ზედმიწ. „კვანადის“).

I კლ.

II—III კლ.

მრ. რ.

სახ.	კვანლ'ა	კვანლ'ა	კვანდი
ერგ.	კვანლ'ა-შაუ-რ	კვანლ'ა-ი-რ ¹⁵⁴	კვანდ-ა-რ
ნათ.	კვანლ'ა-შაუ-ბ	კვანლ'ა-ი-ლ'ა	კვანდ-ა-ბ...

¹⁵³ -ლი სუფიქსით დაბოლოებული იქული „მწყემსები“ ირიბ ბრუნვებში ავლენს ფქძეს იპულიბდარალუ-, რაც სახელობითისათვის ვარაუდობს ფორმას *იპულიბდარი (მრავლობის სამმაგი სუფიქსით!). მეორე მხრივ ეს სიტყვა შეიძლება იბრუნოს უცვლელი ფქძითაც (!): სახ. იპული, ერგ. იპულირ, ნათ. იპული-ბ.

¹⁵⁴ მოსალოდნელი იყო კვანლ'ა -ლ'ა-ი-რ (ერგ.), კვანლ'ა-ლ'ა-ი-ლ'ა.

§ 50. ლოკატიურ ბრუნვათა მრავლობითი რიცხვი. მრავლობითი რიცხვის ფორმებში სერიის ნიშანი დაერთვის მრ. რ.-ის ირიბ ბრუნვათა ფუძეს (ამ ფუძის წარმოების შესახებ იხ. § 41).

ლოკატიურ სერიათა მნიშვნელოვანი ნაწილი მრავლობით რიცხვს საკუთარი სერიის ნიშნით ვერ აწარმოებს, ამისთვის მრავლობით რიცხვში გამოყენებულა სერიის **ხ** ნიშანი¹⁵⁵ (რომელიც თავისთავად მხოლოდობით რიცხვში საკმაოდ მცირე გამოყენებისაა).

ლოკატიურ სერიათა ერთი რიგი მრავლობით რიცხვში სერიის იმავე ნიშანს იყენებს, რასაც მხოლოდობითში (ეს შეეხება სერიებს **ხ**, **ჟ**, **ლ'ი**, **ტი**):

	მხ. რ.	მრ. რ.
-ლ'ი ¹⁵⁶	უნალ'ი „თავში“ წიანტურა-ლ'ი „თეფშში“ აჩა-ლ'ი „საბძელში“	უნაბა-ლ'ი „თავებში“ წიანტურა-ლ'ი „თეფშებში“ აჩაბა-ლ'ი „საბძლებში“
-ტი	ანშავა-ტი „ჩრდილქვეშ“ როში-ტი „ხის ქვეშ“	ანშავაბა-ტი „ჩრდილებს ქვეშ“ როშიბა-ტი „ხეებს ქვეშ“
-ჟ	ვასა-ჟ-ჟ „ძმას“ ოშია-ჟ „მას“	ვასაიბადალუ-ჟ „ძმებს“ ორუ-ჟ „მათ“
-ხ	მუსუ-ხ „ხარზე“ ვასაუ-ხ „ძმაზე“	მუსა-ხ „ხარებზე“ ვასაიბადალუ-ხ „ძმებზე“

ლოკატიურ ბრუნვათა მეორე რიგი მხ. რ.-ის სერიის ნიშნის ნაცვლად **ხ** ნიშანს იყენებს (ეს ეხება სერიებს **-ლა**, **-ლ'ა** და უნიშნო სერიას)¹⁵⁷.

¹⁵⁵ შდრ. პრინციპულად ანალოგიური მოვლენა ხუნძურში: როყო „საღში“ (კლასნიშნინი სერია), რომელსაც მრ. რ.-ში ენაცვლება სერია ჟ: რუყხაჯ „სახლებში“.

¹⁵⁶ იშვიათად შეიძლება შევეხვედეს მხ. რ.-ის -ლ'ა-ის ნაცვლად მრ. რ.-ში -ხ სერია, მაგ. აჩაბა-ლ'ი || აჩაბა-ხ „საბძლებში“ (-ლ'ი || -ხ მონაცვლეობა მრ. რ.-ში ფაქულტატურია. მაგრამ უპირატესია -ლ'ი).

¹⁵⁷ აქ ისევე, როგორც ზემოთ. მოგვეყვას მხოლოდ ადგ.-შიმ. ბრუნვის ფორმა. დაშორებითი ბრუნვა რეგულარულად იწარმოება ადგ.-შიმ. ბრუნვისაგან, ოღონდ **ხ**, **ჟ** წარმოდგენილია სრული ფორმით (-ხი, -ჟი): ამიბა-ხი-სხ „სახურავებიდან“, ბეტხაბა-ხი-სხ „ბოსლებიდან“, საბრანიდაბახისხ „კრებებიდან“.

-ლა	ამი-ლა „სახურავზე“ შაპალ-ლა „ქალაქში“ ბაზალ-ლა „ბაზარში“	ამაბა-ხ „სახურავებზე“ შაპარაბა-ხ „ქალაქებში“ ბაზარაბა-ხ „ბაზრებში“
-ი	ბეტე-ი „ბოსელში“ ეშ-ი „სახლში“ ჰურ-ი „ყანაში“ ტასინ-ი „ტაშტში“ ხენ-ი „ქვებში“	ბეტეაბა-ხ „ბოსლებში“ ეშაბა-ხ „სახლებში“ ჰურაბა-ხ „ყანებში“ ტასაბა-ხ „ტაშტებში“ ხეაბა-ხ „ქვაბებში“
-ლ'ა	საბრანიდა-ლ'ა „კრებაზე“	საბრანიდაბა-ხ „კრებებზე“

ზედსართავი სასელი

§ 51. გრამატიკული კლასები. პირველად ზედსართავი სახელთა უმეტესობას სუფიქსური კლასის ნიშანი აქვს (ზოგ მათგანს კლასის ნიშანი აქვს პრეფიქსადაც), მცირე ნაწილი კი მოკლებულია სუფიქსურ კლასის ნიშანს. მაგ., კლასნიშნინია: ბ-ეჰეტუ-ბ „შავი“, ბ-ეხაალა-ბ „გრძელი“, ბ-აჩაკუ-ბ „მოკლე“, ბ-ელა-ბ „წვრილი“, ბ-აპარუ-ბ „ძველა“ (პრეფიქს-სუფიქსი). ტანუ-ბ „მსხვილი“, წინუ-ბ „ახალი“, ჰრ-ბ „კარგი“, ეჩუ-ბ „ცუდი“, ჰაწა-ბ „თეთრი“, შიშაუ-ბ „წითელი“, ჰაჩუ-ბ „მწვანე, ყვითელი“ (სუფიქსური), გელ'ა „ლურჯი“ (უკლასნიშნო).

კლასის ნიშანი ჩვეულებრივი წესით იცვლება, მაგ., მხ. რ. I კლ. ვ-ეჰეტუ-ვ, II კლ. ჰ-ეჰეტუ-ჰ, III კლ. ბ-ეჰეტუ-ბ; მრ. რ. ადამ. კლ. ბ-ეჰეტუ-ბა, ნივთ. კლ. რ-ეჰეტუ-რ „შავი“; მხ. რ. I კლ. ჰაწა-ვ, II კლ. ჰაწა-ჰ, III კლ. ჰაწა-ბ, მრ. რ. ადამ. კლ. ჰაწა-ბა, ნივთ. კლ. ჰაწა-რ „თეთრი“.

§ 52. წარმოების შესახებ. ზედსართავი სახელის წარმოება შეზღუდულია. ერთ-ერთი საშუალებაა სუფიქსი სხ, რომელიც ზედსართავს აწარმოებს ისევე ზედსართავისაგან ან ზმნისართისაგან. მაგ. ბატე-ბ „სხვა“ || ბატე-სხ „სხვა“, ვატე-ი-სხ „შუათანა“ (შდრ. ბ-ატე „შუაში“, „შუა“), ჰერახი-სხ „უკანა“, სან-სხ „წინა“¹⁵⁸.

სუფიქსი ხუ-ბ აწარმოებს ზედსართავებს არსებითი სახელებისაგან. მნიშვნელობა: „მქონე“, „-იანი“: წააფ-ხუ-ბ „მარილიანი“ (წააფ

¹⁵⁸ ეს სხ წარმოშობით გამოსვლითი ბრუნვის ნიშანთან ჩანს კავშირში. იშვიათად სხ არსებითი სახელისაგანაც აწარმოებს ზედსართავს: ჰანლი-სხ „სოფელი“ (ზედმწ. „სოფლიდან“, გამოსვლითი ბრუნვა).

„მარილი“), ჯირისე-ხუ-ბ „ქეტიანი“ (ჯირის „ქეტი“), მაღარა-ხუ-ბ „გვარიანი“ (მაღარ „არა უშავს რა, კარგი“).

-ელ მიერთვის სიტყვას (ჩვეულებრივად ზედსართავს) და აძლევს მნიშვნელობას „ერთი (ან რამდენიმე)-თავანი“: მუკუე-ელ „პატარათავანი“. „სხვებთან შედარებით პატარა“, მაგ. მუკუე-ელ ვასხ „პატარათავანი ძმა“, ე. ი. „უმცროსი ძმა“. ასევე, ჰუკავ-ელ „დიდთავანი“ „დიდი“, „უფროსი“, ცე-ელ „ერთთავანი“ (ზედსართავი, ცხადია, იცვლება კლასის მიხედვით: ცე-მ-ელ, ცე-ბ-ელ და ა. შ.)¹⁵⁰.

ნათესაობით ბრუნვაში დასმული არსებითი სახელი შეიძლება ზედსართავად იქნეს გამოყენებული (მესერ-ლ'თ „ოქროსი“).

ზმნისართებისაგან კლასის ნიშნების დართვით ზედსართავთა წარმოება (რაც აგრე ნიშნეულია მაგ. ხუნძურისათვის), ბაგვალურში არაა გავრცელებული (მაგ. ჰრ-ბ არის „კარგი“ და „კარგად“), თუმცა ზოგჯერ შესაძლებელია (მაგ., ქუნტა „ქმარი“—ქუნტა-ბ „მამალი, მამრა“, ტყერ „ფერი“—ტყერ-ბ „ფერიანი, ფერისა“).

§ 53. ზედსართავ სახელთა ბრუნება. ზედსართავი სახელი იბრუნვის მხოლოდ მაშინ, როდესაც ის დამოუკიდებლადაა ნახმარი (ე. ი. არსებითი სახელის ფუნქციით გვევლინება). ზედსართავი სახელები II ბრუნებით იბრუნებიან: I კლასის სახელები ირ. ბრ. ფუძეს აწარმოებენ შაუ ელემენტით (I ქვეტიპი), ხოლო II და III კლასის სახელები ლ'თი ელემენტით (II ქვეტიპი), მრ. რ.-ში ადამიანის კლასის სახელებს ბრუნვის ნიშანთა წინ -ლუ აღმოაჩნდება¹⁶⁰, ნივთს კლასის სახელებს კი ლ'თი. მხ. რ.-ში I კლასის სახელებს, აგრეთვე მრ. რ.-ში ადამიანის კლასის სახელებს, კლასნიშნის ნათ. ბრ. აქვთ. II და III კლასის სახელებს მხ. რ.-ში, აგრეთვე ნივთის კლასის სახელებს მრ. რ.-ში—უკლასნიშნო ნათ. ბრ.

სუფიქსური კლასის ნიშანი ჩვეულებრივად შენახულია ხოლმე, ოღონდ I კლასის სახელებში ის ხშირად იკარგება (II კლასის სახელებში კი იშვიათად). დაბოლოებათა სქემა:

¹⁵⁰ თლისურ-თლიბიზოურში -ალ: მუკო-ბ-ალ „პატარათავანი“, ჰუკო-ბ-ალ „დიდთავანი“.

¹⁶⁰ ლუ იშლება: ლ მრ. რ.-ის ისტორიული აფიქსია, ხოლო ფ ირ. ბრ. ფუძის მაწარმოებელი ხმოვანი, ისეთივე, როგორც მხ. რ.-ში გვეუნდა (მაგ. სახ. ვასხ „ძმა“, ერგ. ვასხ-ურ: სახ. იმა „მამა“ ერგ. იმა-შხ-ურ). საინტერესოა, რომ ადამიანის კლასის სახელებს ირ. ბრ. ფ. უ-თი ეწარმოება. ეს არქაული მდგომარეობის ანარეკლი ჩანს.

მხოლოდობითი რიცხვი

	I კლ.	II კლ.	III კლ.
სახ.	-ვ	-ა	-ბ
ერგ.	-(ვ)-შეუ-რ	-ა-ლ'ვი-რ	-ბ-ლ'ვი-რ
ნათ.	-(ვ)-შეუ-ბ	-ა-ლ'ვი-ლ'ა	-ბ-ლ'ვი-ლ'ა
მიც.	-(ვ)-შეუ-ლა	-ა-ლ'ვი-ლა	-ბ-ლ'ვი-ლა
აფ.	-(ვ)-შეუ-ბა	-ა-ლ'ვი-ბა	-ბ-ლ'ვი-ბა

მრავლობითი რიცხვი

	ადამ. კლ.	ნივთ. კლ.
სახ.	-ბა	-რ
ერგ.	-ბა-ლ-უ-რ	-რ-ლ'ვი-რ
ნათ.	-ბა-ლ-უ-ბ	-რ-ლ'ვი-ლ'ა
მიც.	-ბა-ლ-უ-ლა	-რ-ლ'ვი-ლა
აფ.	-ბა-ლ-უ-ბა	-რ-ლ'ვი-ბა ¹⁶¹

მაგალითად:

მხოლოდობითი რიცხვი

	I კლ.	II კლ.	III კლ.
სახ.	ვეჭეტუვ „შაგა“	აეჭეტუა	ბეჭეტუბ
ერგ.	ვეჭეტუ-შეუ-რ	აეჭეტუა-ლ'ვი-რ	ბეჭეტუბ-ლ'ვი-რ
ნათ.	ვეჭეტუ-შეუ-ბ	აეჭეტუა-ლ'ვი-ლ'ა	ბეჭეტუბ-ლ'ვი-ლ'ა
მიც.	ვეჭეტუ-შეუ-ლა	აეჭეტუა-ლ'ვი-ლა	ბეჭეტუბ-ლ'ვი-ლა
აფ.	ვეჭეტუ-შეუ-ბა	აეჭეტუა-ლ'ვი-ბა	ბეჭეტუბ-ლ'ვი-ბა

მრავლობითი რიცხვი

	ადამ. კლ.	ნივთ. კლ.
სახ.	ბეჭეტუ-ბა	რეჭეტუ-რ
ერგ.	ბეჭეტუ-ბა-ლ-უ-რ ¹⁶²	რეჭეტუ-რ-ლ'ვი-რ
ნათ.	ბეჭეტუ-ბა-ლ-უ-ბ	რეჭეტუ-რ-ლ'ვი-ლ'ა
მიც.	ბეჭეტუ-ბა-ლ-უ-ლა	რეჭეტუ-რ-ლ'ვი-ლა
აფ.	ბეჭეტუ-ბა-ლ-უ-ბა	რეჭეტუ-რ-ლ'ვი-ბა

¹⁶¹ ნივთის კლასის ბრუნება მრ. რ.-ში ემთხვევა მხ. რ.-ის II და III კლ. სახელთა ბრუნებას. განსხვავებას მხოლოდ კლასის ნიშანი ქმნის (მხ. რ.-ში ა და ბ გუაქვს—კლასების მიხედვით, მრ. რ.-ში კი რ).

¹⁶² გვხვდება გახშოვნების ო ვარიანტიც (ბეჭეტუბა-ლ-ო-რ და ა. შ.).

უკლასნიშნო ზედსართავი სახელი ბრუნების პროცესში ამა თუ იმ კლასისად გააზრება (კონტექსტის მიხედვით) და სათანადო იბრუნვის, მაგ.,

სახ. ტელ'ა (I კლ.) „ლურჯი“ ტელ'ა (II და III კლ.)¹⁶³
ერგ. ტელ'ა-შაჟ-რ... ტელ'ა-ლ'აი-რ¹⁶⁴

ამგვარ სახელს მრ. რ.-ის სახელობითის ფორმა არა აქვს, რადგან ამისათვის სუფიქსური კლასის ნიშნის მქონებლობაა საჭირო, მაგრამ ირიბი ბრუნვების წარმოება კი შეუძლია (მრ. რ. სახ. ტელ'ა, ერგ. ტელ'ა-ა-ლ-ჟ-რ და .. შ.).

§ 54. შედარების ხარისხები ზედსართავს არა აქვს. ხარისხის გადმოცემა აღწერით ხერხდება: შედარების ობიექტი დაისმის ჭიან ლოკატურ ბრუნვაში, მაგ. იმაშაჟ-კ ჰეწუჟ „მაშაზე მალა“, ღუ-ჰ ჰრჟ „შენზე უკეთესი“ (სიტყვისიტყვით „შენზე კარგი“). გავრცელებულა ჰეკი „ძალიან“ სიტყვას გამოყენებით ნაწარმოებო 'მესიტყვებებოც ჰეკი ჰრჟ „ყველაზე კარგი, ძალიან კარგი“ და მისთ.

რიცხვითი სახელი

§ 55. გრამატიკული კლასები. რაოდენობით რიცხვით სახელთაგან კლასნიშნინანია მხოლოდ ცე-ბ „ერთი“. რიცხობით რიცხვით სახელთაგან კი მხოლოდ ჰეკისაგან „პირველი“ არის უკლასნიშნო. გრამატიკული კლასის ნაშანი რიცხვით სახელებში ისეთივე თვისებისაა, როგორც ზედსართავებში.

§ 56. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი. თელის სისტემა ათეულობითა. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი (გარდა „ერთის“ სახელისა) ბოლოვდება -რა ელემენტით, რომელიც თანხმოვანფუძიანი რიცხვითი სახელის მომდევნოდ წარმოდგენილია როგორც -და¹⁶⁵. „ერთის“ სახელი იცვლება კლასის (და რიცხვის) მიხედვით.

¹⁶³ II და III კლასის ფორმები გარჩეული არაა, რადგან სუფიქსური კლასის ნიშანი ამ სიტყვას არა აქვს

¹⁶⁴ შა-სა და ლ-ა-ს წინ დასაშვებია წინამავალი ფუძისეული ლ-ა-ს დაკარგვა (მაგ. ერგ. ჯე-შაჟ-რ. ჯე-ლ'აი-რ).

¹⁶⁵ ამოსავალია -და (ინტეროკალური >რ იხ. § 23). თლისტრში -და ჯცუ-ლელია (ჰე-და „2“, ლ'აბ-და „3“, ბუჟუ-და „4“ და ა. შ.). ხუმტადურში თანხმოვნის მომდევნოდ -და გვაქვს, მაგრამ ხმოვნის მომდევნოდ დასაშვებია როგორც -რა (ჯალბი, მეტყველებაში). ისე -და (მამაკაცთა მეტყველებაში). მაგ. კე-და || კე-რა „2“ (იხ. § 23). -და ნაწილაკი ბუნძური -გო-ს ფარდია (იხმარება რაოდენობით რიცხვით სახელებში, უკუქცევით ნაცვალსახელეში, აბსოლუტურებში. ამავე ფუძისა ჩანს „არის“ ზმნა).

ცე-3 (I კლ.), ცე-2 (II კლ.), ცე-ბ (III კლ.), ცე-ბა (მრ. ადამ.), ცე-რ (მრ. ნივთი) „ერთი“, კე-რა „ორი“, ჰაბ-და „სამი“, ბჟ-რა II ბუყურა, „ოთხი“, ინშთუ-რა „ხუთი“, ინლ'ზი-რა (ინლ'ი-რა) „ექვსი“¹⁶⁵, ჰატჟუ-რა „შვიდი“ ბიტჟი-რა „რვა“, ჰაჰვა-რა „ცხრა“, ჰაწა-რა „ათი“.

11-დან 19-მდე რიცხვითი სახელი შედგენილია „ათი“ + ერთეულის აღმნიშვნელი: სიტყვა, ამასთან ათის აღმნიშვნელი სახელი (ჰაწა-რა) წარმოდგენილია როგორც ჰაწალ-¹⁶⁶:

ჰაწალ ცებ „თერთმეტი“, ჰაწალ კერა „თორმეტი“, ჰაწალ ჰაბდა „ცამეტი“, ჰაწალ ბჟრა „თოთხმეტი“, ჰაწალ ინშთურა „თხუთმეტი“, ჰაწალ ინლ'ზირა „თექვსმეტი“, ჰაწალ ჰატჟურა „ჩვიდმეტი“, ჰაწალ ბიტჟირა „თრვამეტი“, ჰაწალ ჰაჰვარა „ცხრამეტი“.

ათეულთა სახელები შედგენილია ასე: ერთეულის აღმნიშვნელი სახელს ფუძეს¹⁶⁷ ემატება აწა (რომელიც გაცვეთილი სახეა ჰაწა — „ათი“ სიტყვისა). ათეულის სახელებს ნაწილაკი -რა (-და) არ დაერთვის ხოლმე:

კაწა (< კე-აწა) „ოცი“, ჰაბ-აწა „ოცდაათი“, ბო-აწა „ორმოცა“, ინშთე-აწა (< ინშთუ-აწა) „ორმოცდაათი“, ინლ'ზ-აწა „სამოცი“, ჰატჟე-აწა (< ჰატჟუ-აწა) „სამოცდაათი“, ბიტჟე-აწა „ოთხმოცი“, ჰაჰვე-აწა „ოთხმოცდაათი“.

როდესაც ათეულის აღმნიშვნელ სიტყვას მოსდევს ერთეულის აღმნიშვნელი სიტყვა, მაშინ -აწა- ელემენტი წარმოდგენილია როგორც -აწ- (გაცვეთილი სახე -აწა-სი): კაწე ცებ (< კე-აწე ცებ) „21“, ჰაბ-აწე ბჟრა „34“, ბო-აწე ინშთურა „45“, ინშთე-აწე ინშთურა „55“, ინლ'ზ-აწე ბიტჟი-რა „68“, „ჰატჟე-აწე ჰაჰვარა „79“, ბიტჟე-აწე კერა „82“, ჰაჰვე-აწე ინლ'ზირა „96“.

„ასის“ აღსანიშნავად იხმარება ბეშენ(და), ხოლო „ათასისა“ აზარ(და) (ნასესხები სიტყვაა). ასეულები და ათასეულები იწარმოება ერთეულთა სახელების ფუძეზე ბეშენ („100“) და აზარდა („100“) სიტყვების დართვით: კე-ბეშენ „200“, ჰა-ბეშენ (< ჰაბ-ბეშენ) „300“, ბო-ბეშენ „400“, კე-აზარდა 2000, ჰაბ-აზარდა „3000“ და ა. შ.

ასისა და ათასეულის სახელები მომდევნო რიცხვით სახელებს უკავშირდებიან ელემენტით ჰეკუ(ბ): ბეშენ-ჰეკუ(ბ) ცებ „101“, კე-ბეშენ-ჰეკუ(ბ) ჰაბდა „203“, აზარ-ჰეკუ(ბ) ჰაჰვარა „1009“, აზარ-ჰეკუ(ბ) ჰაჰვებეშენ-ჰეკუ(ბ) რწმთეაწაჰაბდა „1953“.

¹⁶⁵ დასაშვებია ვარიანტი ინლ'ირა და მისთ.

¹⁶⁶ ჰაწალ. ალბათ, მომდინარეობს ჰაწა-ლა-საგან, სადაც -ლა ლოკატივის ერთ-ერთი ნიშანია („ზე“): *ჰაწა-ლა ცებ „ათზე ერთი“ ე. ი. „თერთმეტი“ (იქნებ ზუნძ. ანწი-ლა ამავე -ლა-ს შიგთავსად?).

¹⁶⁷ ი ხმოვნით დაბოლოებული ფუძეები -ოს კარგავენ: ინლ'ზი- „6“, ბიტჟი- „8“ წარმოდგენილია -ის გარეშე.

ქვეყნებ შედგენილია ჰ ლოკატვის ნიშნისა (იხ. § 48) და ეკუ-ს სიტყვისაგან, რომელიც ცალკე „მეტს“, „ზედმეტს“ ნიშნავს. ამრიგად, მაგ., ბეშენქეკუბ ცებ „101“ სიტყვისიტყვით ნიშნავს „ასზე მეტა ერთი“ (ბეშენ-ჰ ეკუბ ცებ) და ა. შ.¹⁶⁸

§ 57. რაოდენობით რიცხვით სახელთა ბრუნება. რაოდენობითი რიცხვითა სახელები იბრუნებან II ბრუნებით (როგორც ზედსართავი სახელები)¹⁶⁹.

მხოლოდობითა რიცხვი

სახ. ცევ (I კლ.)	ცუმ (II კლ.)	ცებ (III კლ.) „ერთა“
ერგ. ცევ-შაუ-რ	ცუმ-ლ'ი-რ	ცებ-ლ'ი-რ'
ნათ. ცევ-შაუ-ბ	ცუმ-ლ'ი-ლ'ა	ცებ-ლ'ი-ლ'ა
მიც. ცევ-შაუ-ლა	ც'ა-ლ'ი-ლა	ცებ-ლ'ი-ლა
აფ. ცევ-შაუ-ბა	ცუმ-ლ'ი-ბა	ცებ-ლ'ი-ბა

მრავლობითი რიცხვი

სახ. ცება (აღამ.)	ცერ (ნივთ.) „ერთნი“
ერგ. ცება-ლ-უ-რ	ცერ-ლ'ი-რ
ნათ. ცება-ლ-უ-ბ	ცერ-ლ'ი-ლ'ა
მიც. ცება-ლ-უ-ლა	ცერ-ლ'ი-ლა
აფ. ცება-ლ-უ-ბა	ცერ-ლ'ი-ბა

¹⁶⁸ კვანადურში ქვეყნებ „მეტი“ (თლონდოღური ეკუბ-ის ფარდი) პირდაპირ და-ერთვის სახელობითის ფორმას: ბეშენ-ქვეყნებ ცებ „101“ (ვდრ. თლონდ. ბეშენ-ჰ ეკუბ ცებ). თლისურში მეტი სხვაობა (არსებითად ფონეტიკურად შეპირობებული). მაგ. დ-ს შემონახვა ინტერვოკალურ პოზიციაში, კ>ჰ; შთ>სა. ლ'-სა და ლ'-ს შემონახვა. მრ.-ში აღამიანის კლასში დაბოლოება ბ (ცებ „ერთნი“). „ოცის“ სახელში ჰაწა-და „10“ დატულია სრულად. ასეულები და ათასეულები იწარმოება ლოკატვის ჰ ნიშნზე ეკობ („მეტი“) სიტყვის დართვით. ნიშნები (ფრჩხილებში—თლიბიშორი): ცევ. ცუმ. ცებ (მრ. ცებ, ცერ) „1“. ჰელა „2“, ლ'აზლა „3“. ბულა „4“, ინსედა (ინსტუდა) „5“, ინლ'იდა „6“, ჰატელა „7“, ბიტეიდა „8“, ჰაჰელა (ჰაჰოლა) „9“, ჰაწადა „10“, ჰაწალ ცებ „11“. ჰაჰაწადა (ჰიჰაწა) „20“. ჰაჰაწებ „21“. ლ'აბაწა(ა) „30“, ლ'ა-ბაწ ცებ „31“. ბულ(ე)აწა, ბულაწა (ბოლოწა) „40“, ინსეაწა (ინსტეაწა) „50“ ინლ'აწა „60“. ჰატეაწა „70“, ბიტეაწა „80“, ჰაჰეაწა (ჰაჰოწა) „90“. ბეშენიდა (ბეშენიდა) „100“, ბეშენქეკობ ცებ (ბეშენიქოლ ცებ) „101“, ჰეშეშენ „200“. ინსებეშენ „500“. აზარიდა „1000“, აზარქეკობ ჰაჰეშენიქეკობ ინლ'აწა „1960“. სხვაობა თლისურა და თლიბიშორის შორის ფონეტიკურია. მორფოლოგიურად განსხვავებულია წარმოება 100-ის შემდეგ (თლის. ჰტეკობ, თლიბ. ჰიტლოკატვის ლ').

¹⁶⁹ კვანადურში მიცემითის ფორმები განსხვავებულია: ცევიშეა (I კლ.), ცეა-ილ'ა (II კლ.), ცებილ'ა (III კლ.), ცებალა (მრ. აღამ.), ცერილ'ა (მრ. ნივთ.) იხ. § 46.

ხშირად გვხვდება I კლასის ფორმები ირიბ ბრუნვებში კლასის ნიშნის გარეშე. II კლასის სიტყვებში კლასის ნიშნის მოკვეცა შედარებით იშვიათია.

რიცხვითი სახელი, რომელსაც კლასის ნიშანი არა აქვს, იბრუნვის იმის მიხედვით, თუ რომელი კლასისადაა - ის მიჩნეული კონტექსტში (მაგ. კერა-შაჟ-რ „ორმა“—I კლ., კერა-ლ'ი-რ „ორმა“—II და III კლ.).

§ 55. რიგობითი რიცხვითი სახელი. რიგობითი რიცხვითა სახელი იწარმოება რაოდენობითი რიცხვითა სახელისაგან -ლალ'ობ ნაწილის დართვით (ბ კლასის ნიშანია). გამონაკლისია „პირველის“ აღმნიშვნელი ჰექსისაგან, რომელიც კომპოზიტია და ნიშნავს „ყველაზე წინა“-ს: ჰექი „ყველაზე, ფრად, ძალიან“, საე-სა „წინა“, -სა ზედსართავის მაწარმოებელია, საე „წინ“, საე-სა „წინა“ („передний“)¹⁷⁰. ჰექისაგან კლასების მიხედვით არ იცვლება. „პირველს“ აღსანიშნავად იშვიათად იხმარება აგრეთვე სტანდარტულად ცებ („ერთი“) სიტყვისაგან ნაწარმოები ცებ-ლალ'ობ.

მაგალითები: ჰექისაგან (II ცებლალ'ობ) „პირველი“, კერალალ'ობ¹⁷¹ (III კლ., I კლ. კერალალ'ობ, II კლ. კერალალ'ობ; მრ. ადამ. კერალალ'ობა, ნივთ. კერალალ'ობ)¹⁷² „მეორე“, ჰაბდალალ'ობ „მესამე“, ბჟრალალ'ობ „მეოთხე“¹⁷³ ინშთურალალ'ობ „მეხუთე“, ჰაწარალალ'ობ „მეათე“. გვხვდება პარალელური ფორმებიც: ჰექისაგან „პირველი“, კეჰილალ'ობ „მეორე“, ჰაბილალ'ობ „მესამე“, ბუჰილალ'ობ „მეოთხე“, ინშთუჰილალ'ობ „მეხუთე“. აქ -ლალ'ობ დაერთვის სუფთა ფუძეს (-რა, -და ნაწილაკის გარეშე), ამასთან მას წინ უძღვის ი. ხმოვნით დაბოლოებულ ფუძეებს ფუძის ხმოვანსა და ი-ს შორის ჰ აღმოაჩნდება (მაგ. კეჰილალ'ობ, ბუჰილალ'ობ), რაც განვითარებული ჩანს ხმოვანთგასაყარად.

¹⁷⁰ შტრ. ჰექ-საგან „უკანასკნელი“ (სიტყვისიტყვით „ყველაზე ბოლო“, ჰექი+ჰე-სა).

¹⁷¹ ეფრო გავრცელებულია კელალ'ობ. ჰაპლოლოგიური ფორმა, მიღებული კერალალ'ობ-ისაგან რა-ს ჩაყარდნით. ხუშტადურში გვაქვს კერალალ'ობ „მეორე“ (ორკეცა ძირით).

¹⁷² ჰეჟმით მოგვყავს მხოლოდ მესამე კლასის ფორმები.

¹⁷³ ხუშტ. ჰაბელჰილალ'ობ „მესამე“. ჰუჟულჰილალ'ობ „მეოთხე“ (-და II -რა ელემენტის გარეშე). ჰემერსოლულში -ლა ელემენტის ნაცვლად -ჰა გვაქვს (<*ლ'ა): კერა-ჰალ'ობ „მეორე“, ჰაბდა-ჰალ'ობ „მესამე“; ბუჟურაჰალ'ობ „მეოთხე“, ინშთურა-ჰალ'ობ „მეხუთე“. თლისური: ჰაჰისიჰიასა II ცელალ'ობ „I“, ჰელალ'ობ „II“, ჰალალ'ობ „III“, ჰაწალალ'ობ „X“.

§ 59. რიგობითი რიცხვითი სახელის ბრუნება. რიგობითი რიცხვითი სახელი იბრუნვის როგორც ყოველი ატრიბუტული სახელი (მათ შორის რაოდენობითი რიცხვითი სახელი) მეორე ბრუნებით:

მხოლოდობითი რიცხვი

სახ.	ჰეჰისეჰსა (I კლ.) „პირველი“	ჰეჰისეჰსა (II კლ.). ჰეჰისეჰსა (III კლ.)
ერგ.	ჰეჰისეჰსა-შაუ-რ	ჰეჰისეჰსა-ლ'ი-რ
ნათ.	ჰეჰისეჰსა-შაუ-ბ	ჰეჰისეჰსა-ლ'ი-ლ'ა
მიც.	ჰეჰისეჰსა-შაუ-ლა	ჰეჰისეჰსა-ლ'ი-ლა
აფ.	ჰეჰისეჰსა-შაუ-ბა	ჰეჰისეჰსა-ლ'ი-ბა

სახ.	ჰაბდალალ'აოვ „მესამე“	ჰაბდალალ'აოა (II კლ.)	ჰაბდალალ'აობ (III კლ.)
ერგ.	ჰაბდალალ'აო(ვ)-შაუ-რ	ჰაბდალალ'აო(ა)-ლ'ი-რ	ჰაბდალალ'აობ-ლ'ი-რ
ნათ.	ჰაბდალალ'აო(ვ)-შაუ-ბ	ჰაბდალალ'აო(ა)-ლ'ი-ლ'ა	ჰაბდალალ'აობ-ლ'ი-ლ'ა
მიც.	ჰაბდალალ'აო(ვ)-შაუ-ლა	ჰაბდალალ'აო(ა)-ლ'ი-ლა	ჰაბდალალ'აობ-ლ'ი-ლა
აფ.	ჰაბდალალ'აო(ვ)-შაუ-ბა	ჰაბდალალ'აო(ა)-ლ'ი-ბა	ჰაბდალალ'აობ-ლ'ი-ბა

მრავლობითი რიცხვი

სახ.	ჰეჰისეჰსა (ადამ.)	ჰეჰისეჰსა (ნივთ.)
ერგ.	ჰეჰისეჰსა-ალუ-რ	ჰეჰისეჰსა-ლ'ი-რ
ნათ.	ჰეჰისეჰსა-ალუ-ბ	ჰეჰისეჰსა-ლ'ი-ლ'ა
მიც.	ჰეჰისეჰსა-ალუ-ლა	ჰეჰისეჰსა-ლ'ი-ლა
აფ.	ჰეჰისეჰსა-ალუ-ბა	ჰეჰისეჰსა-ლ'ი-ბა

სახ.	ჰაბდალალ'აობა (ადამ.)	ჰაბდალალ'აორ (ნივთ.)
ერგ.	ჰაბდალალ'აობალუ-რ	ჰაბდალალ'აორ-ლ'ი-რ
ნათ.	ჰაბდალალ'აობა-ლუ-ბ	ჰაბდალალ'აორ-ლ'ი-ლ'ა
მიც.	ჰაბდალალ'აობა-ლუ-ლა	ჰაბდალალ'აორ-ლ'ი-ლა
აფ.	ჰაბდალალ'აობა-ლუ-ბა	ჰაბდალალ'აორ-ლ'ი-ბა

§ 60. წილადები. წილადების ორგანული წარმოება გავრცელებული არაა. „ნახევარი“ აღინიშნება სიტყვით ბაშთაბ (და რეყენ), „მესა-

მედი“ ჰაბილა-ბ, „მეოთხედი“ ბუელა-ბ (ბუილაბ)¹⁷⁴. როგორც ჩანს, რაოდენობითი რიცხვითი სახელის ფუძეს (ჰაბ-, ბუ-) ემატება -ილა-ბ¹⁷⁵.

აღწერითი წარმოება წილადებისა: ჰაბდა იჰუბ ცებ ტუბ „მესამედი“ (სიტყვასიტყვით: „სამი ნაქნარი ერთი წილი“, ე. ი. სამიდან ერთი ნაწილი), ბუყურა იჰუბ ცებ ტუბ „მეოთხედი“¹⁷⁶.

§ 61. ჯერობითი რიცხვითი სახელები. ჯერობითი რიცხვითი სახელები იწარმოება -წი სუფიქსით, რომელსაც მოსდევს ნაწილაკი -რა¹⁷⁷. -წი -რა დაერთვის რაოდენობითი რიცხვითი სახელის ფუძეს, ამასთან „ორი“ (კე-რა) წარმოდგენილია ფუძით კან-, ხოლო „სამი“ (ჰაბ-და) გამართივებული ჰა- ფუძით. „პირველად“ აღინიშნება სიტყვით ჰეჰისაჲერ (სიტყვასიტყვით: „ყელაზე წინათ“), ან ანშე „ჯერ, უპირველეს“. შდრ. კან-წი-რა „ორჯერ“, ჰა-წი-რა „სამჯერ“, ბო-წი-რა „ოთხჯერ“, ინშთუ-წი-რა „ხუთჯერ“, ბეშენ-წი-რა „ასჯერ“.

ჯერობა გადმოიცემა აღწერითაც: რიცხვითი სახელი + მიყარ, მიყალ'ა (სიტყვისაგან მიყ „გზა“ — ერგატივისა და ნათესაობითის ფორმა): ცებ მიყარ (მიყალ'ა) „ერთგზის“, კერა მიყარ (მიყალ'ა) „ორგზის“, ჰაბდა მიყარ (მიყალ'ა) „სამგზის“ და ა. შ.

§ 62. დაყოფითი რიცხვითი სახელები. იწარმოება რაოდენობით რიცხვით სახელთა ფუძის გაორკეცებით, ამასთან პირველი ნაწილი წარმოდგენილია ნაწილაკი -რა-ს გარეშე (ოლონდ „სამის“ სახელში შემორჩენილია დ). თანხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძესთან მიერთებული ხმოვანია ი:

ცე-ცებ „თითო-თითო“, კე-კე „ორ-ორი“, ჰაბდ-ი-ჰაბდა „სამ-სამი“, ბუ-ბურა „ოთხ-ოთხი“, ინშთ-ი-ინშთურა „ხუთ-ხუთი“, ჰაწ-ი-ჰაწარა „ათ-ათი“, ბეშ-ი-ბეშენ-და¹⁷⁸ „ას-ასი“.

ნაცვალსახელი

§ 63. გრამატიკული კლასები. პირის ნაცვალსახელები (I და II პ. ორსავე რიცხვში) უკლასნიშნოა (მაგ. დე „მე“, მეს „შენ“, იშვი „ჩვენ“ და სხვ.). უკლასნიშნოა თითქოს კითხვითი ნაცვალსახელებიც (ემ-

¹⁷⁴ ჰაბილაბ. ბეილაბ მეტწილად იხმარება როგორც საწყაოს სათანადო ნაწილის აღნიშვნელი. ეს სიტყვები დასტურდება კლასის ნიშნების გარეშეც (ჰაბილ, ბუელ).

¹⁷⁵ შდრ. რიცხვით რიცხვით სახელთა წარმოება: ჰაბ-ილაბ „მესამედი“ და ჰაბ-ილა-ლიობ „მესამე“.

¹⁷⁶ კენადურში იჰუბ „ნაქნარი“ გადმოცემულია იმავე მნიშვნელობის გზებ მიმდევრებით.

¹⁷⁷ რა (<და). შდრ. თლიბიშოური კან-წი-და „ორჯერ“ ლა-წი-და „სამჯერ“, ბოხო-წი-და „ოთხჯერ“ (იხ. ნაწილაკები).

¹⁷⁸ აქ მოკვეცილია -ენ დაბოლოებაც.

„ეწ“ (ე-ჩა), მაგრამ ადამიანის კლასში კლასის ნიშანი ფონეტიკურ ნიადაგზე ჩანს გაუჩინარებული, მაშინ როდესაც ნიეთის კლასში მხ. და მრ. ფორმათა შეპირისპირება (მხ. ე-ბ, მრ. ე-რ) ცხადყოფს ამ ნაცვალსახელებში კლასის ნიშნების მონაწილეობას (ბ და რ)¹⁷⁹. ჩვენებითი ნაცვალსახელი (რომელიც მესამე პირის ნაცვალსახელის ფუნქციასაც ითავსებს) მუდამ კლასნიშნანია (სუფიქსური ნიშნის მქონე): ა-ბ „ეს“, ო-ბ „ის“, ალპა-ბ „ეეს“, ოლპო-ბ „ის“. ასევე კლასნიშნანია უკუქცევითი ნაცვალსახელიც (ე-ბ „თვითონ“). კუთვნილებითი ნაცვალსახელი კლასნიშნანიც შეიძლება იყოს და უკლასნიშნოც: რამდენადაც კუთვნილებითი ნაცვალსახელი პირის ნაცვალსახელის ნათესაობითის ფორმად, ცხადია, კლასნიშნანი ნათესაობითით ნაწარმოებ ნაცვალსახელს ექნება კლასის ნიშანი (დი-ბ „ჩემი“, ღუბ „შენი“, იშვი-ბ „ჩვენი“, ოშაუ-ბ „მისი“ (მამაკაცის), ხოლო უკლასნიშნო ნათესაობითით ნაწარმოებს — კლასის ნიშანი არ ექნება (მაგ. ალ'ილ'ა „ამისი (ქალის ან ნიეთისა)“, ოლ'ილ'ა „იმისი“ (ქალის ან ნიეთისა)“ და მისთ.).

§ 64. პირის ნაცვალსახელები. პირის ნაცვალსახელებია მხოლოობითში: ღე „მე“, მეფ „შენ“¹⁸⁰, მრავლობითში: ილ'აი „ჩვენ“ (ინკლუზივი), იშვი „ჩვენ“ (ექსკლუზივი)¹⁸¹, ბიშთი „თქვენ“, მესამე პირის ნაცვალსახელებად როგორც მხოლოობითში, ისე მრავლობითში გამოყენებულია ჩვენებითი ნაცვალსახელები (რომლებიც კლასისა და რიცხვის მიხედვით იცვლებიან), მაგ., ოვ (ოჰ, ობ) „ის“, აპავ (აპაჰ, აპაბ) ; „ეს“ და მისთ. (იხ. „ჩვენებითი ნაცვალსახელები“). I და II პირის ნაცვალსახელები კლასებს არ განარჩევენ.

§ 65. პირის ნაცვალსახელთა ბრუნება. მხ. რ.-ის პირის ნაცვალსახელებს სახელობითსა და ერგატივში საზიარო ფუძე აქვთ, სხვა ბრუნვებში კი ფუძე იცვლება. თავისებურებას იჩენს ერგატივის ფორმაც. ნათესაობითი ბრუნვა კლასნიშნანია (ორსავე რიცხვში).

სახ.	ღე „მე“	მეფ „შენ“
ერგ.	ღენ	მენ
ნათ.	დი-ბ	ღუ-ბ
მიც.	დი-ლა	ღუ-ლა
აფ.	დი-ბა	ღუ-ბა ¹⁸²

¹⁷⁹ სხვადასხვა ელემენტების დართვით კითხვითი ნაცვალსახელებისაგან ნაწარმოები ნაცვალსახელები ინარჩუნებენ ამოავალი ფორმების თვისებებს.

¹⁸⁰ ნაზალიზაცია ოდნავდა ისმის. ზოგჯერ ნაზალური ელემენტი (ასევე სუსტი) ახლავს მე“ ნაცვალსახელსაც — ღდენ.

¹⁸¹ გარჩეულია ინკლუზიური („ჩვენ“ — მთლიან პირის ჩართვით) და ექსკლუზიური („ჩვენ“ — მთლიან პირის გამორიცხვით) ფორმები.

¹⁸² ერგატივის ფორმები ღენ „მე“ და მენ „შენ“ მიღებულია ერგატივის რ (<ღ) ნიშნის შერწყმით წინამაველ ნაზალურებულ ხმოვანთან: *ღენ-რ (*ღენ-ღ) > ღენ, *მენ-რ

მრ. რ.-ში ნაცვალსახელთა ბრუნება სტანდარტულია:

სახ.	ილ'ი ¹⁸³	„ჩვენ“	იშვი „ჩვენ“	ბიშთი „თქვენ“
ერგ.	ილ'ი-რ		იშვი-რ	ბიშთი-რ
ნათ.	ილ'ი-ზ		იშვი-ზ	ბიშთი-ზ
მაც.	ილ'ი-ლა		იშვი-ლა	ბიშთი-ლა
აფ.	ილ'ი-ბა		იშვი-ბა	ბიშთი-ბა

ნათესაობითის ფორმები გამოყენებულია კუთვნილებით ნაცვალსახელებად.

§ 56. ჩვენებითი ნაცვალსახელები. ჩვენებითი ნაცვალსახელები ორი ფუნქციით იხმარება: როგორც ჩვენებითი და როგორც მესამე პირისა (ორივე რიცხვისათვის).

ჩვენებითი ნაცვალსახელი გრამატიკული კლასის ნიშნითაა დაბოლოებული.

ფუძის აგებულების მიხედვით გაირჩევა მარტივი და რთული ჩვენებითი ნაცვალსახელი. მარტივი ნაცვალსახელის ფუძეა ა („აქ, ახლოს“) და ი („იქ, შორს“). რთული ფუძე იწარმოება მარტივ ფუძეზე ლჰა და ლჰო ელემენტების დართვით (ლჰ-ს მომდევნო ხმოვანი იმეორებს წინა-მავალი მარტივი ნაცვალსახელის ხმოვანს)¹⁸⁴:

(მე-დ) > მენ. თავის მხრივ სახელობითის უფრო ძველ ფორმად დენ (დენვ) და მენ (მენვ) უნდა აღვადგინოთ. ასეთ პირობებში ერგატივის ფორმა იქნებოდა დენ-დ და მენ-დ.

¹⁸³ პარალელურია ილ'ი, ილ'ი და ილ'ი, რაც აიხსნება ლ' და ლ' ლატერალთა ბეღით ბავალურში. კვანადურში მიკემითის ფორმები განსხვავებულია (იხ. § 46): ღი-ჰა „მე“, ღუ-ჰა „ვენ“, ილ'ი-ა „ჩვენ“ (ინკლ.) იშვი-ა „ჩვენ“ (ექსკლ.). ჰემერსოულში მიკემითის ფორმაა ღიჰა „მე“ (იხ. § 46).

თლისური ფორმები: სახ. დენ „მე“, ერგ. დე || დენ. ნათ. დიზ. მიც. დი-ჰა (გ ჩანართია); სახ. მენ „შენ“, ერგ. მე || მენდ. ნათ. დუზ. მიც. დუ-ჰა (გ ჩანართია); სახ. ილ' „ჩვენ“ (ინკლ.), ერგ. ილ'ი || ილ'იდ. ნათ. ილ'იზ. მიც. ილ'ა; სახ. იშვი „ჩვენ“ (ექსკლ.), ერგ. იშვი || იშვიდ. ნათ. იშვიზ. მიც. იშვი; სახ. ბისთ „თქვენ“, ერგ. ბისთი || ბისთიდ. ნათ. ბისთიზ. მიც. ბისთ-ა. ერგატივში პარალელურ ფორმათა არებობა გამოწვეულია თლისურის თავისებურებით—ერგატივის დ-ს ფაკულტატიური მოკვეციტ (იხ. § 46), აფექტივი თლისურს არა აქვს (იხ. § 46). მიკემითის ფორმათა თავისებურებების შესახებ იხ. § 46 თლიბიშოური თლისურს მიყვება. ოღონდ ერგატივში დ-იანი ფორმებია (დენ-დ, მენ-დ || მენ-დ || მე-დ, იშვი-დ. „თქვენ“ ნაცვალსახელში თლონდოდურის შთ კომპლექსი. რომელიც თლისურში სთ-ს იძლევა, თლიბიშოურში სთ-ს სახითაა წარმოდგენილი: თლონდ. ბიშთიზ, თლის, ბისთიზ, თლიზ, ბისთიზ „თქვენი“).

¹⁸⁴ ლჰ იგივე ელემენტია, რაც ხუნძ. ლ' (ლოზა „იქ მაღლა“). მგრამ თლონდოდურში საგანთა ვერტიკალური დაპირისპირება არ შეინიშნება, თლისურში კი ამგვარი დაპირისპირება საგრძნობია.

ხუშტადურში, გარდა თლონდოდურისთვის მითითებული ფორმებისა, არის აგრეთვე დ-ს შემკველ რიგი: ადაზ (ადაჰ, ადაჰ; ადაბა, ადარ) და ოდოზ (ოდოჰ.

მხ. რ. ა-ვ	ა-ა	ა-ბ	მრ. რ. ა-ბა (აღამ.) ა-რ (ნიეთ.) „ეს“
მხ. რ. ო-ვ	ო-ა	ო-ბ	მრ. რ. ო-ბა (აღამ.) ო-რ (ნიეთ.) „ის“
მხ. რ. ა-ლჰა-ვ	ა-ლჰა-ა	ა-ლჰა-ბ	მრ. რ. ა-ლჰა-ბა (აღამ.) ა-ლჰა-რ (ნიეთ.) „ეს“ (მოშორებით)
მხ. რ. ო-ლჰო-ვ	ო-ლჰო-ა	ო-ლჰო-ბ	მრ. რ. ო-ლჰო-ბა (აღამ.) ო-ლჰო-რ (ნიეთ.) „ის“ (მოშორებით).

§ 67. ჩვენებითი ნაცვალსახელის ბრუნება. ჩვენებითი ნაცვალსახელები იბრუნებიან როგორც ატრიბუტული სახელები II ბრუნებით. მხ. რ.-ის ირიბ ბრუნებებში სუფიქსური კლასის ნიშანი არა ჩანს.

ყველა ჩვენებითი ნაცვალსახელი ერთნაირი ყალიბით იბრუნვის, აქ მხოლოდ რამდენიმე მაგალითს მოვიყვანთ.

I კლ.

სახ. ო-ვ „ის“
ერგ. ო-შაუ-რ
ნათ. ო-შაუ-ბ
მრც. ო-შა-უ-ლა
აფ. ო-შაუ-ბა

II კლ., III კლ.

ო-ა (II კლ.) ო-ბ (III კლ.)
ო-ლ'ი-რ
ო-ლ'ი-ლ'ა
ო-ლ'ი-ლა
ო-ლ'ი-ბა

ოდოვ; ოდობა; ოდორ). ამრიგად, სამი რიგი გვაქვს: აბ, ობ; ალჰაბ, ოლჰობ; ადაბ, ოდაბ.

კვანადურში გარდა მარტივი აბ, ობ-ისა გვაქვს უფ „ის (შორს)“, აბ-ბ „ი ე“ (შდრ. თლონდ. ალჰაბ), უკებ „აი ის (შორს)“ (შდრ. თლონდ. ოლჰობ).

თლისური სათვის დამახასიათებელია ჩვენებით ნაცვალსახელთა რთული (ორნაწილიანი) ფუძეები, თუმცა გვხვდება მარტივი ნაცვალსახელებიც (მაგ „ეს“, ჰვ „ის“).

ჰადე (ჰადიჲ, ჰადიბ; მრ. ჰადიბა, ჰადირ) „ეს“
ჰედე (ჰედჲ, ჰედებ; მრ. ჰედება, ჰედურ) „ის“
ჰალიე (ჰალიჲ, ჰალიბ; მრ. ჰალიბა ჰალირ) „ეს“ (მალა)
ჰელე (ჰელიჲ, ჰელიბ; მრ. ჰელება, ჰელურ) „ის“ (მალა);
ჰაე (ჰაეიჲ, ჰეიბ; მრ. ჰაეიბა, ჰაეირ) „ეს“ (დაბლ);
ჰეე (ჰეეიჲ, ჰეეებ; მრ. ჰეეეზა, ჰეეურ) „ის“ (დაბლა)

ჰუ- მითებითი ელემენტით დაწყებულ ნაცვალსახელთა II კლ.-ში მომდევნო ელემენტის ხმოვანი უწამოდგენილია როგორც ი (მაგ. ჰედე > ჰედჲ და მისთ. ასიმილაციით). მრ. რ.-ის ადამიანის კლასში გვხვდება როგორც ჰადიბ, ჰედებ. ისევე დართული ვარიანტებიც (ჰადიბა, ჰედება). ძირისეული და უმომდინარეობს ლ-სა და გ-საგან (სათანადოდ). აღანიშნავია, რომ თლისურში მითებით ელემენტს ჰ-სა და ჰ-საგან (მაგ. ჰე აქედან ჰადივ, ჰედუე და სხვ.), რაც სხვა ენოლოგიებში არ გვხვდება.

აღამ. კლ.

ნივთ. კლ.

სახ. ო-ბა
ერგ. ო-ბა-ლ-უ-რ
ნათ. ო-ბა-ლ-უ-ბ
მიც. ო-ბა-ლ-უ-ლა
აფ. ო-ბა-ლ-უ-ბა

ო-რ
ო-რ-უ-რ
ო-რ-უ-ბ, ო-რ-უ-ლ⁸⁵
ო-რ-უ-ლა
ო-რ-უ-ბა

როგორც ჩანს, მრ. რ-ის ნივთის კლასი I ბრუნებას მისდევს (ირიბ ბრუნვათა ფუძეს უ ხმოვნით აწარმოებს).

სრულებით ასევე იბრუნებიან სხვა ნაცვალსახელებიც (მაგ. სახ. აღჰავ, აღჰაჰ, აღჰაბ, „ეს“, ერგ. აღჰაშაურ, აღჰალაირ. მრ. რ. აღამ. კლ. სახ. აღჰაბა, ერგ. აღჰაბალურ. ნივთ. კლ. სახ. აღჰარ, ერგ. აღჰარურ¹⁸⁵).

§ 68. კითხვითი ნაცვალსახელება ემ-ოს „ვინ“ (იხმარება აღამია-ნების ე. ი. I და II კლასების მიმართ. ცალ-ცალკე კლასების მიხედვით გარჩეული არაა) და ებ-ო „რა“. ბოლოკიდული -ო მიმართებითი ნაწილა-კია, რომელიც იხმარება მაშინ, როდესაც მამაკაცს მიმართავენ კითხვით: როდესაც ქალს მიმართავენ, იხმარება ნაწილაკი -ე, ამრიგად ასეთ შემთხვე-ვაში კითხვითი ნაცვალსახელი მიიღებს ფორმას ემ-ეჲ „ვინ“ და ებ-ე „რა“¹⁸⁶.

¹⁸⁵ ე ვ ა ნ ა დ უ რ შ ი ბ რ ე ნ ე ის ნ ი შ ნ ის წ ი ნ უ ი ვ ე ე ტ ე ბ ა ; ე ჰ უ შ ა უ რ > || უ ჰ შ ა უ რ „მან“ (შდრ. თლნ. ოლჰოშაურ), უ ჰ ე ლ ა ი რ > || უ ჰ ლ ი რ „მან“ (შდრ. თლნ. ოლჰოლ-ი-რ). მიცემითი ბრუნვის დაბოლოებაა -ა (უჰუშა-ა, უჰელა-ა, უეურ-ა და მისთ).

თ ლ ი ს უ რ ს ა და თ ლ ი ბ ი შ ო უ რ შ ი ფ ე ძ ის მ წ ა რ მ ო ე ბ ე ლ შ ა უ და ლ ა ი ე ლ ე მ ე ნ ტ ა მომღვენოდ ერგატრის დ იკ რ გ ე ბ ა . მიცემითის ნიშანია ა, ამასთან წინა-მავალი ხმოვანი შაუ და ლაი ელემენტებისა მოკვეცილია. II ბრუნების სახელებს, რომლებიც II ქვეტობით იბრუნებიან (-ლაი ელემენტით) ნათესაობითის კლასნიშნის ვარიანტი აქვთ (-ლაიბ) იხ. ნათ. ბრ § 46. მაგ., სახ. ჰულდე (I კლ.), „ი“⁸⁶, ერგ. ჰულდე, ნ.თ. ჰულდე-ბ. მიც. ჰულდე-ა; სხ. ჰული (II კლ.), ჰულბ (III კლ.) „ის“, ერგ. ჰულიაი, ნათ. ჰულიაი-ბ, მიც. ჰულია-ა. მრ. რ. ირიბ ბრუნებში ფუძისეული დ ი ც ე ლ ე ბ ა რ დ (თლიბიზოურში) და ლ დ (თლისურში) კომპლექსებით (ამასთან აღამიანისა და ნივთის კლასი გაურჩევლია). თუ ნაცვალსახელის ფუძე ერთ-შედგენილიანია (მაგ. ჰა-), ირიბ ბრუნებში მანც რ დ (ლდ) გამოჩნდება. მაგ. (ფრჩხილებში თლიბიზოური): ს.ხ. ჰა-ბა (ჰა-ბე) „ესენი“ აღამ. კლ., ჰა-რ ნივთ. კლ., ერგ. ჰა-ლ-ო-ლ (ჰა-რდო-ლ), ნ.თ. ჰა-ლ-ო-ბ (ჰა-რდ-ო-ბ) მიც. ჰა-ლ-ა (ჰა-რდ-ე-ა).

¹⁸⁶ ამრიგად, კითხვითი ნაცვალსახელების ფუძეა ემ- „ვინ“ და ე- „რა“. ემ-ფუძეც აღამით იშლება ე და მ ელემენტებად (შდრ. ბოთლიური ეჲ „ვინ“ და ე-ბ „რა“). ებ „რა“ ნაცვალსახელებში ბ, ცხ:დია, კლასის ნიშანია.

ემ-ო-ს „ვინ“ ირიბ ბრუნვებში იყენებს ლ'ა-ო- ფუძეს, ე-ბ-ო კი უცვლელია (გამოიყენება ე ფუძე, კლასის ნიშანი ზ ბრუნებისას არ გაყვება). ე-ბ-ო იბრუნვის II ბრუნების II ქვეტიპით (ე. ი. ლ'აი ელემენტით), ემ-ო-ს კი, რომელიც ლ'აო ფუძეს იყენებს, როგორც ჩანს, I ბრუნების სიტყვა იყო (ლ'ა ფუძე და ო ფუძის მაწარმოებელი). საყურადღებოა, რომ ე-ბ-ო ირიბ ბრუნვებში ლ'ა-ს იღებს, მაგრამ ლ'ა-ს მომდევნოდ აქვს უ და არა ი. სხვაგვარად, საბრუნებელი ფუძის მაწარმოებელი ლ'აი (წარმოშობით ლ'ა+ფუძის მაწარმოებელი ხმოვანი ი) ¹⁸⁷ აქ წარმოდგენილია როგორც ლ'აუ, ე. ი. ფუძის მაწარმოებელ ხმოვნად ლ'ა-ს მომდევნოდ უ გამოდის ¹⁸⁸ (მოსალოდნელი ე-ლ'აი ნაცვლად ე-ლ'აუ-სი დასტურდება იშვიათად).

მრავლობითი რიცხვის ფორმებია ემა-გ-ო „ვინები“ ¹⁸⁹ და ე-რ-ო „რანი“ ¹⁹⁰. მრავლობითი რიცხვის ირიბ ბრუნვათა ფორმები ემთხვევა სათანადო ნაცვალსახელის მხოლოლობითი რიცხვის ირიბ ბრუნვათა ფორმებს.

მხ. რ

მრ. რ.

სახ.	ემ(-ო) „ვინ“	ე-ბ(-ო) „რა“	ემა (გო) „ვინები“	ე-რ(ო) „რანი“
ერგ.	ლ'აო-რ(-ო)	ე-ლ'ა-უ-რ(ო)	ლ'აო-რ(-ო)	ე-ლ'ა-უ-რ(-ო)
ნათ.	ლაო-ბ(-ო)	ელ'ა-უ-ლ'ა(-ო)	ლ'აო-ბ(-ო)	ე-ლ'ა-უ-ლ'ა(-ო)
მიც.	ლ'აო-ლა (-გ-ო)	ე-ლ'აუ-ლა(-გ-ო) და ა. შ.		და ა. შ.
აფ.	ლ'ა-ო-ბა (-გ-ო)	ე-ლ'ა-უ-ბა (-გ-ო)		

ხ უ შ ტ ა დ უ რ შ ი (ოლონდოღურისაგან განსხვავებით) „ვინ“ ნაცვალსახელის ფუძეა (სახელობითში) იმ- „რა“ ნაცვალსახელის მხ. რ. იწარმოება ლ'აი (და არა ლაუ) „ჩანართით“. მრ. რ.-ში „რა“ ნაცვალსახელი ინარჩუნებს მრავლობითის რ-ს, ხოლო ფუძეს აწარმოებს უ. მიმართვის ნაწილაკია მუდამ ა:

სახ. იმ(-ა) „ვინ“, ერგ. ლ'აო-რ(ა), ნათ. ლ'აო-ბ(ა). სახ. ე-ბ (ა) „რა“, ერგ. ე-ლ'აი-რ(ა), ნათ. ე-ლ'აი-ლ'ა(ა). მრ. რ. სახ. იმ(ა) „ვინები“

¹⁸⁷ ეს ი იქითვე მაწარმოებელია ფუძისა, როგორც ი I ბრუნების სახელებში (მაგ. სახ. ჯოჩა „წიგნი“, ირიბ ბრ. ფუძე ჯოჩ-ი).

¹⁸⁸ რაც უჩვეულოა ანდიურ ენათათვის, მაგრამ წესია ხუნძურისათვის (მაგ., ხუნძ. ებელ-ა-ლ'ა-უ-ლ „დღის“).

¹⁸⁹ ემა-გ-ო-ში გ ხმოვანთგანაყარია, მრ. რიცხვის ფუძეა ემა-, რომელიც ემ-ბა (ან ეგ-ბა) ფორმისაგანაა მიღებული. -ბა მრ. რ.-ის ნიშანია არაარსებით სახელებში (იხ. ზემოთ § 40).

¹⁹⁰ ე-რ-ო კანონზომიერ პარადიგმატულ ურთიერთობაშია ე-ბ-ო-სთან: რ ნიშნის კლასის ნიშანია მრავლობით რიცხვში (ცვლის მხ. რ.-ის ბ-ს), ხოლო ო, როგორც ვთქვით, მიმართვითი ნაწილაკია.

(როგორც მხ. რ.), ერგ. ლ'ო-რ(ა) (როგორც მხ. რ.). სახ. ე-რ(ა) „რა-ნი“, ერგ. ე-რ-უ-რ(ა), ნათ. ე-რ-უ-ლ'ა(ა). აქ კლასის რ ნიშანი დაცუ-ლია.

კვანადღურში „ვინ“ და „რა“ ნაცვალსახელის ფუძეს წინ ჰ უძღვის: ჰემ(ი) „ვინ“, ჰებ(ი) „რა“, ჰემა(ა-ი) „ვინები“, ჰერ(ი) „რანი“ (-ი მიმართებითი ნაწილაკია). „რა“ ნაცვალსახელს ირიბ ბრუნვებში ი აღმოაჩნდება. მიცემითი იწარმოება კვანადღურისათვის დამახასიათებელი -ჰა ფორმანტით:

სახ. ჰემ(ი) „ვინ“	ჰე-ბ(ი) „რა“
ერგ. ლ'ო-ო-რ(ი)	ჰე-ლ'ო-რ(-ი)
ნათ. ლ'ო-ბ(ი)	ჰე-ლ'ო-ლ'ა(ი)
მიც. ლ'ო-ჰა(-ა-ი)	ჰე-ლ'ო-ჰა(-ა-ი) > ჰელ'ა(-აი)
აფ. ლ'ო-ბა(-ა-ი)	ჰე-ლ'ო-ბა(-აი)

მრ. რ. ჰემა(-აი) „ვინები“, ჰერ(-ი) „რაები“ ირიბ ბრუნვებში იმეორებს მხ. რ.-ის „ვინ“ და „რა“ ნაცვალსახელებს (სათანადოდ).

თლისურში „ვინ“ ნაცვალსახელის ფუძეა ჰემ-, „რა“ ნაცვალსახელისა —ჰე-(< ჰებ). პირველ მათგანს ირიბ ბრუნვებში ლ'ოო ფუძე ენაცვლება, მეორეს —ჰინ-ლ'ო-ი. ყველა ფორმას ბოლოში -ლა ნაწილაკი დაერთვის:

სახ. ჰემ(ლა) „ვინ“	ჰე(ლა) „რა“
ერგ. ლ'ოო(-დ)(-ლა)	ჰინ-ლ'ოი(ლა)
ნათ. ლ'ოო-ბ(-ლა)	ჰინ-ლ'ოი-ლ'(ლა)
მიც. ლ'ოო-გა(-ლა)	ჰინ-ლ'ო-ა(ლა) < *ჰინ-ლ'ოი-ა(-ლა)

ლ'ოოვალა-ში ვ ფონეტიკური ჩანართია. მიცემითის, აგრეთვე ერგატივის ფორმათა თავისებურებების შესახებ იხ. § 46. სახელობითში ხშირია ჰელმა „ვინ“ (< ჰემ-ლა მეტათეზისით). ნათესაობითში ლა-ს წინ კლასის ნიშანი შეიძლება დაიკარგოს, თუმცა მაშინ ლ ორ ლლ-დ ისმის (ლ'ო-ო-ბ-ლა || ლ'ო-ო-ლ-ლა „ვისი“).

თლიბიშოურში „რა“ ნაცვალსახელს სახელობითში ი ხმოვანი აქვს (ჰილა „რა“).

კითხვითი ნაცვალსახელებისაგანაა ნაწარმოები „ყველა“, „არავინ“: ემი-დ-ლა „არავინ“, ები-და-ლა „არაფერი“ (იხმარება ზმნის უარყოფით ფორმასთან). ემ-ჭაგი-ლა-და „ყველა“ (აღამ.), ებ-ჭაგი-ლა-და „ყველა“ (ნიეთ.)¹⁰¹.

¹⁰¹ ვ -გი ხუნძურია (მღრ. ხუნძ. დუნ-მა-გი „მე მაინც, თუნდაც მე“ შიბ-მა-გი „ნეტავ რა, მაინც რა“).

კითხვითი სიტყვებია ეშთუბ „როგორი“¹⁰², ეშთობ, „რამდენი რა-ზომი“.

§ 69. უკუქცევითი ნაცვალსახელებია: ე-ვ (I კლ.)¹⁰³, ე-ა (II კლ.), ე-ბ (III კლ.) „თვითონ“, მრ. რ. ე-ბა (აღამ.), ე-რ (ნივთ.), ჩვეულებ-რივად. უკუქცევით ნაცვალსახელს დაერთვის ნაწილაკი -და.

ბრუნებისას ფუძე იცვლება: მარტივი ფუძეა ინ-, რომელსაც და-ერთვის I კლასში შაუ, II და III კლასებში—ლ'აი (ე. ი. საქმე გვაქვს II ბრუნებასთან). მრ. რ.-ში ინ- ფუძეს დაერთვის დ და ფუძის მწარ-მოებელი უ. ადამიანისა და ნივთის კლასების მრ. რ.-ის ირიბი ბრუნვე-ბი საზიაროა.

მხოლოდობითი რიცხვი

სახ.	ე-ვ(-და) (I კლ.) „თვითონ“	ე-ა(-და) (II კლ.), ე-ბ(-და) (III კლ.)
ერგ.	ინ-შაუ-რ (-და)	ინ-ლ'აი-რ (-და)
ნათ.	ინ-შაუ-ბ (-და)	ინ-ლ'აი-ლ'ა(-და)
მიც.	ინ-შაუ-ლა (-და)	ინ-ლ'აი-ლა(-და)
აფ.	ინ-შაუ-ბა (-და)	ინ-ლ'აი-ბა(-და)

მრავლობითი რიცხვი

სახ.	ე-ბა(-და) (აღამ.) ე-რ(-და) (ნივთ.)
ერგ.	ინ-დ-უ-რ (-და)
ნათ.	ინ-დ-უ-ბ (-და)
მიც.	ინ-დ-უ-ლა(-და)
აფ.	ინ-დ-უ-ბა(-და) ¹⁰⁴

¹⁰² კვანად. ჰეშთუ-ე, ჰეშთუ-მ, ჰეშთუ-ბ; ჰეშთუ-ბა, ჰეშთუ-რ.

¹⁰³ ზოგჯერ ისმის ოდნავი ნაზალიზაცია: ეშ-ე.

¹⁰⁴ კ ვ ა ნ ა დ უ რ შ ი მიც, ბრ. თავისებურია (იხ. § 46): ინ-შაუ (თლონდ. ინ-შაულა), ინ-ლ'აი (თლონდ. ინ-ლ'აილა), ინ-დუ (თლონდ. ინ-დულა). მრ. რ.-ის ნივთის კლასში გვაქვს პარალელური ფორმები: სახ. ე-რ (-და) „თვითონ“, ერგ. ირ-ი-რ (და) || ინდ-ირ (და), ნათ. ირ-ი-ლ'ა (და) || ინდ-ი-ბ(და), მიც. ირ-ი-ლა(და) || ინდ-ი-ლა(და), აფ. ირ-ი-ბა(და) || ინდ-ი-ბა(და).

თ ლ ი ს უ რ შ ი ც სხვაობა დღი არაა. თანაბმად ამ კლოკავი-ათვის დამახა-სიათებელი თავისებურებისა ერატივის დ მოკვეცილა. მიცემითს ა აწარმოებს; ხოლო ნათ. კლასნიშნინია;

სახ.	ეუ-და, ევ-ი-და (I კლ.) ეა-ი-და (II კლ.), ებ-ი-და (III კლ.)	ება-და (აღამ.) ერ-და (ნივთ.)
ერგ.	ინშაუ-და	ინლ'აი-და ინდ-უ-და
ნათ.	ინშა-უ-ბ-და	ინლ'აი-ბ-და ინდ-ო-ბ
მიც.	ინშაუ-ნ-და	ინლ'აი-ნ-და ინდუ-ა-და

თლიბიშოური თლისურს მიყვება (ოლონდ მრ. სახ. იქნება ებე-და, ერე-და).

§ 70. დანარჩენი ნაცვალსახელები: ემჭაგილა, ებჭაგილა „ყვე-
ლა“¹⁸⁵, ნაწარმოებია კითხვითი ნაცვალსახელისაგან ემ „ვინ“, ე-ბ „რა“,
რომელთაც ერთვის ხუნძქური ნაწილაკი ჭა-გი და ბაგვალური ნაწილაკი
-ლა (იმავე ხუნძქური გი ნაწილაკის ფარდი).

ზმნა

§ 71. ზოგადი. ორგანული წარმოების ზმნური ფორმებით ბაგვა-
ლური არ არის მდიდარი. თუ ნაწარმოებ და აღწერით ფორმებსაც მი-
ვიღებთ მხედველობაში, წარმოგვიდგება ზმნურ ფორმათა საკმაოდ რთუ-
ლი სისტემა, რომლის ყოველი წევრი გამჭვირვალე აგებულებისაა.

ზმნა იცვლება კლასისა, რიცხვისა და დრო-კილოთა მიხედვით. პი-
რის კატეგორია უცხოა. ყველა ზმნური აფიქსი სუფიქსს წარმოადგენს.
გამონაკლისს კლასის ნიშანი ქმნის, რომელიც პრეფიქსის სახით გვევლი-
ნება (მხოლოდ ნაწარმოებ ფორმებში გვაქვს სუფიქსური კლას-ნიშნები).

§ 72. გრამატიკული კლასი. ზმნათა მნიშვნელოვანი ნაწილი კლას-
ნიშნიანია (კლასის ნიშანი პრეფიქსია, გარდა რამდენიმე შემთხვევისა,
სადაც კლასის ნიშანი ინფიქსს წარმოადგენს). მაგ. კლასნიშნიანი ზმნე-
ბია: ბ-ალილა „ძახილი“, ბ-ასინა „თხრობა“, ბ-აყაშილა „დამალვა“,
ბ-აწილა „მიღწევა“, ბ-ეთილა „დატოვება“, ბ-ელჰილა „წაყვანა“, ბ-ე-
თილა „შეწვა“, ბ-ეწილა „აესება“, ბ-ილჰინა „ხარშვა“, ბ-იშილა „და-
კერა“, ბ-იჰილა „კედომა“, ბ-უჟულა „ყოფნა“, ბ-ულჰუნა „გაგება“, ბ-
ულილა „გაგზავნა“, ა-ბ-ათითელა „რხევა“ და სხვ. მრ. უკლასნიშნოა:
აჰილა „ფქვა“, ეშილა „დაკეტვა“, იჰილა „კეთება“, ყენა „ჭამა“, ჯა-
რილა „ტირილი“, ჯენლა „წერა“, ჰერილა „შეშინება“, ჰიტილა
„თქმა“ და სხვა.

ზმნის კლასის ნიშანი ასახავს გრამატიკულ კლასს ზმნასთან და-
კავშირებული იმ არსებითი სახელისა, რომელიც სახელობით ბრუნვაშია
დასმული. ამრიგად, ზმნაში აისახება ქვემდებარის კლასი—როცა ზმნა
გარდაუვალია, ან პირდაპირი დამატების კლასი—როცა ზმნა გარდა-
მაგალია¹⁸⁶.

გ ა რ დ ა უ ვ ა ლ ი ზ მ ნ ა (აისახება კლასი ქვემდებარისა, რომელიც
სახელობით ბრუნვაშია):

I კლ. ეჰუნ	ვ-იჰა	„მჭედელი მოკვდა“
II კლ. მაშ	ჟ-იჰა	„ქალი მოკვდა“
III კლ. ზინ	ბ-იჰა	„ძროხა მოკვდა“

¹⁸⁵ კენადური ქემჭაგილა. ქემჭაგილა.

¹⁸⁶ ზმნები, რომელთაც რეალური ქვემდებარე არა-სახელობითში აქვთ (ერგა-
ტუში, მიცემითში, აფექტივი...), ცხადია, ამ ქვემდებარის კლასს ბრ ასახვენ.

მრ. ადამ. ეპომი (მაშობადი) ბ-იქირ „მქედლები (ქალები) მოკედნენ“
მრ. ნივთ. ზინა რ-იქა „ძროხები მოკედნენ“.

გარდაამავალი ზმნა (აისახება კლასი პირდაპირი დამატებისა, რომელიც სახელობით ბრუნვამია)¹⁶⁷:

I კლ. ბაწურ ვ-იხ-ი ეჰუნ	„მგელმა დაიქირა მქედელი“
II კლ. ბაწურ ჟ-იხ-ი მაშ	„მგელმა დაიქირა ქალი“
III კლ. ბაწურ ბ-იხ-ი ზინ	„მგელმა დაიქირა ძროხა“

მრ. ადამ. ბაწურ ბ-იხ-ი ეპომი (მაშობადი) „მგელმა დაიქირა მქედ-
ლები (ქალები)“

მრ. ნივთ. ბაწურ რ-იხ-ი ზინა „მგელმა დაიქირა ძროხები“

ქვემდებარის კლასისა და რიცხვის ცვლა გარდამავალ ზმნასთან კლასზე გავლენას ვერ ახდენს (ბაწირბარ ვ-იხ-ი ეჰუნ „მგლებმა დაიქირ-
არეს მქედელი“, მაშლ'იხ-ი ვ-იხ-ი ეჰუნ „ქალმა დაიქირა მქედელი“, მაშ-
ბადალურ ვ-იხ-ი ეჰუნ „ქალებმა დაიქირეს მქედელი“)¹⁶⁸.

კლასის ის ნიშანი, რომელსაც ზემოთ შევეხეთ, კლასნიშნიან ზმნას ყველა ფორმაში აქვს (განურჩევლად დროისა, კილოსი და სხვ.), მაგრამ ზმნას შეიძლება აღმოაჩნდეს კლასის ნიშანი გარკვეულ ნაკვეთთა წარ-
მოებისას (მაგ. ნამყოს აბსოლუტივში, მიმღობაში), რამდენადაც ამ ნაკვეთთა მაწარმოებელი მორფემა კლასნიშნიანია. ასეთ შემთხვევაში კლასნიშნიან ზმნას ორი კლასის ნიშანი ექნება: ერთი პრეფიქსული (იმთავითვე არსებული, ზმნის ფუძეს მიკედლებული), ერთი სუფიქსუ-
რი (სათანადო ნაკეთის მაწარმოებელი), მაგ. ვ-იქა-ვ-ო „მოკედა რა“. უკლასნიშნო ზმნას ასეთ შემთხვევაში მხოლოდ სუფიქსური კლასის ნიშანი (სათანადო ნაკეთის მაწარმოებელი) ექნება, მაგ. პიტვი-ვ-ო „თქვა რა“ (ასეთი კლასის ნიშნები განხილულია სათანადო ნაკვეთების წარმოებასთან დაკავშირებით).

§ 78. ზმნის ფუძეთა კლასიფიკაცია და უღვლილების ტიპები¹⁶⁹.
ზმნის დრო-კილოთა და წარმოქმნილ ფორმათა წარმოება საკმაოდ ერთ-
გვაროვანია, მაგრამ ურის რიგი ფაქტორი, რაც იწვევს ერთი და იმავე კატეგორიის წარმოებას სხვადასხვა ზმნასთან განსხვავებული სუფიქსე-

¹⁶⁷ „პირდაპირი დამატება“, „ქვემდებარე“, „გარდამავალი ზმნა“ აქ პირობი-
თ. და ნახმარი, რამდენადაც სინტაქსურ კონსტრუქციასთან დაკავშირებით ქვემდებარე-
დამატების საკითხი ბავალურში (და მონათესავე ენებში) თავისებურად დგას.

¹⁶⁸ მრავლობით რიცხვში კლასის შესახებ იხ. ჭეშოთ.

¹⁶⁹ ანდიურ ენათა ზმნური ფუძეების კლასიფიკაციის შესახებ იხ. ჩუენი Сравни-
тельные анализ глагольных основ в аварском и андийских языках. Махачкала,
19 Է9. „ბოთლიხური ენა“, თბილისი, 1962.

ბით. პირველ რიგში გასათვალისწინებელია ფონეტიკური ხასიათის ცვლილებები, რაც ხდება ზმნის ფუძეზე სუფიქსების დართვისას. ზმნის ფუძის ფონეტიკური რაგვარობა განსაზღვრავს სუფიქსის სახეს. ამრიგად, აუცილებელია გავითვალისწინოთ ზმნის ფუძეთა ფონეტიკური კლასიფიკაცია.

არის სხვა ფაქტორებიც. ზმნები, თუ ინიფინიტივის დაბოლოების მიხედვით ვიმსჯელებთ, ქმნიან ორ რიგს: ლ რიგს და ნ რიგს. სხვაობა ამ ორ რიგს შორის აისახება დრო-კილოთა და ნაწარმოებ ფორმათა სუფიქსების უმეტესობაში, ამასთან ნ რიგის ზმნებისათვის სპეციფიკურია ნ-ს (ან ნახალტრობის ელემენტის) მონაწილეობა სუფიქსში.

არაფონეტიკური ხასიათისაა რამდენიმე ფაქტორი, რაც სუფიქსთა სხვაობას იწვევს. აქ გასათვალისწინებელია ზმნის გარდამავლობა და გარდაუვლობა, რაც აისახება ბრძანებითის ფორმაში (სხვადასხვა სუფიქსის გამოყენებით). ასევე გასათვალისწინებელია, რომ ნამყოს წარმოებაში გამოიყოფა ზმნათა ორი ჯგუფი, რასაც პირობით ვეძახით „ი ჯგუფს“ და „ა ჯგუფს“ — ნამყოს ძირითადი ნიშნების მიხედვით.

1. ზმნის ფუძის დაბოლოების მიხედვით გამოიყოფა შემდეგი ჯგუფები:

1. თ ა ნ ხ მ ო ვ ა ნ ფ უ ძ ი ა ნ ი ზ მ ნ ე ბ ი. ზმნის ფუძე დაბოლოებულია ნებისმიერ თანხმოვანზე (გარდა კომპლექსისა თანხმ. + ვ და ნ-სი, ნაწილობრივ რ-სი. იხ. ქვ.). მაგ., ჰიტა- „თქმა“, ბეშა- „ქსოვა“, ვიქ- „კვლევა“, ბილ- „დგომა“, იპ- „კეთება“, ბაწა- „შეკითხვა“. ეს ჯგუფი ყველაზე მრავალრიცხოვანია. ზმნური სუფიქსები ფუძეს დაერთვის ფონეტიკური ცვლილებების გარეშე (მაგ., ინფინ. ჰიტა-ილა „თქმა“, ნამყ. ჰიტა-ი „თქვა“).

2. ლ ა ბ ი ა ლ უ რ ფ უ ძ ი ა ნ ი ზ მ ნ ე ბ ი. ასე აღენიშნავეთ ზმნურ ფუძეს, რომელიც ბოლოვდება კომპლექსით თანხ. + ვ., მაგ. ბუყვ- „ჭრა“, ექვ- „ჭამა“, ბუტვ- „დაკვლა“. სუფიქსური ი ხმოვნის (ან ი-თ დაწყებული სუფიქსის) დართვისას ფუძისეული ვ და მომდევნო ი ერთმანეთს ერწყმის, შედეგად ვიღებთ უ ხმოვანს (მაგ. ინფინ. ბუყულა „ჭრა“ < ბუყვ-ილა, ნამყ. ბუყუ „გაჭრა“ < ბუყვ-ი, შდრ. ბუყვ-აი „გაჭერა!“).

3. ხ მ ო ვ ა ნ ფ უ ძ ი ა ნ ი ზ მ ნ ე ბ ი. ხმოვანფუძიანი ზმნები შედარებით მცირერიცხოვანია: ბ-ი- „ცოდნა, ცნობა“ (ზ კლასის ნიშანია), ბ-ა- „მოსვლა“ (ზ კლასის ნიშანია), ჰა- „ნახვა“²⁰⁰. ამგვარ ფუძეზე ხმოვანი

²⁰⁰ ამგვარ ზმნათა უმეტესობა მეორეულია: ისტორიულად დაკარგულია ფუძის ბოლო თანხმოვანი. მაგ. ბი „ცოდნა“ < *ბიყ-ი-ჰა-„ნახვა“ < *ჰაყ-ი (ისტორიული ყ- ბა- გველურში იძლევა ე. შ-ს იხ. ფონეტიკური ნაწილი). თლისურში ხმოვანფუძიანი ზმნები თითქმის არც გვხვდება.

(ან ხმოვნით დაწყებული) აფიქსის დართვა იწვევს რიგ ფონეტიკურ ცვლილებებს. მაგ. ინფინ. *ბი-ილა „ცოდნა“ > ბნლა, *ჰა-ინა „ნახვა“ > პნა (ეს ზმნა ნ-ს რივისაა). ნამყ. ბი-ჲ-ა „იკლდა“ (ა ფონეტიკური ჩანართია, ხმოვანთგასაყარი), პნ < *ჰა-აჲ „ნახა“.

4. მე რ ყ ე ე ი რ, ნ თ ა ნ ხ მ ო ვ ნ ე ბ ი თ და ბ ო ლ ო ე ბ ო ლ ი ზ მ ნ ე ბ ი. ზმნათა ერთი რიგი ზოგ ფორმაში ხმოვანფუძიანია, ზოგში— თანხმოვანფუძიანია, ესაა რ და ნ თანხმოვნებით დაბოლოებული ზმნური ფუძეები, რომლებიც ზოგ ფორმაში ხმოვნის მომდევნო რ, ნ-ს კარგავენ. მაგ. რ და ნ იკარგება ინფინიტივში, რ (მაგრამ არა ნ) იკარგება ნამყოში. აწმყოში, ბრძანებითში რ, ნ დაცულია. იქ, სადაც თანხმოვანი დაკარგულია, ფუძე ხმოვანზე დამთავრებული გამოდის, რაც გზას უხსნის ფონეტიკურ პროცესებს (უპირატესად შერწყმას მომდევნო სუფიქსისეულ ხმოვანთან). მაგ. ჰვარ-/ჰვა- „წერა“, ინფინ. ჰვა-ილა > გნვლა, ნამყ. ჰვა-ი > გნვ „დაწერა“, შდრ. ბრძან. ჰვარ-ა! „დაწერე!“ ასევე: წვარ-/წვა- „სმა“, „დალევა“, ინფინ. წვა-ილა > წვალა, ნამყ. წვა-ი > წვ „დალია“, ბრძან. წვარ-ა! „დალიე!“ შდრ. ნ თანხმოვნით დაბოლოებული ფუძე: ყან-/ყა- „ჭამა“ (გარდამავალი ზმნა): ინფინ ყა-ინა > ყნა, ნამყ. ყან-ი „შეჭამა“. ბრძან. ყან-ა! „ჭამე!“ ასევე: ტან-/ტი- „დასხმა“ (წყლისა და მისთ.): ინფინ. ტი-ინა > ტნა, ნამყ. ტან-ი „დაასხა“, ბრძან. ტინ-ი! „დაასხა!“

მიზეზი ზმნის ფუძისეული რ/ნ-ს რყევისა ფონეტიკური პოზიციისა: ის ზმნური ფუძეები, რომლებიც ისტორიულად რ-ზე ბოლოვდებიან, პოზიციაში -არი- (-vრი) კარგავენ რ-ს და ამის შედეგად აღგილი აქვს ხმოვანთა შერწყმას. მაგ. „წერა“ ზმნის ფუძეა ჰვარ-, რომელიც თლონდოლურში ინფინიტივში მოგვეცემდა ჰვარ-ილა-ს, მაგრამ რ ჩავარდა და ჰვარ-ილა > გვა-ილა > გნვ-ლა. შდრ. ნამყო გნვ (< ჰვარ-ი). სხვა პოზიციაში ჰვარ- დაცულია (გვარახ ირა „წერს“), კილოკავებში კი შეიცვალა თანახმად წვისისა (ნამყო: ხუშტ. გვაჲ < გვა-ი < გვარ-ი; კვან. გვჲ < გვა-ი < გვარ-ი. იხ. ფონეტიკური ნაწილი, § 12). ამავე ტიპის ფუძეებია ყარ- „მზადება“, ტარ- „რბენა“, ტარ- „წველა“. მეორეული რ (მაგ. დსაგან მიღებული, იხ. § 23) ამ პროცესს არ ემორჩილება: ჰარ-ილა „ტირილი“, ჰარ-ი „იტირა“ (ფუძე ჰარ- < *ჰად-, შდრ. ბოთლიხ. ჰად-, თლის.-თლაბ. ჰად-). თლისურ-თლიბიშოურში ფუძისეული რ/ნ არ იკარგება.

ნ-ზე დაბოლოებული ფუძეები დისიმილაციურად კარგავენ ნ-ს (მომდევნო ნ-ს გაელენით ინფინიტივში), რაც გზას უხსნის ხმოვანთა შერწყმას: „ყან-ინა „ჭამა“ (ინფინიტივი) > *ყა-ინა > ყნა (თლონდ.), ყანა (ხუშტ.), ყნა (კვან.). ნამყო კი ყველგან ერთნაირია: ყან-ი. ასევე:

*გან-ინა „წევა“ (<*გან-ილა) >გან-ინა >გნა (თლონდ.), განა (ხუშტ.), გნა (კვან.), შდრ. ნამყო გან-ი.

II. გამოიყოფა ზმნათა ორი რიგი, რომელსაც პირობით (ინფინიტივის დაბოლოების მიხედვით) ვეძახით „ლ რიგს“ და „ნ რიგს“²⁰¹. ლ რიგისათვის დამახასიათებელია ინფინიტივის -ი-ლა დაბოლოება, ხოლო ნ რიგისათვის—ი-ნა. ზმნათა დიდი უმეტესობა ლ რიგისაა. მაგ. (ლ რიგი): იპ-ილა „კეთება“, პიტ-ილა „თქმა“, ბეშ-ილა „ქსოვა“, ბიკ-ილა „კვდომა“, ჰველა „წერა“, ბუყულა „ქრა“, (ნ რიგი): ბას-ინა „თხრობა“, ბაწ-ინა „შეკითხვა“, ექუნა „ჭამა“.

ღრო-კლოთა წარმოებისას ლ რიგს ნ რიგი უპირისპირდება იმით, რომ ეს უკანასკნელი ნ-ს (ან ნაზალზებული ხმოვნის) შემცველ სუფიქსებს დაირთავს:

ლ რიგი	ნ რიგი
ინფინ. იპ-ილა „კეთება“	ბას-ინა „თხრობა“
ნამყ. იპ-ი	ბას-აჲ
ბრძან. იპ-ა!	ბას-აჲ!
მსდ. იპ-ი-რ	ბას-ან

III. გარდამავლობა-გარდაუვალობა ზმნისა მორფოლოგიურად ასახულია ბრძანებითის წარმოებაში (სინტაქსურად მას წინადადების კონსტრუქცია ასახავს—გარდამავალ ზმნასთან ერგატიული კონსტრუქცია გვაქვს, გარდაუვალთან—ნომინატიური. არსებითად სინტაქსური ხერხია კლასის ნიშნების აღნიშვნაც ზმნაში: გარდამავალ ზმნაში აღნიშნულია რეალური ობიექტის, ხოლო გარდაუვალ ზმნაში რეალური სუბიექტის კლასი). გარდამავალ ზმნათა ბრძანებითში გამოყენებულა სუფიქსი ა (ნ რიგის ზმნებში აჲ), გარდაუვალ ზმნებში—ა-ბე (ნ რიგის ზმნებში ა-მე < აჲ-ბე). მაგ. (გარდამავალი ზმნები): იპ-ა! „გააკეთე!“ ჰარ-ა! „თხოვე!“ წაარ-ა „დალიე!“ პიტ-ა! „თქვი!“ ბაწ-აჲ! „ჰკითხე!“ ბას-აჲ! „უამბე!“ (გარდაუვალი ზმნები): ენ-ბე! „მოდი!“ ვიკ-აბე! „მოკვდი!“ სქე-ამე! „ჭამე!“²⁰²

²⁰¹ ლ და ნ რიგების დაპირისპირება საერთო მოვლენაა ხუნძურ-ანდიურ ენებში. ისტორიულად ლ რიგი დ რიგს წარმოადგენს.

²⁰² „ჭამა“ გარდამავალი შინაარსით ყან- ფუძით ვადმოიცემა. გარდაუვალი შინაარსით კი ექვ- ფუძით. „წაღება“, „მოსვლა“ გარდამავალი შინაარსითაც შეიძლება იქნეს ნახმარი. მაშინ ქვემდებარე ერგატივში დაისმის, კლასის ნიშანი ობიექტს აღნიშნავს, ხოლო მნიშვნელობა ზმნებისა იქნება „წაღება, მოტანა“ (სათანადოდ).

IV. ნამყო ღროის წარმოებაში ზმნები ორ ჯგუფს ქმნის, ერთა მათგანის დაბოლოებაა ი (და მისა ვარაანტები ე. უ, იე), მეორისა—ა (ნ რიგის ზმნებში--აფ)²⁰⁰. ზმნათა უმრავლესობა ი ჯგუფს განეკუთვნება²⁰¹. მაგ. (ი ჯგუფი): იპ-ი „გააკეთა“, პიტე-ი „თქვა“, ვილ-ი „გაჩერდა“, ბუყუ (< ბუყვი) „გაქრა“, ჰეჰ (< ჰევა-ი) „დაწერა“, ბაწე-ი „ჰკითხა“ (ა ჯგუფი): ვიქ-ა „მოკვდა“, ბას-აფ „უამბო“, ექე-აფ „შექადა“.

ზემოთ განხილული ოთხი ძირითადი ჰირობა, რამაც ზმნური სუფიქსის სახე შეიძლება განსაზღვროს, ამა თუ იმ ფუძესთან სხვადასხვაგვარი კომბინაციით გვხვდება: ლ (ან ნ) რიგის ზმნა შეიძლება იყოს თანხმოვანფუძიანიცა და ხმოვანფუძიანიც, გარდამავალიცა და გარდაუვალაც, ი ჯგუფისაც და ა ჯგუფისაც. მაგ. იპ-ილა „კეთება“ ლ რიგისაა, თანხმოვანფუძიანი, გარდამავალი, ი ჯგუფისა. ბას-ინა „თხრობა“ ნ რიგისაა, თანხმოვანფუძიანი, გარდამავალი, ა ჯგუფისა. ბუყულა „ქრა“ ლ რიგისაა, ლაბიალურფუძიანი, გარდამავალი, ი ჯგუფისა და ა. შ. ზმნათა ამგვარი დახასიათება ტაბულის სახით შეიძლება წარმოვიდგინოთ (სანამუშოდ მოგვყავს რამდენიმე ზმნა, ერთმანეთისაგან რაიმე ნიშნით განსხვავებული. პლუს-ით აღნიშნულა ის ნიშანი, რაც ამ ზმნას ახასიათებს).

	ფუძის ფონეტ. სახე				რიგი		ჯგ. უ		გარდამავ.	
	თანხმ.	ხმოვ	ლაბ.	ნ/რ	ლ	ნ	ი	ა	გარდამ.	გარდამ.
იპილა „კეთება“	+				+		+		+	
ბუყულა „ქრა“			+		+		+		-	
ბიქილა „კვდომა“	+				+			+		+
ბასინა „თხრობა“	+					+		+		+
ბაწეინა „ჰკითხვა“	+					+	+			+
ჰენა „ნახვა“		+				+		+		+
ჰეჰლა „წერა“				+	+			+		+

²⁰⁰ განსხვავება ამ ორ ჯგუფს შორის შეიძლება აღმოჩნდეს არა მხოლოდ ნამყოს წარმოებაში. ზმნათა ეს ორი ჯგუფი გამოიყოფა სხვა ანალიურ ენაშიც (იხ. ჩვენი „ბოთლიხური ენა“, გვ. 108).

²⁰¹ ამჟამად ძველა მიეუთითოთ, თუ რა ფორმალური ან შინაარსეული საფუძველი აქვს ამგვარ დაყოფას. შეინიშნება, რომ ა (აფ) დაბოლოება უპირატესად გარ-

§ 74. ზმნის ფუძეთა წარმოების შესახებ. ზმნის ფუძეთა წარმოება არაა მრავალფეროვანი. ყველაზე გავრცელებულია გარდაუვალი შინაარსის ნასახელარ ზმნათა წარმოება ლპ, ჰ სუფიქსით²⁰⁵: ლპ უპირატესად თანხმონის მომდევნოდ გვაქვს (თუმცა, როგორც წესი, ეს თანხმონი სუფიქსშია გაუჩინარებული), ხოლო ჰ—უპირატესად ხმონის მომდევნოდ: ჰაწა-ჰ-ი „გათეთრდა“ (შდრ. ჰაწა-ბ „თეთრი“), ზალ-ლპ-ი „გაცივდა“ (შდრ. ზარ „ყინული“, ზალპი < ზარ-ლპ-ი), ბეჩე-ლპ-ი „გამდიდრდა“ (შდრ. ბეჩე-ბ „მდიდარი“, ბეჩელპი < ბეჩე-ლპ-ი), ზაჰამა-ლპ-ი „გაძნელდა“ (< ზაჰამათ-ლპ-ი), წოდო-ლპ-ი „დატკვიანდა“ (< წოდო-ლპ-ი).

ამგვარად ნაწარმოები ზმნები იუღელან როგორც ჩვეულებრივი გარდაუვალი ზმნები („ლ რივისა, ი ჯგუფისა“). ამ ზმნებისაგან ნაწარმოებ მასდარს აბსტრაქტული სახელის გაგება აქვს; ჰო-ლპ-ირ „სიკეთე“, ბეჩე-ლპ-ირ „სიმდიდრე“, წოდო-ლპ-ირ „სიბრძნე“, ჰაწა-ჰ-ირ „სითეთრე“. (იხ. მასდარის წარმოება)²⁰⁶.

საკმაოდ გავრცელებულია ზმნის ფუძის რედუბლიკაცია, რაც გადმოსცემს მოქმედების შესრულების მრავალჯერობას (ეს ზოგჯერ გაიზრება როგორც სიმრავლე სამოქმედო ობიექტისა—გარდამავალ ზმნებთან, ან ქვემდებარისა—გარდაუვალ ზმნებთან).

ფუძის გაორკეცების დროს კლასის ნიშანი (მომდევნო ხმონერთურთ) არ მეორდება, ნ-ზე დამთავრებულ ზმნებს პირველ ნაწილში ნ ჩამოსცილდება: ჰვა-ჰვან. „გადაბმა“ (მაგ. რამდენიმე თოკისა), კარ-კარ-„ჩამოკიდება“, ხაბ-ხარ-„დაგლეჯა“.

ნასესხები ზმნური ფუძეები დართავენ ირ ელემენტს, რომელსაც მოსდევს დრო-კილოთა აფიქსები. მაგ. ქანტ-ირ- „მიხვედრა“ (ხუნძ.

დაუვალ ზმნებში გვხვდება. ნ რივის ზმნები იშვიათ გამონაკლისს გარდა ა ჯგუფში შედის. საკუთრადღეობა, რომ კახუბატური ზმნები (განურჩევლად იმისა, თუ რა რიგისა და რა ჯგუფის ზმნისაგანაა კახუბატური ნაწარმოები) მდამ ი ჯგუფს განეკუთვნება. იქნებ შორეულ წარ-ულში ი გარდამავალ ზმნათა ნამყოფი ნიშანი ყოფილიყო, ა კი გარდაუვლებისა. საკითხი შესაწავლია.

²⁰⁵ ეს ლპ, ჰ ხენძერ-ანდურ ენებში კარგად ცნობილი ლ სუფიქსია ბავალურში ფონეტიკურად ცვლილი.

²⁰⁶ ხუბატდურში ეს აფიქსი წარმოდგენილია როგორც ლპ, კვანადურში -ლ (ხან-ლი „ხანად იქცა“, ბიტ-ლი „გასწორდა“. ჩი-ლიეო „კაცად იქცა რა“, ზა-ლი „გაიყინა, გაცივდა“). თლისურ-თლიზიზორში დაცულია ლ (ზა-ლი-იდა „იყინება“, მიყი ბიტლი-ი! „გზა (წორი გექნეს!“). ეს სუფიქსი ნამყოფი აბსოლუტივის დაბოლოებით შეიძლება დართონ უკვე გაფორმებულ სახელს (მნიშვნელობით „გამო, მეოხებით. შემწეობით“): ხუბტ. ალლაჰამუღლა-ლპ-ი-ბ-ო „ღვთის შემწეობით, გამო“, კვან. ოლ-შალი-ბ-ო „იმის მეოხებით, გამო“.

ქანტ-), ურდ-ირ- „დაფიქრება“ (ხუნძ. ურდ-), ხ-იხ-ირ- „დაცვა, მოვლა“ (ხუნძ. ხ-იხ-), ბეპ-ირ- „შეძლება“ (ხუნძ. ბეპ-) და სხვ. მრ.²⁰⁷

§ 75. რიცხვი. მრავლობითი რიცხვის გადმოცემა ზმნაში როგორც გადმოცემის (აღნიშვნის) ზოგადი პრინციპების, ისე მეტწილად გადმოცემის საშუალებითაც გრამატიკული კლასის კატეგორიას უკავშირდება²⁰⁸.

მრავლობითი რიცხვის აღნიშვნა შეუძლიათ იმ ზმნებს, რომელთაც გრამატიკული კლასის ცვლადი ნიშანი აქვთ. ამრიგად, ზმნათა მნიშვნელოვანი ნაწილი (უკლასნიშნო ზმნები) მხოლოდობითა და მრავლობით რიცხვს არ განარჩევს²⁰⁹.

მრავლობითი რიცხვის გადმოსაცემად გამოყენებულია სამი საშუალება:

1. გრამატიკული კლასის ნიშნის (პრეფიქსის) ცვლა.
2. გრამატიკული კლასის ნიშნის მომდევნო ხმოვნის ცვლა.
3. სპეციალური სუფიქსი.

§ 76. რიცხვის აღნიშვნა გრამატიკული კლასის ნიშნებით. ამგვარი აღნიშვნა, ცხადია, მხოლოდ ისეთ ზმნებს შეუძლიათ, რომელთაც კლასის ცვლადი ნიშანი აქვთ (ე. ი. ზმნათა საერთო რაოდენობის დაახლოებით ნახევარს). რიცხვი გადმოიცემა კლასის ნიშნით, აღნიშვნის პრინციპიც კლასურია: აღნიშვნება სიმრავლე ზმნასთან დაკავშირებული იმ სახელისა, რომლის გრამატიკული კლასიცაა ზმნაში წარმოდგენილი (გარდამავალი ზმნის RO, გარდაუვალის RS, ორსავე შემთხვევაში საქმე გვაქვს სახელობით ბრუნვაში დასმულ სახელთან).

²⁰⁷ ხეშტადერში. თლისურში. თლიბიშოურში -ილ გვაქვს (რაც უფრო ძველი სახეა). ურდ-ილ- „დაფიქრება“, წაალ-ილ- „წაითხვა“, ქეატ-ილ- „დაგვიანება“. ბეპ-ილ- „შეძლება“. ანალოგიური მოყენა გავრცელებულია სხვა ანდიურ ენებშიც. -ილ ე. წ. ზმნის ფუძის ნიშანია, რომელიც სონორ (და ზ) თანამოვანთა მომდევნოდ უხმოვნოდ გამოდის (ღ).

²⁰⁸ დაწვრილებით იხ. ჩუენი „რიცხვის კატეგორიისათვის ანდიურ ენათა ზმნაში“, ენათმეცნ. ინტ. XVIII სამეცნ. სესიის თეზისები. თბილისი, 1959.

²⁰⁹ ბაგვალურში (და ხუნძურ-ანდიურ ენებში საერთოდ) რიცხვის კატეგორია არაა ენივერსალური. ის კლასის ნიშნებითაა შეპირობებული: რიცხვის კატეგორია ზმნაში წარმოდგენს კლასის ნიშნის ერთ-ერთ ფუნქციას. ისტორიულად ზმნას რიცხვი საერთოდ არ უნდა ჰქონოდა, მისი გადმოცემა მოგვიანებით დაეკისრა კლასის ნიშანს, რომელსაც თავისი საკუთარი ფუნქცია ჰქონდა.

ანდიურ ენებში რიცხვის კატეგორია არაა აბსტრაქტული (ზოგადი)—ეს კატეგორია კლასურია: რიცხვი დიფერენცირებულია კლასის მიხედვით (აღამიანის კლასის მრ. რ. და არა საერთოდ მრ. რ.). ეს კონკრეტულ-კლასური რიცხვი ანდიურ ენათა სპეციფიკაა (განსხვავებული ხუნძურისაგან, რომელსაც გამოუმუშავდა აბსტრაქტული რიცხვის ნიშანი რ, საერთო ყველა კლასისათვის).

რიცხვის აღნიშვნის ეს წესი ზმნის ყველა ფორმას აქვს (დრო, კილო, მასდარი, ინფინიტივი, მიმღეობა), რამდენადაც კლასნიშნიან ზმნას კლასის ნიშანი არსად სცილდება.

ამგვარი აღნიშვნის ფორმალურ საფუძველს წარმოადგენს სხვადასხვა კლასის ნიშნის გამოყენება მხოლოობითსა და მრავლობითში.

მხოლოობითი რიცხვის სამ კლასს მრავლობითში უპირისპირდება ორი კლასი: ადამიანის კლასი (რომელიც აერთიანებს მხ. რ.-ის I და II კლასებს) და ნივთის კლასი (მხ. რ.-ის III კლასი). მრ. რ.-ში კლასის ნიშნებია ბ (ადამ. კლ.) და რ (ნივთ. კლ.). სქემატურად:

მხ. რ.	მრ. რ.
I კლ. ვ } II კლ. ა }	ადამ. კლ. ბ
III კლ. ბ	ნივთ. კლ. რ

გ ა რ დ ა უ ვ ა ლ ი ზ მ ნ ა (აღნიშვნება RS-ის კლასი და სიმრავლე):

ვ-შა	ვ-იქა	„ვაეი მოკვდა“
ა-შ	ა-იქა	„ქალიშვილი მოკვდა“
ჰეკოჩა	ბ-იქა	„თაგვი მოკვდა“

ვაშაბი	ბ-იჭირ	„ვაეები მოკვდნენ“
ა-შაბადი	ბ-იჭირ	„ქალიშვილები მოკვდნენ“
ჰეკოჩაბი	რ-იქა	„თაგვები მოკვდნენ“

ვ-ილილა „გაჩერება“ (მამაკაცისა), ა-ილილა „გაჩერება“ (ქალისა),
ბ-ილილა „გაჩერება“ (ცხოველისა, ნივთისა), ბ-ილილა „გაჩერება“
(ადამიანებისა), რ-ილილა „გაჩერება“ (ცხოველებისა, ნივთებისა).

გ ა რ დ ა მ ა ვ ა ლ ი ზ მ ნ ა (აღნიშვნება RO-ის კლასი და სიმრავლე):

იმაშაურ	ვ-ეთა	ვაშა	„მამამ დატოვა ვაეი“
იმაშაურ	ა-ეთა	ა-შ	„მამამ დატოვა ქალიშვილი“
იმაშაურ	ბ-ეთა	ჰან	„მამამ დატოვა სოფელი“

იმაშაურ	ბ-ეთირ	ვაშაბი	„მამამ დატოვა ვაეები“
იმაშაურ	ბ-ეთირ	ა-შაბადი	„მამამ დატოვა ქალიშვილები“
იმაშაურ	რ-ეთა	ჰანიბი	„მამამ დატოვა სოფლები“

ვ-ეშთილა „გაშეება (მამაკაცისა), დ-ეშთილა „გაშეება“ (ქალისა), ბ-ეშთილა „გაშეება“ (ცხოველისა, ნიეთისა); ბ-ეშთილა „გაშეება“ (აღამიანებისა), რ-ეშთილა „გაშეება“ (ცხოველებისა, ნიეთებისა).

მრავლობითში გამოყენებული ბ და რ ნიშნებიდან რ ნიშანი მხოლოდ მრავლობითში გვაქვს და მესამე კლასის სახელთა სიმრავლეს გადმოსცემს²¹⁰. ამ მხრივ რ ნიშანი განსხვავდება ბ ნიშნისაგან, რომელიც მხოლოდობითშიც გვაქვს და მრავლობითშიც, ოღონდ სხვადასხვა ფუნქციით: მხ. რ.-ში ბ III კლასის ნიშანია, მრ. რ.-ში კი ადამიანის კლასისა.

ბ და რ ნიშნები ერთდროულად აღნიშნავენ კლასსაც და რიცხვსაც²¹¹. მრ. რიცხვი კლასების მიხედვით დიფერენცირებული რიცხვია, კონკრეტულ-კლასურია.

§ 77. რიცხვის აღნიშვნა კლასის ნიშნის მომდევნო ხმოვნის ცვლით. გრამატიკული კლასის ნიშანი ძირეულ ელემენტს ხმოვნის შესეგობით უკავშირდება (ეს ხმოვანი ნებისმიერი შეიძლება იყოს, თუმცა ყველა ხმოვანი ერთნაირი სიხშირით არ გვხვდება). ყოველ კლასნიშნიან ზმნას ესა თუ ის გარკვეული ხმოვანი აქვს კლასის ნიშნის მომდევნოდ. ზმნაში კლასის ნიშანი, როგორც წესი, მხოლოდ პრეფიქსულია, ამრიგად, საქმე ეხება მრავლობითი რიცხვის აღნიშვნას პრეფიქსული ხმოვნით²¹².

კლასნიშნიან ზმნათა ერთი ნაწილი კლასის ნიშნის მომდევნო უ ხმოვანს მრავლობითი რიცხვის ადამიანის კლასში ა ხმოვნით ცვლის. ნიეთის კლასში ხმოვანი უცვლელია (იმეორებს მხ. რ.-ში არსებულ ხმოვანს)²¹³. სიმრავლას აღნიშვნის პრინციპი კლასურია: ა ხმოვანი გადმოსცემს გარდამავალი ზმნის RS-ის და გარდამავალი ზმნის RO-ის სიმრავლეს, ამასთან აღსანიშნი სიტყვა ადამიანის კლასისაა²¹⁴.

²¹⁰ ცნობილია, რომ ისტორიულად რ მხ. რ.-ის IV კლასის ნიშანი იყო.

²¹¹ ასევე მხ. რ.-ში ვ, დ, ბ კლასსაც აღნიშნავენ და რიცხვსაც (მხ. რ.).

²¹² გრამატიკული კლასის ნიშანი და მისი მომდევნო ხმოვანი ისტორიულად სხვადასხვა ფუნქციისა შეიძლება ყოფილიყო, მაგრამ ერთად აღებული გარკვეულს მთლიანობასაც ჰქმნის (მონათესავე ენების ურთიერთშედარება ამას ადვილად ცხადყოფს), რაც ზმნის ფუძის სხვა ელემენტებს შეიძლება დაუპირისპირდეს როგორც ნაწილი ნაწილს. ცხადია, კლასის ნიშანიც და მისი მომდევნო ხმოვანიც ზმნის ფუძის (მაგრამ არა ძირის) კუთვნილებაა.

²¹³ ხმოვნის აეთი ცვლით სიმრავლის აღნიშვნა მხოლოდ ზმნებში დასტურდება. დაჩნდება იგი ზმნისაგან ნაწარმოებ ფორმებშიც (ინფინიტივი, მა!დარი, მიმღობა).

²¹⁴ საშუალება გვქონდა აღვენიშნა, რომ ანტიურ ენებში კლასის ნიშნის მომდევნო ხმოვნის ცვლით მრავლობითობის გადმოსცემა სხვადასხვა ენაში სხვადასხვაგვარად ხდება: ანტიურა და ჰამალურში ხმოვანი იცვლება მრ. რ.-ის ყველა კლასში

მხოლოდობითის უ ხმოვნის ა ხმოვნით შეცვლა არც ერთ შემთხვევაში არაა ერთადერთი და დამოუკიდებელი საშუალება სიმრავლის გადმოსაცემად. ხმოვნის ცვლასთან ერთად იცვლება მის წინ მდგომი კლასის ნიშანიც თანახმად საერთო წესისა (აღამ. კლ. -ბ, ნივთ. კლ. -რ. იხ. ზემოთ). მეტიც: ადამიანის კლასის სიტყვების სიმრავლე, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, აღინიშნება სპეციალური სუფიქსითაც. ამდენად მრ. რ.-ში ხმოვნის ცვლა რიცხვის აღნიშვნის დამხმარე (დამატებითი) საშუალება გამოდის.

მივუთითებთ, რომ ის უ, რომელიც მრ. რ.-ში ა ხმოვნით იცვლება, ხშირ შემთხვევაში მეორეულია (მიღებულია ი-საგან მომღვეწოლაბიალიზებული კომპლექსის გავლენით).

მხ. რ.

მრ. რ.

I კლ. ვ-უ-კვა „იყო“	} ადამ. კლ. ბ-ა-ქურ
II კლ. ჰ-ი-კვა ²¹⁵	
III კლ. ბ-ფ-კვა	

I კლ. ვ-უ-ქულა „ყოფნა“	} ადამ. კლ. ბ-ა-ქულა ²¹⁶
II კლ. ჰ-ი-ქულა	
III კლ. ბ-უ-ქულა	

§ 78. რიცხვის აღნიშვნა სპეციალური სუფიქსით. ბავალური ზმნა მრავლობით რიცხვს აღნიშნავს არა მარტო კლასის ნიშნით და მისი მკაცრად შემოღებული ხმოვნით, არამედ სპეციალური -ირ სუფიქსითაც. ეს სუფიქსი (ისევე, როგორც ზემოთ განხილული ა ხმოვანი) გამოიყენება მხოლოდ ადამიანის კლასში. აღნიშვნის პრინციპი აქაც კლასურია: გადმოიცემა გარდაუვალი ზმნის RS და გარდამავალი ზმნის RO. არის განსხვავება: თუ უ—ა ცვლილება მხოლოდ კლასნიშნის ზმნებს (ისიც

(როგორც ადამიანის, ისე ნივთის კლასებში ერთნაირად). ენათა უმეტესობაში ხმოვანი იცვლება მხოლოდ ადამიანის კლასში (ტინდიური, ბავალური, ლოდოზურიული, ახვა-ბური, კარტული). ერთადერთი ენაა ბოთლიხური, რომელსაც ხმოვნის ამგვარი ცვლა საერთოდ არ ახასიათებს. ბავალურის თლისურ-თლიბიშოურ კილოკავს (სხვა კილოკავებისაგან განსხვავებით) ხსენებული ხმოვნის ცვლა აგრეთვე არ ახასიათებს. არ ახასიათებს მას რიცხვის აღნიშვნა ე. წ. სპეციალური სუფიქსითაც (იხ. ქვემოთ). ამ კილოკავეში ზმნა მრავლობას მხოლოდ პრეფიქსული კლასის ნიშნით ასახავს (რაც ზემოთ განვიხილეთ).

²¹⁵ ბიკვა < ბუკვა?.

²¹⁶ ბაკულა < ბაკვილა, „ყოფნა“ ზმნის ისტორიული ფუძეა ბიკვ-ი > უ მიეწერება ვ-ს (რომელიც შეიძლება დაიკარგოს).

ამგვარ ზმნათა ერთ ნაწილს) ახასიათებს, სუფიქსური -ირ ნიშანი ყველა ზმნასთან იხმარება (რაც ბუნებრივია—მისი გამოყენება არაა შეპირობებული კლასის ნიშნის არსებობით სათანადო ზმნაში).

სუფიქსი ირ-ის გამოყენება სხვაგვარადაა განსაზღვრული—ის არსებითად მხოლოდ ნამყოს ფორმაში გვაქვს (და მისგან ნაწარმოებ ნაკვებში).

გ ა რ დ ა უ ე ა ლ ი ზ მ ნ ა

მხ. რ.

- I კლ. იმა ვ-უ-კვა „მამა იყო“
- II კლ. ილა ჟ-ი-კვა „დედა იყო“
- III კლ. ჰეკოჩა (კოჩა) ბ-უ-კვა „თაგვი (წიგნი) იყო“

მრ. რ.

ადამ. კლ. იმაბი (ილაბი) ბ-ა-კურ (< ბაკვირ) „მამები (დედები) იყვნენ“
 ნივთ. კლ. ჰეკოჩაბი (კოჩიბი) რ-უ-კვა „თაგვები (წიგნები) იყვნენ“

ასევე:

- I კლ. ვ-ჲ „მოვიდა“
- II კლ. ჟ-ჲ
- III კლ. ბ-ჲ
- ადამ. კლ. ბ-ნირ (< ბჲ-ირ)
- ნივთ. კლ. რ-ჲ

I კლ.	ვ-ელ'ი „წავიდა“	ვ-აწა „მიალწია“
II კლ.	ჟ-ელ'ი	ჟ-აწა
III კლ.	ბ-ელ'ი	ბ-აწა
ადამ. კლ.	ბ-ელ'-ირ	ბ-აწ-ირ
ნივთ. კლ.	რ-ელ'ი	რ-აწა

ადამიანის კლასის სიმრავლე გადმოცემულია ირ სუფიქსით (ბაკვირ > ბაკურ, ბჲ-ირ > ბჲ-რ), ნივთის კლასში -ირ არა გვაქვს (რუკვა, რჲ). ბაკურ (< ბაკვირ) ფორმაში ერთი და იმავე სიტყვის მრავლობითობა სამი სხვადასხვა საშუალებითაა ერთდროულად გადმოცემული: ბ ნიშნით (ბ-აკურ), ა ნიშნით (ბ-აკურ), ირ ნიშნით (ბაკურ < ბაკვირ). ბნირ ფორმაში ორი ნიშანია გამოყენებული (ბ და ირ). უკლასნიშნო ზმნა რომ აგველო, მრავლობის გადმოსაცემად მარტო ირ-იც იკმარებდა. მაგ. ჰელი „დაწვა“ განურჩევლად კლასისა, ჰელ-ირ „დაწვენენ“ (ადამიანები), ჰელი „დაწვენენ“ (ცხოველები).

გარდამავალი ზმნა

მხ. რ.

- I კლ. დენ მაკ ვ-იხ^{ნი} „მე ბიჭი დავიჭირე“
 II კლ. დენ მაკ მ-იხ^{ნი} „მე გოგო დავიჭირე“
 III კლ. დენ კათვ ბ-იხ^{ნი} „მე ცხენი დავიჭირე“

მრ. რ

- აღამ. კლ. დენ მაკილ ბ-იხ^{ნი-ირ} „მე ბავშვები დავიჭირე“
 ნივთ. კლ. დენ ხ^{ნი}ვანი რ-იხ^{ნი} „მე ცხენები დავიჭირე“

ასევე:

- I კლ. ვ-უჭ^{ნი} (< ვ-უჭ-ა-ი) „აირჩია“²¹⁷
 II კლ. მ-ი-ჭ^{ნი} (< მ-ი-ჭ-ა-ი)
 III კლ. ბ-უ-ჭ^{ნი} (< ბ-უ-ჭ-ა-ი)
 აღამ. კლ. ბ-ა-ჭ-ე-რ (< ბ-ა-ჭ-ე-ა-ი-რ)
 ნივთ. კლ. რ-უ-ჭ-ე (< რ-უ-ჭ-ე-ა-ი).

პრეფიქსული კლასის ნიშანი ყველგან რეალურ ობიექტზე მიუთითებს (რამდენადაც ზმნა გარდამავალია). მრ. რ-ში კანონზომიერადაა წარმოდგენილი ბ (აღამ. კლ.) და რ (ნივთ. კლ.). ასევე კანონზომიერია აღამ. კლასში უ-ს შეცვლა ა-დ (ბაჭყერ „აირჩია აღამიანები“). აღამიანის კლასს სპეციალური ირ სუფიქსიც აქვს (ბიხ^{ნი-ირ}, ბაჭვა-ირ > ბაჭერ)²¹⁸.

ნ რიგის ზმნებში -ირ ნიშნის ნაცვლად -ინ გვაქვს:

- I კლ. ვ-ისაჲ „ნახა ის“ (I კლ.) აღამ. კლ. ბ-ის-ინ „ნახა ისინი“
 II კლ. მ-ისაჲ „ნახა ის“ (II კლ.) (აღამ.-)“
 III კლ. ბ-ისაჲ „ნახა ის“ (III კლ.) ნივთ. კლ. რ-ისაჲ „ნახა ისინი“
 (ნივთ.)“

- I კლ. ვ-უქ^{ნი} (< ვ-უქ-ა-ი) აღამ. კლ. ბ-ა-ქ-ენ (< ბ-ა-ქ-ე-ა-ი-ინ)
 „დასწვა“²¹⁹
 II კლ. მ-ი-ქ^{ნი} (< მ-ი-ქ-ა-ი)
 III კლ. ბ-უ-ქ^{ნი} (< ბ-ი-ქ-ა-ი) ნივთ. კლ. რ-უ-ქ^{ნი} (< რ-უ-ქ-ა-ი)

²¹⁷ კაუზატიური ზმნაა. ა კაუზატივის ნიშანია, ი—ნამყოსა. პარალელურად იხმა-რება კაუზატივის აღ-იანი ფორმაც.

²¹⁹ როგორც ვხედავთ, -ირ სუფიქსის წინ კაუზატივის ა არ იკვეცება (ის ერწყ-მის ი-ს, ნამყოს ა ნიშანი კი ირ-ის წინ არ ჩანს. შღრ. ბამქერ < ბამქე-ა-ირ „აირჩია“ და ბაწ-ირ „მოაღწეს“. ეს უკანასკნელი „ა გჯუფის“ ზმნაა (ბაწა „მოაღწია“).

²¹⁸ კაუზატიური ზმნა ნ რიგისა.

-ინ მიღებული ჩანს -ირ-ისაგან.

-ირ (-ინ) გადაჰყვება ნამყოსაგან ნაწარმოებ ფორმებსაც (მაგ. ბაკურ-კი „არ იყვნენ ადამიანები“, ბისინ-კი „არ ნახა ადამიანები“, ბაკურ-ილო? „იყვნენ ადამიანები?“ და სხვ.)²²⁰.

§ 79. დრო. ზოგადი. ორგანული წარმოების დროის ფორმებით ბავალური ღარიბია. ძირითადი დროული ფორმებია ნამყო და მყოფადი. აწმყო (ზოგადი) წარმოადგენს მიმღობას (ხოლო აწმყო-კონკრეტული — აღწერით ფორმას).

§ 80. ნამყო. ნამყოს წარმოების მიხედვით ზმნები ორ ჯგუფად იყოფა: ზმნათა ერთი ჯგუფი ნამყოს აწარმოებს ი დაბოლოებით („ი ჯგუფი), მეორე კი — ა დაბოლოებით („ა ჯგუფი“)²²¹.

იმის მიხედვით, თუ როგორია ფუძის დაბოლოება, ი და ა სხვადასხვაგვარ სახეს იღებს. ლაბიალიზებულ ფუძეებთან ი-ს ნაცვლად უგვექნება (-ვ-ი > უ), ა ხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან — ე (ა-ი > ე)²²². „ი ჯგუფის“ ზმნებს, თუ ისინი „ნ რიგს“ განეკუთვნებიან, ის დაბოლოება ექნებათ (ამგვარი ზმნები საერთოდ მეტად იშვიათია), ლაბიალიზებულ ფუძეებთან უფ გვევლინება (-ვ-ის > უფ). ა დაბოლოება ნაკლებ ცვლილებას განიცდის (მაგ. ა ხმოვანფუძიან ზმნას თუ ა დაერთო, გრძელი ჯ წარმოიქმნება), ნ რიგის ზმნებში აფ გვაქვს.

ლ რ ი გ ი

„ი ჯგუფი“

თანხმოვანფუძიანი ზმნები: იპ-ი „გააკეთა“, ჰიტ-ი „თქვა“, ბეტ-ი „მოხნა“, ვილ-ი „გაჩერდა“, „დადგა“, ჰარ-ი „თხოვა“, ბეშ-ი „მოქსოვა“, ჰერ-ი „შეშინდა“, ბინ-ი „დაიჭირა“.

„მერყევი“ ნ-ს მქონე ზმნები: ყან-ი „შეკამა“, ტინ-ი „დაასხა“, ტან-ი „დაავლო“.

ლაბიალურფუძიანი ზმნები: ბუყუ (< ბუყ-ი) „გაქრა“, ბუჭუ (< ბუჭ-ი) „დაკლა“, ბუჭუ (< ბუჭ-ი) „მოხვდა“, ბუხიუ (< ბუხ-ი) „დარჩა“.

²²⁰ სპეციალური სუფიქსით (ჩვეულებრივად ნამყო დროში) ადამიანის კლასის მრავლობის გადმოცემა, როგორც აღრე გუარაკვიეთ. ახასიათებს სამ (ერთმანეთთან ახლოს მდგომ) ანდიურ ენას: ჰამალურს (ჰამათლურ და ჰაქვარულ დიალექტს), ტინდიურსა და ბავალურს. სხვათა შორის, ა: ბოკარევი, მისივე აღიარებით, ამ საკითხში ვერ გარკვეულა, თუმცა ჰამათლურში სპეციალური სუფიქსი რვეულარული ხმარებისაა. სპეციალური სუფიქსებია: ტინდ. -ილო, ჰამალი -ირი (ჰამათ.), -ე (ზეში ჰაქვარ.), ბავკ. -ირ. შდრ. А. А. Бокарев. Очерк грамматики чамалинского языка. М.-Л., 1949. გვ. 107.

²²¹ იხ. ზემოთ § 73 „ზმნის ფუძეთა კლასიფიკაცია და უღვლილების ტიპები“.

²²² ხუშტადურში ა-ს მომდევნოდ ე გვექნება (მაგ. თლონდ. ქვე-ქვა-ი, ხუშტ. ქვა-ა-ქვა-ი „დაწერა“).

ა ხმოვანფუძიანი ზმნები: ჰვე (<ჰვა-ი) „დაწერა“, წაწ (<წა-ი) „დალია“, კვე (<კვა-ი) „შეძლო“, ტნე (<ტა-ი) „მოწველა“²²³.

„ა ჯგუფი“

თანხმოვანფუძიანი ზმნები: ბეთ-ა „დატოვა“, ვიქ-ა „მოკვდა“, ბიძ-ა „იცოდა“ ვაჰ-ა „დაეცა“.

ლაბიალურფუძიანი ზმნები: ბუკე-ა.

ნ რიგი

თანხმოვანფუძიანი ზმნები:

„ი ჯგუფი“: ბაწო-ის „ჰკითხა“, ბიწო-ის „დათვალა“.

თანხმოვანფუძიანი ზმნები:

„ა ჯგუფი“: ბას-ას „უამბო“, ბიკ-ას „შეხედა“, ბულჰ-ას „გაიგო“.

ლაბიალურფუძიანი ზმნები: ექვე-ას „შეკამა“, რეკე-ას „შეჯდა“, ბუქე-ას „აინთო“²²¹.

ხმოვანფუძიანი ზმნები: ჰჰე (<ჰა-ა) „ნახა“.

ნამყოს დაბოლოებათა სქემა²²⁵

		თანხმოვან- ფუძ.	ხმოვანფუძ.	ლაბიალურფუძ.
E/	ი ჯგუფი	ი	მ (<ა-ი)	უ (<ვ-ი)
	ა ჯგუფი	ა	ნ (<ა-ა)	(ვ-)ა
ნ რიგი	ი ჯგუფი	ის	წე (<ა-ის)	უე (<ვ-ის)
	ა ჯგუფი	ას	ნე (<ა-ას)	(ვ-)ას

²²³ ამ ტიპის ზმნები კენადურში ნ/ა-ზე ბოლოვდება: ჰვენ „დაწერა“, წენ „დალია“ (ნამყოს ი არა ჩანს: ჰვენ<ჰვენ-მ <ჰვენაი).

²²⁴ ვ მოკვეცილია: ბუშა-ას (<ბუშე-ას) „ჩაქრა“.

²²⁵ სქემაში არაა შეტანილი „მერყეე რ/ნ“ თანხმოვანზე დაბოლოებული ფუძეები. ნამყოს ფორმაში ასეთი ზმნები რ-ს გარეშე გვევლინებან (ამდენად ხმოვანფუძიანებში ხედებიან), ნ კი ნამყოში არ იყარება (და ასეთი ზმნები თანხმოვანფუძიანებში ხედებიან).

თლილშორში ა და ან დაბოლოება იშვიათია (ამ რიგის ზმნები ი. ის ჯგუფშია გაერთიანებული სათანადოდ). ნამყოს ფორმას ფაქულტატურად ერთვის -გო (რომელსაც ცელადი კლასის ნიშანიც შეიძლება მოსდევდეს. -გო თლისურშიაცაა). ზმნის ფუძე მყარია—ე. წ. „მერყეე რ, ნ“ ამ კილოკაეში არ გვხვდება: ეს თანხმოვნები მჭდამ დაეცლია. მაგალითება (თლისური): წაარი „დალია“, ექვე-ას „შეკამა“, ბუე-უ (<ბუ-

§ 81. მყოფადი ორგვარია: ერთია ზოგადი მყოფადი, რომელიც გვიჩვენებს, რომ მოქმედება შესრულდება მომავალში, მეორეა აუცილებლობითი მყოფადი, რომელსაც ახლავს მეტ-ნაკლებად საგრძნობი ნიუანსი აუცილებლობისა, კატეგორიულობისა (რაც ზოგჯერ გაიაზრება როგორც უახლოეს მომავალში შესასრულებელი მოქმედება).

მყოფადი—ზოგადი ლ რიგის თანხმოვანფუძიან ზმნებში იწარმოება -ია დაბოლოებით, რაც ლაბიალურფუძიან ზმნებთან -უჟა-ს სახით წარმოგვიდგება (ვ-ია > უჟა). „მერყევი რ/ნ“ ფუძეებს დაცული აქვთ. ნ და რ თანხმოვნებზე დაბოლოებულ ფუძეებს დაერთვის არა იჟა, არამედ მხოლოდ ა²⁶.

იჰ-ია „გააკეთებს“, ჰიტჲ-ია „იტყვის“, ბეშა-ია „მოქსოვს“, ვილ-ია „გაჩერდება“, ვიჰ-ია „მოკვდება“ (გამონაკლ. ბეტჲ-ა „მონახავს“)... ბუყ-უჟა (< ბუყვ-ია) „გაჭრის“, ბუტ-უჟა (< ბუტვ-ია) „დაკლავს“, ჴვარ-ა „დაწერს“... წჳარ-ა „დაღვეს“, ჰარ-ა „თხოვს“, ყან-ა „შეჴამს“...

„ნ რიგის ზმნებში“ მყოფადი—ზოგადის სუფიქსია -ინა (ლაბიალურ ფუძეებთან -უნა), ე. ი. ემთხვევა ინფინიტივის ფორმას.

ბაწჳ-ინა „ჴკითხავს“ (აგრეთვე ინფინიტ. „შეკითხვა“).

ბას-ინა „უამბობს“ (აგრეთვე ინფინიტ. „თხრობა“).

ექუნა (< ექვ-ინა) „შეჴამს“ (აგრეთვე ინფინიტივი „ჴამა“)...

იჟა (-უჟა) დაბოლოებაში ჯ ხმოვანთგასაყარი ჩანს (იჟა < ია), თავის მხრივ *ია სავარაუდებელი დაბოლოების ი იმეორებს ინფინიტივის -ილა (-ინა) დაბოლოების ი-ს, ამდენად ია შეიძლება ი და ა ელემენტებად დავშალოთ.

ხ უ შ ტ ა დ უ რ შ ი მყოფად—ზოგადს ა და ე აწარმოებს, ხმოვანფუძიან ზმნებში ა-ს წინ ჯ ჩაერთვის (გ-ი-ა „გააკეთებს“, ვე-ა „მოვა“), ფუძის მერყევი თანხმოვანი აღდგენილია (ამასთან რ აღდგენილია ამოსავალი დ-ს სახით: ჴვად-ა „დაწერს“, შდრ. თლონდ. ჴვარ-ა).

ნ რიგის ზმნები თლონდოდურისაგან არ სხვაობენ (ბაწჳ-ინა „ჴკითხავს“), თლონდოდურის -იაჟა, -უჟა დაბოლოებას ცვლის ე (რაც მეორეული უნდა იყოს): ბუყ-ე „გაჭრის“, ჴეტჲ-ე „იტყვის“.

კვანაღურში დაბოლოებაა -ირა (ბეტჲ-ირა „მონახავს“ ბიჰ-ირა „მოიტანს“), ლაბიალურფუძიან ზმნებში -ურა (ბუყ-ურა < ბუყვ-ირა „გაჭრის“), „ნ-ს რიგის ზმნებში“—ინა და -უნა (სათანადოდ: ბას-

ყვ-ი) „გახშა“, ბაწჳ-ის „ჴკითხა“... (თლიბიშოურში): ბიჰ-ი „მისცა“, ბეჴე (< ბეჴვ-ი) „დაკლა“, ჴარ-ი „გათალა“, ჴაღ-ი „თხოვა“, ბას-ის „უამბო“, ექუნე (< ექვ-ი) „შეჴამა“, ექუნა „მოკვდა“... გო-ს დაერთვით: წჳარი-გო(-ბ), ბუყუ-გო(-ბ), ბაწჳინ-გო(-ბ), ექუნ-გო(-ბ) და მისთ.

²⁶ სონორის მომდევნოდ ი დაკარგული შეიძლება იყოს.

ინა „უამბობს“, უკ-უნა „შეძლებს“), მერყევი რ-თი დამთავრებულ ფუძეებში—ა (წარ-ა „დალევს“).

თლისურ-თლიბიშოურში გამოყენებულია ინფინიტივი, რომელსაც გო- (იხ. ნამყო) დაერთვის: ბუყ(ვ)ალა-გო-ზ „გაკრის“.

§ 82. მყოფადი-აუცილებლობითი იწარმოება -ასხ დაბოლოებით, რომელიც ნ რაგის ზმნებში წარმოდგენილია როგორც -ანსხ. დაბოლოება დაერთვის ფუძეს ოლონდ ლ რაგის ლაბიალიზებულფუძიანი ზმნები კარგავენ ვ-ს. „მერყევი ნ/რ“ დაცულია.

იპ-ასხ „გააკეთებს“

ჰიტე-ასხ „იტყვის“

ბეშა-ასხ „მოქსოვს“

ჰარ-ასხ „თხოვს“

ვიკ-ასხ „მოკვდება“

ვილ-ასხ „გაჩერდება“

წარ-ასხ „დალევს“

ყან-ასხ „შეჰამს“

ბუტ-ასხ (< ბუტე-ასხ) „დაკლავს“

ბუყ-ასხ (ბუყე-ასხ) „გაკრის“

ეკე-ანსხ „შეჰამს“

ბაწა-ანსხ „ჰკითხავს“

ბას-ანსხ „უამბობს“

მყოფადი-აუცილებლობითის წარმოება კილოკავებში ერთნაირია.

§ 83. აწმყო. აწმყო ორგვარია—ზოგადი და კონკრეტული. ზოგადი აწმყო გადმოსცემს მოქმედებას, რომელიც საერთოდ ხდება (და არა აუცილებლად საუბრის მომენტში), მაგ. ჩიტი ფრინავს (საერთოდ), წისქვილი ბრუნავს (საერთოდ). კონკრეტული აწმყო გადმოსცემს მოქმედებას, რომელიც სწორედ საუბრის მომენტში ხდება. მაგ. ჩიტი ფრინავს (ახლა, საუბრის მომენტში).

აწმყოს არც ერთი სახეობა წარმოების მიხედვით თავდაპირველადი არაა: ზოგადი აწმყო მიმღეობას წარმოადგენს, კონკრეტული აწმყო კი აღწერილობითაა ნაწარმოები. ეს უკანასკნელი აქ არც უნდა ყოფილიყო განხილული, მაგრამ რამდენადაც ის ფორმა, რომელშიაც ძირითადი ზმნა დაისმის, ცალკე (თუ არა აღწერით ფორმაში) არ იხმარება, სიმარტივისათვის აქვე წარმოვიდგინოთ.

აწმყო-ზოგადი მიმღეობას წარმოადგენს და როგორც მიმღეობას სუფიქსური კლასის ნიშანი აქვს. მიმღეობის სუფიქსური კლას-ნიშანი საზღვრულის კლასს აღნიშნავს (ისევე, როგორც ზედსართავისა). რაკი ეს მიმღეობა აქ ზმნური ფუნქციით იხმარება !(და არა მსაზღვრელისა), კლასის ნიშანი გარდაუვალ ზმნაში RS-ს აღნიშნავს, გარდამავალში—RO-ს. პრეფიქსული კლას-ნიშანიც (თუ ზმნას ასეთი რამ გააჩნია) ამავე წესით ასახავს ზმნასთან დაკავშირებული სახელის კლასს. ასე რომ, პრეფიქსიცა და სუფიქსიც ერთსა და იმავე კლასს ასახავს.

აწმყო-ზოგადი ემყარება იმავე ფუნქციას, რისგანაც მყოფალ-ზოგადია ნაწარმოები (იხ. ზემოთ)²²⁷, ოღონდ ბოლო ა მოკვეცილა და მის ნაცვლად გრამატიკული კლასის ნიშნებია დართული: -ოვ (I კლ.), -ოჲ (II კლ.), -ობ (III კლ.), -ობა (მრ. რ. აღმ. კლ.), -ორ (მრ. რ. ნივთ. კლ.).

მოგვეყავს აწმყო-ზოგადის ფორმები მყოფალი ზოგადის ფორმებთან შეპირისპირებით (III გრამატიკული კლასის ფორმით):

მყოფალი-ზოგადი	აწმყო-ზოგადი
იპ-იჲ „გააკეთებს“	იპ-იჲ-ობ „აკეთებს“ („მკეთებელი“)
პიტჲ-იჲ „იტყვის“	პიტჲ-იჲ-ობ „ამბობს“ („მეტყველი“)
ბიჰ-იჲ „მოკვდება“	ბიჰ-იჲ-ობ „კვდება“ („მოკვდავი“)
პარ-ა „თხოვს“	პარ-ობ „თხოვს“ („მთხოვნელი“)
კვარ-ა „დაწერს“	კვარ-ობ „წერს“ („მწერალი“)
წარ-ა „დაღუეს“	წარ-ობ „სვამს“ („მსმელი“)
ყან-ა „შეჰამს“	ყან-ობ „ჰამს“ („მეჰამელი“)
ბაწჲ-ინა „ჰკითხავს“	ბაწჲ-ინ-ობ „ჰკითხულობს“ („მკითხველი“)
ბას-ინა „უამბობს“	ბას-ინ-ობ „უამბობს“ („მთხრობელი“)
ეჟ-უნა „შეჰამს“	ეჟ-უნ-ობ „ჰამს“ („მეჰამელი“)

აწმყო-ზოგადის ფუნქციით გამოყენებული მიმღეობა შეიძლება შეგვხვდეს როგორც ასეთი (ზმნური), ისე მიმღეობური ფუნქციითაც. მაგ. ილაღ'იარ მერ იპიჲობ ნიშნავს „დღდა ლუდს აკეთებს“ (სიტყვისიტყვი: „დღდამ ლუდი მკეთებელი“ ე. ი. „დღდა ლუდის მკეთებელი“). აქ იპიჲობ ზმნური შინაარსისაა. მაგრამ გამოთქმაში ილაღ'იარ იპიჲობ მერ კრბ ირა „დღდის მიერ კეთდებადი ლუდი კარგი არის“ (ე. ი. „ლუდი, რომელსაც დღდა აკეთებს, კარგია“) იპიჲობ ნახმარია თავისი თავდაპირველადი მიმღეობური მნიშვნელობით²²⁸.

²²⁷ ამა თუ იმ ზმნის თავისებურება, რაც მყოფალ-ზოგადში დატურდება, მერდება აწმყო ზოგადშიც.

²²⁸ დროულ ფორმათა ფუნქციით მიმღეობის გამოყენება საკმაოდ ხშირია ხუნძურ-ანდიურ ენებში. ზოგან დროული ფორმის ნაცვლად მიმღეობის გამოყენებას სტილისტიკური ღირებულება აქვს, ზოგან კი მიმღეობა ერთდერთი საშუალებაა სათანადო დროული მნიშვნელობის გადმოაცემად. მაგ. ხუნძ. დღუჲა შიბ ჰაჟურაბ? (მიმღ.), დღუჲა შიბ ჰაბუნა? (ზმნა) „შენ რა ჰქენი?“—სტილისტიკური მოვლენაა. ბოთლიხურში მიმღეობითაა გადმოცემული მყოფალი დრო. ხუნძურის ზოგ დაღუქტში მიმღეობა პირის (I) გადმოცემას კარგულობს (ანალოგიური ვითარებაა თითქოს ახვახურშიც). ხუნძურ დაღუქტებში მიმღეობის გამოყენება კიდევ უფრო ხშირია, ვიდრე სალიტერატურო ენაში.

თლისურში ზოგადი აწმყო იწარმოება -იდა დაბოლოებით (თანხმოვანფუძიანი ზმნა: ყიპ-იდა „აკეთებს“), ნ რიგის ზმნებში -ინდა გვაქვს (ბაწა-ინ-და „ეკითხება“), ლაბიალურფუძიანი ზმნებში ი ვარწყ-მის წინამავალ ვ-ს და უ-ს ვიღებთ (ბუყუდა < ბუყუ-იდა „ხმება“, ექუნდა < ექვ-ინდა „ჰამს“). თუ ფუძე ბოლოვდება სონორ თანხმოვანზე (მ, ნ, ლ, რ) ან ბ-ზე, -იდა კარგავს ი-ს (წაარ-და < წაარ-იდა „სვამს“, ყამ-და < ყამ-იდა „ჰამს“, ლ'აბ-და < ლ'აბ-იდა „ხერეჰს“). გამონაკ-ლისია ველ'-ა „მოდ-ს“, ვაყალ'-ა „მოდის“.

თლიბიშოურში აწმყო-ზოგადი მიმღებობას წარმოადგენს, და-ბოლოებაა -იდობ, რომელიც ზმნის ფუძის რაგვარობის მიხედვით -უდობ, -ინდობ, -უნდობ, -დობ ვარიანტებად წარმოგვიდგება (მაგ. ყიპ-იდობ „აკეთებს“, ბუყ-უდობ „ჰრის“, ჰეტა-ინდობ „ამბობს“, ექ-უნდობ „ჰამს“, ყან-დობ „ჰამს“, წაარ-დობ „სვამს“).

ხუშტადურში ისეთივე მდგომარეობაა, როგორაც თლონდო-დურში, ოლონდ „მერყევი რ-ს“ მქონე ზმნები ავლენენ დ-ს (რომელიც რ-ს ამოსავალი ვარიანტა): გვადობ „წერს“ (შდრ. თლონდ. გვარობ).

კვანადური თლონდოდურისაგან მხოლოდ იმით განსხვავდება, რომ -იგობ, -უგობ დაბოლოება შეცვლილია -ირობ (|| ირობ), -ურო-ბ-ით: ბიჭირობ „კვდება“. თუ თლონდოდურში სხვა დაბოლოებაა, მაშინ კვანადური სხვაობას არ გვიჩვენებს.

§ 84. აწმყო-კონკრეტული აღწერით იწარმოება: ძირითადად ზმნა პლუს მეშველი ზმნა ირა „არის“. უღვლების დროს იცვლება მხოლოდ ირა. ძირითადი ზმნა წარმოდგენილია მყოფადი-ზოგადის ფორმით (იბ. ზემოთ), რომელსაც დარაუული აქვს ხ სუფიქსი.

მყოფადი-ზოგადი

აწმყო-კონკრეტული

იპიდა „გაკეთებს“

იპიდა-ხ ირა „აკეთებს“

ბუყუდა „გაჰრის“

ბუყუდა-ხ ირა „ჰრის“

გვარა „დაწერს“

გვარა-ხ ირა „წერს“

ყანა „შეჰამს“

ყანა-ხ ირა „ჰამს“

ბაწაინა „ჰკითხავს“

ბაწაინა-ხ ირა „ეკითხება“

ექუნა „შეჰამს“

ექუნა-ხ ირა „ჰამს“

სუფიქსი ხ ისტორიულად ლოკატური სერიის ერთ-ერთი ნიშანია, მისი მნიშვნელობაა „-თან“. რომელიმე იპიდახ ირა „აკეთებს“ ეტიმო-ლოგიურად უდრის „გაკეთება-სთან არის, აკეთებს-თან არის“ (შდრ. ლოკატივის ნიშანი ხ ანდიურ ენებში, მორფოლოგიურად ხუნძ. ვ-ს კორელატი). მყოფადი-ზოგადის ფორმა პლუს მეშველი ზმნა „არის“

ანალოგიური ფუნქციით სხვა ენებშიც (მაგ. ხუნძურში) შეინიშნება. აწმყო-კონკრეტულის ფორმა ჰამალურშიც ლოკაციუს ხ ნიშანს ემყარება.

კვანადურსა და ჰემერსოულში აწმყო კონკრეტული ისევე იწარმოება, როგორც ზემოთ აღწერილ (თლონდოდურში), ოლონდ თუ თლონდოდურში -იჰა-ხ, -უჰა-ხ გვაქვს, მაშინ კვანადურში ისინი შეცვლილია -ირახ, -ურახ-ით (შდრ. აწმყო) და მეშველი ზმნა კლოკავებს თა-თავისი აქვთ: ეკვა (კვანადური), ეკა (ჰემერსოული). ხუ შტადურშიც ეს ფორმა ზოგად მყოფადს (იხ.) ემყარება. მეშველი ზმნა იდა || ირა (მაგ. ბასინახ-იდა „ამბობს“, ბუყეხ იდა „ქრის“).

თლისურში აწმყო-კონკრეტული აგრეთვე აღწერითია: აწმყო-ზოგადის ფორმას ემატება მეშველი ზმნა იდე „არის“: ეჰიდა იდე „აქეთებს“ წაარდა იდე „სვამს“, ბაწინდა იდე „ეკითხება“.

თლიბიშოურში დაბოლოებაა -რა-ხ (რომელიც დაერთვის იმ ფორმას, რაც თლისურში აწმყო-ზოგადში გექონდა): ბუყუდა-რახ „ქრის“, ექუნდა-რახ „კვამს“ პეტინდა-რახ „ამბობს“, წაარდა-რახ „სვამს“.

§ 85. დროთა აღწერითი წარმოება. აღწერითი წარმოება საერთოდ გავრცელებულია. მეშველ ზმნად გამოყენებულია „ყოფნა“ ზმნა (კოპულა ირა „არის“ და ზმნა ბუკილა „ყოფნა“), რომელიც იუღვლის. ძირითადი ზმნა იხმარება ინფინიტის, ნამყოს, ნამყოს აბსოლუტის და -ხ დაბოლოებიან ფორმებში. ძირითადი ზმნა დრო-კილოთა მიხედვით არ იცვლება (იცვლება კლასის მიხედვით).

როდესაც ძირითადი ზმნა ინფინიტის ფორმითაა ნახმარა, მთლიანად კონსტრუქციას აუცილებლობის ელფერი ეძლევა. ასეა ნაწარმოები მყოფადი აუცილებლობითი²²⁰ (ინფინიტევი + „არის“), ნამყო აუცილებლობითი (ინფინიტევი + „ყო“), თურმეობითი აუცილებლობითი (ინფინიტევი + „თურმე იყო“).

როდესაც ძირითადი ზმნა ნამყო დროის აბსოლუტეში დგას, მნიშვნელობა კონსტრუქციისა შეიძლება დახასიათდეს როგორც შედეგობითობა. ამის მიხედვით გვაქვს აწმყო-შედევობითი (ნამყოს-აბსოლუტ. + „არის“), ნამყო-შედევობითი (ნამყოს აბსოლუტ. + „ყო“), თურმეობითი შედეგობითი (ნამყოს აბსოლუტ. + „თურმე იყო“). აღსანიშნავია, რომ ნამყო-შედევობითისა და თურმეობით-შედევობითში ჩვეულებრივად გამოიყენება არა ნამყოს-აბსოლუტევი, არამედ ნამყო დროის ფორმა (რომელსაც მეშველი ზმნა დაერთვის)²²⁰.

²²⁰ სახელუბი („მყოფადი აუცილებლობითი“ და მი(თ.) აქ და წევრთ პირობითი.

²²⁰ შეიძლება აქ ძირითადი ზმნა-ხო დაბოლოება (აბსოლუტევიან ნაშანი) დაკარგული იყოს პაპოლოგიის ნიადაგზე (რამდენადაც მომდევნო მეშველი ზმნა კლასის ნიშნით იწყება. მაგ. იჰ ბუყევა < იჰაბო ბუყევა. იჰ ბუყევა-ბერა < იჰიბო ბუყევა-ბერა. ამოსავალი ფორმები შესაძლებელია. მაგრამ იშვიათად ხმარებულნი. აწმყოში -ხო არ დაიკარგა, რადგანაც მას ირა „არის“ მოსდევს (იჰიბო ირა). ასეა კვანადურშიც.

როდესაც ძირითადი ზმნა ხ დაბოლოებიანი ფორმითაა წარმოდგენილი, მთლიანად კონსტრუქცია ხაზს უსვამს ზმნით გადმოცემული მოქმედების სინქრონულობას მის შესახებ საუბრის მომენტთან, ან სხვა (მეორე) მოქმედებასთან. ასეთი კონსტრუქცია შეიძლება დახასიათდეს როგორც „კონკრეტული“ დრო (აწმყო-კონკრეტული, ნამყო-კონკრეტული და ა. შ.).

ე. წ. თურმეობითების საწარმოებლად აღწერით ფორმებში მეშველი ზმნა თვითონაც აღწერითაა ნაწარმოები, სახელდობრ, „თურმე იყო“ გადმოიცემა მეშველი ზმნის ნამყო-შედევობითით: ბუკვაბო „იყო რა“ + ირა „არის“, რაც შერწყმით ბუკვაბერა-ს იძლევა (ორივე ზ გრამატიკული კლასის ცვლადი ნიშანია).

აღწერით დროთა სამივე ჯგუფი აწარმოებს ყველა ზმნურ ფორმას (როგორც დადებითი, ისე უარყოფითი უღვლილებით შესაძლებელს). უარყოფით ფორმებში მეშველი ზმნის დადებითი ფორმა შეცვლილია სათანადო უარყოფითი ფორმით (მაგ. ირა „არის“ შეცვლილია ფორმით ვაქე „არ არის“, ბუკვა „იყო“ — ფორმით ბუკვაქი „არ იყო“ და მისთ.).

ანალოგიურად იწარმოება აღწერითი ფორმები კვანად ურსა და ჰემერსოულ ში, ოღონდ აბსოლუტივის ფორმას მეშველი ზმნა ჩვეულებრივ არ ერწყმის: გ^ე ბუკვაბო ეკვა (კვანად.), გ^ე ბუკვაბო ეკა (ჰემერს.) „გაუკეთებია“ — თურმეობით-შედევობითი (შდრ. თლონდ. იპი ბუკვაბერა < იპი ბუკვაბო ირა). გ^ებო ეკვა (კვანად.), გ^ებო ეკა (ჰემერს.) „გაქეთა“ — აწმყო-შედევობითი (შდრ. თლონდ. იპიბერა < იპიბო ირა). ინფინიტივის შემცველ აღწერით ფორმაში (მაგ. თლონდ. ბუყვა-ლა + ირა „გაქრის“), კვანადურში ინფინიტივის ნაცვლად მყოფადის მიმღობაა (ბუყვალ^აობ ეკვა „გაქრის“).

თლისურ-თლიბიშოურშიც ანალოგიური მდგომარეობაა, ოღონდ, ცხადია, შემადგენელ ელემენტებად თავ-თავისი ფორმებია გამოყენებული. მეშველი ზმნა (იდა, იდე „არის“) ნამყოს აბსოლუტივიან აღწერით ფორმებში წარმოდგენილია როგორც იდი.

ნიმუშები (თლონდოლური):

ინფინიტივი + ირა „არის“ — მყოფადი-აუცილებლობითი იპილერა (< იპილა ირა) „უსათუოდ გააკეთებს, უნდა გააკეთოს“
ბაწინერა (< ბაწინა ირა) „უსათუოდ ჰკითხავს, უნდა ჰკითხოს“²³¹
ინფინიტივი + ბუკვა „იყო“ — ნამყო-აუცილებლობითი იპილა ბუკვა „უნდა გააკეთებინა“

²³¹ შდრ. უარყოფითი ფორმები: იპილ^ექე (< იპილა ვაქე) „არ გააკეთებს“, „არ აპირებს გააკეთოს“... ბაწინ^ექე (< ბაწინა ვაქე) „არ ჰკითხავს“, „არ აპირებს ჰკითხოს“.

ბაწინა ბუკვა „უნდა ეკითხა“

ინფინიტვი + ბუკვა ბერა „ყოფილა“ — თურმეობითი-აუკლებლობითი

იპილა ბუკვაბერა (< იპილა ბუკვაბო ირა) „თურმე უნდა გაეკეთებინა“

ბაწინა ბუკვაბერა (< ბაწინა ბუკვაბო ირა) „თურმე უნდა ეკითხა“.

ნამყოსაბსოლ. + ირა „არის“ — აწმყო-შედევობითი

იპიბერა (< იპიბო ირა) „გაკეთებულია, გააკეთა“

ექვა-ვერა (< ექვავეო ირა) „ნაჭამია, შეჭამა“²³²

ნამყო + ბუკვა „იყო“ — ნამყო-შედევობითი

იპი ბუკვა „გაკეთებული იყო“, „გაკეთებული ჰქონდა“

ექვა ვუკვა „შეჭმული იყო“, „შეჭმული“ ჰქონდა“²³³

ნამყო + ბუკვა ბერა „ყოფილა“ — თურმეობით-შედევობითი

იპი ბუკვაბერა (< იპი ბუკვაბო ირა) „გაუკეთებია“

ბუყუ ბუკვაბერა (< ბუყუ ბუკვაბო ირა) „გაუჭრია“

ექვა ვუკვავერა (< ექვა ვუკვავეო ირა) „უჭამია“²³⁴

-ბსუფიქსიანი ფორმა + ირა „არის“ — აწმყო-კონკრეტული²³⁵

იპიდახ ირა „აკეთებს“

ბუყუდახ ირა „ჭრის“

ექუნახ ირა „ჭამს“

-ბსუფიქსიანი ფორმა + ბუკვა „იყო“ — ნამყო-კონკრეტული

იპიდახ ბუკვა „აკეთებდა“

ბუყუდახ ბუკვა „ჭრიდა“

ექუნახ ბუკვა „ჭამდა“

ბსუფიქსიანი ფორმა + ბუკვა ბერა — თურმეობითი-კონკრეტული

იპიდახ ბუკვაბერა „თურმე აკეთებდა“²³⁶

ბუყუდახ ბუკვაბერა „თურმე ჭრიდა“

ექუნახ ბუკვაბერა „თურმე ჭამდა“

²³² შდრ. უარყოფითი ფორმები: იპიბოქე „გაკეთებული არ არის“, „არ გააკეთა“ (< იპიბო ვაქე), ექვავეოქე „ნაჭამია არ არის, არ შეჭამა“ (< ექვავეო ვაქე) და მისთ.

²³³ შდრ. უარყოფითი ფორმები: იპი ბუკვაპი, ბუყუ ბუკვაპი, ექვა ვუკვაპი.

²³⁴ შდრ. უარყოფითი ფორმები: იპი ბუკვაპოქე (< იპი ბუკვაბო ვაქე), ექვა ვუკვაპოქე (< ექვა ვუკვაპო ვაქე) და მისთ.

²³⁵ აწმყო-კონკრეტულის შესახებ დაწვრილებით იხ. ზემოთ.

²³⁶ შდრ. უარყოფითი ფორმები: იპიდახ ბუკვაბოქე (< იპიდახ ბუკვაბო ვაქე), ბუყუდახ ბუკვაბოქე (< ბუყუდახ ბუკვაბო ვაქე) და მისთ.

§ 86. ბრძანებითი. ბრძანებითის წარმოებაში ერთმანეთს უპირისპირდება გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნები. გარდამავალ ზმნათა ბრძანებითის ნიშანია ა, რომელიც ნ რიგის ზმნებში აჲ-ს სახით წარმოგვიდგება. ფუძის დაბოლოებად „მერყევი რ, ნ-ს“ მქონე ზმნები ამ თანხმოვანს ინარჩუნებენ, ლ რიგის ლაბიალურფუძიან ზმნებში ვ არა ჩანს.

გარდაუვალ ზმნებში ბრძანებითის სუფიქსია -ზე, რომელსაც წინ უძღვის ის ხმოვანი, რაც ნამყოს ფორმაში გვექონდა (—გარდაუვალ ზმნათა ბრძანებითი ნამყოს ფორმისაგან იწარმოება -ზე-ს დართვით). ნ რიგის ზმნებში -ზე-ს ნაცვლად -მე ვლინდება (რაც მიღებულია ნაზალობის ელემენტის შერწყმით მომდევნო ბ-სთან: -vებე > vმე).

გარდამავალი ზმნები: იპ-ა! „გააკეთე!“, ჰიტ-ა! „თქვი!“, ბუტ-ა! „დაკალ!“, ბუყ-ა! „გაქერ!“, წაარ-ა! „დალიე!“, ყან-ა! „ქამე!“, ბაწა-ა! „პკითხე“, ბას-ა! „უამბე!“.

გარდაუვალ ზმნები: ვილ-ი-ბე! „დადექ!“ (ნამყ. ვილ-ი), ვიქ-ა-ბე! „მოკვდი!“ (ნამყ. ვიქ-ა), ვა-ბე! „მოდი!“ (ნამყ. ვა), ექვ-ა-მე! „ქამე!“ (ნამყ. ექვ-ა).

ხ უ შ ტ ა დ უ რ შ ი რამდენსამე ზმნასთ. ნ დასაშვებია ასიმილაცია: ვებე! (< ვა-ბე!) „მოდი!“ გე! (< გ-ი-ა!) „გააკეთე!“. კვანადურში ვ-ზე დაბოლოებული ფუძეები ვ-ს ინარჩუნებენ (ბუყე-ა! „გაქერ!“), ვებე! „მოდი!“ კვანადურშიაც. რამდენიმე გარდაუვალ ზმნა ზე-ს წინ ი-ს ავლენს: ჰელ-ი-ბე! „ადუღი!“ ჰაწალ-ი-ბე! „გათეთრდი!“ ბუქუ-ბე! (< ბუქე-ბე!) „მოხვდი!“ ზოგ ზმნასთან დასაშვებია ზე-ს მოკვეცა: ველ'-ი! „წადი!“ ვილ-ი! „გაჩერდი!“. თ ლ ის უ რ-თ ლ ი ბ ი შ ო უ რ შ ი სხვაობას გარდაუვალ ზმნები ავლენენ. აქ დაბოლოება ი (აგრეთვე იჲ, უჲ—ფუძის რაგვარობის მიხედვით): ჰად-ი! „იტირე!“ ტარ-ი! „ირბინე!“ ექუჲ! (< ექე-იჲ!) „ქამე!“ რამდენსამე გარდაუვალ ზმნას თლი-სურში -ა-ბა დაბოლოება აქვს: ვუკ-ა-ბა! „იყავ!“ ვაყ-ა-ბა! „მოდი!“ ასეთი ზმნები თლიბიშოურშიც გამოწაკლისია, მათ ო დაბოლოება მოუღლით (ვუკ-ო! „იყავ!“ ვოყ-ო! „მოდი!“).

§ 87. უკუთქმითი ბრძანებითი (აკრძალვითი), რაც ბრძანებითის უარყოფით ფორმას წარმოადგენს, იწარმოება დაბოლოებით -ი-ბისზე (ნ რიგის ზმნებთან -ი-ბისზე, რომელიც თავის მხრივ -იჲ-ბისზე-საგან მომდინარეობს). ლაბიალურფუძიან ზმნებში ი-ს ნაცვლად უ გვაქვს (-ვ-ი > უ). ზმნის გარდამავლობა, განსხვავებით ბრძანებითისაგან, აქ გარჩეული არაა¹³⁷.

¹³⁷ თლისურ-თლიბიშოურში განსხვავება მხოლოდ ბოლოკიდურ ხმოვანშია: -ი-ბისზე და მისთ.

იპ-ი-ბისაე! „არ გააკეთო!“ ჰიტა-ი-ბისაე! „არ თქვა!“ ვიქ-ი-ბისაე!
„არ მოკვდე!“ ვილ-ი-ბისაე! „არ გაჩერდე!“ ბუყ-უ-ბისაე! (<ბუყყ-ი-
ბისაე!) „არ გაკრა!“ ბას-ი-მისაე! (<ბას-ი-ბისაე!) „არ უთხრა!“

ფუძის დაბოლოებად „მერყევი“ რ-ს მქონე ზმნები -ბისაე დაბო-
ლოებას ავლენენ, ხოლო ფუძის ხმოვნად აქვთ: წა-ბისაე! „არ და-
ლიო!“ ტე-ბისაე! „არ წერო!“

ზმნისაგან ვაყილა „მოსვლა“ უკუთქმითი ბრძანებითა ეწბისაე!
„არ მოხვიდე!“ (<ვა-ი-ბისაე).

ზოგი ზმნა -ბისაე-ს წინ ა ხმოვანს ავლენს: ყან-ა-ბისაე! „არ კა-
მო!“ ჰარ-ა-ბისაე! „არ თხოვო!“ ბეტა-ა-ბისაე! „არ მოხნა!“

ბრძანებითის ფორმას (როგორც წართქმითის, ისე უკუთქმითისა)
შეიძლება დაემატოს ნაწილაკი -ლა (იხ.) და გამოთქმას ნატვრითის ში-
ნაარსი ეძლევა: იქ-ა-ლა! „მოგეცეს“, ბისამე-ლა; „გეპოვოს!“ „იქ-ი-ბისაე-
ლა! „არ მოგეცეს!“ ბისამისაე-ლა! „არ გეპოვოს!“ მიყ ბიტილი-ლა! „კე-
თილი გზა გქონდეს!“ („გზა გასწორდეს!“ იხმარება -ლა-ს გარეშე).

§ 88. პირობითი კილო. პირობით კილოს აწარმოებს -წრა (ნ-ს რი-
ვის ზმნებში -წნა), რომელიც ზმნის ფუძეს დაერთვის²³³. ლ-ს რივის
ლაბიალურფუძიანი ზმნები ვ-ს კარგავენ.

იპ-წრა „თუ გააკეთებს“, ჰიტა-წრა „თუ იტყვის“, ვიქ-წრა „თუ
მოკვდა“, ვილ-წრა „თუ გააჩერებს“, ბუყ-წრა „თუ დაკლავს“, ექვ-წრა
„თუ შექამს“, ბაწა-წრა „თუ ჰკითხავს“, ბას-წრა „თუ უამბობს“, ბის-წრა
„თუ იპოვის“.

ხმოვანფუძიანი (resp. „მერყევი რ-ს“ მქონე) ზმნები რ-ს ინარჩუნე-
ბენ: ვეარ-წრა „თუ დაწერს“, წაარ-წრა „თუ დალევს“.

„მოსვლა“ ზმნა აქაც გამონაკლისს ქმნის: ეწრ-ირა „თუ მოვიდა“
(დაბოლოება -ირა, რომელსაც წინ რ უძღვის).

~ § 89. კავშირებითი კილო. კავშირებით კილოს აწარმოებს -ჰი,
რომელიც ნამყოს დაერთვის: ბისაჰ-ჰი „რომ ეპოვა, რომ ენახა“, „თუ
იქნა“ (მდრ. ნამყ. ბის-აჰ „ნახა, იპოვა“). მაგრამ -ჰი დაბოლოება ნამ-

²³³ ისტორიულად წრა (და წნა) შეიძლება მიმდინარეობდეს: ა-ირა (და ა-ინა)
ფორმისაგან (იპერა < იპა-ირა და მისთ.) კვანდალურში პირობით კილოს -ა-რა(ნ-ს
რივის ზმნებთან -ა-ნა) აწარმოებს (მაგ. ბეტა-არა „თუ მოხნავს“. ბის-ანა „თუ ნახავს“
მდრ. თლონდ. ბეტა-წ-რა. ბის-წნა), რომელიც ასევე ა-ირა-საგან ჩანს მიღებული (ა-ი>ა
კვანდალურში. იხ. ფონეტიკური ნაწილი). ხ უშტადლურში პირობითი კილოს ნაშანი -ჰარ
(ბეტა-ა-რ-ი-რა „თუ თქვა“). ჰეშერსოულში პირობითი კილოს ნაშანი -ჰარ
(ბეტა-ი-ბარ თუ მოხნა“), რომელიც მასალბორივ განსხვავდება სხვა თქმათა დაბოლო-
ებისაგან (მაგრამ ანდიურ ენებში ბევრგან აქვს შესატყვისი). ეგვეე -ჰარ (და -ჰარ)
გვაქვს თლისურ-თლიბიშოურში: ყამ-ი-ბარ „თუ შექამს“. ბუყუ-ბარ „თუ გაკ-
რა“, ჰეტა-მარ (<ჰეთა-მარ) „თუ იტყვის... -მარ დაერთვის ნამყოს.

ყოს ფორმას უშუალოდ იშვიათად დაერთვის. ჩვეულებრივია აღწერითი წარმოება: სათანადო ზმნის ნამყოს დაერთვის ცალკე ზმნა—ზემოთ ნა-სხენები ბისაჰი (უკვე გაფორმებული -ჰი დაბოლოებით)²³⁹. დართვისას იკარგება ნამყოს დაბოლოება და ბისაჰი ზმნის ზ—ცვლადი კლასის ნიშანი. ა ჯგუფის ზმნებში დასაშვებია ნამყოს ა-ს შერწყმა მომდევნო ი-სთან, რაც ე-ს იძლევა. პარალელურად, უპირატესად ხნიერთა მეტყველებაში, დასტურდება ამოსავალი ფორმებიც ფონეტიკურ ცვლილებათა გარეშე.

მარტივი ფორმები: ბისაჰ-ჰი „რომ ენახა“ (ნამყ. ბ-ს-აჰ), ბეტჰ-ჰი „რომ მოეხნა“ (ნამყ. ბეტჰ-ი), იჰი-ჰი „რომ გაეკეთებინა“ (ნამყ. იჰ-ი)²⁴⁰.

აღწერითი ფორმები: იჰ-ისაჰი (< || იჰი ბ-ისაჰ-ჰი) „რომ გაეკეთებინა“, ბუყ-ისაჰი (< || ბუყუ ბისაჰ-ჰი) „რომ გაეკრა“, ჯვეწ-ისაჰ-ჰი (< || ჯვეწ ბისაჰ-ჰი) „რომ დაეწერა“, ვიჰეწ-საჰი (< || ვიჰა ვისაჰ-ჰი) „რომ მომკვდარიყო“.

§ 90. აბსოლუტივი. ნამყოს აბსოლუტივი იწარმოება ნამყო დროისაგან -ბო დაბოლოებით (ბ გრამატიკული კლასის ცვლადი ნიშანია)²⁴¹, მაგ.:

ჰიტჰ-ი-ბ-ო „თქვი რა“, იჰ-ი-ბ-ო „გააკეთა რა“, ყოტირ-ი-ვ-ო „გაეკრა რა“. ჰარ-ი-ბ-ო „თხოვა რა“, ბეჰ-ი-ბ-ო „მოიტანა რა“, ნაზილჰ-ი-ბ-ო „დათანხმდა რა“, ჰეწ-ი-ვ-ო „ადგა რა“, წჷჷ-ბ-ო „დალია რა“, ჯვეწ-ბ-ო „დაწერა რა“, კეწ-ბ-ო „მოკლა რა“, ტჷჷ-ბ-ო „მოწველა რა“, ვუჷჷ-ა-ვ-ო „იყო რა“ ვიჷჷ-ა-ვ-ო „მომკვდა რა“, ჰან-ი-ვ-ო „აჩვენა რა“,

როდესაც ზმნაში -ირ სუფიქსით აღნიშნულია ადამიანის კლასის სიმრავლე (იხ. § 78) აბსოლუტივის ფორმაში კლასის ნიშანი არა ჩანს, მაგ. ბაკურ „იყენენ“ (ადამიანები) ბაკურ-ო „იყენენ რა“ (ადამიანები). გარკვევა იმისა, თუ რას აღნიშნავს ნამყოს აბსოლუტივისეული კლასის ნიშანი—საკმაოდ რთულია.

საერთოდ ის აღნიშნავს სახელობით ბრუნვაში დასმული სახელის კლასს. თუ აბსოლუტივი გარდაუვალი ზმნისაა—აისახება RS-ის კლასი, თუ გარდამავალი ზმნისაა—მომდევნო (მთავარი) წინადადების S-ის კლასის (თუ ზმნა მთავარი წინადადებისა გარდაუვალია).

²³⁹ „ჰოენა, ნახა“ ზმნის პირობითი ფორმა ხუნძერ-ანდურ ენებში ხშირად დაკლიდა დამოუკიდებელი შინაარსისაგან და იხმარება როგორც მეშველი ზმნა პირობითი კილოს აწარმოებლად.

²⁴⁰ ე ვ ა ნ ა დ უ რ შ ი კავშირებითს აწარმოებს -ე-ღალი (ბეტჷღალი „რომ მოეხნა“. შდრ. აგრეთვე ბუყობ-ღალი „რომ გაეკრა“ (ნამყ. მიმღ.+ღალი). თ ღ ი ს უ რ შ ი ჩვეულებრივია მარტივი (არა აღწერითი) ფორმები.

²⁴¹ იშვიათად (ზოგ ინფორმატორთან) ბ-ა-ც ისმის.

ნამყოს აბსოლუტივის სუფიქსური კლასის ნიშანი უთანხმოება სა-
 ხელობითი დასმულ სახელს—გარდაუვალი ზმნის ქვემდებარეს. გარდა-
 მავალი ზმნის პირდაპირ დამატებას. ასევე (ბავკალურისა და მონათესავე
 ენებისათვის) ჩვეულებრივ წესს ემორჩილება პრეფიქსული კლასის ნიშნის
 აღნიშვნაც (როდესაც სათანადო ზმნა კლასნიშნანია), მაგ. (ხაზგასმულია
 აბსოლუტივის ფორმაში სუფიქსური კლასის ნიშნით აღნიშნული სახელი):
 ილალა მიქაჲო, იმალა ვიქა „დედაც მოკვდა რა, მამაც მოკვდა“. ვა-
 შაშაურ ჰუშეშალა ბეტეიზო, იმა ეშა ვა „ვაჟმა ყანა(ც) მოხნა რა. მამა
 შინ მოვიდა“. მაგრამ შეიძლება მოხდეს, რომ როგორც დამოკიდებულ
 წინადადებაში (აბსოლუტივიან გამოთქმაში), ისე მთავარ წინადადებაშიც
 ერთი და იგივე ქვემდებარე იყოს ნაგულისხმევი, ამასთან ამ ორ ერთე-
 ულში გარდამავლობის მიხედვით განსხვავებული ზმნები მონაწილეობ-
 დეს. ასეთ შემთხვევაში ერთი ზმნა ქვემდებარეს ერთ ბრუნვაში მო-
 ითხოვს, მეორე ზმნა კი მეორე ბრუნვაში: ამგვარ წინადადებაში დასა-
 შვებია ქვემდებარის ბრუნვა შეიწყოს ან აბსოლუტივიან გამოთქმას, ან
 მთავარ წინადადებას, რაც გრამატიკული კლასის აღნიშვნასაც განაპი-
 რობებს:

1. ვაშაშაურ ჰუშეშალა ბეტეიზო, ეშა ვა „ვაჟმა ყანა მოხნა რა.
 შინ მოვიდა“. 2 ვაშა, ჰუშეშალა ბეტეივო, ეშა ვა „ვაჟი, ყანა მოხნა რა.
 შინ მივიდა“. ზოგჯერ აბსოლუტივიან გამოთქმასთან ქვემდებარე შეიძ-
 ლება არც იყოს რეალურად, არამედ მხოლოდ იგულისხმებოდეს (მთა-
 ვარი წინადადების მიხედვით). იმის კვალობაზე, თუ რომელ ბრუნვაშია
 ქვემდებარე ნაგულისხმევი, კლასის ნიშანიც სათანადოდ აღინიშნება:
 ჰუშეშალა ბეტეივო, იმა ეშა ვა „ყანა მოხნა რა, მამა შინ მოვიდა“ (აქ
 პირველ ნაწილში იგულისხმება: იმა „მამა“). ჰუშეშალა ბეტეიზო, იმა
 ეშა ვა „ყანა მოხნა რა, მამა შინ მოვიდა“ (აქ პირველ ნაწილში იგუ-
 ლისხმება იმაშაურ „მამამ“).

როდესაც წინადადებაში მოსალოდნელია ზედიზედ ორი აბსოლუ-
 ტივი, პირველი მათგანი ნამყოს ფორმაში დგას., მაგალითად ვიხი ვი-
 ქავთ „სიხარულით მოკვდა რა“ (ე. ი. „ძალიან გაუხარდა რა“)²⁴³.

აწყყოს აბსოლუტივის საკუთარი ფორმა არა აქვს, შეიძლება ამ
 მნიშვნელობით აწყყოს (ზოგადს, კონკრეტულს) დაერთოს და ნაწილაკი-
 (ეს ნაწილაკი საერთოდ „მააბსოლუტივებელი ნაწილაკის“ ფუნქციას კის-
 რულობს).

²⁴³ შდრ. ხუნძ. ვოხიენ ხუნ (იგ. მნიშვნ.) ორივე ზმნა აბსოლუტივის ფორმა-
 შია. ბავკალურში აქაც პირველ ზმნას აბსოლუტივის დაბოლოება დაკარგული უნდა
 ჰქონდეს (შდრ. ზემოთ დროთა აღწერითი წარმოება).

ნამყო დროის უარყოფითი აბსოლუტური იწარმოება ნამყო დროის უარყოფითი ფორმისაგან -რა-ბო-ს დართვით (ბ კლასის ნიშანია): იპი-ქირაბო „არ გააკეთა რა“ (იპიქი „არ გააკეთა“), ექვანქირაბო „არ შეკამა რა“ (ექვანქი „არ შეკამა“).

წარმოშობით აქ შეიძლება ნამყო დროის უარყოფით ფორმას ირა-ბო ერთვოდეს. ირაბო დამოუკიდებლად გაიაზრება, როგორც „არის რა“; ხუ შ ტ ა დ უ რ შ ი დაბოლოებაა -ირაბო (ქალთა მეტყვე.) და -იდაბო (მა-მაკათა მეტყვე.): ჰეტეიქირაბო, ჰეტეიქიდაბო „უთქმელად“. დასაშვებია სხვა ახსნაც: ნამყოს უარყ. (იპიქი) + ნაწილაკი (მაბსოლუტივებული და || რა) + აბსოლუტურის -ბ-ო დაბოლოება. ნაწილაკის ფუძესთან შეხორცება ბაგვალურში უჩვეულო არ არის.

ჰე მ ე რ ს ო უ ლ შ ი (განსხვავებით კენადურისაგან, რომელიც თლონდოდურს მიჰყვება) ნამყოს აბსოლუტურს აწარმოებს -ე (ნ რიგის ზმნებში -ეს): ბელ'-ე „წავიდა რა“, ბას-ეს „უამბო რა“. ხმოვნით დაწყებული სიტყვის (ან აფიქსის) დართვისას ე შეიძლება დაგრძელდეს (ბასეს-იდოლა „უთქვამს რა“ || > ბასეს-იდოლა || ბასეს-იდოლა). სპორადულად -ბ-ო-ც გვხვდება (როგორც თლონდოდურში).

თლისურ-თლიბიშორშიც ნამყოს აბსოლუტურს ე და ეს აწარმოებს (ბუყ-ე „გაქრა რა“, ჰეტე-ეს „თქვა რა“ და მისთ.).

თლისურ-თლიბიშორში ნამყოს უარყოფით აბსოლუტურად გამოყენებულია ნამყოს უარყოფითი, რომელსაც და ნაწილაკი დაერთვის (ბუყუქი-და „გაუქრელად“). დასაშვებია ნამყოს უარყოფითის ხმარება უამნაწილაკოდაც (მაგ. ჟიპიქი „არ გააკეთა“, „გაუკეთებლად“: ჟიპიქი ბესთა! „გაუკეთებლად დატოვე!“).

§ 91. კაუზატივი. კაუზატივს აწარმოებს -აღ, რომელიც ზმნის ფუძეს დაერთვის. ნ-ს რიგის ზმნეაში -აღ-ის ნაცვლად -ან გვევლინება²⁴⁴.

კაუზატივის ნიშანი დაერთვის ზმნის ფუძეს, რომელიც წარმოდგენილია იმ სახით, რაც მას აქვს არაკაუზატიურ ინფინიტივში (იხ. ინფინიტივის წარმოება): მერყევი რ თანხმოვნის მქონე ფუძეებს -აღ დაერთვის ამ თანხმოვნის გარეშე. ლაბიალური ფუძეები ლ-ს რიგისა წარმოდგენილია ვ-ს გარეშე (ნ-ს რიგის ზმნები ვ-ს ინახავენ).

მაგალითები (ნამყ. დროის ფორმით): იპ-ალ-ი „გააკეთებინა“ (შდრ. არაკაუზატ. იპ-ი), ყან-ალ-ი „შეაქამა“, პარ-ალ-ი „ათხოვინა“, ჰიტე-ალ-ი „ათქმევინა“, ვიქ-ალ-ი „მოაკვდინა“, ბილ-ალ-ი „გააჩერა“, ბუყ-ალ-ი „გააქრევინა“, ბუტ-ალ-ი „დააკვლევინა“, ტვა-ალ-ი (>ტვალ) „დაა-

²⁴⁴ -ან შეიძლება -აღ-ისაგან მოდიოდეს.

წერინა“, წა-ალ-ი (>წაწლი). „დალევიანა, ასეა“, ვა-ალი (>ვალ-
„მოაყვანიანა“. ექვ-ან-ი „აქამა“, ბაწე-ან-ი „შეაკეთხეინა“, ზას-ან-ი
„აამბობინა“.

ზმნურ ფორმათა (დრო, კლო...) წარმოება ჩვეულებრივ (უკვე
ზემთ განხილული) წესით ხდება, ოღონდ გასათვალისწინებელია, რომ
კაუზატიური ზმნა მუდამ თანხმოვანფუძიანია და გარდამავალი. ნამყოს
წარმოებაში ყველა კაუზატიური ზმნა „ი ჯგუფისაა“. ამრიგად, ნამყოს
აწარმოებს ი (იპ-ალ-ი)²⁴⁵, მყოფადს -ასხ (იპალ-ასხ „გააკეთებინებს“).
მყოფად ზოგადს -იჰა (იპალ-იჰა „გააკეთებინებს“)²⁴⁶, აწმყო ზოგადს
-იჰობ (იპალ-იჰობ „აკეთებინებს“, „კეთებინებდი“), ბრძანებითს ა (მუ-
დამ, რამდენადაც კაუზატიური ზმნა გარდამავალია: იპალ-ა! „გააკეთე-
ბინე!“), უკუთქმითს -ი-ზისიე (იპალ-ი-ზისიე! „არ გააკეთებინო!“). პი-
რობითს -ერა (იპალ-ერა „თუ გააკეთებინა“), მასდარს -რ (იპალ-ი-რ
„გაკეთებინება“), მიმღობას—კლასის ნიშანი (იპალ-ჟ-ზ „გაკეთებული“)
და მისთ. ასევე რეგულარულია უარყოფით ფორმათა წარმოებაც (მაგ.
იპალ-იჭი „არ გააკეთებინა“—ნამყოს უარყ. ²⁴⁷, იპალიჭებ „არ აკეთები-
ნებს“—აწმყო ზოგადის უარყ., იპალ-იჰაჭე „არ გააკეთებინებს“—მყოფ.
ზოგადის უარყ.). რეგულარულია აღწერით ფორმათა წარმოებაც (იპალ-
იჰაზ ირა „აკეთებინებს“, ექვან-იჰაზ ირა „აქმევს“—აწმყო კონკრეტ. და
მისთ.)²⁴⁸. რეგულარულია აბსოლუტივის წარმოებაც (იპალ-ი-ბ-ო „გაა-
კეთებინა რა“)²⁴⁹.

ინფინიტივის წარმოებაში ფონეტიკური მიზეზებით გამოწვეული
რიგი თავისებურება დასტურდება. თანხმოვანფუძიან ზმნათა კაუზა-
ტივებში კაუზატივის ალ ნიშნის ლ იკარგება (ალბათ, ინფინიტივის
ილა დაბოლოების ლ-ს გავლენით), რაც ხმოვანთა შერწყმას იწვევს

²⁴⁵ ხეშტადურში ი არაა, კაუზატივი სუფთა ფუძეა: ბუყალ „გააქრეინა“,
ბიქალ „მოაკლეინა“, ბას-ან „ათქმეინა“, ბაწა-ან „აკითხეინა“. ი დაკარგულია.

²⁴⁶ მყოფალი ზოგადის წარმოებისას -იჰა დაბოლოების ი ლ-ს მომდევნოდ არ
იკვეცება (მდრ. ზემთ ამავე დროის წარმოება ანაკაუზატიურ ზმნებში).

²⁴⁷ ხ უ შ ტ ა დ უ რ შ ი ი აქც არაა: ბუყალ-ჭა „გააქრეინა“.

²⁴⁸ ე ვ ა ნ ა დ უ რ შ ი დროის ფორმებს გრძელი ჰმოვანი აკეთ (ფრზილევში—
არაკაუზატიური ფორმები): ბიწ-წე „განდო“ (ბიწ-ა) ბიწ-წა „განდოს“ (ბიწ-აწ),
ბიწ-წა! „გაადნე!“ (ბიწა), ბიწწახისე! „არ გაადნო!“ (ბიწაბიხე!), ბიწობ „გამდნა-
რი“ (ბიწაბ)... ჰმოვნის სიგრძე გამოწვეულია კაუზატივისეული ა-ს შერწყმით დრო-
კილოთა ხმოვან მორფემებთან.

²⁴⁹ ხ უ შ ტ ა დ უ რ შ ი ფუძეს დაერთვის ი (კლასნიშნის გარეშე). ამასთან ლ
ორკეცდება: სჰავარალ-ლო „მოაბრუნა რა“.

(აი > ე): იპ-ალ-ილა > იპ-ა-ილა²⁵⁰ > იქლა „გაკეთებინება“, ვიქ-ალ-ილა > ვიქ-ა-ილა > ვიქლა „მოკვდინება“, ჰარ-ალ-ილა > ჰარ-ა-ილა > ჰარლა „თხოვნინება“²⁵¹.

ამისდა მიუხედავად, იმ აღწერით ფორმებში, რომლებშიც ინფინიტივი მონაწილეობს, ინფინიტივის სრული ფორმები დასტურდება, მაგ. იპალილოქე „არ გააკეთებინებს“ (<იპალილა ვაქე) — მყოფადი აუცილებლობითი. ხმოვანფუძიან ზმნებში კაუზატივის ნიშნისეული ლ და-ცულისა:

კვა-ალ-ილა > კვალილა „დაწერა“; წა-ალ-ილა > წაალილა „დაღვეინება“, ვა-ალ-ილა > ვალილა „მოყვანა“.

ნ-ს რიგის ზმნებში ინფინიტივის -ინა დაბოლოება შეცვლილია -ენა (-ენა) დაბოლოებით, რაც ა-ინა-საგან მოდის. მაგ. ექვე-ენა „ქმევა“, ბაწა-ენა „შეკათხვინება“, ბას-ენა „თხრობინება“, ბის-ენა „ჩვენება“. აქაც დაკარგულია კაუზატივისეული ლ, რის შედეგადაც მეზობელ ხმოვანთა შერწყმა მომხდარი.

ბას-ალ-ინა > ბას-ა-ინა > ბას-ენა „თხრობინება“

ექვე-ალ-ინა > ექვე-ა-ინა > ექვე-ენა „ქმევა“

კაუზატივი გამოყენებულია გარდაუვალი ზმნებისაგან გარდამავალი ზმნების საწარმოებლად (ღა „მოვიდა“ — ვალი „მოიყვანა“, ვილი „გაჩერდა“ — ვილ-ალი „გააჩერა“, ვიქა „მოკვდა“ — ვიქ-ალი „მოკლა“). გარდამავალი შინაარსის ზმნებში კი მას კაუზატივის („მართალი კაუზატივის“) გაგება აქვს (ბეში „მოქსოვა“ — ბეშა-ალი „მოაქსოვინა“, ბაწა „ჭკითხა“ — ბაწა-ან-ი „შეაკითხვინა“)²⁵².

კვანადღურსა და ჰემერსოულში ხშირია კაუზატივის აღწერით წარმოება. მეშველ ზმნად გამოყენებულია ბეშთილა „გაშვება“, მაგ. გერა ვეშთილა „გაკეთებინება“ (სიტყვასიტყვით — „გაკეთებად გაშვება“). ნამყოში თანხმოვანფუძიან ზმნებს აქვთ ე დაბოლოება (მაგ. ბუყე II + ბეშთა „გააქრევინა“), რაც მიღებულია კაუზატივისეული ა (<ალ) და ნამყოს ი-ს შერწყმით. მყოფადში -ასა (<ა-ასა): ბიწასა „გაადნობს“ (შღრ. ბიწ-ასა „გადნება“). თლისურ-თლიბიშოურ-ში კაუზატივის ა აწარმოებს. თუ სათანადო არაკაუზატიკური ნაკეთიც ამორთვითაა ნაწარმოები, მაშინ კაუზატივში გრძელი ა აღმოჩნდება.

²⁵⁰ ხუტადღურში ეს საფეხური დატულია: ბიქ-ა-ალა „მოკვდინება“, ბეტა-ა-ალა „მოხვედინება“. ბას-ა-ალა „თქმევინება“. კვანადღურში ინფინიტივის -ალა დაბოლოება აქვს (ბიწ-ალა „გადნობა“, შღრ. ბიწა „დნობა“). -ალა <ა-ალა.

²⁵¹ გარეგნულად ლ რიგის ზმნებში კაუზატივის ინფინიტივი იწარმოება ზმნის ფუძეზე -ელა ნიშნის დართვით (იპ-: იპ-ელა).

²⁵² ასევეა ხუტადღურშიც.

მაგ. ინფინიტები: ბეწალა „ავსებინება“ (შდრ. ბეწალა „ავსება“), წა-
 არალა „დალევინება“ (შდრ. წაარალა „დალევა“). ნამყო: წაარ-ავალი
 „დაალევინა“ (შდრ. წაარ-ივლი „დალა“), ღიქვანო „მოაკვდინა“
 (შდრ. ბიქ-ა-გო „მოკვდა“). მყოფადი: წაარ-ასა „დაალევინებს“ (შდრ.
 წაარ-ასა „დალევს“). ბრძანებითი ა იქნება, ნამყოს აბსოლუტივშიც ა
 (ბილ-ე „გაჩერდა რა“, ბილ-ა „გააჩერა რა“). გავრცელებულია აღწერი-
 თი წარმოებაც ბ-იტალა „გავზავნა, გაშვება“ ზმნის მეშვეობით. ძირი-
 თადი ზმნა ზოგადი აწმყოს ფორმაშია (ექუნდა ვიტა[ვო! „აჭამა“).

§ 92. უარყოფითი ფორმები. დადებითი ფორმების პარალელურად
 გვაქვს უარყოფითი ფორმებიც, რაც ჩამოყალიბებულ უღვლილებას
 ქმნის. უარყოფითი ფორმა (ისევე, როგორც დადებითი) შეიძლება ნა-
 წარმოები იყოს ორგანულადაც და აღწერითაც. აღწერითი ფორმა ჩვე-
 ულებრივად შეესატყვისება დადებითი ფორმის აღწერით წარმოებას
 (ასეთ კონსტრუქციებში დადებითის ირა „არის“ იცვლება სიტყვით ვაქე
 „არ არის“)²⁵³.

ნამყო დროის უარყოფითი ფორმა იწარმოება ამავე დროის და-
 დებით ფორმაზე ჭი ელემენტარს დართვით. თუ ზმნა ნაზალიზებულ
 ხმოვანზეა დაბოლოებული, ჭი-ს წინ სრული ნ თანხმოვანი გვექნება.

დადებითი ფორმა

უარყოფითი ფორმა

იპი „გააკეთა“	იპი-ჭი „არ გააკეთა“
ბუყუ „გაქრა“	ბუყუ-ჭი „არ გაქრა“
ბუყვა „იყო“	ბუყვა-ჭი „არ იყო“
ვიქა „მოკვდა“	ვიქა-ჭი „არ მოკვდა“
ბიქირ „მოკვდნენ“ (მრ.)	ბიქირ-ჭი „არ მოკვდნენ“
ყანი „შექამა“	ყანი-ჭი „არ შექამა“
ტვე „დაწერა“	ტვე-ჭი „არ დაწერა“
ბაწაან „ჰკითხა“	ბაწაან-ჭი „არ ჰკითხა“
ბაწაინ „ჰკითხა“ (მრ.)	ბაწაინ-ჭი „არ ჰკითხა“

²⁵³ კვანადურსა და ჭემერსოულში გვაქვს ვოქე, ვექე, ხუშტა-
 დურში—ვაქ, თლისურში—ვექე, თლიბიშოურში—ვოქე. ვექე „არ არის“
 (ფ კლასის ნაშანი არაა!). წარმოშობით უარყოფითი უღვლილება შეიძლება დადებით
 ფორმაზე უარყოფითი სიტყვების (ნაწილაკების) დართვით იყოს მიღებული, მაგრამ
 ეს შორეული წარსულის ამჟამი ჩანს (ქრონოლოგიურად, ალბათ, წინ ე.წ. რეპს ბაგ-
 ვალური ენის ისტორია!).

კილოკავებში (კვანადა, თლისი, თლიბიშო) სხვაობა არაა.
 მყოფადი ზოგადის უარყოფითი ფორმა იწარმოება სათანადო დადებითი ფორმისაგან -ჰ დაბოლოებით²⁵⁴.

დადებითი ფორმა

უარყოფითი ფორმა

იძიდა „გააკეთებს“
 ბუყუდა „გაჭრის“
 ვიქიდა „მოკვდება“
 ყანა „შეჭამს“
 ჰვარა „დაწერს“
 ბაწიინა „ჰკითხავს“

იძიდა-ჰე „არ გააკეთებს“
 ბუყუდა-ჰე „არ გაჭრის“
 ვიქიდა-ჰე „არ მოკვდება“
 ყანა-ჰე „არ შეჭამს“
 ჰვარა-ჰე „არ დაწერს“
 ბაწიინა-ჰე „არ ჰკითხავს“

ჰე-ს წინა ა ხშირად გრძლად ისმის (იძიდაჰე და მისთ.)²⁵⁵.

მყოფადი აუტვილებლობითი იწარმოება აღწერით: ინფინიტევი პლუს ვაჰე „არ არის“, ოღონდ ინფინიტევის დაბოლოება—ბოლო ა ხმოვანი—და ვაჰე-ს პირველი მარცვალი ვა- შერწყმულია ო-დ (ა-ვაჰე > ო-ჰე). მაგ. იძილჰე (< იძილა ვაჰე) „არ გააკეთებს“, ბუყულოჰე (< ბუყულა ვაჰე) „არ გაჭრის“, ჰველოჰე (< ჰველა ვაჰე) „არ დაწერს“, ბაწიინოჰე (< ბაწიინა ვაჰე) „არ ჰკითხავს“²⁵⁶.

აწმყო ზოგადის უარყოფითი ფორმა მიმღეობას წარმოადგენს (შდრ. ამავე დროის დადებითი ფორმა, ასევე მიმღეობური). იწარმოება ნამყოფ ფორმაზე -ჰუბ დაბოლოების დართვით, რომელთაგან ჰ უარყო-

²⁵⁴ ჰე შეიძლება ვაჰე („არ არის“) სიტყვის ნაშთი იყოს. წარმოება ხუშტა. დურშიც ასეთივეა (ხუშტადურის ზოგადი მყოფადის ფორმას დაერთვის ხუშტადურივე ნაწილაკის ნაშთი ჰ: ბუყე-ჰე „არ გაჭრის“). კვანადურშიც ანალოგიური წარმოებაა. ოღონდ -იდა-, -უდა- შეცვლილია ირა-, ურა-თი (სათანადოდ): ვიქირაჰე „არ მოკვდება“, ბუყურაჰე „არ გაჭრის“, ბასინაჰე „არ იტყვის“. იხ. ამოსავალი ფორმის—აწმყო-ზოგადის წარმოება.

²⁵⁵ კვანადურსა და ჰემერისოულში პარალელურად იხმარება აგრეთვე -ი-ბი-ჰე (ბეტე-იბიჰე „არ მოხნავს“). ანალოგიური ფორმებია ხუშტადურშიც: ბუყე-ბი-ჰე „არ გაჭრის“. ჰვა-ბი-ჰე „არ დაწერს“, ბას-ი-ბი-ჰე (< ბას-ი-ბი-ჰე) „არ უამბობს“. თლისურ-თლიბიშოურშიც ეგევე დაბოლოებაა, ოღონდ თლიბიშოურში ბოლოკიდური ხმოვანია ო (ბუყებიჰე „არ გაჭრის“, ჰეტე-ბიჰე < ჰეტე-ბი-ჰე „არ იტყვის“), თლისურში კი ე || ნოლი (ბუყებიჰე || ბუყებიჰე „არ გაჭრის“).

²⁵⁶ ტრექტურითა და მნიშვნელობით („კატეგორიული უარყოფა“) ეს ფორმები თანხვედრილია ხუნძურის ჰაბიზე ჰეკო („არ გააკეთებს, გააკეთებს არ აპირებს. გაკეთება არ უნდა, არ სურს“) და მისთ. ფორმებისა. კვანადურსა და ჰემერისოულში აღწერითი ფორმები გვაქვს (მყოფადის მიმღეობა+ „არ არის“): ბეტეალ-ბი-ბი-ჰე „არ მოხნავს“.

ფის ელემენტია, უბ კი მიმღობის დაბოლოება. ბ კლასის ცვლადი ნი-
შანია²⁵⁷.

ნამყო	ნამყო უარყ.	აწმყ.-ზოგ. უარყ.
იპი „გააკეთა“	იპი-ჰი „არ გააკეთა“	იპი-ჰუმბ „არ აკეთებს“
ბუყუ „გაქრა“	ბუყუ-ჰი „არ გაქრა“	ბუყუ-ჰუმბ „არ გაქრის“
ყანი „შექამა“	ყანი-ჰი „არ შექამა“	ყანი-ჰუმბ „არ ქამს“
ვიჰა „მოკვდა“	ვიჰა-ჰი „არ მოკვდა“	ვიჰა-ჰუმბ „არ კვდება“
ბვე „დაწერა“	ბვე-ჰი „არ დაწერა“	ბვე-ჰუმბ „არ წერს“
ბაწხა „ჰკითხა“	ბაწხანი-ჰი „არ ჰკითხა“	ბაწხანი-ჰუმბ „არ ეკითხება“

აღწერით ნაწარმოები დადებითი ფორმები უარყოფით ფორმებს
ასევე აღწერით აწარმოებენ, ოღონდ სათანადო დადებითი ფორმის მე-
შველი ზმნა შეცვლილა უარყოფითით. მაგ. აწმყო კონკრეტული²⁵⁸.

დადებითი

უარყოფითი

იპიჯახ ირა „აკეთებს“	იპიჯახ ვაჰე „არ აკეთებს“
ყანახ ირა „ქამს“	ყანახ ვაჰე „არ ქამს“
ვიჰიჯახ ირა „კვდება“	ვიჰიჯახ ვაჰე „არ კვდება“
ბასინახ ირა „უამბობს“	ბასინახ ვაჰე „არ უამბობს“

პირობითი კილოს უარყოფითი ფორმა იწარმოება -ირა და-
ბოლოებით, რომელიც დაერთვის ნამყო დროის უარყოფით ფორმას.
(-ირა იგივე დაბოლოებაა, რაც პირობითი კილოს დადებით ფორმაშიც
გვექონდა). რამდენადაც ნამყოს უარყოფითი ფორმა ი-ზე ბოლოვდება
(-ჰი), -ირა დაბოლოების დართვისას ორი ი ხვდება ერთმანეთს, რაც
ფაქტულტატურად გამოითქმის როგორც გრძელი ი (-ჰი-ირა >ჰირა ||
>ჰირა)²⁵⁹.

²⁵⁷ ასევეა სხვა კილოავეწერი, ოღონდ თლისურ-თლიბიშოურში მიმ-
ღობის დაბოლოება -ობ.

²⁵⁸ ასევეა სხვა კილოავეწესა და თქმებშიც, მაგ. ხუშტ. ბუყუხ ვაჰე „არ ქრის“.
ვიჰეხ ვაჰე „არ კვდება“, ბასინახ ვაჰე „არ უამბობს“.

²⁵⁹ კვანაღურში ისეთივე მდგომარეობა, როგორც თლონდღურში.
ასევეა ხუშტაღურშიც. ოღონდ დაბოლოება მონაცვლეობს: -ირა ქალთა მეტყვე-
ლებაშია, -იდა—მამაკეთა მეტყველებაში, ჰემე რსოულში -ირა ნაცვლად კვლავ
-ბარ გვაქვს. რაც დადებით უღვლილებაშიც გვექონდა. მაგ. ბეტბიჰი-ბარ „თუ არ
მოხნა“. თლისურ-თლიბიშოურშიც ჰემერსოულივითაა.

იპიკი „არ გააკეთა“
 ბუყუქი „არ გაქრა“
 ტვექი „არ დაწერა“
 ბაწაინქი „არ ჰკითხა“
 ექვანქი „არ შექამა“
 ეიქაქი „არ მოკვდა“

იპიქირა „თუ არ გააკეთა“
 ბუყუქირა „თუ არ გაქრა“
 ტვექირა „თუ არ დაწერა“
 ბაწაინქირა „თუ არ ჰკითხა“
 ექვანქირა „თუ არ შექამა“
 ეიქაქირა „თუ არ მოკვდა“

უარყოფით ფორმათა საწარმოებლად გამოყენებულა აგრეთვე „უარყოფითი ზმნა“ ბა-ლ-ილა (ძირია ლ) „არ ყოფნა, არ არსებობა“. მაგ. ექუნა ბ-ალირ „არ ქამა“ (მასდარი). იმავე ძირისა უნდა იყოს მიმ-ლყობა ლაქუბ „არ მყოფი“ „არ არსებულა“²⁶⁰.

§ 113. ინფინიტივი. ინფინიტის დაბოლოებაა -ილა და -ინა. ეს უკანასკნელი „ნ-ს რიგის ზმნებში“ გვხვდება. თუ ზმნა ლაბიალურ-ფუძიანია (ე. ი. ბოლოვდება კომპლექსით თანხმოვანი +ვ), მაშინ -ულა და -უნა (—სათანადოდ) გვექნება²⁶¹.

-ილა: იპ-ილა „კეთება“, ჰიტჲ-ილა „თქმა“, ბეშა-ილა „ქსოვა“, ჰარ-ილა „თხოვნა“, ბიდ-ილა „დგომა, გაჩერება“, ბიჭ-ილა „კვდომა“, ჰერ-ილა „შეშინება“, ბაუარირ-ილა „შეძლება“²⁶².

-ულა: ბუყ-ულა „ჭრა“ (<ბუყე-ილა), ბუქ-ულა „დაკვლა“ (<ბუქ-ე-ილა), ბუჯ-ულა „ყოფნა“ (<ბუჯე-ილა), ბუქ-ულა „დაქერა“ (<ბუქე-ილა).

-ინა: ბას-ინა „თხრობა“, ბაწა-ინა „შეკითხვა“, ბიკ-ინა „შეხედვა“, ბიწა-ინა „თვლა“, ბის-ინა „პოვნა“, ჰეწ-ინა „გასვლა“, ალჰ-ინა „გაგონება“.

-უნა: ექ-უნა „ქამა“ (<ექე-ინა), რეკ-უნა „შეჯდომა“ (<რეკე-ინა), ბუქ-უნა „ანთება“ (<ბუქე-ინა), ბუშა-უნა „ჩაქრობა“ (<ბუშავ-ინა).

როდესაც ზმნის ფუძე ხმოვანზე ბოლოვდება, ფუძისა და ინფინიტისეული ი ერთმანეთს ერწყმის: ბი-ლა „ცოდნა“ (<ბი-ილა), ჰენა „ნახვა“ (<ჰა-ინა).

„მერყევე რ/ნ“ თანხმოვნებზე დაბოლოებული ფუძეები ინფინიტეში, ისევე როგორც ნამყოში, ამ თანხმოვნების გარეშეა წარმოდგენილი, რაც გზას უხსნის ხმოვანთა შერწყმას:

²⁶⁰ ბა-ლა მნ-შენლობით (და გამოყენებით) ხუნძური გუტ-ზე ზმნის ბადალია.

²⁶¹ ვი > უ (შერწყმით).

²⁶² ნასესხები ზმნური ფუძეები, რომლებიც -ირ ფუძის მაწარმოებელი სუფიქსით ფარმდებიან, ინფინიტეში ამ ელემენტს ინარჩუნებენ. ირ<ილ, რაც დაცულია თლისურ-თლიბოურში. აგრეთვე ხუნძურში (მაშკა-თა მტყველებაში).

ტველა „წერა“ (< გვა-ილა), წაელა „დალევა“ (< წა-ილა). კველა „შედლება“ (< კვა-ილა) და მისთ. თავის მხრავ აღფგენილა ტვა-ილა და მისთ. მომდინარეობს ტვარ-ილა და მისთ. ფორმებ:საგან. სრული ფუძე-ები (ტვარ-, წარ-) დაკულია რიგ სხვა ფორმაში (ასევე კლოკავებში).

ტრ-ნა „დასხმა“ (< ტი-ინა), ყწ-ნა „ჭამა“ (< ყა-ინა). ამგვარი ზმნებისთვისაც თანხმოვანზე დაბოლოებული ფუძეებია ამოსავალი (ტრნ-, ყან-), რაც დაკულია რიგ დრო-კილოში (მაგ. ნამყოში, დაკულია ბა-გვალურისავე კლოკავებშიც). გარეგნულად ტრნა ტაპის ზმნები ინფი-ნიტივში „ნ რიგის ზმნებს“ ჰგვანან, მაგრამ სხვა ზმნურ ფორმათა წარ-მოებისას ე. წ. „ლ რიგს“ (ე. ი. ინფინიტივში-ილა დაბოლოების მქონე ზმნებს) მიჰყვებიან, რაც იმით აიხსნება, რომ ისინი მართლაც „ლ-ს რიგის“ ზმნებია წარმოშობით და მათი მსგავსება „ნ-ს რიგის ზმნებთან“ (ინფინიტივში) შედეგია ფონეტიკური ცვლილებებისა²⁶³.

ინფინიტივი კლასის მიხედვით ისევე იცვლება, როგორც სათანადო ზმნა.

§ 94. მასდარი. მასდარი იწარმოება ნამყო დროის ფორმაზე რ-ს დართვით: იპი-რ „კეთება“ (იპი—ფრჩხილებში მოცემულია ნამყოს ფორ-მები), პარი-რ „თხოვნა“ (პარი), ვილი-რ „დგომა“ (ვილი), ჰიტარი-რ „თქმა“ (ჰიტარი). ვიქარ „სიკვდილი, კვდომა“, (ვიქა), ბიძარ „ცოდნა, ცნობა“ (ბიძა), ვუქვარ „ყოფნა“ (ვუქვა). ბუყურ „ჭრა“ (ბუყუ), ბუ-ტურ „დაკვლა“ (ბუტუ). ტვე-რ „წერა“ (ტვე), წაწ-რ „სმა“ (წაწ).

იმ ზმნებს, რომელთაც ნამყოში ნაზალური ხმოვანი აქვთ („ნ რი-გის ზმნები“), მასდარის ნიშნად ნ თანხმოვანი მოუღათ. ამასთან წინა-მავალი (ნამყოსეული) ნაზალური ხმოვანი კარგავს ნაზალურობის ელე-მენტს. ნ აქ მიღებულია ნაზალურობის ელემენტს შერწყმით მასდარის რ-სთან (ზოგჯერ დასტურდება, ფაკულტატურად, შეურწყმელა ფორმე-ბიც, მაგ. ექვან და ექვან-რ „ჭამა“). ამრიგად გვექნება: ბასან „თხრო-ბა“ (ბასან), ბაწინ „შეერთება“ (ბაწინ) და მისთ.

²⁶³ მაგ. ტრნა „დასხმა“ < ტი-ინა < ტინ-ინა < ტინ-ილა. ასევე ღწნა „ჭამა“ < ყა-ინა < ყან-ილა (იხ. ფონეტიკური ნაწილი). ზღრ. ინფინიტივის წარმოება კანტატურ ზმნებში (იხ. „კალზატივი“). კვანადურში ინფინიტივი ნ ხმოვანზე ბოლოდება („ნ-ს რიგის ზმნებში“ ნ-ზე): რალირ-ნ „ბრძოლა“. ბეტრ-ნ „ხენა“. ბეთ-ნ „დატოვება“, ექვ-ნ „ჭამა“, ბუყვ-ნ „ჭრა“, ყან-ნ „ჭამა“ (გარდამ.). კვარ-ნ „წერა“. ხმოვანფე-ძიან ზმნებთან -ლა გვაქვს: გწ-ლა „კეთება“, ბწ-ლა „მოსვლა“. კვანადურის -ნ შეიძ-ლება -ალა-საგან მოდიოდეს. თ ლისურათ ლი ბი შო უ რ შ ი ინფინიტივის დაბო-ლოებაა -ალა („ნ-ს რიგის ზმნებში“ ეი აღლა > ანა): წარ-ალა „დალევა“. ექვ-ალა „კეთება“. ბიწ-ალა „მიცემა“, ტამ-ალა „გდება“. ექვ-ანა || ექვ-ალა „ჭამა. ჰეტანა || ჰეტრ-ალა „თქმა“, ბას-ანა || ბას-ალა „თხრობა“.

მასდარი ისევე იცვლება კლასების მიხედვით, როგორც სათანადო ნაწყოს ფორმა. მაგ. მხ. რ.: ვუკვა-რ (ვუკვა), ჰიკვა-რ (ჰიკვა), ბუკვა-რ (ბუკვა), მრ. რ.: ბაკურ-ი-რ (ბაკურ), რუკვა-რ (რუკვა) „ყოფნა“.

მასდარი გამოყენებულა აბსტრაქტული სახელების საწარმოებლად: ჰალი-რ „ავადყოფობა“, ყანი-რ „საქმელი“ (ფაქტობრივ „ჰამა“). ლმ-თი ნაწარმოები ნასახლარი ზმნების მასდარიც აქ ექცევა: ჰოლჰი-რ „სიკეთე“ (ჰრბ „კარგი“, აქედან ჰრ-ლჰ-ი „გაკარგდა“, აქედან კი მასდარი ჰრლ-ჰირ), წე-ლჰი-რ „სტუმრობა“, „მასპინძლობა“ და მისთ.

მასდარი იბრუნვის (უცვლელი ფუძით)²⁸¹.

§ 55. მიმღეობა. ყველა დროის ფორმას (როგორც დადებითს, ისე უარყოფითს) თავისი მიმღეობა აქვს, რომელიც სუფიქსური კლასის ნიშნებით იწარმოება.

ნამყო დროის მიმღეობა ნაწარმოებია ნამყო დროის ფორმისაგან. თუ ზმნა ნამყოში „ი გუფისა“ (იხ. ნამყო) მიმღეობის დაბოლოება იქნება -უბ. მაგ. (ფრჩხილებში—ნამყო): იპ-უბ „გაკეთებული“ (იპ-ი), ყან-უბ „შექმული“ (ყან-ი), ჰიტჱ-უბ „ნათქვამი“ (ჰიტჱ-ი), ბილ-უბ „გაჩერებული“ (ბილ-ი). ეგევე -უბ აქვს ლაბიალურ ფუძიან ზმნებს: ბუტჱ-უბ „დაკლული“ (ბუტჱ-უ), ბუყ-უბ „მოჭრილი“ (ბუყ-უ). აქ გარეგნულად ნამყოს ფორმას პირდაპირ ერთვის კლასის ნიშანი (ფაქტობრივ კი, ალბათ, გ დაკარგულია: ბუტჱ-უბ < ბუტჱე-უბ).

იმ ხმოვანფუძიან ზმნებში, რომლებიც ფაქტობრივ „ი გუფისანი“ არიან, მიმღეობის წარმოებისას ნამყოს ი, ცხადია, ფუძეს არ ექნება, ამიტომ აღდგება თავდაპირველი ხმოვანი, რომელსაც პირდაპირ დაერთვის კლასის ნიშანი: ზვა-ბ „დაწერილი“ (ვევ < ჰვა-ი „დაწერა“), წვა-ბ „დალეული, შესმული“ (წჱე < წვა-ი „დალია“).

„ა გუფის“ ზმნები ინარჩუნებენ ნამყოს დაბოლოებას და პირდაპირ დაერთვენ კლასის ნიშანს. ბიჰა-ბ „მკვდარი“ (ბ-იჰ-ა), ბუკვა-ბ „მყოფი“ (ბუკვ-ა).

„ნ რიგის ზმნებში“, თუ ზმნა ნამყოს წარმოებისას „ი გუფში“ შედის, დაბოლოება იქნება -უბ (როგორც საერთოდ „ი გუფის“ ზმნებში გვაქვს), ოღონდ ნაზალური ხმოვნის გავლენით კლასის ბ ნიშანი მ-დ

²⁸¹ ხ ე ვ ტ ა დ უ რ შ ი მასდარს აწარმოებს მუდამ ა ხმოვანი: -არ („ნ რიგის“ ზმნებში -ანრჱ-ან). რომელიც ფუძეს დაერთვის: ბეტჱ-არ „ხვნა“, ჰვარ „წერა“, ბაწჱ-არ || ბაწჱ-ან „შეკითხვა“. ჰოლჰ-არ „სიკეთე“. ყან-არ „საქმელი“, „ჰამა“. ე ვ ა ნ ა დ უ რ შ ი მასდარი ისევე იწარმოება, როგორც თლონდოდურში (ემყარება ნამყოს). სადაც კვანდური ნამყო თლონდოდურისაგან სხვაობს (იხ. ნამყოს წარმოება). ცხადია, მასდარშიც სხვაობა დაჩნდება, მაგ. წან-რ „სმა“ (თლონდ. წანრ). მაგრამ ერთნაირია ბეტჱარ „ხვნა“, ბასან „თხრობა“. კვანადურში მასდარი ბრუნების დროს ფუძეს ი ხმოვნით აწარმოებს.

შეიცვლება. „ა ჯგუფის“ ზმნები აქაც ინარჩუნებენ ნამყოს დაბოლოებას და დაართავენ კლასის ნიშანს (მესამე კლასში ბ-ს ნაცვლად მ გვექნება):

„ნ რიგის ი ჯგუფი“: ბაწი-უმ „ნაკითხი“ (< ბაწი-უა-ბ, შდრ. I კლ. ბაწი-უა-ვ). ნამყო: ბაწი-იხ „პკითხა“.

„ნ რიგის ა ჯგუფი“: ბასა-მ „ნამბობი“ (< ბასა-ბ, შდრ. ნამყო ბას-აფ), ექვა-მ „შექმული“, „ნაქამი“ (< ექვა-ბ, შდრ. ნამყო ექვა-აფ).

მიმღეობა კლასების მიხედვით იცვლება (თუ სათანადო ზმნას პრეფიქსული კლასის ნიშანი აქვს, ცხადია, ისიც იცვლება თანახმად წესისა)²⁵⁵.

მხ. რ.

მრ. რ.

I კლ.	II კლ.	III კლ.	აღამ. კლ.	ნივთ. კლ.
იპუ-ვ	იპუ-ფ	იპუ-ბ	იპუ-ბა	იპუ-რ „გაკეთებული“
ვიპა-ვ	ფიპა-ფ	ბიპა-ბ	ბიპა-ბა	რიპა-რ „მკვდარი“
ექვა-ვ	ექვა-ფ	ექვა-მ	ექვა-მა	ექვა-რ „შექმული“
ფუკვა-ვ	ფაკვა-ფ	ბუკვა-ბ	ბაკვა-ბა	რუკვა-რ „მყოფი“

მიმღეობა იბრუნვის (ე. წ. II ბრუნების მიხედვით):

მხ. რ. I კლ.	მხ. რ. II კლ.	მხ. რ. III კლ.
სახ. იპუ-ვ	იპუ-ფ	იპუ-ბ „გაკეთებული“
ერგ. იპუ-იქ-შეურ	იპუ-!ქ-ლ'ი-რ	იპუ-!ბ-ლ'ი-რ.
მრ. რ. აღამ. კლ.		მრ. რ. ნივთ. კლ.
სახ. იპუ-ბა	იპუ-რ	
ერგ. იპუ-ბა-ლ-უ-რ	იპუ-რ-ლ'ი-რ	

ნამყო დროის უარყოფითი ფორმის მიმღეობა ემთხვევა აწმყო ზოვადის უარყოფით ფორმას (რომელიც მიმღეობას წარმოადგენს. იხ.): იპ-უქუბ „გაუკეთებელი“, „არ აკეთებს“²⁵⁶.

აღწერით ნაწარმოები დროების მიმღეობაში მიშველი ზმნა მიმღეობითაა წარმოდგენილი: (მაგ. აწმყო კონკრ. იპიჯახ ირა „აკეთებს“, აქედან იპიჯახ ირაბ „მკეთებელი“, იპიჯახ ვაქე „არ აკეთებს“, აქედან იპიჯახ ვაჭუბ „არ მკეთებელი“, მყოფადი: იპილა ვაქე || > იპილრქე „არ

²⁵⁵ მიმღეობაში კლასის აღნიშვნის შესახებ იხ. „კლასი“.

²⁵⁶ თავდაპირველი მნიშვნელობა ამგვარი ფორმისა მიმღეობური უნდა ყოფილიყო.

გააკეთებს“, აქედან იპილა ვაქუბ „ინც არ გააკეთებს, რაც არ გაკეთდება, გაუკეთებელი“, შერწყმით იპილა ვაქუბ > || იპილჰქუბ²⁶⁷.

აწმყო დროის მიმღეობა, რომელიც აწმყო დროდაა გამოყენებული, განხილულია აწმყოს (როგორც დადებითი, ისე უარყოფითი ფორმის) წარმოებასთან დაკავშირებით.

მყოფადის მიმღეობა იწარმოება ინფინიტივზე -ლ'ო-ო-ბ დაბოლოების დართვით: ჰეტე-ილა-ლ'ოზ „სათქმელი“, ბაწო-ინა-ლ'ოზ „საეთხნავი“, ბალა-ლ'ოზ „მოსასვლელი“. ამ მიმღეობას მყოფადი აუცვლებლობითის გაგება აქვს²⁶⁸.

ზმნისართი

ადგილის ზმნისართების ერთი ნაწილი კლასნიშნინია (მაგ. ბ-ახა „გარეთ, უკან“; ბ-ატა „შორის, შუაში“). აღინიშნება ის კლასი, რომელიც ზმნაშია ასახულია. ზმნისართთა უდიდესი ნაწილი უკლასნიშნინია: არი „აქ“, ორი (ური), ულჰი „იქ“ (ა-, ო-, უ-, უ-ლჰ- ჩვენებითი ნაცვალსახელური ელემენტებია), სეე „წინ“, ჰე „უკან“, ჰაჰა „ძირს“, ჰინი „შიგ“, ჰიტჰი „ქვეშ“, აჰი „ზევით“.

ადგილს ყველა ზმნისართს შეიძლება დაერთოს გამოსვლათა ბრუნვის სხ ნიშანი (ამრიგად, ამ დაბოლოების გარეშე ადგილის ზმნისართი ადგილობით-მიმართულებითი ბრუნვისად ივარაუდება): არი „აქ“—არი-სხ „აქედან“, ასევე: ური-სხ „იქიდან“, ულჰი-სხ „იქიდან“, სეე-სხ „წინიდან“, ჰე-სხ „უკანიდან“ (იხმარება აგრეთვე სეე-სხ-უნი, ჰე-სხ-უნი), ჰიტჰი-სხ „ქვევიდან“, აჰი-სხ „ზევიდან“ და ა. შ. ყველა ეს ფორმა ლოკატივთა უნიშნო სერიას განეკუთვნება. ამავე სერიის ფორმებს: ეში „შინ“ (ეში-სხ „შინიდან“), ჰური „ყანაში“ (ჰური-სხ „ყანი-

²⁶⁷ მეშველ ზმნათა მიმღეობებია: .დაბ „ყოფი“ („რომელიც არის“), ბუკვაბ „ყოფი“ („რომელიც იყო“), ვაქუბ „არ ყოფი“.

²⁶⁸ ევანადურშიც მყოფადის მიმღეობა ევანადურსავე ინფინიტივს ემყარება (ბეტე-ლ'ოზ „მოსახნავი“). მიმღეობათა წარმოება კილოკავებში საკმაოდ ერთნაირია. ზოგი სხვაობა ახასიათებს თლისურ-თლიბიშოურს. თლისური, რომელსაც აწმყოსთვის დამოუკიდებელი (არა მიმღეობური) ფორმა აქვს, აწმყოს მიმღეობას აწარმოებს აწმყოს დროისაგან ბოლო ა-ს ჩამოკლებით და ოზ-ის დართვით (მაგ. წმარ-დ-ობ „მ.მელი“, ბუყუ-დ-ობ „მჭკრელი“. ეს ემთხვევა თლიბიშოურის აწმყოს, რომელიც მიმღეობაა), საერთოდ თლისურ-თლიბიშოურ მიმღეობებში (და ზედსართავებშიც) თლონდოდურის -უბ დაბოლოებას -ობ ენაცვლება. მყოფადის მიმღეობა თლისურში ბოლოდება -ლ'-ობ ელემენტით (დაერთვის ინფინიტივს: ბიშა-ალა-ლ'ობ „დასაქერი“). ნამყოს მიმღეობა ისევე იწარმოება, როგორც თლონდოდურში (ცხადია, დაბოლოება იქნება -ობ). „ნ-ს რიგის ზმნებში“ კლასის ბ ნიშნის მ-თი შეცვლაც თლონდოდურის მსგავსად ხდება.

დან“) ქვეა „ხელთ“ და მ-სთ. ზმნისართ-ს გაგება აქვთ. ადგილ-ს ზმნისართა ხშირად იყენებს ამა თუ იმ ლოკატივის სერიას (მაგ. ბატე-ა-ლ'იი „შიგ“ ესება-ჯ „ახლოს“)²⁶⁹.”

ადგილის კოხხეთი ზმნისართია ინი „სად“ (ინ-სა „საიდან“).

კლოკავებში ადგილის ზმნისართები საგრძნობ ფონეტიკურ (და ლექსიკურ) სხვაობას ავლენს, მაგ., თლას., თლიბ. პაგუ, ხუშტ. ან, ან, კვან. ანგური „აქ“ (სათანადოდ—ჰოგუ, უნ || უნ, ონგური „იქ“), ხუშტ. არი „აქეთ“, უდი „იქ“, ურა „იქეთ“, კვან. უპი || უე „იქ“, თლიბ. ილიხ „უკან, შემდეგ“, თლას., თლიბ. იშ-ლ'ი. იშ-ტიე „გარეთ“, თლას., თლიბ. ეელა, კვან. კიპი „ზევით“, თლის. ჰინ-ლა „სად“ კვან. ჰინდი „სად“ და სხვ. გამოსვლით ბრუნვა ყველგან ს-ს დართვით იწარმოება.

ადგილას ზმნისართები (საე „წინ“, ჰე „უკან“, ჰიტაი „ქვეშ“ ჰინი „შიგ“, აპი „ზევით“ და სხვ.) თანდებულის ფუნქციითაც იხმარება. ისინი მათთან დაკავშირებულ სახელებს მართავენ ლოკატივთა ამა თუ იმ სერიაში (შინაარსეული შესაბამისობის მიხედვით, მაგ. ჰინი—ლ'იი სერიაში, ჰიტაი—ტიე სერიაში. აპი—ლა სერიაში, საე-ჰ სერიაში, თუმცა ზოგჯერ სხვა სერიის გამოყენებაცაა დასაშვები—ისევე შინაარსის-და მიხედვით).

დროის ზმნისართები ა: ღერა „ახლა“, ეპელა „დღეს“, სუნი „გუშინ“, საეროლ „გუშინწინ“, შავალა „ხვალ“, საე „ზეგ“, ნიდ „მაზეგ“, ჰინდი „მაზეგის შემდგომ დღეს“. ეშინა „წელს“, აპილა „გაისად“, საპა „შარშან“. რაპალ'იი, რაპალლა „დილათ“, ზებულა „დღისით“, ტეებუ, ტეებულახ „შუადღეს“, ელაჯი „სალამოს“, რეპერა „ღამით“, ჰაჯი „წუხელ“.

დროის ზმნისართთა დიდი ნაწილი მორფოლოგიურ ელემენტებს ამკლავნებს (-ლა ლოკატივის ნიშანი „ზე“, ჰ, ხ-„თან“). ეშინა უკავშირდება სიტყვას რეში (რეშინ) „წელიწადი“ (ე < ღე მითითებითი ელემენტია). აპილა „გაისად“ ეტიმოლოგიურად ნიშნავს „ზევით-ზე“ და სხვ.

დროის ზმნისართად ხშირად გამოიყენება დროის ამა თუ იმ მონაკვეთის აღმნიშვნელი არსებითი სახელი ერგატივის ფორმაში დასმული: ზე(ბ)ლ'იორ „დღეს“ (მაგ. „ერთ დღეს“), შდრ. ზებ „დღე“, ჰატეურ „კვირით“, შდრ. ჰატეე „კვირა, შვიდი დღე“, რეშილ'იორ „წლით, წელს“, შდრ. რეში „წელიწადი“, ზამანალ'იორ „დროს“, შდრ. ზამანა „დრო“. განსაკუთრებით ხშირია ყარ(ყარე) „დრო“ სიტყვის ერგატივის გამოყე-

²⁶⁹ ესებაჯ მომდინარეობს სიტყვიდან ესებ „გვერდი“ (ე. ი. თავდაპირველი მნიშვნელობაა „გვერდით“).

ნება: ყალ'ზირ, ყოლ'ზირ (აგრეთვე: ყალ'ანა, ყოლ'ანი) „დროს“ (მაგ. ვა-ყალ'ზირ „როცა მოვიდა“).

კითხვითი ადგილის ზმნისართა ინდა, იდა „როდის“ (აქედან ნაწილაკების დართვით ინდა-დალა „მუდამ“, უარყოფითი ზმნის შემცველ წინადადებაში — „არასდროს“)²⁷⁰.

კილოკავებში დროის ზმნისართები საგრძნობლად სხვაობენ. მაგ. (მოგვეყავს მხოლოდ თლისური): სააბ „შარშან“, საუნილ'ესაირ „გუშინ-წინ“, ლოლ'ასიესაე „გუშინწინის წინ“, ალ'ი „ხვალ“, ერანდა „სალამოს“, ლ'აჟლახ „დღისით“, ლ'არახ „წუხელ“, რელ'ალა „ლამით“ და სხვ.

ვითარების ზმნისართად გამოყენებულია ზედსართავი სახელი სუფიქსური კლასის ნიშნით გაფორმებული ან მის გარეშე. ვითარების ზმნისართს ხშირად ერთვის ნაწილაკი -და, მაგალითები: ერ „ცუ-დად“, ერუ -ბ „ცუდი, ცუდად“, მისქინ „ღარიბი, ღარიბად“, მისქინ-და „ღარიბად“ (მისქინა-ე „ღარიბი“). ჰრზ „კარგი, კარგად“, ჰრზ-და „კარგად(ვე)“.

პირველადი ვითარების ზმნისართი იხმარება როგორც „სუფთა ფუძის“ საბით, ისე -და ნაწილაკდართულიც (რაც აძლიერებს მნიშვნელობას): ჰიჰი, ჰიჰ-და „ძალიან“, ხეხ-და „სწრაფად“, ბაყა, ბაყა-და „საჩქაროდ“, სან(ი), სან(ი)-და „ერთად“.

ვითარების ზმნისართად იხმარება მითითებითი ნაცვალსახელური ელემენტის მქონე ა-შთა (ა-შთა-და) „ასე“ („ასევე“), ო-შთა (ო-შთა-და) „ისე“ („ისევე“)²⁷¹. ხშირია არსებით სახელთა ლოკატური ბრუნვის გამოყენებაც: ქუთაქი-ლა „ძალან, ძალზე“ (ქუთაქ „ძალა“, ქუთაქ-აბ „ძლიერი“).

კითხვითი ვითარებითა ზმნისართია ეშთა „როგორ“ (აქედან ეშ-თა-ბ „როგორი“)²⁷².

კილოკავთა შორის სხვაობა ვითარების ზმნისართებში დიდი არაა. მიზეზის კითხვითი ზმნისართია ელლა „რატომ“²⁷³, ეშთა „რო-

²⁷⁰ ევანადღრში ჰინდა-გი „როდის“. ისევე, როგორც კითხვით ნაცვალსახელებს, კითხვით ზმნისართებსაც ევანადღრში თლონდოდურასაგან განსხვავებით თავადურ პოზიციაში ჰ ა ე კ თ (ზღრ. ჰინდა „სად“).

²⁷¹ ევანადღრში აგრეთვე უშ-თა, უშთა-და „ისე“.

²⁷² ეშთა სიტყვის ე კითხვითი ნაცვალსახელის ფუძე ჩანს (ე-ბ „რა“). შთა ელემენტა (რომელსაც თლისურში სთა ენაცვლებს) იგვეყა, რაც ა-შთა, ო-შთა და მისთ. ზმნისართებში გვექნდა და მსგავსებაზე უნდა მიუთითებდეს (მაგ. აშ-ნაირი ასეთი. რა-ნაირი „რეთი“, იშ-ნაირი ისეთი). ევანადღრში კეშთა „როგორ“.

²⁷³ მომდინარე ჩანს ებ „რა“ ნაცვალსახელისაგან. ევანადღრში ჰადა, ჰედადი „რატომ“.

გორ“, „რატომ“ (იხ. ვითარების ზმნისართი). მიზნისა ელ'ილა, ებიძილა²⁷¹. „რისთვის“. მიზეზისა და მიზნის ზმნისართები ხშირად არაა მკაფიოდ დიფერენცირებული.

ზმნისართების ფუნქციებს გარკვეულ თვალსაზრისით ითავებს ზმნის საგარემოებო ფორმები (იხ. ნაწილაკებთან): იპ-ალა „როცა აკეთებს, გაკეთებისას“ (დრო), იპომუხა „როგორც გააკეთა, გაკეთებისამებრ“ (ვითარება), იპ-ილ „სანამ გააკეთებდა, გაკეთებამდე“.

მიზნის გარემოების ფუნქციებს ასევე ითავებს ინფინტივი და მიცემითი ბრუნვა: გველა ვნ „წერად, დასაწერად მოვიდა!“ ვასულა იპი „ძმისთვის გააკეთა“.

ნაწილაკი, თანღებულდი

ნაწილაკები საქმოდ ბევრია. ყველა მათგანი სუფიქსურად მიერთვის სიტყვას.

-ლა ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული ნაწილაკია, მნიშვნელობით უდრის ქართულ -ც ნაწილაკს, აგრეთვე და კავშარს: იმა-ლა „მამაც“, ებ-ლა იქა! „ესე-ც მომეცი!“ როგორც კავშირი დაერთვის თითოეულ დასაკავშირებელ სიტყვას: ილა-ლა იმა-ლა „დედა და მამა“, ილა-ლა, იმა-ლა, დე-ლა, „დედა, მამა და მე“ („დედა-ც, მამა-ც, მე-ც“). ლა ხშირია აბსოლუტივში დასმული ზმნის წინ (მიერთვის წინამავალ სიტყვას, ზმნასა და ამ სიტყვას შორის შეიძლება სხვა სიტყვებიც ჩაერთოს). აქ ლა ერთგვარად კრავს აბსოლუტივით გადმოცემულ შინაარსს ზმნით გადმოცემულ შინაარსთან (ებ-ლა პიტაიეო, ეშა ვნ „ესეც თქვა-რა, შინ მოვიდა“). ზმნათა დასაკავშირებლად ლა არ იხმარება (ზმნათა ერთმანეთთან დაკავშირების საშუალებაა აბსოლუტივი). ლა თვით აბსოლუტივის ფორმასაც შეიძლება დაერთოს ბუკვაბო-ლა „იყორა“, რაც ნიშნავს „თუნდაც რომ იყოს“ (ეს წარმოება ტოლფასოვანია პირობით კილოზე -ლას დართვისა: ბუკვადირა-ლა „თუ არის-ც“; ე. ი. „თუნდაც რომ იყოს“).

-და (-რა) ნაწილაკი ზოგადად მნიშვნელობას აძლიერებს. ხშირად ქართული -ვე ნაწილაკის ფუნქციას ასრულებს. მრავალმხრივი გამოყენება და ფუნქცია აქვს. -და დაერთვის ყველა რაოდენობით რიცხვით სახელს (გარდა ერთის აღმნიშვნელი სახელისა)²⁷², ამასთან ხმოვნის მომ-

²⁷¹ ელ'ილა კითხვითი ე-ბ ნაცვალსახელს მიცემითი ბრუნვაა. ებ იპლა წარმოშობით შესიტყვებაა: რა ქმნა (კითხვითი ნაცვალსახელი და „კეთება“ ზმნის ინფინტივი. ე. ი. „რის კეთებად“, „რის გააკეთებლად“. ასეთივეა კვანაღრის ჰევალი).

²⁷² როდესაც ამ უკანასკნელს დაერთვის (ეებ-და) აწარმოებს ახალ სიტყვას („მხოლოდ ერთი“, „ერთი-ლა“).

დევნოდ იხმარება -რა (მაგ. პაბ-და „სამი“, მაგრამ კ-ე-რა „ორი“. $ღ > რ$ -ს შესახებ იხ. § 23). ეგევე -და მონაწილეობს მეშველ ზმნაში ი-რა „არის“ ($< ი$ -და). -და დაერთვის ნაცვალსახელებს (ობ-და „ის თვითონ, იგივე“, ებ-და „თვითონვე“). აწარმოებს ვითარების ზმნისართებს (მაგ. ზედსართავებისაგან: აჩუბ-და „მწვანედ, მწვანედვე“, წაყ-და „ძალიან“, დაზიგ-და „საწყლად, ღარიბად“). ერთვის პარონომაზიის პირველ წევრს (იპიჰა-და იპიჰაჰე „კეთებითაც არ აკეთებს“), აბსოლუტივებს და სხვ.

-და ნაწილას შეიძლება დაერთოს ნაწილაკი -ლა (-და-ლა) და მიიღება მნიშვნელობა „ც კი“: იმა-და-ლა „მამაც კი“, ობ-და-ლა „ისიც კი“, „იგივე“, ინდა-დალა „მუდამ“ (ზედმიწ. „როდის-აც-კი“), ცებ-და-ლა „ერთიც კი“, ჰეკევაშეუბა-დალა „კაცსაც კი“. ეშთებ-დალა „ყველა“ (ზედმიწ. „როგორი-ც კი“)²⁷⁶.

-და ნაწილაკდართული სახელი შეიძლება ვაბრუნოთ (ნაწილაკი ბრუნვის ნიშნის წინ აღმოჩნდება): სხიმ ბაჭირუე-და-შაჰუ-რ „გულმო-სულმა“.

-იდ- კითხვითი ნაწილაკია. მას მუდამ მოსდევს მიმართვის ნაწილაკი ო ან ე (იხ. ქვემოთ): ყანობ-იდ-ო? „ჭამს?“ ყანიჭუბ-იდ-ო? „არ ჭამს?“ როცა სიტყვა ხმოვანზე ბოლოვდება, ი ერწყმის წინამავალ ი-სა და ა-ს: იპირ-იდ-ო? „გააკეთა?“ ($< იპი$ -იდ-ო), ვიქენ-იდ-ო? „მოკვდა?“ ($< ვიქა$ -იდ-ო), ირე-იდ-ო? „არის?“ ($< ირა$ -იდ-ო). წინამავალი ე და უ იკვეცება: ვაჭ-იდ-ო? „არ არის?“ ($< ვაჭე$ -იდ-ო), ბუყ-იდ-ო? „გაჭრა?“ ($< ბუყუ$ -იდ-ო), ხოლო წინამავალი ზ და ჟ უცვლელია: ვა-იდ-ო? „მოვიდა?“, ჰეენ-იდ-ო? „დაწერა?“²⁷⁷

²⁷⁶ ამ უკანასკნელ მნიშვნელობას თლისურში გადმოსცემს ნაწილაკი -კოლე, ხოლო თლიბიშოურში -კოლა: ილა-კოლე, ილა-კოლა „დღაც კი“, კებეკი-კოლე ვეკე, „კაპაცი კი არა აჭკ“.

²⁷⁷ კვანადურში კითხვითი ნაწილაკია -იშთ- (მიმართვის ფორმებითურთ: იშთ-ო, იშთ-ა) და -ილ-ე (მიმართვის მხრივ ნეიტრალური; იმა-ე-ილე? „მამა?“, დას-ილე? „და?“ სუნი-ილე, „გუშინა?“). დაერთვის მზა ფარმებს (ოლონდ თუ წინამავალი სიტყვა მზე ბოლოვდება. ნაწილაკის ი შეერწყმის მას; ა-ს მომდევნოდ. პირიქით, ნაწილაკისეული ი გადადის ე-ში. ი-ს წინ წინამავალი ე იკვეცება (მაგ. წაარაწილე? „არ დალია?“). ჰე მე რ ს ე ლ ზ ი სათანადო ნაწილაკებია -იხა და -ილა. ხ უ შ ტ ა დ უ რ შ ი ე ვ ა ($> ო$. უ. ე): რმა-ვა? „მამა?“ რდა-ვა?, იდ-ო? „არის?“ ებ-ა ($< ებ$ -ვა): „რა?“ ჰეტა-ვა, ჰეტა-ე? „თქვა?“

თლისურში კითხვითი ნაწილაკია -სხა, ხოლო თლიბიშოურში -სხი (ბუყუდო-სხა? ბუყუდო-სხი? „ჭრის?“ იმა-სხა, იმა-სხი „მამა?“): იხმარება რთული ლი-გა-ე (იმა-ლიგა? „მამა?“). სხი და სხა გვხვდება კვანადურშიც, როგორც კითხვით-ნატვრითი ნაწილაკი (პირველს ხშირად წინ უძღვის ნაწილაკი -ლა, მეორეს -და): ეშთა-ლა-სხი „ნეტავ როგორ“, ებ-ლა-სხი „ნეტავ, რა“, ბუკეა-ლა-სხა „იქნებ არა (განა)?“

ო და ე მიმართვის ნაწილაკება: ო იხმარება მაშინ, როცა კითხვით მიმართავენ მამაკაცს, ხოლო ე — ქალს. ო და ე დაერთვის კითხვის -ილ- ნაწილაკს, მაგრამ იხმარება დამოუკიდებლადაც (მაგ. კითხვით სიტყვებში, რომელთაც კითხვითი ნაწილაკი -ილ- არ სჭირდებათ): ვიქნ-დ-ო? მოკვდა? ირე-დ-ო? „არის?“ ინი-ე-ო? „სად?“ ინდა-ე-ო? „როდის?“ ლ'ზობ-ო? „ვისი?“ (შეკითხვით მიმართავენ მამაკაცს), ვიქნ-დ-ე? „მოკვდა?“ ირე-დ-ე? „არის?“ ინი-ე-ე? „სად?“ ინდა-ე-ე? „როდის?“ ლ'ზობ-ე? „ვისი?“ (შეკითხვით მიმართავენ ქალს). ხმოვანზე დაბოლოებულ სიტყვასა და ო/ე ნაწილაკს შორის ხმოვანთგასაყარი ჯ ჩაერთვის²⁷⁸.

-დი სხვათა სიტყვის ნაწილაკია: ბულ'ზობ-დი „გამოვა-ო“, ვებე-დი „მოდრი-ო“, იმა-დი „მამა-ო“. იშვიათად იხმარება ტჷშ-ც (< ჰიტეი „თქვა“). საერთოდ სხვათა სიტყვის ნაწილაკის გამოყენებას ზღუდავს ამ ფუნქციით ჰიტეიზო-ს („თქვა რა“) ხმარება. ინფინიტივი პლუს -დი შეიძლება დაისვას ნამყოს აბსოლუტივში და დაემატოს ირა „არის“. ასეთი თხზული ფორმა განზრახვის გადმოსაცემად იხმარება: იპილადი-ბერა „გაკეთებას აპირებს, განზრახვა აქვს გააკეთოს“ (< იპილა + დი + ბო + ირა, სიტყვასიტყვით: „გაკეთება-ო-რა არის“)²⁷⁹.

ე (ხმოვნის მომდევნოდ -ე-ე) ხაზს უსვამს სათანადო სიტყვას: დე-ე-ე ჰარი ირა „მე კი (მე რაც შემეხება) აქა ვარ“, ილა-ე-ე ან „დე-და კი (დედას რაც შეეხება) მოვიდა“.

ენა გადმოსცემს თანაობას იმ-ენა „მამასთან ერთად“, ვას-ენა „ძმასთან ერთად“ დე-ენა „ჩემთან ერთად“ (წინამავალ სიტყვას ხმოვანი ეკვეცება). კვან.

²⁷⁸ კვანადურში მიმართვის ნაწილაკია -ოვ(ო) და ავ(ა). სადაც ვ და ა კლასის ნიშნებია. ნეიტრალური კითხვისათვის (ე. ი. სულ ერთია, კაცს ეკითხებიან თუ ქალს) იხმარება ე (ამავე ფუნქციისა ი). ხმუნით დამთავრებულ სიტყვასა და ნაწილაკს შორის ხმოვანთგამყარი ჯ ჩნდება. ხუშტადურში მიმართვის ნაწილაკია ვ (მამაკაცისადმი მიმართვა) და ჯ (ქალისადმი მიმართვა). ნეიტრალური მიმართვისათვის ა იხმარება: ილა-ვა-ე? ილა-ვა-ა? „დედა?“ იმა-ე? „ვის?“ ელ'შილა-ა-ა? „რა?“ (აქ ა ხმოვანთგასაყარი).

²⁷⁹ კვანადურსა და ჰემერსოულში იხმარება ეგვეე ნაწილაკები. თხზული ფორმაც ასევეა აგებული (ოღონდ ირა-ს ნაცვლად გამოიყენება ამ თქმებისათვის დამახასიათებელი ეკვა და ეკა „არის“ — სათანადოდ). კვანადურში სხვათა სიტყვას გადმოსცემს აგრეთვე -ალა (აქვს თურმეობითის მნიშვნელობაც). ხუშტადურში ფართო გამოყენება აქვს ალა ნაწილაკს (ბშირად ალა ისმის): ეება-ალი „მოდრი-ო“, ვაქ-ალი „არ არის-ო“. განზრახვითი ფორმა იწარმება ინფინიტივზე (რომელსაც ბოლო ხმოვანი ეკვეცება) ამ ნაწილაკის დართვით: ვიქილ-ალი (ილა) „სიკვდილს აპირებს“ (ხედმიწ. „სიკვდილი არის“). თლი სურ-თლი ბიშო ურში გვაქვს-დი, ტჷე || ტჷენ (ნამყოს აბსოლუტივის ნაშთი ჰეტანა „თქმა“ ზმნისა), იხმარება ორმაგი -ტჷე-დი-ც და გო-და || გვადა (თლიბ.).

გორა პირობით-შედევობოთს გადმოსცემს: ბუყვასა (მყოფ.) გორა „გაპკრიდა“.

კანა გადმოსცემს თანაობას (დაერთვის სხვადასხვა ბრუნვას): ჰალ-მალზაბი-კანა „ამხანაგებთან; ამხანაგებთან ერთად“, დე-კანა „ჩემთან; ჩემთან ერთად“, იმა-კანა „მამასთან; მამასთან ერთად“, ვასიბადი-ლუბ-კანა „ძმებთან ერთად“ (სიტყვასიტყვით „ძმების ერთად“)²⁸⁰.

ჰი „გარდა“ (შლრ. ვაქე „არ არის“): ვასა-ჰი „ძმის გარდა“ (სიტყვასიტყვ. „იმა-გარდა“), იმა-ჰი „მამის გარდა“, ბაკვარ-ჰი „ყოფნის გარდა“, ჭუბირ-ჰი „რკინის გარდა“ (სიტყვასიტყვ. „რკინამ გარდა“). დაერთვის სხვადასხვა ბრუნვის ფორმას (არც ერთ მათგანს, ცხადია, არ მართავს).

გურა მნიშვნელობას აძლიერებს: იმაშაურ-გურა „მამამ, რა (რა-ლა)!“, იპა-გურა! „გააკეთე რა (რალა)!“; იპიბისაე-გურა! „არ გააკეთო, რა (რალა)!“; ველე-გურა! „ფრთხილად რა; აბა, ფრთხილად!“ (ველე შორისდებულია).

მნიშვნელობით ახლოს დგას ხუნძ. ზაა ნაწილაკთან, რომელიც ზოგჯერ ბაგვალურშიც იხმარება (ზა).

-ლუ იხმარება ლა ნაწილაკთან ერთად (ლუ-ლა) ნიშნავს „თუნდაც“, „მაინც (ლა)“: ცებ-ლულა იქა! „ერთი მაინც (თუნდ ერთი მაინც) მომეცი!“ კათე-ლულა ვოკილო ოვ ფაყირშაურ? „ცხენი მაინც (თუნდაც ცხენი) არა ჰყავს მაგ საწყალს“?

-ლა მტკიცებითი ნაწილაკია (იხმარება -ლე-ც).

-ლა (ჩვეულებრივად -ლა ნაწილაკთან ერთად: -ლა-ლა) გამოხატავს ისეთ კითხვას, რომელსაც ნატვრისა და ექვის ელფერი ახლავს: ებ-ლა-ლა „ნეტავ რა“.

ამავე მნიშვნელობისაა -ლე: აბე-ლე „აჰა, აგერ არ არის?“ „აჰა, აი (განა)“.

-ახ ფუნქციით ზემოთ ნასესხები -ლა ნაწილაკის ფარდია: ებ-ახ „ნეტავ რა“, ჩვეულებრივად დაერთვის მიმართვის ნაწილაკიც (ო და ე იხ.): ბეტეი-ახ-ო „ნეტავ თუ მოხნა“, ვსე-ახ-ო „ნეტავ თუ მოვა“, ექვე-ახ (< ექვე-ახო) „ნეტავ თუ შევამა“.

-ლ ქართ. „-ლა, მაინც“: ცებ-ლა-ლ იქა! „ერთი მაინც მომეცი!“ (-ლა ნაწილაკის შესახებ იხ. ზემოთ).

-ალ მტკიცებითი ნაწილაკია: იმ-ალ „მამა (ნამდვილად)“, კათე-ალ „ცხენია (ნამდვილად)“, ირ(ა)-ალ „არის (ნამდვილად)“, ბულა-აუბე-

²⁸⁰ თ ლ ი ს უ რ ს ა და თ ლ ი ბ ი შ ო უ რ შ ი კ ა ნ ა (ირობ ბრუნვათა ფქვისთან): ილა-კანა „დღდასთან ერთად“. დე-კანა, „ჩემთან ერთად“, იმაშა-კანა (< იმაშა-კანა მეტათეზისით) „მამასთან ერთად“. კანა < კანა.

რალდი „მოხდაო“ (< ბულაჟუბო ირა-ალ-დი „მოხდა რა არის ნამდვილად-ო“). თლისურ-თლიბიშოურშია -ლა II -ლე.

ჭურა-ვ საალერსო-მოფერებითი მიმართვის ფორმა (კლასის ნიშანი ასახავს იმის კლასს, ვისაც მიმართავენ). უფრო კვანადურში იხმარება²⁸¹.

-ალა გამოხატავს კითხვას (ჩვეულებრივად კითხვით სახელებთან, მიმღეობებთან (ჭართულად თუ კავშირით გადმოიცემა ქვეწყობილ წინადადებაში): ილა ეშთუჲ-ალა ელილა ღიქვიჲოჲ „ღედა თუ როგორია, უნდა იცოდე“ („უნდა იცოდე, თუ როგორია ღედა“).

ზოგი ნაწილაკი ხუნძურიდან ჩანს შემოსული. გავრცელებული არაა, მაგრამ აქა-იქ მაინც გვხვდება:

ხაა(ხა) „რა, რალა“ (მტკიცებითი, დათმობითი, თხოვნითი). შეეფარდება -გურა ნაწილაკს.

-ჰა-გი „თუნდაც“ (< ხუნძ. ჰა-გი).

-ილ (ნ თემიან ზმნებთან -ინ) დაერთვის ფუძეს და გადმოსცემს მნიშვნელობას „-მდე“: ვიქ-ილ „სიკვიდიამდე“, იპ-ილ „გაკეთებამდე“. ბაწა-ინ „შეკითხვამდე“. ფუძის ბოლოკიდური ა და ვ ერწყმის ი-ს: ჰვე-ლ (< ჰვა-ილ)²⁸². „დაწერამდე“, ბუტუ-ლ (< ბუტე-ილ) „დაკვლამდე“, ეჭუ-ნ (< ექე-ინ) „კამამდე“. -ილ შეიძლება დაერთოს არა მხოლოდ ზმნის ფუძეს²⁸³.

-ალე აწარმოებს თურმეობითს (ნ თემიან ზმნებთან -აჲლე), დაერთვის ნამყო დროის ფორმას: ჰიტჲი-ჲ-ალე „უთქვამს“ (ჰ სმოვანთგასაყარია), ურღირი-ჲ-ალე „უფიქრია“. ნამყოს ა ერწყმის სუფიქსისეულ ა-ს: ბიჲალე (< ბიჲა-ალე) „სცოდნია“, ბასალე (< ბასაჲ-ალე) „უთქვამს“. ამავე რიგის დაბოლოება -ალა კვანადურში სხვათა სიტყვას გადმოსცემს, მაგრამ ზოგჯერ თურმეობითობის გაგება ახლავს. თლისურში თურმეობითის გადმოსაცემად იხმარება -ოლა (იდ-ოლა „ყოფილა“, „არისო“), უარყოფის ნაწილაკთან მარტო -ლა (ღუკე ვეჰე-ლა „არ ყოფილა“).

-ალა აწარმოებს დროის გარემოებას²⁸¹. დაერთვის ზმნის ფუძეს და გადმოსცემს „იმ დროს (როდესაც): იპ-ალა „გაკეთების დროს, გაცე-

²⁸¹ ასეთი ნაწილაკი ხუნძურშიცაა. შღრ. ხუნძახური -ჰე (I კლ.). ჰე (II კლ.). ხარახული ჰერე (I კლ.). ჰერე (II კლ.).

²⁸² გამონაკლისია ვნლ „მოსვლამდე“ (გამონაკლისია ხუნძადურშიც: ეწლ).

²⁸³ კვანადურსა და ქემერსოულში გამოყენებულია -ელ ეტრ, რომელიც დაერთვის მყოფადის მიმღეობას (სუფიქსური კლასნიშნის გარეშე): ბეტალა-ელ „ხენამდე“ (შღრ. ბეტალა-ჲობ „სახენელი“). თლისურში ამ მნიშვნელობისა -ნი-სჲ (დაერთვის ზოგად აწყოს): ვიერა-ნი-სჲ „მოსვლამდე“.

²⁸⁴ ამავე მნიშვნელობისა აღწერათი წარმოება: ნამყოს შიშლ. ჰ-ყოლ-ჲანი „დროს“: ჰიტჲე-ყოლ-ჲანი „თქმის დროს. თქმისას, როცა თქვა“ (< ჰიტჲე-ჲე-ყოლ-ჲანი).

თებისას“, ბელა-ალა „წასვლის დროს“. წასვლისას“, ნ თემის ზმნებში -აჲლა გვაქვს ან (პარალელურად) -ანა: ბაწა-აჲლა || ბაწანა „შეკითხვის დროს“, ბის-აჲლა || ბის-ანა „ნახვის დროს“. მერყევი რ-ს მქონე ზმნური ფუძეები სრული სახითაა წარმოდგენილი (პარ-ალა „თხოვნის დროს“). ხოლო ფუძის ა-ს მომდევნოდ აჲლა-ს ა არა ჩანს (ვჲ-ლა „მოსვლის დროს“)

მუხა აწარმოებს ვითარების გარემოებას მნიშვნელობით „ისე, როგორც“. დაერთვის ნამყოს და აწმყოს მიმღეობას (მიმღეობის სუფიქსური კლასის ნიშანი იკარგება)²⁸⁵: იჲ-ჟ-მუხა „ისე, როგორც აკეთებდა; ისე, როგორც გაკეთებული იყო“, ყან-ო-მუხა „ისე, როგორც ჭამს“, წაჲ-მუხა „ისე, როგორც დალია“²⁸⁶. შეიძლება დაერთოს სახელსაც ოჩაბი-მუხა „ქათმებივით“.

-ხაინდი გადმოსცემს მიმართულებას, აძლიერებს მას: „მიმართუბით, მიმართ, კენ“ (მიმართულებით და გამოსვლით ბრუნვებთან): დი-ლა-სა-ხაინდი „ჩემგან“ (დი-ლა-სა „ჩემგან“), ვასაულარ-ხაინდი „ძმისკენ“, გჲალ-ა-სა-ხაინდი „მარცვლისაგან“ (გჲალ-ა-სა „მარცვლისაგან“), აშავარ-ხაინდი ჰიტჷი „ამას უთხრა“ (ზედმიწ. „ამას-კენ თქვა“ აშავარ—უნიშნო სერაის მიმართულებითი)²⁸⁷.

-ლობი „თან“ (მიმართულება) დაერთვის სახელობითის ფორმას: იმა-ლობი „მამასთან“, დე-ლობი „ჩემთან“²⁸⁸.

კავშირი

კავშირები ცოტაა და იშვიათად გამოიყენება (გამონაკლისია ნაწილაკი -ლა, რომელიც მართებელ კავშირდაც გამოიყენება). სხვა ენათა კავშირების როლს აქ ასრულებენ მიმღეობიანი და აბსულუტივნი კონსტრუქციები, საგარემოებო ფორმები. შეიძლება შეგვხვდეს ხუნძურიდან ნასესხები კავშირები: ამა „მაგრამ“, აა „ან, ანუ“, აალ-უნი „ან, ანუ“, ვა „და“... ყველა ეს კავშირი (გარდა -ლ'უნი ელემენტისა) ხუნძურშიც ნასესხებია.

²⁸⁵ თუ გათქვეფლია მუხა-ს თავიღერ მ-ში?

²⁸⁶ კენადურსა და ჰემერსოულში -მუხა-ს გარდა იხმარება კიდევ დაბოლოება -ერ-იხ (ხმნის ფუძეს ერთვის: ბეტჷ-ერ-იხ „ისე, როგორც იყო მოხსნილი“).

²⁸⁷ თლისტრ-თლიბიზოურში ხაინდი-ს შესატყვისია ხაანა: დულ-ე-ხაანა „შენსკენ“, ვაშაშა-ე-ე-ხაანა „ვაისკენ“, ვაშალარი-ხაანა „ვაეებისკენ“.

²⁸⁸ ხუშტადურში და კენადურში -ლაბი, ჰემერსოულში -ები (მდრ. თლონდ. დიბირ-ლობი. კენ. დიბირ-ლაბი, ჰემ. დიბირ-ები „მოსამართლესთან“). შეიძლება დაერთოს გამოსვლითა ბრუნვის ხჷ.

შორისდებული

ლე მოწოდებისა, ძახილისა „ეი!“ ჯე!, შე! ძახილისა, გაკვირვებისა „ეი!“ აშდა-ვ! ძახილისა, მოხმობისა (ვ კლასის მიხედვით იცვლება. ხუშტადელები ხმარობენ). აპაჲ, ჰაჲ მიხვედრისა, ნიშნის მოგებისა. ვაშ-თა-ლე! მოწოდებისა (ხუშტადურია). აბე, აბელე, „აი, აპა“ მითითებისა (იცვლება კლასის მიხედვით), ველე, ველე-გურა გაფრთხილებისა. იჲჲის უარყოფისა („არა, არ მოგცემ“, „არ მინდა“...), ვაჲ მწუხარებისა, ლაჲლო გაოცებისა, მწუხარებისა (ხმარობენ ხუშტადელი ქალები)²³⁰, გვა! მიწოდების „აპა, აილე!“ უჲ „ღიახ“ თანხმობისა.

ცხოველებს ასე მოუხმობენ: გიშა-გიშა, ქუშ-ქუშ, გუგურუ (ქათმებს, წიწილებს), გიჩ-გიჩ (თხას), ღურგა (ცხენს), მილო-გ(ე)ა, მწლომწლო (ძროხას), ნური-გვა (ხბოს), ყესა-ყესა (ვირს), მაჰ-მაჰ (საერთოდ ცხოველებს).

ცხოველებს ასე უჯავრდებიან, ერეკებიან: გურჰაჲ, ქეშთ, სსს, ფიშა (ქათმებს), ვეცაა (თხას), ღბრგ (ცხენს), ჯაჲ (ძროხას), ყრშა-ჭაჲ, ჰაჲჲ (ვირს), ყრშა-ყრშა (ასე აჩერებენ ვირს), ჩით, ჩით (კატას).

²³⁰ შეიძლება ლა ალლაჰ ან ლე ალლაჰ-ისაგან მოდიოდეს. როგორც ნიშანრუკის ფორმა ალლო ნაცულად ალლაჰ-ისა მართლაც გვხვდება.

ტ ე ქ ს ტ ე ბ ი

ნაშრომში წარმოდგენილია ჩვენ მიერ ჩაწერილი ტექსტების ერთ ნაწილი. ყველა ტექსტს ახლავს ქართული თარგმანი, რაც მიზნად ისახავს ტექსტის გარჩევის გაადვილებას. თარგმანი ძალიან ახლოს მიჰყვება ბაგვალურ ტექსტს, თუმცა ყოველი სიტყვა მორფოლოგიურად იდენტური ექვივალენტით არაა გადმოღებული (ეს საერთოდ შეუძლებელია). თარგმანის სტილის ბოლომდე გამართვას მოვერიდეთ (ეს ტექსტს დაგვაშორებდა), გარდა ზოგიერთი შემთხვევისა, სადაც სიტყვასიტყვითი თარგმანი გაუგებრობას გამოიწვევდა (თუმცა ასეთ შემთხვევაში სიტყვასიტყვით თარგმანსაც ვიძლევი). მიმღობიანი და აბსოლუტივიანი ფორმები, რაც ძალიან გავრცელებულია ბაგვალურში (—და ასე ამძიმებს ქართულს), თარგმანში პირიელი ფორმითაა გადმოღებული და სხვ.

ფრჩხილებში ჩასმულია სიტყვები, რომლებიც ტექსტის გასაგებადაა საჭირო, ან სტილისტიკურად ასატანს ხდის თარგმანს. სიტყვასიტყვითი თარგმანი (აგრეთვე ის სიტყვები, რომლებიც ტექსტში არის, მაგრამ თარგმანში ზედმეტია) ჩასმულია ბრჭყალებსა და ფრჩხილებში ერთდროულად, ვისაც მხოლოდ თხრობის (და არა გრამატიკული ფორმის) გაგება აინტერესებს, სჯობს კითხვის დროს ბრჭყალებში ჩასმული სიტყვები გამოტოვოს.

დასაშვები პარალელური ფორმები ტექსტში უცვლელად დაეტოვება.

ტექსტები ჩაწერილია ადგილობრივ (დალესტანში). მთქმელები იყვნენ: მუჰამად ჭაზიზოვი, მუჰამად ბაჰაუდინოვი, მუჰამად ჭაბდულაევი (თლონდოდა), მუხთარ მუსაევი (ხუმტადა), ანსა-ჭალი ჭალიევი, ჭალი-დიბირ ჰამაზათოვი (კვანადა), ჭაბდულხალიყ ტალჰათოვი (თლიბიშო), ყურამუჰამად ხალილოვი, ქავსარათ ჭაზიზოვა (თლისი) და სხვები.

თლონდოდური

1

1. მალა რასადინირ¹ ინდაღალა ჰარიბო ბუკვა ალლაჰმუჰქისა: ინშაულა ჰური გამუშო ბათალა ჰიტჰიბო. 2. რეჰერა ჰარილეჰივო², რაჰალ'ი ჰეწივო, ჰური ვიკ'ინა ველ'აოლა³ ეუკვა. 3. ცე(ბ) ზელ'იირ ჰური

¹ რასადანირ. ² < ჰარილა იჰიეჰ. ³ ველ'აოვლა.

ვნბილა, ჰური ეკუნახ გამუში ბისა. 4. ალლაჰმურ ინშოულა ინშოურ ჰარუბ ორობ იქიბრტიეო, ვიხიეო, ალლაჰშევა რაზილჰიეო, გამუშილა სეერი ყუტირიბო, ეშა ვა. 5. გამუშილა ტაჰეო, მალა რასადინ თარაყათ ირაბ ზამანალ'იირ, გამუში ბითაბუეკეო⁴ წახინახ ირე უნჰეკეა მალა რასადინლ'ა ჰუნწუეტიე ვა: ინშოუბ გამუში ბახაა იქეტიეო⁵. 6. აბ კერა ბოწო, გამუშილა ბითაეო, ობ წახინახ ეუკა დე. 7. მე დიბ გამუშილა ტაეობ, თარაყით ეუკეავერა ჰიტეიეო.

8. მალა რასადინირ ბასინობ ხაბარლ'იიხ ჰანკიტალა ტანიკი. 9. ინშოულა ჰარიბო, ალლაჰმურ ჰური ბათალობ გამუში ირა ჰიტეიეო, გამუშიალ'ო უნჰეკეა ესება ჯვერილა ეეშთაჰი. 10. გამუშიალ'ო უნჰეკეა, ობ ჰანლ'ო ირე დიბირლობი ვოლ'იეო, მალა რასადინ შარჰილა ვალლი. 11. ეე გამუშიალ'ო ჰაყლ'იირ დიბირშოურ ვალლიახ ეუკეარ მალა რასადინიბა ხეხხადა ბიხა. 12. მალა რასადინ დიბირლობი ეელ'იეო, ყოტ იჰი, ცებ შაჰი-ჯაფა ბეწუბ გამუშიალ'ო ლ'ილი'ო დიბირშოულა იქილა, დიბირშოურ გამუში მალა რასადინილა ბუხაჲლა.

13. დიბირშოუბა სეე მალა რასადინირ გამუშიალ'ო უნჰეკეაშეუბ დაჰბალ'ილა ჯავაბ იქი: დილა ალლაჰმურ ჰარიბო, ჰური ბათალებ დიბ გამუში ორეტიობ⁶. 14. დიბირშოურ, ოვ კელაშეუბ დაჰა ბუყუდოშოურ, ჰაუქმე იჰი გამუში მალა რასადინილა ბუხაჲლა: 15. ბეყუბ გარალ'ასა-ხინდი ჰუეშა ბიეკალიოვ ალლაჰშოულა ჰალ კეერირ ირა ჰური გამუში ბიეველალა.

16. დაჰბა ტობერიბო, ეშა ვნბილა მალა რასადინიბა გამუშიარ იჰიბო ჰიკაბ ჭუე ბისა. 17. ხეხხადა ეშა აჰილა ვოლ'იეო, შაჰი-ჯაფალა ბეჰიეო, გამუშიარ იჰუბ ჭუე ჯაფინი ბუჰალი. 18. აჰი მუკუბ ლ'ილი'ო-ალ'ო ჯალლა იჰიბო, დიბირშოულ'ა ბაწალი. 19. დიბირ ელ რიშოეულა ეუკეაეო, მაკაჰულ'იი ხიხხეალ'ჰუბ ყალ'იი ჯაფილა აჰი ვიტიჰი. 20. ქვაჰლა ბეჰიეო, ლ'ილი'ო ყენა ავათითა. 21. ცებ-კე ქვაჰ ყანიბო, ჰაბი-ჰილალ'ობ ჰვაჰ ელა ბეჰუბ ყალ'იირ თათუ ლ'ილი'ალ'ო ვაჰიჰირლა შაჰირიეო, ქვანჰარ იჰიბო, ვიკამე(ე)ალ'იირ ჯაფინი ჭუე ბისა. 22. ხეხხადა ჰერ-ჰერ არამლა ეულეეო, მალა რასადინ ინშოულ'ადა ვალლი. 23.—აბ ებო იჰუბ ინჯითლირ ჰიტეიეო, დიბირ ინშოუხა ელასაალა, მალა რასადინირ დიბირშევარ ჰიტეი: ბეყუბ ჰური გამუში ბათელა ჰალ კეერიოვ ალლაჰშეუბ ჰალ კეერირ ირა ლ'ილი'ალ'ო ჯაფალ'ანი ჰინი ჭუე ბიეველალა. 24. ოლ'იილა დუბალა დიბალა იჰილა ბაჰარირობ ალჰან ვაჰე,

⁴ < ბითაეო ბუეკეო. ⁵ < იქა ჰიტეიო. ⁶ < ირა ჰიტეობო.

იჭებულა ყანირა თარაყათ ბაკეარქი. 25. ბასინა ხააბარ ბიქავ დიბირ-
შაურ ვაფა აპილა ჰეწალიბო, მალა რასადინიქ რექიფიხან ბუკვაბ ყი-
ნალ'ილა ბაპაბო, ჰინი ბელ'ი .36. ჰინი ბუკვაბ ორობლა ჰაქა ბელ'ი,
მალა რასადინილა ემა ჰავე ველ'ი.

თ ა რ გ მ ა ნ ი

1. მოლა ნასრედინი მუდამ ეხვეწებოდა ღმერთს: ჩემს ყანაში კა-
მეჩი აღმოაცენეო. 2. ღამით რომ შესთხოვდა, დილით ადგებოდა და
ყანაში მიდიოდა სანახავად. 3. ერთ ღღეს ყანაში რომ მოვიდა, ნახა,
რომ ყანაში კამეჩია და ჰამს. 4. ღმერთმა, რაც ვთხოვე („ჩემთვის ჩემს
მიერ ნათხოვი ნიეთი“) მომცაო, გაუხარდა, ღმერთს მადლი შესწირა
(„დაეთანხმა“). კამეჩი წინ გამოიგდო და შინ მოვიდა. 5. კამეჩი რომ
მოწველა და მოლა ნასრედინი არხეინად („მწვიდობიანად“) რომ იყო,
კამეჩას დამკარგავო („დაკარგა რა“) და (მისი) მძებნელი პატრონი მოლა
ნასრედინს კარზე მოადგა („მოვიდა“): ჩემი კამეჩი დამიბრუნეო („უკან
მომგც.ო“). 6. ეს ორი თვე, კამეჩი რომ დავკარგე, იმას დავეძებდი
მეო. 7. შენ თურმე ჩემ კამეჩს წველი და ხარ არხეინადო.

8. მოლა ნასრედინმა ამ („ნათქვამ“) ამბავს ყურიც არ უგდო.
9. ჩემი ნათხოვნი, ღვთის მიერ ყანაში გაზრდილი კამეჩიო თქვა (და)
კამეჩის პატრონი ახლოს არ გაიკარა („მისაკარებლად არ მიუშვა“).
10. კამეჩის პატრონი იმ სოფლის („მყოფ“) დიბირთან¹ მივიდა და მოლა
ნასრედინს სასამართლოში დაუძახეს. 11. მოლა ნასრედინმა, მაშინვე
გაიგო, რომ დიბირი მას კამეჩის გამო ეძახდა. 12. მოლა ნასრედინი
დიბირთან რომ მიდიოდა, გადაწყვიტა კამეჩის ერბოთი სავსე ერთი ქო-
თანნი დიბირისთვის მიეცა, (რათა) დიბირს კამეჩი მოლა ნასრედინისთვის
დაეტოვებინა.

13. დიბირის წინ მოლა ნასრედინმა კამეჩის პატრონის დავას პა-
სუხი მისცა: მე ვთხოვე და ღვთის მიერ ჩემთვის ყანაში გაჩენილი („აღ-
მოცენებულა“) ჩემი კამეჩიო. 14. დიბირმა, (რომელიც) იმ ორის დავას
წყვეტდა („იმ ორის დავის გადამწყვეტმა“), გადაწყვიტა კამეჩი მოლა
ნასრედინისთვის დაეტოვებინა: 15. ღმერთს, (რომელიც) ხმელი მარცხ-
ლისაგან ყანას აღმოაცენებს, ძალი შესწევს ყანაში კამეჩის გაჩენისაც („აღ-
მოცენებისაც“).

¹ დიბირი—მოსამართლე (იხ. შენიშვნა 184 გვერდზე).

16. დავა რომ გაათავა, შინ მომავალზე მოლა ნასრედიანა კამეჩის („ქნა რა“) დიდი ფუნა ნაწა. 17. სწრაფად შინ წავიდა, ქოთანი მოიტანა (და) კამეჩის ფუნა ქოთანში მოაგროვა. 18. ზედ ცოტა ერბოს ფუნა („წერტი“) გაუკეთა (და) დიბირს მიუტანა. 19. დიბირი მარტულობდა (და) სალამოს (ასხნილებს) დროს ქოთანს შიადვა. 20. კოვზი აიღო და ერბოს საკმელად მოემზადა („დაიძრა“). 21. ერთი-ორი კოვზი რომ შექამა, როდესაც მესამე კოვზი პირში ჩაიღო („წაიღო“), დაეკედა, რომ გემო ერბოსი არაა, გაანათა („სინათლე გააკეთა რა“) და რომ შეხედა, ქოთანში ფუნა ნაწა. 22. საჩქაროდ („უკან“) კაცი გავზავნა (და) მოლა ნასრედინს („თავისთან“) დაუძახა, 23.—ეს რა სისაძველე გააკეთეო, დიბირი („მას“) რომ ეჩხუბა, მოლა ნასრედინზე უთხრა: ღმერთს (რომელსაც) გამხმარ ყანაში კამეჩის გაჩენა („აღმოცენება“) შეუძლია, ისიც შეუძლია, რომ ერბოს ქოთანში ფუნა გააჩინოს. 24. ამის („მეტის“) გაკეთებას ვერც შენ შეძლებ (და) ვერც მე, გარდა იმისა, რომ რაც მოგვეცეს, ვკამოთ და მშვიდად ვიყოთ. 25. დიბირმა რომელსაც სათქმელი („ამბავი“) არაფერი დარჩა („გაუთავდა“), ქოთანი მალა ასწია, მოლა ნასრედინს რომ ესროდა, კედელს მოხვდა და გატყდა. 26. რაც შიგ იყო, ძირს დაიღვარა (წავიდა), მოლა ნასრედინი კი შინ გაიქცა („სირბილით წავიდა“).

2

1. მალა რასადინ ცე(ბ) ზელ'იირ ჰუმეა ბეტვილა ველ'ივი ვუკვა. 2. ჰური ვაბ ზამანალ'იირ ჰუმეა რეშეელ'ი წანალ'იი ჰინი ტინეჰა ბუკვაბო ტანკალ ბისაჲ. 3. ზაშთირი აჰილა კანწურივი, ტანკალ ბიში. 4. ჰინი ბუკვაბ ჰუვილა ჰაჰა(ვა) ბეჰვიჰიბო, ყეჰენი ჰინი ტანი. 5. ელლა ჰვანიბო, ეშა ბეჰვი ვა. 6. ილალ'აალა ბიჰალი, კანწირა-ჰაწირა აჰი ვუჰავო: ველე, აბ ყეჰენლ'ი ელლა ბუთალიბისაჲ, არი ჰინილა დიკ'იმი-საჲ—ჰიტვიბო. 7. მალა რასადინ ჰანლ'იი არამ ბუჰამ მაკვალ'იანილა ველ'ივი, ბიჰალი: ინშაჰუბა ცებ ჰარდი ბატქსა ორობ ბისაჲ ეჰელი, ობლა ინშაჰურ ეშა ბაბერა ჰიტვიბო.

8. მალა რასადინ ეახა ველ'იუბ ყვალ'იირ, ჰაშთობ ჰარდი აშაჰურ ბიჰელა ბუჰერა, ებიდახ (|| ედახ) ორი ყეჰენი ირეტვიჰო, ილა, ელლა ბუთალიჰო, ყეჰენი დიკ'აჲ. 9. ილალ'იირ ყეჰენლა ელ ბუთალილ'იბა, კანწურიბო ბახალა ბაბო, ტანკალ ჰუგარ ბახა ჰევე ბელ'იი. 10. ობ

3 <ირა ჰიტვიჰო.

ყ(ვ):ალ'იორ იპილა ალჰან ბეხდუე (ბიჰაე) ილაალ'იორ ორი ეში ბისამ ცებ ჰურალ'ი ოლა ჰინი ტანიბო, ყეჰენლ'ი ბუჰეამუხა ელ ჰვანი.

11. მალ რასადინ, ორი ბისამველ არამლა ბეჰივო, ეში ევ. 12 ეში მისა სეგრუჰ ობალა ბილალივო, ორუბ ჟოლბატეილ'ი ყეჰენლა ბეჰივო ევ. 13. წყ-და აპი ვილივო, ორ არამულარლა ბიჰალი: ველე-გურა, ბიშთი ჟუთაჰილა წოდორ ბაკვაბე, ჰარდი ჰეველა ზინდუბ ორობ ირა!

14. მალა რასადინირ ყეჰენლ'ი ელა ბუთალიბო, ჰაჰა ბეჰუჰუბ ყ(ვ)-ალ'იორ, ილაალ'იორ ჰინი ტანუბ ოლ მისა რატეილ'ი ჰაჰა ბნ. 15. ბასინა ხაბაჰლა ბიჰეგო, ვიკ'იხ ხეუჰ¹ მალა რასადინირ ჰიტეი: აბ ბჰრა ტანურა, ცებ სანჯის ბულ'აუჯობ-დი. 16. ემჰაგილა არამ ჰაჰარი, ერუბა მალა რასადინიხ ელასიორ: ება მასჰარალ'ილა ბიშოირო ჰიტეიბო.

თ ა რ გ მ ა ნ ი

1. მოლა ნასრედინი ერთ დღეს ყანის სახეველად წავიდა 2. ყანაში რომ მივიდა, ყანის ნაპირას (ფერდობზე) ეკალში მძინარე კურდღელი ნახა. 3. სწრაფად ზედ დაახტა და კურდღელი დაიჭირა. 4. შიგ რომ თესლი ეყარა („ძირს“) დასცალა და (კურდღელი) ტომარაში ჩასვა. 5. პირი მოუკრა (ტომარას), წამოიღო და შინ მოვიდა. 6. დედას უთხრა („აცოდინა“) (და ამისთვის) ორ-სამჯერ უკან დაბრუნდა: არიჰა, ამ ტომარას პირი არ მოხსნა, შიგ არ ჩაიხედო! 7. მოლა ნასრედინი წავიდა, სადაც სოფლის ხალხი იკრიბებოდა და აცნობა: მე ფრიალ („ბევრად“) უცხო რამ ვნახე დღეს და („ის“) სახლში წავიღეო.

8. მოლა ნასრედინი გარეთ რომ გავიდა, აბან ამდენი რომ მთხოვა („ცოდინება რომ მოუხდა“), ნეტავ იქ ტომარაში რა არისო, თქვა და დედამ პირი მოუხსნა და ტომარაში ჩაიხედა. 9. დედამ ტომარას პირი რომ მოუხსნა, გარეთ გამოხტა („ხტომით გამოვიდა“) და კურდღელი ფანჯრიდან გაიქცა („გარეთ სირბილით წავიდა“). 10. მაშინ დედამ (რომელსაც სხვა გზა) („საკეთებელი“) არ დარჩა, ერთი ხის კოდი, შინ რომ ჰქონდათ („ნანახი“), ჩაავლო ტომარაში და წინანდებურად პირი მოუკრა.

11. მაშინ მოლა ნასრედინმა წამოიყვანა რაც ხალხი ნახა და შინ მოვიდა. 12. ისინი ოთახში ირგვლივ დააყენა, მათ შუა ტომარა გამოიტანა და მოვიდა. 13. („ძალიან“) მაღალზე შედგა და იმ ხალხს უთხრა („აცნობა“): აბა ჰა, ძალიან ფრთხილად იყავით, ძალზე მორბენალი მარდი რამ არის! 14. მოლა ნასრედინმა ტომარას პირი მოხსნა და რო-

¹ ვიკ'იხო ეუხევე.

ღესაც („ძირს“) დასცალა. დედის მიერ შიგ ჩაგდებული კოდი ოთახის წუაგულში დავარდა („ძირს მოვიდა“). 15. სათქმელი რომ გაუწყდა, თვალბდაჭყეტილმა („შემხედვარედ დარჩენილმა“) მოლა ნასრეღინმა თქვა: ეს ოთხჯერ რომ არწყა („დაყარო“), ერთი სახნისი* გამოვაო. 16. ყველამ („ხალხმა“) გაიღინა, ზოგი (კი) მოლა ნასრეღინზე გაჯავრდა, მასხრად აგვიგდოო („დაგვიკირაო“).

3.

1. ცე(ვ) ჰეკვაშოუე ვუქევლე ბუყურა ვაშა, ბუყურალაშაურ ჰაკუაბი-ჰიზანაბილა რუქევლე. 2. ჰიკავ ჰეკვა, ჰაკუელა ვაჰირაეო, ორურ გათირლა იზივა ბალაბო, მაზიგდა ვუქევლე ყანობ-ბალიღობლაილა. 3. ჰიკავ ჰეკვა ურღირიღალე, ებახ იჰარ ჰრბ ბუქვასა ჰიტეიკო. 4. ჰეკი ჰიკავ ვაშა ესებალა ვალღიეო, ჰიტეიღალე ოშე(ე)არ: მე დილა ჰეკი ჰელავ ირა. დიბლა ვიქილა ყარ ბზბერა, დიბ ბაყაშალობ მესერ ირა ფულანაბ ცებ მაკვალ'ანი. 5. ობ მაკვალა ბასაჲ, ვაშაშაეალა ბიღალი, ეე ვიქილ ობ ბახაალა ბეჰობისეე, ორილა ვიკ'იმისეე! 6. მე ორი ვიკ'ენა, მენ ორისა მესერლა ბახა ბაჰერა, ჰერახისაღალურ დაჭბადირო ინდულალა ბიყიღა ბეშთიღერა. 7. ობდა ხაბარ, ესებალა ბალღი-ბალღი-რო, ჰერახისა ჰაბდალა ვაშაშაეარლა ჰიტეი. 8. ობ ყალ'ასაჰალუბა-ჰიკავ ჰეკვა, ცეშაუქ ვიშინა ცეშაურ ჰულულა იზიეო, ფარაყათაბ ჰალ-ლა ხ'იხ'ირი.

9. ჰიკავ ჰეკვა ვიჰა(ბ) ზელ'იორ აღჰაბ ზესერ ირა ჰიტეუბ მაკვალ'ანი ბუყურალა ვაშა სანდადა კანწური. 10. ობ მაკვა ბაჰუნო, ბიკავ ყვალ'იორ ორი ჰინი ბისაჲ ცებ კამა, კამალ'ი ჰინი ბიღჰიბო ზინალ'ჲ გუჲ ბისაჲ.

თარგმანი

1. ერთ კაცს ჰყოლია ოთხი ვაჟი, ოთხსავე ცოლები (ჰყოლია და) ოჯახები ჰქონია. 2. მოხუცი („დიდი“) კაცი, ცოლიც რომ არ ჰყავდა, ისინი (შვილები) კი ჰატეეს რომ არ სცემდნენ („არ უკეთებდნენ რა“), საჰმელისა და ჩასაცმელის (მხრივ) გაჰირეებული ყოფილა. 3. მოხუცი დაფიქრებულა, ნეტავ რა ვიღონოო („ნეტავ რისი გაკეთება კარგი იქნებაო“). 4. ყველაზე უფროსი ვაჟი („ახლოს“) მოუხმია და უთქვამს

* სახნისი (სანცი!)—საწყაოა კოდზე (ოლ-ზე) ოთხჯერ დღი.

მისთვის: შენ ყველაზე მეტად მიყვარხარ („საყვარელი ხარ“). ჩემი სიკვდილის დრო მოდის. მე ერთ ადგილას ოქრო მაქვს დამალული. 5. ის ადგილი უთხრა და ვაყი გააფრთხილა („აცოდნა“). ჩემს სიკვდილამდე ის („გარეთ“) არ ამოთხარო, არც („იქ“) ეძებო („შეხედო“). 6. შენ თუ („იქ“) მოძებნი და („შენ“) იქიდან ოქროს („გარეთ“) ამოთხარი. მომდევნონი (ძმები) გიჩვილებენ და მათ უნდა გაუყო. 7. ეგვევ ამბავი, (ახლოს, ცალ-ცალკე) დაუძახა — „დაუძახა“ და მომდევნო სამსავე ვაქსაც უთხრა. 8. ამ დროიდან მოხუცს, (რომელსაც ვაყები) ერთმანეთზე უკეთესად ემსახურებოდნენ („ერთზე გასამარჯვებელი სამსახური მეორემ გაუკეთა რა“), ბედნიერად ინახავდნენ.

9. მოხუცი რომ მოკვდა, (იმ) დღეს, ეს ოქრო რომ არისო (იმ) ადგილას ოთხივე ვაყი ერთად მივარდა („მიახტა“). 10. ის ადგილი რომ გათხარეს, რომ ჩაიხედეს, („იქ“) შიგ ნახეს ერთი რკა, რკაში („შიგ ჩადებული“) ძროხის ფუნა.

4.

1. ცეც ხანშაუვ ვუკვა ცეც ვაშა. 2. ავ ხანლა ვუკვა ჭუთაქილა ბეჩერავ ჰეკვა. 3. აშაუვ ავ ვაშა ვულ'აუ ჭუთაქილა წაროვ, რისყილა იპვლირ ვაქუვ. 4. იმაშაუბა ბიდა ინშაუვ ვაშა ცებ ზამანალ'აირ რისყილა ბიქავო ყენოქი ბალილოქირავო მისქინდა ვუხაულალ'აოვ ვუკვარ. 5. ხანშაურ ურლირივო ინშაუბ ჰალ კვერუბ მაჭიშათ ვაშაშაუჭ ბალ'გოდა ას-მესერლ'აარ სავარალი. 6. ობ ას-მესერლა ბილჰი ეში ზეტერატიისუნი ჰინილა ბატვაბო, ექუბი გურულა იპიბო, აპიმლა ტანიბო, ური ჰინი. 7. ვაშაშავარ ვასაიგათილა იპი: ცებ ზამანალ'აირ დუბა წავენერა მენდა მეს კვარტეიბო¹. 8. ობ ყვალ'აირ მენ აპიმლ'აი გეწალიბერა ირაბ ქვარილ'ა ქეწულეპიბო ორი ჰინი გ'არ ბუხაალა მენდა ღვანშოილა.

9. ავ ხან ვიქა. 10. ვაშაშაურ იმაშაუბ ბისამ რისყი ჰუდულ-ჰალ-მალ'ზაბი-კ'ანა სანილოლ'აუბო² ინშაურლა ორურლა ყანიბო-წაგბო ტობერალი. 11. ცებ ზელ'აირ კ'ერა-ჰაბდა ზებ ექვანქირავო ბელ'აუვ ჰეკვა იმაშაუბ რისყი ბიქილ ექუნწხ-წაარწხ ვუკვავე ჰუდულშაულ'ა ველ'აი. 12. ჰუდულ, წაზლა ბუგუვო, ყანირლა იპი ბულ'აუვო, ექუნა ჰიტეივო ვისაჲ. 13. ობ ყვალ'აირ, დე აშთადა ყვატახუნილ'აოვ³ ბიშთილ'ა სავარდი ვუკვა, ებ(ლ)ალა ბიშთი იპიჲახ ჰიტეივო. 14. ობ ყვალ'აირ ავ ჰუდულშაურ აშაურ ჰიტეი: ორ ჰაკურ ბაჰანდარი რინსანიქირალა, ექვა-

¹ < კვარა ჰიტეიბო, ² < სანილა ბელო. ე. ბო. ³ < ყვარახუნ ველ'აოვ.

ნიგა დენ მე. 15. ობ ხაბბარ რიპავეო, ოშელ'აა ყან'ბო-ობობლა ბე-
 ლ'იჭირავო ეშა ვა. 16. ეშა ვა ყ(ვ)ალ'იორ ინშაუბ ბულ'ეუბ ჭადადა
 რისყი ბიჭალირლ'აა რაკეალა პალიეო, ინშაუბრა ინშაუქ ბაკეალ'ი
 მიჩა კველეტიეო, მიჩა ბუშაუ ყალ'იორ რაკეალა ნა იშაშორ იპუბ
 ვასიგათ. 17. ეედა ღვანშენლა პიტეო, იმაშაურ პანუბ ქეარილ'ა ქე
 წულ'ი გ'ა(რ)ლა ბუხავალიეო, აპიტეი კარკარუბ ყვალ'იორ, ჰინიბო
 ზეტერატეისუნი ჰინი ას-მესერლა ბილპობო, იმაშაურ ტანობ ექუბლა
 ბელ'იბო მისა რიტეილ'ი ჰაჰა ვაჰა. 18. აპი ქედაბ მესერ-ასლ'იორ ჰანი
 ვაყაშაელა ჰათუ ვუხაუ. 19. ობ ყ(ვ)ილ'იორ ბულჰა იმაშაურ იპიობო ბუ-
 კვებ ჭაყლო ინშაულა ჰობ ბუევა, ეე იმაშაუბ ჭაყლო ბეპიჭირავო ჭადა-
 და ხ'ვადირიეო. ჭადადა რისყი ბიჭალიეო ხ'ვადირიორ. 20. იმაშაულა,
 ოშაუბ წოდოლპირლ'ილა ჰიკ'აბ რეცელა იპობო, ობ ას-მესერლ'ა-
 ასახინდი რისყი-მაჭიშთალა იპობო, იმაშაუქულა ბეჩერაბ მაჭიშთალ'აარ
 ვაწა. 21. ჭადადა რისყი ბიჭალიორ, წიერ-მიხდირიორ ჭადალუბ ალჰან
 იპირ ებდა (ედდა) ბეთა. 22. ინშაულა მუთაჭათ ვაქუბა ჰუდელუზაბი
 ებდა ბეთორ.

თ ა რ გ მ ა ნ ი

1. ერთ ხანს ჰყავდა ერთი ვაჟი. 2. ეს ხანი იყო ძალიან წმიდარი
 კაცი. 3. ამისი ეს ვაჟი გამოვიდა ძალიან მსმელი, ჰონების მფლანგველი
 („დაცვა არ მყოფი“). 4. მამამ იცოდა, რომ მისი ვაჟი ერთ დღეს
 („დროს“), ჰონება რომ გათავდებოდა, უქმელად და უტანსაცმლოდ
 („ჰამა არა აქვს რა, ჩაცმა არა აქვს რა“) ღარიბად დარჩენოდა („და-
 მრჩენად ყოფნა“). 5. ხანმა გადაწყვიტა („იფიქრა რა“) და თავისი („რაც
 შესაძლებელი“) სიმდიდრე („მეურნეობა“) ვაჟისგან ხალულად ოქრო-
 ვერცხლად გადააქცია („მოაბრუნა“). 6. სახლში ჰერი („შიგ“) ამო-
 ღრუტნა, ღარის მსგავსი (რამ) გააკეთა, იქ შიგ ის ოქრო-ვერცხლი ჩადო
 და ზედ მორი დაადო. 7. შვილს ანდერძი დაუტოვა: ერთ დროს შენ
 გადაწყვეტ („შეგემთხვევა მევე ჩემს“)თავს მოვიკლავო. 8. მამი („იმ
 დროს“) შენ ამ მორზე ჩამოკიდებული თოქისაგან ყულფი გააკეთე და
 თავი გაუყარე ჩამოსახრჩობად.

9. ეს ხანი მოკვდა. 10. მამის დანატოვარი ჰონება ამხანაგ-მეგობ-
 რებთან ერთად („თვითონაც და მათაც“) ჰამა, სვა და გაათავა: 11. ერთ-
 ხელ სამი დღის უქმელი კაცი წავიდა ამხანაგთან (რომელთანაც) ჰამა-
 სმაში გაათავა თავისი ჰონება. 12. ნახა, (რომ) ამხანაგს ბატი დაუკლავს,
 სადილის მოშადება გაუთავებია და ჰანას აპირებს. 13. ამ დროს, „მე
 ასე უბრალოდ მივიდიოდი („გარეთ მსვლელი“) და თქვენსკენ შემოვუხ-

ვიე, ნეტავ რას აკეთებთ თქვენ მეთქი“ (თქვა სტუმარმა). 14. მაშინ ამ მეგობარმა („მას“) უთხრა. ეს (ქალური) საბაბი რომ არ გეპოვა, (მაინც) გაკმევ მე შენაო. 15. ეს სიტყვა ეწყინა, მასთან საკმელად არ დარჩა („წაყიდა“) და შინ წამოვიდა. 16. შინ რომ მოვიდა, გული ეტყინა იმაზე, რაც მოუვიდა, რომ ჭონება ტყუილ-უბრალოდ გაანადგურა, („მევე ჩემს“) ზუცელში ხანჯალს დავირტყაზო (და) ხანჯალი რომ იძრო, მოაგონდა ღამის („ნაწნარი“) ანდერძი. 17. თავს ჩამოვიხრჩობო თქვა და მამის ნაჩვენებ („თოკის“) ყულფში კისერი რომ გაუყარა და ძირს ჩამოეკიდა, მამის მიერ ჭერში გადებული ღარი, რომელშიც ოქრო-ვერცხლი იდო, გატყდა და (ვაეი) შუა ოთახში ძირს დაეცა. 18. ზედ დაცვენით ოქრო-ვერცხლში კინაღამ ჩაიძირა („დამალვად ცოტა დარჩა“). 19. ღამის მიხვდა, რომ მამის დარიგება („გაკეთებული ჭკუა“) მისთვის კარგი ყოფილა, რომ (აქამდე) მამას რომ არ დაუჭერა („ჭკუა არ აიღო“), ცუდად მოიქცა, რომ ჭონება ტყუილად გაფლანგა („ტყუილად ჭონება გააფუტკრა, სიარული“). 20. მამას, მის სიბრძნეს დიდი ჭება უძღვნა („ქნა რა“), იმ ოქრო-ვერცხლით ჭონება (და) ოჯახი („მეურნეობა“) შეიძინა („ქნა რა“) (და) მამაზე მეტ სიმდიდრეს („მდიდარ მეურნეობას“) მიაღწია. 21. ჭონების ტყუილად ფლანგვა, სმა-თრობა, სულელური რამეები მიატოვა. 22. თავისი უსარგებლო მეგობრებიც მიატოვა.

5.

1. კერა ჰუდულ ვუკვავერა ჭეთაჟილა ცეშაჟე ცეე ბოჟუჟობა. 2. აშეჟე ცეველშეჟე ბაკუროჟრა ჰაბდა ვასა. 3. ავ ვასიზბადილუბკანა ხააბარ ბუკვაბრქე, ჰიტინი-აჟილა ეელ'ოგ ვუკვავერქე. 4. აშაურ ინშაჟე ვასაღ'იგო ვიწინოგ ვუკვავერა ინშაჟე ჰუდულ. 5. ავ ვუკვავერა ჰრე ჩანაჟან. 6. ინდადალა აშაურ ჩან ბაჰალიბო [კეებო], ჩანალ'ა რიტეილა ყანირო, კერალა ჰუდულ ფარაჟათ ბაკუროჟრა ცებ ჩამლა რეშილ'აირ. 7. აშავარხინდი არამურ ჰიტეიზობ ბუკვაბერა: მენ ვასიზბადილა რეხუნ' თერიგო ჰუდულკანა ჟუკუჟაბ ირა. 8. დულა აჰი ზებ ბან(ბ) ზელ'აირ დულა ვისინა ვაჰე ჰუდულ, დუჟდა ვასა-ჰი. 9. დულა ბულ'აჟებ ეჩუბ აღჰან რიჰინალ'ოჰე დუჟ ვასაჟულალა, დუბ უნალ'ირლ'ილალა-ჰი. 10. უნალ'ირლ'ი-ჰი ჰეკვა ვიშოჰჟუჟე, ჭუბირ-ჰი ჩირან ბიშოჰჟუბ ჰიტეიბო, ბიცერა [ბასან ირა] იმამალუბ.

11. აბ ინდადალა არამურ ინშავარ ბასინა ბუკუჟობ ხააბარლ'აილ'ა ჰალ ბინ'ირი რიჰილ'ეტიგო, ცე(ბ) (ზე)ლ'აირ ჩანარ ვახა ჰეწი. 12. ჰიკ-აბ ჰაწალჰატჟურა—ჰაწალბიტეირა რეშ ბულ'აჟებ ბესალა ანლ'ალა

⁷ ხუნძურა: „დაგდე რა“.

ბაკლივო, ობლა ბუტუვო, როხლ'ი ბეთავო, ეშა ვე. 13. რელჰა რამო-
 ალჰებ ზამანალ'ი ველ'ი ჰედულშეულ'ა ოშეებ ჰალ ბიხ'ი იჰილა.
 14. ტიჰავ ვუკავ ჰედულლა აჰი ჰეწალივო, აშეარხინდი ჰიტეი:
 ეჰელი ჩანარ ველ'ივო ვუკეა დე, ორი დილასხინდი ცეე ჰეკეა ვიჰა,
 გულლა ბეო. 15. ოე ჰეკეა ყოჩაშერა ელაჰი ბალ'ეგოდა, ლ'იობადალა
 ბიჰა ბეშთაჰირავო, ვაყაშეღლა, ობ ალჰანლა ჰეთაჰილა ბალ'ეგო ბეთი-
 ლა. 16. ჰედულ ოლ ალჰანლ'ა რაზილჰიჰი. 17. ჰედულშეუე ჰაკუელა
 რეში-რეშახე კანწურაშეა⁸, ეშისა ვახა ვეშთიჰაჰე ინლ'ილ'ი უნჰეკეა
 ჰიტეიჰო. 18. ჰედულშეურ აშეარხინდი ჰიტეი, წაყდა აე აჰი ვილა:
 ოშთებ ალჰან იჰილა ბეჰირაჰებ. 19. ვიჰე ჰეკეა ილ'იორ ვაყაშეალივო
 ვეხაუჰალაჰე, ობ ათაჰილა ბუეულა ვაჰე. 20. ილ'ა არამურ ჰეჰ
 იჰილერა. 21. ეშთელა ჰედულშეურ ვახა ჰეწილა ხიჰალ იჰიჰები, წაყ
 პარი ჰედულშეუჰისა: ობ ალჰანბალ'ეგო ბეთა, ოე ვიჰე ჰეკეალა. ელა-
 ჰი ველ'ივო, დენდა ვაყაშეალასა. 22. ოლ'ა ყოტლა იჰიბო, ეშა ვე.

23. ეშა ვებ ყალ'იორ ველ'ი ჰიკ'აე ვასაულ'ა. 24. ტიჰავ ვასა-
 ლა აჰი ჰიწალივო, ჰაჰეარა-ჰაწარა რეშლ'იორ ვლ გულიჰირავო ჰიტეი-
 აჰი ველ'იჰირავო ვუკევე ვუკევერალა, ვასაულარხინდი ჰიტეი ალჰაბდა
 ჰედულშეურ ჰიტეებ ხაბარ. 25. ვასეულა ობ ალჰან ჰეთაჰილა ზაჰამალ-
 ჰი. 26. ეშისა მუსურლა ბეჰივო, სანდა ჰაკუელა ეჰივო, სანდა ჰაკუელა
 ეჰივო, ყერივო, ვახა ვე. 27. ვასალა, ვასაუე ჰაკუელა, ველა, ებდალა
 ჰაბდალა ბელ'იორ ინშაუბ ჩან ირაბ მაკეალ'ანი. 28. ორი ბაწა(ბ) ყ(ე)ა-
 ლ'იორ ჰანი ჩან: ავე, ინშეურ კეა ჰეკეა ჰიტეიბო. 29. ვასა ჰეთაჰილა ვიხი,
 ვასაუე ჰაკუელა დიხი ობდა ყენალ'ა. 30. ჰეთაჰილა ელასაი აე ვასა:
 ჰადადა ინშაუბ რაკეა ებიჰილაჰე ყვარაჰალი ჰიტეივო. 31. ჩანლა ბუე-
 ლა, ობლა ეშა ბეჰი, ჰაბდალა ვასაურლა ინშეურლა ობლა ყანი. 32. ობ
 ყალ'ასა(ჰ)ალუბ⁹ ვასიბადილუბჰანა ვასალჰირლა იჰივო, ეწუნახ-წაარახ.
 ვასიბადილა ჰანა ფარაყათ ვუკეა. 33. ყოჩამ ზელ'იორ ვ-სანჰე, ზებ
 ბახ ზელ'იორ ვაჰე ჰედულლა ვეთა. 34. იმაბალუბ ბასაე — უნა-
 [ლ'იშეურ-ჰი ჰეკეა ვიშეიჰე, ჰუბირ-ჰი ჩირან ბიშეიჰებ ჰიტეებ
 ხაბარ ბიტუბ ბისაე.

თ ა რ გ მ ა ნ ი

1. ორი მეგობარი ყოფილა ერთმანეთის ძალიან მოყვარული (მორწ-
 მუნე).
2. ამ ერთს სამი ძმა ჰყოლია.
3. ამას ძმებთან (რალა) ამბავი
 შემთხვევია („ყოფილა“) და (მათთან) („ზემოთ-ქვემოთ“) არ დადიოდა.
4. ეს თავის ძმად თავის მეგობარს თვლიდა თურმე.
5. ეს კარგი მონა-

⁸ || კანწურა აშაჰო.
⁹ < ყვარლ'ასა ჰალუბა.

დირე ყოფილა. 6. ეს სულ ნადირს ხოცავდა („ესროდა“, „კლავდა“). ნადირის ხორცს ჰამდნენ და ორივე მეგობარი ბედნიერად („მშვიდობიანად“) ყოფილა („ერთი“) რამდენიმე წელიწადი. 7. ამას თურმე ხალხი („ადამიანები“) ეუბნებოდა: შენ ძმები მიატოვე და მეგობართან ხარ. 8. რამე რომ შეგემთხვეს („შენზე დღე მოსულ დღეს“), შენ მეგობარს ვერ ნახავ, თუ არა შენს ძმას. 9. შენ რომ ცუდი რამ მოგივიდეს („შენზე მომხდარი ცუდი რამ“), არაუენ გითანაგრძნობს („არ ეწყინება“), შენი ძმისა და ნათესავების გარდა. 10. გარდა ნათესავისა („არა ხამს“) კაცი არ ვარგა, ფოლადი არ ვარგა, გარდა რკინისაო, მამა-პაპათა („მამების“) ნათქვამია.

11. ამ აბავს, ხალხი რომ სულ მეუბნება („ჩემსკენ თქმად მყოფს“) გამოვეცდო („გაესინჯავო“) თქვა და ერთ დღეს სანადიროდ („გარეთ“) გაემართა. 12. დიდი, ჩვიდმეტ-თვრამეტი წლის ირემს („მთის ცხვარს“) ესროლა, მოკლა, ტყეში დატოვა და შინ მოვიდა. 13. შუალამეს („ლამე გათანაბრდა დროს“) მივიდა მეგობართან მის გამოსატყველად. 14. მძინარე მეგობარი ააყენა და უთხრა მას: დღეს სანადიროდ ვიყავი წასულაო, იქ, („ჩემგან“) ტყვია მოვახვედრე და ერთი კაცი მოვკალი („მოკვდა“). 15. ის კაცი მინდა ამაღამ საიდუმლოდ, ისე რომ არავინ გაიგოს, დავმალო (და) ეს საქმეც ძალიან საიდუმლოდ დარჩეს. 16. მეგობარი ამ საქმეზე არ დთანხმდა. 17. მეგობრის ცოლიც გაცხარდა („ცას შეახტა“), სახლადან გარეთ არ გამოეუშვებ ჩემს ქმარსაო. 18. მეგობარმა ამას უთხრა, როცა ეს ძალიან ჩააცოვდა („ზედ დაადგა“): ასეთი საქმის გაკეთება არ შეიძლება, 19. მკვლარი კაცი არ დაიძალეება („ჩვენ დავმალავთ რა, არ დარჩება“), ის გაუმჟღავნებლად არ დარჩება („ყოფნად არ არის“). 20. ხალხი ჩვენ დავვლებს („გავგიკეთებს“) ბრალს. 21. რადგან მეგობარს გარეთ გამოსვლის სურვილი არ გამოუჩენია („არ გაუკეთებია-ს გამო“), ძალიან თხოვა მეგობარს, ეს საქმე საიდუმლოდ შეინახე („დატოვე“), რმ მკვლარ კაცსაც ამაღამ წავალ და მე თვითონე დავმალავ. 22. ეს გადაწყვიტა და შინ წავიდა.

23. შინ რომ მოვიდა, წავიდა უფროს ძმასთან. 24. მძინარე ძმა წამოაყენა, (და) თუმცა ცხრა-ათი წელიწადი ხმას არ სცემდა, მასთან არ დადიოდა („პირ არ ლაპარაკობდა რა, ქვევით-ზევით არ დადიოდა რა, მყოფი თუმცა იყო“), ძმას უთხრა ეგვევ ამბავი, რაც მეგობარს უამბო („მეგობრისთვის ნათქვამი ამბავი“). 25. ძმას ეს ამბავი ძალიან ემძიმა („გაუძენელდა“). 26. შინიდან სულარა გამოიტანა, თან ცოლი წამოიყენა, მოემზადა და გარეთ გამოვიდა. 27. ძმაც, ძმის ცოლიც, თვითონაც, სამიყენიც ერთად, წამოვიდნენ (იმ) ადგილისაკენ, (სადაც) მისი ნანადირევი იყო. 28. იქ რომ მივიდნენ, ნადირი („ნანადირევი“) აჩვენა: აი, ჩემ მიერ მოკლული კაციო. 29. ძმას ძალიან გაუხარდა,

ძმის ცოლსაც ასევე („სახით“) გაუბარდა. 30. ძალიან გაჯავრდა ეს ძმა: ტყუალად („ჩემი“) გული რისთვის შემოშფოთეთო („დამიღონეთ“). 31. ნადირი გაატყავეს, („ისიც“) შინ წაიღეს სამძავე ძმამ და თვითონ („ისიც“) შეჭამეს. 32. იმ დროიდან ძმებთან იმობა დაამყარა („გააკეთა რა“), ჭამდა, სვამდა, (და) ძმებთან ბედნიერად („მშვიდობიანად“) იყო. 33. მიატოვა მეგობარი, რომელსაც ვერ იპოვი მაშინ, როდესაც გქირდება და არ არის მაშინ, როდესაც ცუდ დღეში ჩავარდები („დაქირვებულ დღეს ვერ საპოვნი, დღე მოსულ დღეს არ მყოფი მეგობარიც მიატოვა“). 34. მამა-პაპათა ნათქვამი—ნათესავის გარდა კაცი არ ვარგა, რკინის გარდა ფოლადი არ ვარგავო, მართალი სიტყვა აღმოჩნდა.

6.

1. ცე(ბ) რელჰალ'იორ ეშახ არამლა ვაჭირავო დენდა ეუხაუ. 2. ქვა-ტირუბ ზამანალ'იორ იმა ეშა ვა. 3. ოშაურ ილჰოლა ზარ ბულ'უბღ-რალდი, ჰიტეი. 4. დიბა ილჰოლა ზარ ბულ'უბო ანშიიდალა ჰამო ბუ-კვაქი. 5. დე რაჰალლა აპილა ჰეწიეო, აპი ჯაბაჩალა ბალავო, ლელა-ბაჭალა ბუჩაეო, ვახაა ჰეჭი. 6. დე გოჰაულ'ი ვახირუ(ბ) ყალ'ანნი დიბა ილჰო აპი ერეშაუნ ბაღუბ მუხაადა ჰენახ ბუკვა. 7. ბიკეპიეო დე ილჰო-ბალალ'ა ვაწა. 8. დენ ცებელ წაიკა ზარალა აპი ბიკი. 9. დეელა ზარუბ ლ'იელ'ანნი დანყირა აშა. 10. თალეჰალ'იორ დე ბა-ლალ'ა ვორჰირი. 11. დიკჰ ჰე(რ)ტაჰ რუკეარ დარცაბი ტომი-გუდუ-რურ ჰაკ'იბარ რულ'ურო რუკვა. 12. ბალაბ ჯაბარჩალ'ა ყვარყვარ ბულ'უმახ, ბუკვა. 13. ღერა ჰექი ზაჰამათ ბუკვა ილჰო-ბალალ'ასა ჰიტისის აპი ვილა. 14. დე ლვატეი ლელიბილა ჩინიეო, ვილი ეუკა. 15. ცებ ზამანალ'ი იმა ვა, დენ ოშაარ ეკუე ველ'აჰო, იმადი-ჰიტეი.

თარგმანი

1. ერთ ღამეს სახლში („კაციც არ იყო რა“) მარტო („მე თვითონ“) დავრჩი. 2. გვიან („დროს“) მამა შინ მოვიდა. 3. მან ტბა მოყინულაო („ტბაზე ყინული გამხდარაო“) თქვა. 4. მე ტბაზე ყინული ჯერ არ მენახა. 5. მე დილით ავდექი, ზედ ქურქი ჩავიცვი, ხელ-პირი დავიბანე (და) გარეთ გამოვედი. 6. გორაკზე რომ ავედი, ისე მომეჩვენა („მჩენარე იყო“), თითქოს ტბას ზევით ქსოვილი ჰქონდეს გადაკრული. 7. ნელ-ნელა ტბის ნაპირს მივადწიე. 8. მე ცალი ფეხი ყინულზე დავდგი. 9. გაყინულ წყალში კინალამ დავიხრჩვი („დახრჩობა დავიწყე“). 10. ბედად ნაპირზე გამოვადწიე. 11. თექის ჩექმები, რაც მეცვა, ტყვიასავით დამძიდა („მძიმენი გადაიქცენ“). 12. ქურქს, რომელიც მეცვა,

კრაკუნე გაუდიოდა. 13. ახლა ყველაზე ძნელი იყო ტბის ნაპირიდან („ქვევიდან“) ზევით ასვლა. 14. მე ხელები ილღიაში შევიყავი და ვიდექი. 15. ამასობაში („ერთ დროს“) მამა მოვიდა, მე მას მეტი არ წავალ, მამა-მეტი, ვუთხარი.

ხუმტადური

1.

1. ვუკვავიდა კ'ედა ჰედულ, ცევ ჰუნსაალ'ო ცევ კვანლ'ო 2. ორუ-რურ ცეშევა-ცეშევარ ვასიგათ გ'აბნდა: ნავაპ ცეველ საესეგრ ვიკადირა, ჭიზან ჰერახ ბუხადირა, ჰედულშეურ ობ ჭიზანლა იმალჰარ გ'ილა.

3. ვიკავიდა ჰუნსაალ'ო. 4. ვუხაუვო იდა ოშაუე ცევ ვაშა, ილა-ლა ვაქიდავო. იმალა ვაქიდავო. 5. ოშაუე იმაშაუე კვანლ'ა ჰედულ(ლ)-შაურ ორ ვაშაშაულა ქუმექ გ'იგობ ბუკვებო იდა. 6. აერა კვანლ'ო იმაშაუე ჰედულ(ლ)შაურ ოვ ილაშათუე ვაშაშავახინდი ჰეტეიბო ილა: ჰაკუე აელჰილა'ოთბ ყვალ'ანი ეშლაბი ჭაკულე გ'ილა ვებალ[ლი. 7. ჰაკუე აელჰილა ყარ ბნ ყოლ'ანი (|| ყვალ'ანი), ველ'იგო იდა ოვ ილაშათუე ვაშა ინშაუე იმაშაუე ჰედულ კვანლ'ო ჰეკვალაბი. 8. ოვ ეშლაბი ვნ ყოლ'ანი, კვანლ'ო იმაშაუე ჰედულ(ლ)შაურ ოშევარ ჰეტეიბო იდა: „ჰაკუე აელჰილა აელადირა, ჰეკი საერი ოლ'ილი'ო ილა ეშთუაალა აელილა აიქეიგო: ილალი'იხისაჰი ააშ აუკულა რეს ვაქ. 9. წაენელ'ო კანწუ-დუბლ'ა, წაეკერლა კანწუდობ. 10. ობ ხაბარლა ბასამო, ექუნა-ყანარ საერი ბნ ყოლ'ანი, ოვ კვანლ'ო ჰეკვამაურ ინშაუე ჰაკულ'არხინდი ჰეტეიბო იდა—ეში მისულ'ო წაუნჯ'ალ'ი ლუნლა კვადრო რუკვარ ჭერილა-ჰისა ჰინწილ[ლი ბიტიბო—ოდობ ცებ ჭეჩ ბაჰახა-ალი. 11. ალ'იირ, აელ'ი-იგო, ბეჰიბო, ოშაულ'ა იქიბო იდა. 12. აშაურ „აბ ვაქალი, ოდობ ცებლა ბაჰალი“ ჰეტეიბო იდა. 13. ობლა ბეჰიგობ, ჰაკუე უშლაბი ესე-ბარ ან ყვალ'ანი, ანშილალა ჰეტეიბო იდა: „აბლა ვაქალ[ლი, ოდობ ცებლა ბაჰალი“. 14. ჰენლა ბეჰიგო ან ყოლ'ანი „აბლა ვაქალი, ოდობ ცებელ ბაჰალი“. 15. ჰუნშთალა გ'ნბო, ჰაწიდა-ბრწიდა აახა საორალო (სავარალო), ჭეჩ ბეჰილა აულუეო იდა ინშაუედა ჰაკუე. 16. ოდოშაურ ჰეტეი-ჰეტეებ ჭეჩლა ბეჰიგო ეა ქუნტალაბი ესებარ ანდირალა, ოშაურ აახაალა კვადალო ცებდა ბეჰილა აულახ იაუკვადირალა, ოვ ჰაკულ'იირ ოვ ინლ'ილი'ო ქუნტამეახინდი ცებ ჭალამ ბასამო ვაქ.

17. ჰე ჰეტეიბო იდა ოვ იმაშაუე ჰედულშაურ ინშაუე ჰედულშაუე ვაშაშეახინდი: „აა დიე ჰაკულ'ილი'ო საფრო ჰაან'ან იდავალი. 18. აშ-თუე საფროლ'ო ჰაკუე აუკვადირა, ჰეკვამაუბ მაჭიშათ ბელ'აუგობალი, მე(ნ)ლა დიე ჰედულ(ლ)შაუე ვაშა ვუკვალა, დუე იმაშაურ დილარ გ'უბ ვასიგათლა ბუკვალა, დენ დულა ჰაკულ'იგო დიედა ააშ აულასე-

აღა“. 19. ობ ხაბარლა ოშეურ ბასაფეო, ვიხი ვიქავო, ოლ'აღა რა-
ზილპიეო, ინშეურ ოე ააშ ეელჰასაალი ჰეტეიბო იღა ილჰათეშეურ. 20.
მუკუ-ჰიეკ'აბ ბერთინლა გ'იბო, ოე ააშლა ოშეულა დილუდო, ობა ჰუნ-
საბა ჭარის რეჭიდრო იღა.

21. ჰუნსაბა ბზბილა, აა ჰინი ბაკულა მისა, აა ყანილა ყანარ,
აა ცებლა მაჭიშათ ოშეუბ ბისამო ვაჰ ბაჰარაელ'იბა. 22. ცებ ჰატეურ
სანდალა ბაკურო, ბაჰარაელ'იარ ჰუნტაშევახინდი ჰეტეიბო, იღა: — აერა
ილ'იი აშდალა ტობოადაჰ, აშდეუბ თოხაბ მაჭიშათლა ბაკურო, ადამურ
რაკვალა ჰაჰადალე. 23. ილ'იირ ებ გ'იბოლა ცებ ჭამა ბაჰილა ბუჰე“. 24.
აერა ინშეუბ რესლა ვაჰიდაბო უნჰეკევაშეუბა ბასინა ხაბარ ბებო
ვაჰ. 25. ჰე ჰაკუელ'იარ ჰეტეიბო იღა (იღა): „ილ'იიბ ეკუბ რესლა
ვაჰიბირ, მე ველ'იიბე შევალა ბოლჰორ ბაზალლა, აბ დიბ დარელ'ი
კაზლა გურლა იჰი ბეთა! 26. დიბ ბაჰელჰარლა (|| მიჩალჰირლა)
ბელ'იი ბულ'აუ, დე თოხ-მოხაბლა ბალაე აუკვადირალა ბეჰიდასაელ.
27. მენ აბ ასიხ იჩი ბეთა, ობ ბზბ ასიხ ილ'იირ ჰინი ბაკულაბ მისა
გ'ესაელ“.

28. ოლ'აღა რაზილპიეო, ჰუნტა ველ'იიეო იღა ბაზალლარ. 29.
ყვარადი ვაწა ყოლ'ანი რაჰალარისჰ ჰ'ებჰ'ა გ'რეახ ჰესა-ბალალ'ა
ეუკვა ყოლ'ი, ოდობ დარელ'ი გურლა კაზლა, ჰაჰა მაკვალა წაა ბზბო
ეჰამ ბუკვებო, წულლა სელულ'ი ტელ'ო, წულილა აჰი ჯამადლო
იღა. 30. ინშეურ ჰ'ებჰ'ა (იებჩა) გ'იოლ[ბ]ყოლ'ანი, ფუდეუბ მუჩუ-
ლარ წულლა გირალო, კაზ ჰესარ ბელ'იიბო იღა, გურ ოშეულ'არ
ჰვა ბზბო იღა. 31. გურლა იჩი ბეთაეო, ასლა ბეჰიეო, ეშარ ეწე ჰუნ-
ტაშეურ კაზ ჰესარ ბელ'იიბლა ბასაე ყოლ'ანი, ბულ'აუბ (-ჰ'ვაე) ალ-
ჰანლა ბასაე ყოლ'ანი, ჰაკუელ'იარ ოშევახინდი ხაბარდალა ბასამო ვაჰ.
32. — მენდა სალ ეშარ ვაბლ'ა ჰეთაჰილა ახიხიელი ჰეტეიბო იღა.

33. ცებ გურის ბზბ ასიხ მისა გ'რლა ბაჰიხ'ილა გ'რბო ოლ'ასა
ჰალუბა მაჭიშათ გ'რლა აბათათირო იღა ობა. 34. ჰაკუე ოშეთე სა-
ფროლ'ა აუკვ(რ)ლასხინდი, ორუბ ჰრბ მაჭიშათ ბულ'აუბო იღა.

თარგმანი

1. ყოფილა ორი მეგობარი, ერთი ხუშტადელი, ერთი კვანადელი.
2. მათ ერთმანეთში ანდერძი დაუდევიათ. („გაუკეთებიათ“): თუ ერთ-
ერთი (მათგანი) აღრე („უწინ“) მოკვდა, ოჯახი (კი უკან) დარჩა, მეგო-
ბარბა იმ ოჯახს მამობა გაუწიოს.

3. მომკვდარა ხუშტადელი. 4. დარჩენილა მისი ერთი ვაჟი უდე-
დოდ, უმამოდ („დედა არ ჰყავს რა, მამა არ ჰყავს რა“). 5. მისი მამის

კვანადელი მეგობარი იმ ვაჟს თურმე ეხმარებოდა. 6. ახლა კვანადელ მამის მეგობარს იმ ობოლი ბიჭისათვის უთქვამს:—როცა ცოლის მოყვანას დააპირებ, რჩევისათვის („ჭკუის საკეთებელად“) ჩემთან მოდიო. 7. როცა ცოლის შერთვის („მოყვანის“) დრო მოვიდა, წასულა ის ობოლი ბიჭი თავისი მამის მეგობარ კვანადელ კაცთან. 8. („ის“) მასთან რომ მივიდა, კვანადელ მამის მეგობარს მისთვის უთქვამს: როცა ცოლს ირთავ, უპირველესად („ყველაზე წინ“) უნდა გაიგო, თუ როგორია მისი დედა: როგორც დედაა, ქალიშვილიც უსათუოდ ისეთივე იქნება („თუ არ დედისკენ ქალს ყოფნის საშუალება არა აქვს“). 9. სადაც თხა გადახტება, თიკანიც იქ გადახტება. 10. ეს რომ იამბეს, საკმელ-სასმელი რომ მოუტანეს („წინ როცა მოვიდა“), იმ კვანადელ კაცს თავისი ცოლისთვის უთქვამს,—სახლში ოთახის კუთხეში გროვად („ძნად“) ვაშლები რომ ეყარა, (იქითკენ) თითი გაუშვევრია და,—ის ერთი ვაშლი შობტანეო. 11. ეს წასულა, მოუტანია და მიუცია მისთვის. 12. ამას (ქმარს), ეს არაო, ის მეორე („სხვა“) მომიტანეო, უთქვამს. 13. ის რომ მოიტანა, („მასთან“) ახლოს რომ მოვიდა, კვლავ უთქვამს:—ეს არაო, ეს მეორე მომიტანეო. 14. კიდევ რომ მოვიდა და მოიტანა, ესეც არაო, ის სხვა მომიტანეო. 15. ასე გაუკეთებია, სამ-ოთხჯერ უკან გაუბრუნებია ვაშლის მოსატანად („გაუგზავნია“) თავისი ცოლი. 16. მის (ქმრის) მერ ნათქვამი ვაშლი რომ მოჰქონდა, ქმართან რომ („ახლოს“) მოდიოდა, ის (კიდევ) სხვა (ვაშლის) მოსატანად უკან რომ გზავნიდა („რომც ყოფილიყო“), იმ ქალს თავისი ქმრისთვის ერთი სიტყვა არ უთქვამს.

17. შემდეგ იმ მამის მეგობარს უთქვამს თავისი მეგობრის ვაჟისათვის:—ამ ჩემი ცოლის მოთმინებას ხედავო? 18. ასეთი მოთმინების ცოლი თუ ეყოლება, კაცს ოჯახი („მეურნეობა“) აუშენდება („გამოუვა“), შენ რადგან ჩემი მეგობრის ვაჟი ხარ, რადგან მამაშენმა მე ანდერძი დამიტოვა, მე შენ ცოლად ჩემს ქალიშვილს მოგცემო. 19. იმან რომ ეს („ამბავი“) თქვა, (ვაჟს) ძალინ გაუხარდა („სინხარულით მოკვდა რა“), დაეთანხმა ამას (და) მე იმ ქალს წავიყვანო, თქვა („ობოლმა“). 20. დიდი (თუ) პატარა ქორწილი უქნიათ, ის ქალი ამისთვის გაუტანებიათ და მათ ხუშტადისკენ გამოუწევიათ.

21. ხუშტადში რომ მივიდნენ, პატარძალმა თურმე ვერ ნახა ვერც („მიგ სადგომი“) სახლი, ვერც საკმელი („ჭამად“), ვერც რამ (სხვა“) მისი (ვაჟის) ავლა-დიდება („მეურნეობა“). 22. ერთი კვირა რომ ერთად დაყვეს, პატარძალს უთქვამს ქმრისთვის: ახლა ჩვენ ასე არაფერი გამოგვივა („ვერ ავასრულებთ“), ასეთ ცუდ დღეში („მეურნეობაში“) მყოფნი ხალხს გულით გავაცინებთო. 23. ჩვენ, რაც არ უნდა მოხდეს, ერთი

ერი უნდა ვიყიდოთ. 24. ახლა გამოუვალ მდგომარეობაში მყოფ („თავის საშუალება არ მქონე“) ქმარს არ ცოდნია, თუ რა ეთქვა. 25. შემდეგ ცოლს უთქვამს: რადგან ჩვენ საშუალება არა გვაქვს, ხვალ შენ წადი ბოთლოხის ბაზარში, ეს ჩემი აბრეშუმის თავშალი და კაბა გაყიდე! 26. ჩემი პატარძლობა გათავდა, მე უკვე შეიძლება მდარე რამეები ჩავიცვა. 27. შენ ესენი („ფულზე“) გაყიდე, იმ („მოსული“) ფულით ჩვენ საცხოვრებელი („შიგ სადგომი“) ბინა ავაშენოთ („სახლი გავაკეთოთ“).

28. ამაზე დათანხმებულია და ქმარი წასულა ბაზარში. 29. ყვარადისტის¹¹ რომ მიუღწევია, მდინარის ნაპირას დილის ლოცვას რომ ასრულებდა, ის აბრეშუმის კაბა და თავშალი, რადგან წვიმა წამოსულა და მიწა („ქვედა ადგილი“) სველი ყოფილა, ქვიშაში ჯოხი ჩაურქვეია და ჯოხზე შემოუხვევია (რათა არ დასველებოდა). 30. თავისი ლოცვა რომ გაათავა, ქარს დაუბერავს („დაბერილ ქარს“), ჯოხი წაუქცევია და თავშალი მდინარეს წაუღია, კაბა მას ხელთ შერჩენია. 31. ის კაბა რომ გაყიდა, ფული რომ აიღო, შინ მოსულ ქმარს როცა უამბნია, რომ თავშალი მდინარემ წაიღო, რაც მოხდა ყველაფერი რომ უამბნია, ცოლს მისთვის სიტყვაც კი არ უთქვამს. 32. შენ რომ შინ სალ-სალამათი დაბრუნდი, ძალიან გამიხარდაო, უთქვამს.

33. ერთი კაბის (გაყიდვით) ნაშოვნი („მოსული“) ფულით სახლის შენება დაუწყიათ და ამის იქით („ზევით“) ოჯახისთვის მოუყიდნიათ ხელი („მეურნეობის კეთებად განძრეულან ისინი“). 34. რადგან ცოლი ასეთი მომთმენი იყო, მათ კარგი ოჯახი შეუქმნიათ („მეურნეობა გამოსულა“).

კვანალური

1.

1. კვანჭ ჰანლ'ი ბიკამ ორბუდა ცებ ჰეკაბ ტორ ეკვა. 2. ობ ტორალა ეკვა კერა ეჩუმალ'იანი¹², კერა მადარახუბ რეშელ'ი ქარტაბი-რუქვაბი. 3. ორ რუქვაბალ'ა ბასან აშდადი ეკვა. 4. ვუკვალალა ვუკვაჭილალა კერა ეხვა: ცევ ბეჩერავ—კერახინდი, ცევ ბისქინავ—პიტახინდი. 5. ბეჩერავ ეკვავ ვუკვალალა ქუთაქილა ფახილავ.

6. ცე(ბ) რეპალ'იარ კერახინდი ეკვავ ეხვაშაურ ბეწაურ ჰინი რულურო რულ'აუბ ლურუბ ყალ'იანი, მარკაქულ'ი, ცევ ხაბხარუბ ღვარზალალ'იოლ'ა, მესწლ'ა ჭანსალა ჭოვ ჰეკვა ენლალა ოვლაბი. 7. ოშაურ

¹¹ ადგილის სახელია (ეტიმოლოგიურად—„ვიწრობი, ხევი“).

¹² ეჩუბ მაკალ'იანი.

პეტრილა სილამ გერანხდა: ასილამ ჭალაქუმ, ჰობოლ ვოტელოშიდი¹³. 8. ბეჩრავშურ წყ სიიმ ბანირუედაშურ პეტეი—ვა ჭალაქუმ სილამ, კეკუბ ჯავაბლა იქიკი. 9. კანწირალწლა წაწერ ბაწიხი: წიეე ყოჩინა-ილი-დი? 10. პაწირალწ ბაწაუმ ყალ'ანიკი ბეჩრავშურ ჯავაბ იწიკი. 11. ბეპირა-დი, პეტეი ოშურ ზაჰამთდა. 12. წიეე რეშდირი. 13. ბეჩრავშურ ყანირ სეე ბაჰანიდალა ვეჭლოირ ბიჯეე წაწერ აშაუქ კიჰი-ლა ჰარი: დიჰა ყანირ დენდა ბაქალა ვეშდაეო ბიჰუბ პეჭრ ჰრბ ბიშა-ლ'ილენა ექენლოე ეევა დე-დი. 14. აშდადალა ფახილავ სიიმ ბანი-რუე ბეჩრავ ჰიევა ხეხ გწეო წიეე ჯახა ვიტერა ვაჰა.

15. წიეე, ვეტირადა ოშურ ვეთაჰირავო, პიტახხსილაბი კარუბა ველ'ერი ვა პიტახხისშევა პეტეი: ასილამ ჭალაქუმ. 16.—ვა ჭალაქუმ სილამ-დილა პეტეიეო, ბისქინავშურ წაწლა ჰეშდუბ ხაბხარუბ ყადა-რად დვარზა ბუეკარწლა, წიეე ქუთაქილა იხიეო, ყაბულ გწე. 17. ბის-ქინავ პიტახხისიელ ეხვა ყანირ გწრა ვაჰ წაწლა, ვა ოშაუქ ბაწიხი: ჰეშდუბ ყანირ დენ დუჰა გწრა-დი. 18. ბისქინავდა წაწერ ჯავაბ იქი: დენდა ბაქალა ვეშდაეო დიჰადა ყოჩამ-ლურუბ ბიშაალ'ო რივა(რ)ლ'ისი ბუჰა დიჰა-დი. 19. ბისქინავშურ ოვლა ვიჰეო, ბეწევარლ'ი ბეწუბ რუქალ'იი ჰინი რუქწენო ქვაშალენა ოე ინშევადა ყოჩამ დან წახინა ვეშდა. 20. ოშურ ბუჭეობ საერ მაჭარუქ¹⁴ ბუეკაქუბ ცებდაცებ ცეე ჰეევაშაუბ ბუეკაბ ცეე მითის ბუჰა სეე ბიჰიეო ვა წიეე. 21. ბისქინავ ეხვაშურ, წყ რაზილუედაშურ, ოშა ობ ბუჰეე ქუმუქ გწე. 22. პა-აროე ჰეევა—წაწერ—პეტეი: ჰეშდუბლა მენ რატეილა ანე გწებისეე! 23. ეხვაშურლა ანე ბულ'ა რატეილა ბეშდაქი. 24. ბუჰუბ ბიშაალ'ი სანიდა ყულა ბიჰაჰ. 25. ბიჰაჰ ბულ'აუბო ჰიკრაჰ, რიტე დაჰაბდა ინდვადლა ბეთა-ბო, ჰებჭაგულა ეხვაშურლ'ა ჰილინი ბუჰე. 26. რატეაბი ჯოჩილ'იი ჰინი რუჰე. 27. ჯოჩალა ქეე ბიჰიბო, წაწერ ჯოჩა ჰიჰვარი, ოლ'ანი ჰინისა რატეაბი ებ-ებ ბეგუნლ'ა რაყინო რელ'ი. 28. პაწირალა ჰიჰვარუბ ყალ'ანი, ჯოჩა ბიშაალ'ილა ბულ'აუბო, ბეწევარლ'ი ბაჭრანხდა ტანბო ბელ'ი.

29. ეხვა ჰერი წაწე. 30. წაწერ ეხვაშევა პეტეი: მე დიქ ჰეშთუბ დაჰაბლა ჰერაბისეელედი! დუჰა ჰეშდუბლა ჰერირ ვეჭუბდალედ. 31. წიეე რატე რეჰალ'ა ვახაა ჰექქი, ინშაუბდა ჭანსალა ჭწეო ეხვაშევალა პეტეი: მე ექეტი ჰეე ბულ'არწლა ჰერაბისეე-ლედ. 32. ყაფილ'აიდა რატე რე-

¹³ ჰობოლ ვოტელოში? „სტუმარი გინდა“? (ხუნძურია). ასე მიმართავს უცნობი სტუმარი უცნობ მასპინძელს, როცა მ.ს.თ.ნ სტუმრობას აპირებს. ჩემს კოტხვაზე, ეს მ-მართვა ხუნძურად რატომაა მეთქი, მთქმელმა მიპასუხა, სტუმარი უცხო კაცი იყო და ხუნძურად ილაპარაკებდა, აბა კვანდურად ხიმი რაო. ქვემოთ გვეყე მიმართვა კვანდურად ნახმარი.

¹⁴ ხუნძურია („მთაში“).

პალაიდა ცებ ჰეკრბ ლვარღვარ-ჰაჰეგ ბელაუ. 33. ეხვა ქვანირა ბა-
 ლივო ვუკვა. 34. რაპალაი ვიკანე ველალა ომეუბა ჰნე კერანისი
 ეხვაშეუბ ჰებჭავილა მაკა სეშსა ესებ ლვე ბელაიბო. 35. რუქეალაი
 რემელაი ეკვარ მუკურდა ბეწეურლა ჰნე, ცებელ ქარტლ-ე-რუქეალაი
 რემელაი ჰაჰეგ ვუკვავო ჰერი ვიკარანხდა, ეკვავ ეხვაშეუბ ჰაჰეგებ-
 აჰაე ომეუბა. 36. ობ ბუკვებო ეკვა ჰაჰი ვნე წიერ ჰაწირა ჭანსალა კუ-
 ტურნებო ქერობ მაკა-ტეორ. 37. ოგ ბეჩერავ ეხვაშეუბ შვანტრე ფურარ
 აჰინობ ბუკვარ ლაქუბ ბნრობ ომეუბ აჰან ვეკარაბო კერა ბოწა ბელაი.
 38. ხალყ თამაშალირო ბაკურ. 39. ომეუბ უნალა: ლორლა ჰინდნლა
 ორ ქარტაბაბა დანდ ეკვარ, რემაბნლა ბელაირო, ჰარანხ ბაკურ. 40.
 ჰაბდა ბოწა ბელაიბო ჰერანხ ხალიყირ ჰეოქმო გენ ომეუბ ჰალ წახანე.
 ომეუბა კიჰილა ბელაირო, აშაბარლა ჰეაჰეანეგო, კიჰისი ჰიტეი ფალი-
 ჰან კარკარნლა. 41. ობ ორურ გენრალა გენ 42. ჰანლაი ეკვარ-ჰალ
 აშაბილა რუქერო, ბელაირო, ფალიჰანლა კარკარნეგო, ჰერახ ორუბა
 ბიჰა ფალიჰანშეურ ბასანხ: 43. რეყენ ესებ აზდაჰო, რეყენ ესებ არა-
 მულაი ბუხაეგო, ლაიფელა ჰერ წაეგო, ყანირლა ბარჰან ყანიგო ეგ ჰნე-
 ლაიბადა ჰუეტეჟ-ტეურნ ინშეუხლა აშაიდი—ბასაე ფალიჰანშეურ. 44.
 ოშა გელა საბაბ ხალიყილაი ბუკვაჰი.

45. ცებ ზამანალაიანი რუქეალაი ჰინისა ეთაბო ბახა ბახარი ჰე-
 კაბ დან აზდაჰო, ობლა ბელაი ხუშურანხდა რაჰურალაი ჰეკაბ კე-
 რანხ იჰვალაი. 46. ოლაიორ ხალყილა გერორ რუკვა ჰეკი-ჰეკარ ზა-
 რალაბე. 47. ხალყილაი ბიშალაი ჰანვან ყანობ ბალალა ბან. 48. ობ
 ლაქუბ ცელლ-ცელლა ბალალა ბან-ბან დან ბითანხ ბუკვა. 49.
 ხალყირ ჰაილალა გენბო, კირისეხუბ ჭამალა ბალალა ბიტებო, ობ
 კვარნ ბან აზდაჰო კვა. 50. ოლაიასა ჰერახ გერალა ობ იჰვარ ბაწა-
 არაბ ბუკვარალა, ლაჰა-ბეჰეტუბ, ჰენლაიუბ, ბეჰა ჰარღუბ ეკვა.

თარგმანი

1. სოფელ კვანადის შესახედზე მათი ერთი დიდი კლდეა. 2. იმ
 კლდეზე არის ხვრელები, გამოქვაბულები, ორი ცუდ ადგილას, ორი
 (კიდევ) გვარიან ფერდობზე. 3. იმ გამოქვაბულების შესახებ ასეთი თქმე-
 ლებია: 4. ყოფილა („არ ყოფილა“) ორი მწყემსი: ერთი მდიდარი—ზე-
 მოთვენ, ერთი ღარიბი—ქვემოთვენ. 5. მდიდარი ძალიან ძუნწი ყოფილა.

6. ერთ საღამოს, ზემოთვენ მცხოვრები მწყემსი ცხვრის დაბინა-
 ვებას („შიგ შერეკვას“) რომ ამთავრებდა, შებინდებისას ერთი დაგლე-
 ჯილ ტანსაცმლიანი, ოქროს კომლიანი კაცი მოსულა მასთან. 7. საღამს
 რომ აძღვედა, მას უთქვამს: „გამარჯობა, არ მისტუმრებო?“ („სტუმარი
 გინდაო?“) 8. მდიდარმა ძალიან გულმოსულად უთხრა: გაგმარჯოს. მეტა

პასუხი არ გასცა: 9. სტუმარმა მეორედ ჰკითხა: არ მისტუმრებო? 10. სანამ მესამედ არ ჰკითხა, მდიდარმა პასუხი არ გასცა. 11. შეიძლებაო, თქვა მან ძლავს-ძლივობით. 12. სტუმარი ჩამოხტა. 13. სტუმარმა, რომელმაც იცოდა, რომ მასპინძელი საკმლას გამოტანას არც კი აპირებდა, მას კიდევ თხოვა: ჩემთვის საკმელად, მე თვითონ ასარჩევად გამიშვი (და რასაც) მოვიყვან, ყველაზე კარგ ცხვარს შეგეპმო. 14. ისედაც ძუნწმა გულმოსულმა მდიდარმა კაცმა სტუმარი სასწრაფოდ გარეთ გააგდო.

15. სტუმარი, რომელიც მასპინძელმა არ დაიტოვა, ზვიდან ქვევით წამოვიდა და ქვევით (მცხოვრებ მწყემსს) უთხრა: გამარჯობა. 16. გაგინარჯოსო, უთხრა ღარიბმა. სტუმარს რაც უნდა დაგლეჯილა, ცუდი ტანსაცმელი სცმოდა, მასპინძელს ძალიან გაუხარდა და მიიღო („დაეთანხმა“). 17. ღარიბი („ქვემოური“) მწყემსი სტუმარისთვის საკმლის მზადებას შეუდგა და ჰკითხა მას: როგორი საკმელი მოგიმზადო. 18. ღარიბმა სტუმარმა პასუხი მისცა: მე თვითონ გამიშვი ამოსარჩევად და ფარაში რომელიც მომეწონება, ის ქედილა დამიკლა მეო. 19. ღარიბმა ის (სტუმარი) თან წაიყვანა, ცხვრებზე საესე გამოქვაბულში შეიყვანა და კვარით (ხელში) მას თვითონ რომელიც სურდა, იმ (ცხვრის) ამოსარჩევად გაუშვა. 20. მან ამოარჩია ერთი კაცის ერთადერთი მეტისი, (რომლის მსგავსი) წინათ მთებში არ ყოფილა, დასაკლავად მოიყვანა და მოვიდა („სტუმარი“). 21. ღარიბი მწყემსი, ძალიან კმაყოფილი, მას (ცხვრის) დაკვლაში დაეხმარა. 22. მათხოვარმა („კაცმა“) სტუმარმა, თქვა: შენ ძვალზე არავითარი ნიშანი არ დაამჩნიო („არ გააკეთო“). 23. მწყემსმაც ძვალზე ნიშანი არ დაამჩნია. 24. დაკლული ქედილას ხორცი („ნაკლავი“) ერთად მოხარშეს. 25. როცა მოიხარშა, (სტუმარმა) ცოტა თავისთვის დაიტოვა და მთელი ხორცი მწყემსს ლანგარზე დაუყარა, 26. ძვლები ცხვრ-ს ტყავში მოაგროვა 27. სტუმარმა აიღო („ხელთ“) ტყავი, შეანჯღრია. მის შიგნით (ტყავში) ძვლები სხეულას ნაწილას მიხედვით თავ-თავის (ადგილას) წავიდა. 28. მესამედ რომ შეანჯღრია, ტყავი ქედილად გადაიქცა და ბლავილით გაიქცა ფარაში.

29. მწყემსს სტუმრისა შეეშინდა. 30. სტუმარმა მწყემსს უთხრა: შენი ჩემი ოდნავადაც არ შეგეშინდეს, შენ სამიში არაფერი გაქვსო. 31. სტუმარი შუალამეს გარეთ გავიდა, აიღო თავისი კომბალი და მწყემსს უთხრა: ამაღამ რაც არ უნდა მოხდეს, შენ არ შეგეშინდესო. 32. უცბად შუალამეს ერთი დიდი გუგუნრი („ხმა“) გაისმა („გახდა“) 33. მწყემსი გათენებას ელოდა („არ თენდება რა, იყო“). 34. დილით სანახავად რომ წავიდა, ნახა, რომ ზემოთ მცხოვრები მწყემსის მთელი მიდამოს წინა მხარე ჩამორღვეულა. 35. მან გამოქვაბულის კიდზე ცოტაოდენი ცხვარი დაინახა (და) გაიგონა მეორე გამოქვაბულას კიდზე მჯდომი შიშისაგან მკვლარი მწყემსის ხმა. 36. ეს ადგილი („ადგილი-კლდე“) წუხანდელ

სტუმარს დაუნგრევეა კომბლის სამი დარტყმით. 37. ორი თვე (ისე) გავიდა, რომ მდიდარი მწყემსისა არაფერი იცოდნენ, გარდა (იმისა, რომ) მისი სალამურის ხმა („ჩაბერვა“) ისმოდა. 38. ხალხი გაოცებული იყო. 39. მისი ნათესაეები მუდამ იმ გამოქვებულს პირდაპირ იყენენ, ფერდობზე ადიოდნენ და ტაროდნენ. 40. სამი თვე რომ გავიდა, ხალხმა გადაწყვიტა მისი ამბავი გაეგო („მდგომარეობა ეძებნა“), („მის“) მალა ას ულიყვნენ, თოკები გადაებათ და ზემოდან ჭვევით ჯამბაზი ჩამოეშვათ („ჩანოეკდებნათ“). 41. მათ ესეც გააყეთეს 42. მოავროვეს თოკები, რაც კი სოფელში იყო, წაედნენ, ჯამბაზი ჩამოეშვეს. შემდეგ მათ გაიგეს ჯამბაზის ნათქვამის მიხედვით: 43. ნახევრად („ნახევარი მხარე“) ურჩხული, ნახევრად ადამიანი („ადამიანად დარჩა რა“), წყლის ნაცვლად სისხლის მსმელი, საკმლის ნაცვლად მძორის მკამელი, მე რომ დამინახა წამოდგა და შემომიტაო, თქვა ჯამბაზმა. 44. ხალხი მას ვერაფერს უშველდა („გაუკეთებდა“).

45. ერთელ გამოქვებულიდან გარეთ („გამოჩნდა“) გამოფრინდა დიდი რამ ურჩხული და („ის“) გაქეპნა რაქურასკენ¹⁵, დიდ ზემო ტბისკენ. 46. ის ხალხს დიდ ზარალს აყენებდა („უკეთებდა“). 47. ჭამდა ხალხის საქონელს („ცხვარ-საქონელს“), რაც ნაპირზე მჯდოდა. 48. ამას გარდა ნაპირზე მისული სხვადასხვა რამ იკარგებოდა. 49. ხალხმა ხერხი იხმარა („ემშაკობა გააყეთა“): ქეციანი ვირი ნაპირზე მირეკეს და მის მოსაკლავად მოსული ურჩხული მოკლეს. 50. ამის შემდეგ ახლაც ის ტბა, სუფთაა რომ იყოს, კვარტლივით შავია, მყრალი და გველებით სავეს.

2.

1. ვუქვაგო ეკვა ცეე მლაჲსადინ¹⁶ პიტჳროვ ჰეკვა. 2. ოშოჲჲ დიკვაჲო ეკვა ჰაკუჲ. 3. ოჲ ჰაკუჲლ'ილ'ი როტჳი ბუკვაბო ეკვა ჰანილ'ი დიბირ'შოჲბენა. 4. ობ როტჳი ეკვაბ მლაჲსადინიბა ბიჲაბო ეკვა. 5. ოვ ურლუჳრივო ეკვა ორა გ'ჲლა აპანლ'ია. 6. ოშოჲჲ ჰაკუჲლ'ილ'ი ბუკვაბო ეკვა ცეე რეჰაბ ბეშაბ ზინ. 7. ოშოჲჲ ჰეტჳიბო ეკვა, ჰობილა ეკვაბ ცეე ჩადირლა აჰემო: აპი ჰინი ეკვაჲ ჰეკვაშოჲრ ილ'ია ყოჩამ აპან ბასინობ აპინადი. 8. ობ ჩადირ(ი)ლა ბუკვაბო ეკვა ჰინი არამ ვეჰუბ. 9. მლაჲსადინიჲ ჰაკუჲლ'ილ'ი გ'ჲბო ეკვა ჰობ ყანიჳრ, ოვ ჩადირლ'ი ეკვოჲ ჰეკვალაბი ყოჩამ აპან ბაწაჲჲ ელ'აჲ. 10. ოლ'ია ყოჩამო ბუკვაბო ეკვა ოლ'ილ'ი დიბირ'შოჲბენა ეკვაბ როტჳი მლაჲსადინიბა ბნბიჰა. 11. აჲ ელ'იჲიო ეკვა, ობ ჰობ ყანირლა ბიჰიჲო, ჰიჲირი მიყახინი. 12. მლაჲ-

¹⁵ ადგილის (ხუტორის) სახელია.

¹⁶ მთქმელმა ჯერ „მალა რასადინ“ იხმარა. მერე გაასწორა, ჩვენთან მას „მლაჲსადინს“ ეძახიანო.

ასადინ ტვეო, ბეტყარაბ მიყახინი ოლ'იჟ სეღლა ოლ'იბბალა ჰნეჟირავო ჩადირლ'აბ ველ'იგო ეკვა. 13. ოშეჟე ჰაკუჟ ჩადირლალა მჟეო, ოჟ ჰეკეჟიჟე ჩადირლ'აი ყანირ შავარდებო ეკვა. 14. მალაჟასადინირ ობლა ყანბო, ჰერას ოლ'ა ჰეტეიბო ეკვა: დუბ ბეშა რეჰაბ ზონ აჰანა. 15. ობლა ბუჟებო, ჰებჟაგილა რიტე მალაჟასადინიჟ ყანჟ. 16. ობ ყანი ბულ'ი-ნბოლა მალაჟასადინ ბესაულდ'აო ეკვადი. 17. ობ ყალ'იბრ დუჰა ბოტეო-რობ¹⁷ გ'ვლა რეს ბუკვალ'იო(ბ) ეკვა.

18. ოა ეშჟ აელ'იჟო ეკვა. 19. მალაჟასადინ ოლ'იჟილა სეღლაჟო, ეშა ველ'იგო ეკვა. 20. ცებ ზამანლ'იბრ მალაჟასადინიჟ ჰაკუჟელ'იბრ ჰეტეიბო ეკვა: ოლ'იბ ზინ ბეჰაბო ბუკუტონჟ ეკვა, ჰე, ხეხე ბუჟჟ. 21. მალაჟასადინირ, ტალა ველ'იგო, დარალ- ბულ'იჟუტებ ზინ ბუჟებო ეკვა. 22. ჰაკუჟელ'იბრ ჰეტეიბო ეკვა: აბ რიტე მამალურულა ყანბო, ჟადადა ბიჟერობ რიტე ვეჟე! აბ ჰებჟაგილა რიტე მენ ყანჟ ბუჟასა-დი. 23. მალაჟასადინირ ზინალ'ა რეჟენ რიტე ყანუბილურუბ ზამანლ'იბრ ჰნეჟუბდა ჰეტეიბო ეკვა: ინშეჟე ჰაკ'ელ'ი ჰენარ დაჰირანჟ ეკვოდი. 24. ზინალ'ი რიტე ბიჰაბო ეკვა 25. მალაჟასადინ, ბესაულიდილა ჰეტეიგო, ბეხენლა ველ'იგო ეკვა. 26. ოლ'იბრ ვიჰიგო ეკვა ოჟ დიბირ, ეჰეტი ოშოლ'ა ვებედლა ჰეტეიბო, მალაჟასადინლა ბესაულიგო ეკვადი. 27. დიბირ ორულ'ალა ვეჟო. გულალაჟირავო ჰაჰახ ვუკევეო ეკვა. 28. მალაჟასადინიჟ ჰაკუჟ ჰნბ ყანირ გ'ერანჟ დიკეჟო ეკვა დიბირშეჟე. 29. ობ ყალ'იბრ დიბირ ჰაჰახ ვუკევედა ტეჰახ ვუხეჟეო ეკვა. 30. მალაჟასადინიჟ ჰაკუჟ, წალა ჰვალლანჟ ოლ'ილ'ალ'ი ჰუბა-დერულა ბეთაჟო, მახა აელ'იჟო ეკვა. 31. მალაჟასადინ ჰალუბალა ჰეჰიგო, ფეჰლა ბუკეჟაბ ჰუბა-დერულა ბიჰიგო, ჰვალლობდა ოლ'ილ'ი დიბირშეჟულ'ა ენინი ტინბო ეკვა, ცებ ჰუკუბ წალ'ილა ტინბო ეკვა. 32. მჟე ჰაკუჟელ'იბა ოლ'ილ'ალა ბულ'იჟუბ აჰან ბიჟაბო ვეჟე. 33. ოლ'იბრ ბეთაბო ეკვა ჰვალლიბო ოლ'ილ'ი წალ'ი ბელ'იჟუბლჟ. 34. ოა ანშოილა ცებლა ოლ'ილ'ი ბაჰალა აელ'იჟო, ყანირლა ბულ'იჟეო, დიბირშეჟუბა ესება აელ'იჟო ეკვა. 35. გულალაჟირა დიბირშეჟე თუნჟურებო ეკვა, ეჟენჟ ოჟ ჰეჰანლა ჰეტეიბო. 36. დიბირ ვიჰეგო უჟუჟეო ეკვა, მალაჟასადინირ ენინი ოლ'ილ'ი ტინრიდ. 37. ოჟ დიბირ ყვარდი ველ'იგო ეკვა. 38. ობ ყალ'იბრ მალაჟასადინირ ჰაკუჟ ჰერიგო ეკვა. 39. ოლ'იბრ ჰეტეიბო ეკვა მალაჟასადინილა: ოლ'ილ'ა ვნჟ ცეჟ მადოჰალ ეკვა ვიჰავოდი, ოშა ჰებლასი გ'ნსა-დი. 40. მალაჟასადინირ ოჟ დიბირ ოლ'ილ'ა ლაჟეჟ კვარეჟეო ეკვა. 41. ობა ბელ'იბრო ეკვა ოჟ დიბირშეჟუბ ავალლ'ა. 42. ოშეჟერ ჰუჟეჟეჟი ეშეჟერ რისანო ეკვა. 43. ობა ბელ'იბრო ეკვა კ'ანლჟ.

¹⁷ ხუნძირია (ბოტყარაბ „სასურველი; რაც გინდა“).

44. მალაქასადინ ვალოვო ეკვა, დიბირშეუბ გულარლა გწევო, ჰუწევაბი რუშევა-დი. 45. დიბირშეუბ ჰაკუელ'იორ ჰეტეობო ეკვა: აერალ'ელ ვუკვებლ'ა ველ'იო, მე მალაქასადინარი ჰაკუელაბილა ველ'ივო ვუკვ-ვო ეკვა, 46. ანშოალა მალაქასადინორ ჰეტეობო ეკვა: მენ ჰუწევაბი რუშეუქირა, დე კანლასა ჰიტეი კანწურადივო ეკვადი. 47. ჰე მალაქასადინორ დიბირლა კანლასა ჰიტეი რეჰეივო, ვახა ველ'ივო ეკვა. 48. დიბირშეუბ ჰაკუე დიკ'ანე ახაა ანო ეკვა. 49. ოლ'იბა ოვ დიბირ ე-ქავო ვისავეო ეკვა. 50- აე ჰერიო ეკვა. 51. აელ'იო ეკვა ოე მალაქასადინლაბი: ყვატახისა ჰვატ'რივო ველ'ივო დიბირშევა ჰუწევაბი რუშე-ვენ ეე აქირაიოდი, კანლასა ჰიტეილა კანწურივო დიბირ ვიქ'ეო ეკვა დი, ოვ დიბირ ვაყ-შანლა ყოჩამო ეკვადი. 52. მალაქასადინორ ოლ'ი-ქისა ჰარ(რ)დ-დანლა ჰარიბო, ოვ დიბირლა ლაკეა კვარწევო, ოე დიპიო ეკვა ცებ გწ ეკვებ კანლან (კამალ'ა). 53. უნგური გწბა ესებახ, ჰეე ყეჰენლა ბიპივო, დიბირ გწ ჰეახ(ი)ობ მუხა ვუქეო ეკვა. 54. ობ გწლა წეწე-ვო ვუკვავ ჰეკვამუბა ვილ(ლ)ან ყალ'ანი გწ ჰეახანხ არამ ეკვალლა ბეთაბო, ვიქ'ე დიბირშე-უქ ცებ ჰანწა რეჰეობო ეკვა. 55. დიბირ ყვაბდი ველ'ივო ეკვა. 56. ოვ ჰეკვა ესებლა ველ'ივო, ვიქ'აე ყალ'ანი, ვიქ'ავო ვისავეო ეკვა. 57. ოვ ჰეკვა ჰერივო ეკვა, დიბირ კვევოდი, ზაბ ბასაიდი. 58. ოვლა ველ'ი-ვო ეკვა მალაქასადინლაბი: იწევალივო დიბირ ვიქ'ავო ეკვა, ოვ ვაყაშ-შლა ყოჩამო ეკვადი. 59. მალაქასადინორ ოწეუქისილა ჰარდი დან ჰა-რიბო ეკვა, ობ დან ოწეურლა იქ'იბო ეკვა. 60. მალაქასადინორ ჰეტეობო ეკვა: ოვ დიბირ აში ლ'იენლა ბერო ინსილა ვიღლა ვუქასა-დი. დი-ბირლა ისლა ვიღერო, ეშა ბელ'ირო ეკვა. 62. ეშა ვაბ ყალ'ირ მ-ლაქასადინორ იწეაუდლა ჰაკუე ჰინიო ეკვა: დუბ ეკვა აბ ბალაქილა, ჰეტეობო. 63. რაჰალ'ი ლ'იენლა ბაბა აშალუბა ინსლა ვისავე დიბირ-შეუბ ფაწალი ტაქურო ეკვა. 64. დიბირ ყვაბდი ველ'ივო ეკვა. 65. აში ჰერირო, ბახა ბელ'ირო ეკვა. 66. დიბირ ლ'იორ ვიქ'ეოვლა ხალყიბა ბიამბო ვექ'ე. 67. ობ ჰანლი'ილა ბეგროლ მალაქასადინლაბი ველ'ივო ეკვა: ილ'ივო დიბირ აშალურ ფაწალარ ინსლა ვაქეო ეკვა, ლ'იორ ვიქ'ე-ვლა ბირახ ვექ'ე. 68. მალაქასადინორ ბეგროლშევა ჰეტეობო ეკვა: ჰემჭა-ვილა ჰაკუელ'ი-ხ ბიკ'ამე, კიქ'სა ლეარზალა ბუხნობ. 69. დიბირშეუბ ოწი-ნარ ფაწა რეჰეუბ ყალ'იორ ცებოულა ოწეურლა რეჰეი(ბო) ბისანლი'ობ ეკვა. 70. ფაწა რეჰეუბ მაკა ბირობ ბუევალ'იობ (|| ბუევ ბუქურობ) ეკვა. 71. ბეგროლ ჰემჭავილა ჰაკუელ'ი ლავალ'იხ ვიქ'ავეო ეკვა. 72. ოწეუ-ბა ჰეშდუბლა ბირობ აჰან ბისამო ვექ'ე. 73. ბეგროლ ანშოილლა მალაქასადინლაბი ველ'ივო ეკვა, ჰეშდუბლა ბირობ აჰან ბისანქიდი. 74. მა-ლაქასადინორ ჰეტეობო ეკვა: ჰემჭავილა ჰაკუელ'იხ ვიქ'ანილედი. 75. ბეგროლშეურ ჰეტეობო ეკვა: დუე ჰაკუე მიხევალ'იელ ჰემჭავილალ'იხ ვიქ'ანდი. 76. ობ ყალ'იორ მალაქასადინორ, ინშეუბ ჰაკუე აატსილი,

ოლ'ხისლა ვიკ'ამედი, ჰეტობო ეკვა. 77. ბეგ'ოლ ოშოჟე ჰაკუელ'ხის ვიკ'ანეო ეკვა: მალაქასადინირ ჰაკუელ'ხიჟ ანჟ ბისამო ეკვა. 78. ობ ანელა მალაქასადინირ ჰინიო ბულ'აჟებ ბუკვაბო ეკვა. 79. ბეგ'ოლშოურ მალაქასადინილა ჰეტობო ეკვა: ლუჟ ჰაკუელ'ხიჟ ბისაჟ ანჟ-დი. 80. მალაქასადინირ ჰეტობო ეკვა ბეგ'ოლშევა: ოვ დიბირ ოლ'ხარ ვიკ'ენეო ეკვა. ოალა კვარან ღიქუროჟ-დი. 81. მალაქასადინია ჰაკუჟ კვანო ეკვა. ბულ'აჟ.

თარგმანი

1. ყოფილა ერთი კაცი; სახელად მოლა ნასრედინი. 2. მას ცოლი ჰყოლია. 3. ამ ცოლს სოფლის დიბირი¹⁹ ჰყვარებია. 4. ამ სიყვარულის ამბავი მოლა ნასრედინს სცოდნია. 5. ის დაფიქრებულა, თუ რა ექნა მათთვის. 6. მის (მოლა ნასრედინის) ცოლს ჰყოლია ერთი ბერწი მსუქანი ძროხა. 7. მას (მოლა ნასრედინს) სასაფლაოზე მდგარი ერთი კარავი¹⁹ უჩვენებია (ცოლისთვის) და უთქვამს: ამბობენ, იქ შიგნით რომ კაცია, რაც კი ჩვენ გვინდა, ყველაფერს ხვდებაო („ამბობსო“). 8. იმ კარავში (სინამდვილეში) კაცი არ ყოფილა. 9. მოლა ნასრედინის ცოლს მოუშალა ძროხა კარავი საჭმელი, რომ იმ კარავში მყოფ კაცთან წასულიყო და საჭირო რამეები ეკითხა. 10. მას (ქალს) ნდომებია მისა და დიბირს შორის სიყვარულის ამბავი მოლა ნასრედინს (იმ კაცისაგან) არ გაეგო. 11. მას აუღია ის კარავი საჭმელი და შორი გზიდან წასულა (სასაფლაოსკენ). 12. მოლა ნასრედინი მოკლე გზით გაქცეულა, რომ მასზე ადრე მისულიყო და შეუმჩნეველად კარავში შესულა. 13. მისი ცოლი კარავთან მოსულა და იმ კაცისთვის კარავში საჭმელი შეუწვედნია. 14. მოლა ნასრედინმა ეს რომ შეჰქამა, შემდეგ მისთვის უთქვამს: ამბობენ („ისმის“), რომ შენ მსუქანი ბერწი ძროხა გყავს. 15. ის დაკალი და მთელი ხორცი მოლა ნასრედინს შეჰქამე. 16. მის ჰამას რომ მორჩება, მოლა ნასრედინი დაბრმავდებაო. 17. მაშინ შენ საშუალება გექნება რაც გინდა ის აკეთო. 18. ის (ქალი) შინ წასულა. 19. მოლა ნასრედინი მასზე ადრე მოსულა შინ. 20. ერთხელ მოლა ნასრედინის ცოლს უთქვამს: ჩვენი ძროხა მომაკვდავია, აბა, ჩქარა დაეკლათ. 21. მოლა ნასრედინი გაქცეულა და საღ-სალამათი („მტვერიც არ მომხდარი“) ძროხა დაუკლავს. 22. ცოლს უთქვამს: ეს (ისეთი) ხორცი არაა, რომ ქალებმა შეჰქამონ და ტყუილად გააფუჭონ! მთელი ეს ხორცი შენ უნდა შეჰქამო. 23. მოლა ნასრედინს, ძროხის ხორცის თითქმის ნახევარი რომ შეჰქამა,

¹⁹ დიბირი—სასულიერო პირი. მოლა; მოსაშარტლე.

²⁰ მიცვალებულს მოლა სასაფლაოზე ღამეს უთევს და ლოცვას უკითხავს. ამისთვის ზოგან სასაფლაოზე სპეციალური ქოხი დგას. აქ ასეთი ქოხი (კარავი) იგულისხმება.

განგებ უთქვამს: ჩემს თვალებს სინათლე აკლდებაო, 24. აბრ-ის ხორცი
 გათავებულა. 25. მოლა ნასრედინი, დავბრმავდიო და ლოცრეში ჩაწო-
 ლილა („წასულა“). 26. მას („ქალს“) მოუყვანია ის დიბირი, ამდამ
 ჩვენთან მოდიო, ძოლა ნასრედინი დაბრმავდაო. 27. დიბირი მ.თან
 მოსულა და ჩუმად („ულაპარაკოდ“) დამკდარა. 28. მოლა ნასრედინ-ს
 ცოლი დიბირს თურმე კარგ საქმელს უმზადებდა. 29. ამ დროს დიბირს
 მკდომარეს ჩასძინებია („მძინარედ დარჩენილა“). 30. მოლა ნასრედინის
 ცოლს ცეცხლზე მდულარე ერბოიანი ტაფა („რკინის კოვზა“) დაუტოვე-
 ბია და გარეთ გასულა. 31. მოლა ნასრედინი („ზევით“) ამდგარა, ლუმე-
 ლიდან („ლუმელზე მყოფი“) ტაფა აულია (და) მდულარე ერბო დიბირის-
 თვის პირში ჩაუსხამს, ცოტაოდენი ცეცხლზედაც დაუსხამს. 32. შემო-
 სულ ცოლს ვერ გაუგია, თუ რა მოუერდა ერბოს. 33. მას ჰგონებია,
 ერბო აღუღდა და ცეცხლზე დაიღვარაო („წაეიდა“). 34. ის კვლავ სხვა
 ერბოს მოსატანად წასულა, საქმელი მოუმზადებდა და დიბირთან ახლოს
 მისულა. 35. ჩუმად („ულაპარაკოდ“) დიბირისთვის (ხელი) წაუყრავს,
 საქმელად („მას“) ავაყენებო. 36. დიბირი მომკვდარა, მოლა ნასრედინმა
 პირში ერბო რომ ჩასხა („ჩასხმით“). 37. ის დიბირი გადაგორებულა.
 38. მაშინ მოლა ნასრედინის ცოლს შეშინებია. 39. მას მოლა ნასრედი-
 ნისთვის უთქვამს: ჩვენთან მოსულა ერთი მეზობელი მოკვდაო, მას რა
 ვუყოთო. 40. მოლა ნასრედინს ის დიბირი მისთვის (ცოლისთვის) მხარ-
 ზე შეუდგია. 41. წასულან ისინი იმ დიბირის სახლისკენ. 42. მისი
 (დიბირის) კარები დაკეტილი უნახავთ. 43. ისინი ბანზე გასულან. 44.
 მოლა ნასრედინს დაუძახნია დიბირის ხმაზე („დიბირის ლაპარაკი გაა-
 კეთა რა“), კარები გააღეო. 45. დიბირის ცოლს უთქვამს: აქამდე სადაც
 იყავი, (იქ) წადი, შენ მოლა ნასრედინის ცოლთან იყავი წასულიო. 46.
 შემდეგ მოლა ნასრედინს უთქვამს: შენ კარები თუ არ გამოღე, მე ბა-
 ნიდან („ძირს“) გადავხტებიო. 47. შემდეგ მოლა ნასრედინს დიბირი
 ბანიდან ძირს ჩაუგდია და უკან გაბრუნებულა („წასულა“). 48. დიბი-
 რის ცოლი სანახავად გარეთ გამოსულა. 49. მას (ის) დიბირი მკვდარა
 უნახავს. 50. ამას შეშინებია. 51. წასულა იგი მოლა ნასრედინთან:
 გარედან გვიან მომავალი დიბირისთვის კარების გასაღებად არ მივიდიო,
 (ის) ბანიდან ძირს გადამხტარა (და) („დიბირი“) მომკვდარაო. იმ დიბი-
 რის დამალვა მინდაო. 52. მოლა ნასრედინს მისთვის მრავალა რამ
 („ნივთი“) მოუთხოვია, ის დიბირი მისთვის მხარზე შეუდგია და წა-
 უყვანია ერთ ბანზე, სადაც ხორბალი იყო. 53. იქ ხორბლის ახლოს
 დიბირისთვის ხელში ტომარა ჩაუდგია და (ისე) დაუსვამს, ვითომც ხორ-
 ბალს იპარავს. 54. იმ ხორბლის მკველმა კაცმა რომ გაიღვიძა, ხორბ-
 ლის მპარავი კაციოა უფიქრია და მკვდარი დიბირისთვის ერთი ქვა უსვ-
 რია. 55. დიბირი გაგორებულა. 56. ის კაცი ახლოს რომ მისულა, რომ

შეუხედავს, (ღაბირი) მეკლარი უნახავს. 57. ის კაციც შეშინებულა, დიბირი მოვკალო, ბრალა დამედებაო („მოვაო“). 58. ისიც მოლა ნასრედინთან წასულა: „შე დიბირი მოვკალო, მისი დამალვა მინდაო“. 59. მოლა ნასრედინს მისგანაც მრავლა რამ მოუთხოვია, მასაც („ის რამ“) მიუტრია (ნასრედინსთვის). 60. მოლა ნასრედინს უთქვამს: ის დიბირი, ქალები წყალზე რომ მოდიან, (მ) წყაროსთან უნდა დაეაყენოთო. 61. დიბირი წყაროსთან დაუყენებიაო და შინ წასულან. 62. შინ რომ მოვიდა, მოლა ნასრედინს თავისი ცოლი უცემია: შენგანაა („შენია“) ეს უბედურებაო. 63. დილით წყალზე მომავალ ქალებს წყაროსთან მდგომი („ნანან“) დიბირასთვის კენჭები უსვრათ. 64. დიბირი გაგორებულა. 65. ქალები შეშინებულან (და) უკან გაქცეულან („წასულან“). 66. ხალხს ვერ გაუვია, თუ ვინ მოკლა დიბირი. 67. იმ სოფლის მამასახლისი („ბოქაულა“) მოლა ნასრედინთან მისულა: ჩვენი დიბირი ქალებმა წყაროსთან ქვით („კენჭებით“) მოკლეს, არ ვცით ვინ მოკლა. 68. მოლა ნასრედინს მამასახლისისთვის უთქვამს: კაბა („ზედა ტანსაცმელი“) გახადე და ყველა ქალი გასინჯე („შეხედე“) 69. დიბირს იმდენი კენჭი რომ ესროლეს, ერთს მაინც ალბათ ისიც ესროდა. 70. ადგილი, სადაც კენჭი მოხვდა, გ-მოცნობა („საცნობი იქნება“). 71. მამასახლისს ყველა ქალის ტანი უნახავს. 72. მას არაფერი („საცნაური რამ“) არ უნახავს. 73. მამასახლისი კვლავ მოლა ნასრედინთან მისულა, ვერაფერი საცნაური რამ ვერ ენახეო. 74. მოლა ნასრედინს უთქვამს: ყველა ქალი ნახეო? 75. მამასახლისს უთქვამს: შენი ცოლის გარდა ყველა ენახეო. 76. მაშინ მოლა ნასრედინს, ჩემი ცოლა განა სხვა არისო, ისიც ნახეო, უთქვამს. 77. მამასახლისს უნახავს მისი ცოლი: მოლა ნასრედინის ცოლს ნიშანი აღმოჩენია. 78. ეს ნიშანი, მოლა ნასრედინმა რომ ცემა, იმისი („მოშხდარი“) ყოფილა. 79. მამასახლისს მოლა ნასრედინისთვის უთქვამს: შენს ცოლზე ვიპოვეთ ნიშანიო. 80. მოლა ნასრედინს უთქვამს მამასახლისისათვის: ის დიბირი მისი მოკლულია, ისიც უნდა მოიკლასო. 81. მოლა ნასრედინის ცოლი მოუკლავთ. გათავდა.

ჰემერსოული

1.

1. დაბ იმამილუბ სიერისა მაჭიშათ გერ ჰარდი ბალაჰისა ბუკაბო ეკა. 2. ორუჰა ჰეშადუბლა ყანა, ბალა, ჰელლა ჰანობ ჰობდა ბუკაბო ვაჰე. 3. ჰინდადალა ობა ბიშეჩინახ ვა ბიშეჯამო ბზბ დან ჰავენილა აპი ბიჰირობ ბუკაბო ეკა. 4. ბალა ჰანობ ღვარჩა ჰოჩილ'ა ბუკაბო ეკა. 5. ერეშეუნ ორუჰა ჰეშადუბლა ბერობ ბუკაბო ვაჰე. 6. ორუბ მისა-ბატანი ბუჰეენობ წაჲ, ჰეაჰინიჰა ბუჰეენობ ჰეაჰი. 7. კუჲ ბელ'ა ამა ჰარტ ბუკაბო ეკა.

8. ღერა დობ, ომადადა ჰიმჭაგლაშოებ, იშიბ თუხალა ჰარდი ბატბ საელ'ასა ეკა. 9. იშიბ თუხალა ღერა ბაშინბალარ ბუკბო ეკა. 10. ბალირობ ღვარზა ჰეკვლობ, დაშილობ შალ, ღარა ეკა. 11. ყანობ ყამორ ყუჩამი-გურუბ ეკა. 12. მისა ჰიმჭაგლაშოებ ქებბა ტეაბირობ, ჰინი ღუმ, ერეშოუნ ბიშოებ ეკა. 13. ბუქვენობ ქვანოზა ელექტრიქ ლამფუჩბაბი ეკა. 14. ყამ-რ გ'ანა თიქლ'ო ფეჩალა ეკ.

თარგმანი

1. ჩემი მამა-პაპის წინანდელი მეურნეობა გაქირვებულ იყო („მეურნეობა კეთება მრავალი უბედურებუანი იყო“). 2. მათ არასდროს („უნახავთ“) არ ჰქონდათ კარგი საქმელი, საცმელი, საწოლი. 3. ისინი სულ მუშაობდნენ და რასაც შოულობდნენ („იმუშავეს რა, მოსული რამ“) საქონლის შენახვას უნდებოდა („საჭონელზე ხარჯავდნენ“). 4. ტანსაცმელი, რასაც ისინი იცვამდნენ („ჩაცმად სანახავ ტანსაცმელი“) (ცხვრის) ტყევისა იყო. 5. არავითარი ქსოვილი მათთვის არ მოჰქონდათ. 6. მათ სახლს შუაში ენთოთ ცეცხლი, სინათლესათვის ვნაოთ კვარა. 7. კვამლის გასასვლელად სახურავზე ხვრელი იყო.

8. ახლა ჩემი, ასევე ყველასი, ჩვენი მუშაობა წინანდელისაგან დიდად განსხვავდება. 9. ჩვენს სამუშაოს ახლა მანქანები ასრულებენ („მანქანებზეა მობრუნებული“). 10. („ჩასაცმელი“) ტანსაცმელი კაცებსა, ქალებისა არის შალი (და) აბრეშუმი. 11. საქმელი („საქმელი“) თითქმის ყველაფერი („რაც გინდა“) არის. 12. ყველას სახლი მოფირულია, შიგნით ნოტი, ქსოვილი ჰკიდია. 13. („სანთები“) სინათლესთვის ელექტრონის ნათურებია. 14. საქლის მოსამზადებლად („გასაკეთებლად“) ელექტროდენის ღუმელებია.

თლიბიშოური

1.

1.—ღიელ'ო ყაუნდან ჰინგულა(ი)და²⁰. 2.—ჰეწალ' იდა, 3.—ჰეწა ჰინგულაიდა? 4.—წაჲიდ წაჰიგო. 5.—წაჲ ჰინგულა იდა? 6.—ყვალალ'ი იდა. 7.—ყვალა ჰინგულა იდა? 8.—ყვალა წეჲეკაროდ ყამიგო. 9.—წეჲეკარ ჰინგულაჲიდა? 10.—ბაწოდ კობეგო. 11.—ბაწა ჰინგულა იდა? 12.—ჰეჲაჲიდ კობეგო. 13.—ჰეჲაჲ ჰინგულ' იდა? 14.—იხ'ვაშეჲ კობეგო. 15.—იხ'ვა ჰინგულა იდა? 16.—ბაკეალა ეელა ლ'ანა ხოხალა ბილ'ე, გილუდე ვოლ'იგო, გილუდე ვოლ'ე, ვიჰეგო.

²⁰ ეოველ წინადადებას შეიძლება დაერთოს ყვეა (მამართეს ფორმა). მკავიი საბაეშეო კითხვა-პასუხი ფრიად გავრცელებულია ანდურ ტომებში (მიმართვის ფორმად გამოყენებულია ბოთლიხურში ღურღუნა, ახეხურში ეიშთო და სხე.).

თარგმანი

1.—ჩემი („ჩემთვის“) საქმელი სად არის? 2.—გობზეა. 3.—გობი სად არის? 4.—ცეცხლმა დაწვა. 5.—ცეცხლი სად არის? 6.—კვარშია. 7.—კვარი სად არის? 8.—თხამ შექამა 9.—თხა სად არის? 10.—მგელმა მოკლა. 11.—მგელი სად არის? 12.—ძალღმა მოკლა. 13.—ძალღი სად არის? 14.—მწყემსმა მოკლა. 15.—მწყემსი სად არის? 16.—მუცელზე სამი ჰური დაიდო და გაგორდა („გორვით წავიდა“), გაგორდა და მოკვდა.

2.

1. დენ ვოლ'ე ცუკოგო როხლ'ი იმაშაქვანა სანდა ფუდა ენლა. 2. ფუდალა ეე, ადუ ვაყაგო დენ. 3. ეჩეხისა ხ'ვანლა რეკევე, დენ ბესალა ვოლ'იგო 4. ბესალესა ხ'ვანლა ბილ'ე, ხ'ვანლა ეელა რიჰალა ბილ'ე, ადუ ვაყაგო დენ. 5. ჰოგუსალა ანშალალა ხ'ვან ინდალა ვოლ'იგო დენ. 6. ჰოგუსალა ჭამილა ბილ'ე, ჰვათა ვოლ'იგო. 7. ჰვათახისალა ეჩე-ვაყაგო. 8. იმაშაუ მახ'ვალა ვულუგო. 9. მახ'ვალესალა ზინა ხაღლა ვოლ'იგო, ილაღ'იღ ვულე.

თარგმანი

1. მე მამასთან ერთად წავედი („წასული ვიყავი“) შეშის საქრელად („გასაკეთებლად“). 2. შეშა რომ დავამზადე („გავათავე რა“), უკან დავბრუნდი („მოვედი მე“). 3. სახლიდან, ცხენზე შევეჯექე და მთაში წავედი. 4. მთიდან ცხენი წამოვიყვანე, ცხენზე ცხვარი დავდევი (და) უკან მოვედი. 5. იქიდან შემდეგ ცხენის საბალახოდ (დასაბმელად) წავედი; 6. შემდეგ („იქიდან“) ვირი წამოვიყვანე და წისქვილში წავედი. წისქვილ-დან შინ მოვედი. 8. მამამ ხუტორში გამგზავნა. 9 ხუტორი-დან ძროხების საძებნად წავედი, დედამ გამგზავნა („გამგზავნა რა“).

3.

წინობ ბუთანა ჰინსაალი ბალაგო

1. ვუქეადო ქელა მუკო ვასა. 2. ჰეჭონშაუ ბუთანა ბეთეფიდი ჰინ-გუ ბუკოლა. 3. ეჩახილალა იმალა ჰოშავა რალიდუ ილა. 4. ჰინსაა ბუკოლა წინობ ბუთანა ბეყიდი. 5. ქელილალ'ო ზელ'ი მუკო(ვ) ვასაოდ ინშაუდაბ ბუთანა ჩერდაწლა ტამეიდი. 6. ჰო(ბ) ბუთანა ილაღ'ა ჰან-გე-იდი ეწულარახ. 7. რლალ'იღ ჰეტეფიდი: მე ეი(პი)დობ ჰილი, ჰალიქათ. 8. ტარიკოლა ვოკო ჰეტეფიდი რესა ყოტიდოვ ვაშაშაუდ. 9. ბუთანა ჩერდაქალ'ა ჰიქალი ტანდე ილა, ჰილი რაკვალა ბეყე ილა: 10.—დიღა ჰობ. ბეთანა ყოჩაიდა. 11.—ჰობ ბეთეჲ ჰიქალი. 12.—საუნ ქამილიბ ბუთანა ბეთაფო. 13. ბისიღ ჰოშავა წინობ ბუთანა ბნგო. 14. დიღალა ყოჩე-ილა წინობ ბუთანა, ყავაბ ბიჩიგო. ვაშაშაუდ.

თარგმანი

ახალ ქუდს როგორ იშოვი („მოატანი“)

1. ყოფილა ორი პატარა ძმა. 2. უფროსს ქუდი დაუკარგავს სალ-
ლაც. 3. სახლში დედა და მამა მას გასჯაფრებია. 4. ასე თუ ისე („რო-
გორც უნდა იყოს“), ახალი ქუდი უყიდათ („მოუტანიათ“). 5. მეორე
დღეს უმცროსს („პატარა“) ძმას თავისი ქუდი სხვენზე აუგდია. 6. ეს
ქუდი დედას უნახავს, როცა (ბიჭი) ისროდა. 7. დედას უთქვამს: შენ
რასა შვრები („შენ მიერ გაკეთებული რა“), უკეთურო. 8. არაფერი
(„ნამცეცი“) არ უთქვამს სახტად დარჩენილ („საშულედა მოქრილ“)
ბიჭს. 9.—ქუდს სხვენზე რად აგდებ, რას ფიქრობ („გულზე რა მოგი-
ვიდა“)? 10.—მე მისი დაკარგვა მინდა. 11.—რად გინდა მისი დაკარგვა
(„ის დაიკარგა რა, რისთვის“). 12.—გუშინ ქაძილის ქუდი დაკარგა.
13. თქვენ მას ახალი ქუდი უყიდეთ. 14. მეც მინდა ახალი ქუდი, უთქ-
ვამს („პასუხი მიუცია“) ბიჭს.

4.

1. საუღლა ვოლ'ე ვუკეადო ქუნტალა ჰაკოჲლა. 2. ჰუქედოქანა
საანდა ვუკეადო პატეჲულა რეშეენ რენ'ოვ ვაშა. 3. ჰირ საუდიჲაშეჲ
ჰეტეჲედი ვაშაშეჲეხანა:—მენ ილაჰანალი, იმაჰანალი ვუკალალ'ოვ იდა?
4. ვაშაშეჲუდ ჰეტეჲედი: ილაჰანალა, იმაჰანალა ვუკალალ'ოვ იდა. 5. საუ-
დიჲაშეჲუ ჰეტეჲედი: ცეველ დედა ვიშეიდა ეელესა. 6. ვაშაშეჲუდ ჰე-
ტეჲედი: იმაშეჰეჲანალა, ილალ'ეჰეჲანალა საანდა ვუკალალ'ოვ იდა. 7. ვაშა
ჰადარახხადა ბიბილარახხადა ჰეჲარე ველ'ე იდა.

თარგმანი

1. სასამართლოში წასულა ქმარი და ცოლი. 2. მათთან ერთად
ყოფილა შვიდი წლის („შესრულებული“) ბიჭი. 3. შემდეგ მოსამართლეს
უკითხავს ბიჭისთვის: —შენ დედასთან თუ მამასთან გინდა ყოფნა? 4.
ბიჭს უთქვამს: დედასთანაც და მამასთანაც მინდა ყოფნა. 5. მოსამართ-
ლეს უთქვამს: ერთ-ერთი („შენთვის ზევიდან“) აირჩიეო. 6. ბიჭს უთქ-
ვამს: მამასთან და დედასთან ერთად მინდა ყოფნა. 7. ბიჭი ტირილით
გაქცეულა („გაუქცა რა, წავიდა რა არის“).

თლისური

1.

1. ვუკეედოლა ვუკეჲეილოლა ვაჰაროვ ჰეკეჲეშეჲ ლ'აბდა ვაშა.
2. ლ'აბდალა ვუკეედოლა იმაშეჲეა წაყ მუტეჲაბა. 3. ლ'აბდალა რაჰადია
ჰერჰეობდა იმაშეჲეა სიიჲა ბილიდობ ბუკე(ი)დოლა, ჰელა ჰაჲეჲათაბ, ჰელა

ყოჩამ იდაბ-ტყე. 4. ცებ ფულანაბ ზელ'ი ვაშალოდ ბაწენდოლა იმაშაუკ, ჰელა ყოჩაფ-ტყე. 5. ჰაენა ჰოლდა ვისელოლა იმა წაყ რაკვა ყვარალ'ე. 6.—ჰელა დუვა ბულ'უვობ, იმა, რაკვა ყვარალ'ალა—ბაწენდოლა ვაშალოდ. 7. იმაშაუდ ჰეკეამ ჰაუქელლა ეთედი, ჰეტყედილოლა ვაშალორიხანა: „ლ'არახ მატეალ'ი დოჲა ჰაყაფ დან(ი)ლ'იიდ წაყ რაკვა ყვარალ'ი“. 8. ჰა(ფ)ენა იმაშაუდ ბასედოლა ვაშალოარიხანა მატეალ'ი ჰაყ მ დან: რეშინლა ხაუდენდი, დუნიალლა ფარფარიდენდი, რალ'ალა ქელ'ი ბეყენდი, ჰოგუ ჰინის იშალი ბაყაფოლა ცებ ჰაწაბ ხ'ენ. 9. ყუშობ ჰაჰა ქვარდნისა ლ'აბწიდა დუნიალლა სავარენდი, ანშიოლალა სავარენდი რალ'ალ'ი ჰინი ბელ'იოლა ხ'ენ.

10. ჰაენა ვაშალოდ ჰეტყედილოლა იმაშავარიხანა: „ჰობ წაყ ბიჰე დან იდე, იმა. 11. ჰაბ საჭაფლ'ა იშა ჰერჰასა იშტფი ჰოლ'ა ჰელადუვა“. 12. ჰაენა ვაშალოდ ინდენდა ყამანა დანლა ჰადურ ეჰე, იშტფი ჰერჰალა ჰადურლ'ე იდეოლა. 13. ჰადურლ'ე იშტფი ჰერჰენილოლა. 14. ბესა ბესადენდი, ჰალაჰ ბესადენდი, ბაწიოლა ცებ ლ'აბდა მ-ყ ბუტუნეობ მაკალ'ა. 15. ჰოგუ მიყალა ჰვარე ბისეფოლა: ჰაბ მიყახ ვოლ'ოვ ჰეკეაშევა მიყ ბიტალიბიჰე-ტყედი. 16. ჰაბ ჰედალალ'ობ მიყად ვოლ'ოვ როხეჰქენა სავარასა, ლ'აბდალალ'ობ ბისეფოლა—ჰაბ მიყახ ვოლ'ოვ იდისა სავარიბიჰე-ტყე.

17. ჰიჰი ჰეჰაფ ველ'ედილოლა ჰიჰი მიყ ბიტალ'ასა-ტყე ჰეტინდობ მიყახა. 18. ჰედალალ'ოვ, ბატისა ვაშა ველ'ედილოლა მიყ ბიტალიბიჰე-ტყე მიყახა. 19. ჰიჰი მუკეოვ ვაშა ველ'ედილოლა იდისა სავარიბი-ჰე-ტყე ჰეტომ—მიყახა. 20. ჰედალა ჰეჰაფ ვაცოდ ჰადედილოლა ჰიჰი მუკეოშაუკ, ინდუჰალა სანდა ვაყაბა-ტყედი. 21.—დენ ჰაბ მიყახა ველ'ასა-ტყედი, ჰეტენდოლა ჰიჰი მუკეოვ ვაცოდ.

22. ჰაენა ჰიჰი მუკეოვ ვაშა ავათითე ველ'ადოლა ბესა ბესათე-დი, კალალ რესათედი, როხ ბესათედი, ვაწენდოლა ჰოვ ჰაყობ რალ'ა ბალალ'ა. 23. ჰუე რალ'ა ბალალ'ა ვაწო-ყვაფლ'ინა ჰინი ინშეფენდა ცებ ვაყაშალა მაკა ტალაბ ეიჰი დოლა. 24. ცებ ჰარაჰ იდაბ მაკალა ხაჰე ვაყაშე ვილოლა. 25. ვაყაშაფეობ ყ(ვ)აფლ'ანა, რელ'ა ბაშალ'ობ ჰამანალ'ა ფარფარიდენდი რეშინლალ'იიდ, ხაუდენდი დუნიალალ'იიდ ჰო(ბ) ყ(ვ)აფლ'ანა რალ'ალ'ი ჰინისა კაჰუდე ბაყოლა წავარა ჰაწაბ ხ'ენ. 26. ყუშობ ჰაჰა ქვაროყაფლ'ალა ლ'აბწიდა დუნიალლა სავარენდი რალ'ა ბალალ'აგობ როშაგუ მუღულ ჰოგოდნდალა ჰოგოდა, ბელ'იოლა რალ'ალ'(!) ჰინი, თამაშალ'ე ჰუჰუვლა ვუხაუოვლა.

27. ჰაენა ურღუდიოლა ჰუჰუე, ჰელახა ცებ ჰიილა ეაჰსა-ტყე. 28. ჰობ რელ'ალა ჰოგუ ბუხენდი, ალ'ალა რეჰედია ჰაჰე ვახედოლა ჰუჰუეობ როშალა ელა. 29. ჰედალა კაშწიდალალა ჰეისდადა რეშინლა ხაუდე, დუნიალლა ფარფადე. 30. კამუდე (კაჰუდე) ბაყუოლა კანწუდე

ჰუეუ(ბ)და ხვან რალ'ალ'ისი. 31. ჰანლა ჰაემა (ჰაეიბდა) ყაჭიდალ'ა
 ლ'აბწიდა დუნიხალა სეარედი, ანშილა ბუოლა ჰაეზა რომაეგუ-
 ლა მულულ ჭოჭოდანლა. 32. ჰობ ყვაალ'ა ჰუეუ ვაშა ცეპ ჰუეუბ
 თუხლ'ოგოდობ ზამანალ'ა კაედიოლა ჰუეუ რეყალ'ალა ელა. 33.
 ჰე მულულა ელა კაეუდა ყაალ'ანა ჰაეიბ ხვან რეში-რეშანხა კაედე
 ლ'აბწიდა დუნიხალ სეარედი ჰაეი ვაშა ელასა ტამანა-ტაედი პინს-
 დალა ჰუეუ ელასა ტამანა ეიჟე ვეკელა. 34. პინსად'ალა ელასა ტა-
 მანა ეიჟაჰობ ყაალ'ანა, ადამალ'ა მაწალ'ისი ლოდნოლა ჰუეუბ ხვან
 ვაშაშეარხანა. 35. ხვანიდ ჰეტეიფიდოლა: — ჰანა დენ დუბ(უ)ლა
 ბულ'უ, მენ დიბლა ბულ'უ. დუბ მურად დენ ტობდასა. 36. ვაშა-
 შიუდ ჰეტეიფიდოლა: — დიბ ეკობ მურად ვეჰე, მენლა რეკევიდი დე
 ვაპაროვ იმაგუ ბელ'რჰუ. 37. ხვანიდ ჰეტენდოლა ვაშაშეარხანა: —
 ჰაეიბ რომატი, ლ'აბდა მითრალ'ა ეტეი, უნშა ბაჰვენდი, ჰუეი პინი
 იდა დიბ მინარეკე ვულ'ოვ ჰეკეშევი დილა ელა ბილ'ადობ მესე-
 დილ' ჭოლოჯანლა არკილ' ტეეტელა. 38. ბაჰვენდოლა ჰაეიბ უნშლა,
 ბისენდოლა ტეეტელა, ჭოლოჯანლა. 39. ბილ'ენდოლა ჰაეიბლა ელა,
 ბელ'ენდოლა იმაშევი ელა.

40. ცეპ შაპარლა ვაწო(ბ) ყაალ'ანანეი ჰაეეიდოლა ცეპ ჰაჰაჰე-
 დახანა ცეპ ჰეკე. 41. ჰაეი ვუქედოლა ბატისა ვაცა. 42. ჰანა ჰედა-
 ლა ვაცოდ ბაწი-ბასინ ეეჰედოლა. ჰე ვუქედოლა ბატისა ვაცა ჰაე-
 შიუე. 43. ბატისა ვაცოდ ჰატალ'ეიდოლა ჰუეუბ ხვანლა ბილ'ენდი
 ჰაეი მუეკოვ ვაცა ჰაყანალ'ან(პ)ინი. 44. მუეკოვ ვაცა წაყ მაჰელ'
 ვუქედოლა. ჰუშეუდ ბატისა ვაცოდ ხვანლა ბეჰედოლა, მარალა
 ბეჰედოლა. 45. ჰანა ეშა აბათითედოლა.

46. ჰოგუსა ბელ'არახადა ბუე ბაწეიდოლა ცელადა შაპარლა.
 47. ჰოგულა ვუსენდოლა ჰიჰი ჰეჰაე ვაცა. 48. ჰაეიბდა ყაჭიდალ'ა
 ჰაეი ჰიჰი ჰეჰაე ვაცოდ ბეჰედოლა ჰიჰი მუეკოვ ვაცოდ ხვანლა,
 მარალა, დეარზალა. ჰანა აბათითე იდოლა ლ'აბდალა ვაცა მყად.

49. ჰიჰი მუეკოვ ვაცოდ ბაწეიდოლა ჰედალა ვაცოდ: — დუე
 ჰაბ ხვან პინჯუსალა ბაჰობ, პინსადალა ბაჰობ-ტე(ნ)დი. 50. ჰიჰი მუეკოვ
 ვაცოდ ბასენდოლა, ჰასადა ბულ'უ, ჰაბ ბულ'უ-ტეედი. 51. ჰანა ურ-
 ლუდეიდოლა ბატისალა ჰიჰი ჰეჰაეღა ჰედალა ვაცა ჰაეი ჰიჰი მუ-
 ეკოვ ვაცოდ ცეპ ჰილლა ყაჰალა. 52. ჰანა ჰეტენდოლა ჰედალაშე
 ჰიჰი მუეკოშეარხანა: — რაჰა (1)²¹ ილ'იდ, ჰარ ხვანი ეთალა-ტეე. 53.
 ჰიჰი მუეკოვ ვაცოდ ჰეტენ(ი)დოლა: — ჰეჰელა ილ'ა ჰაბ ეთენი ყოჩე
 რდატეე. 54. ჰაეინდოდ ჰეტენდოლა: — რაჰა, პინსათა ბუჰვალა ეთალა

²¹ სუნდურია.

ილიდ პარ ხვანი. 55. ეთე იდოლა ლ'აბდალაშე(დ). 56. ეთო ყაფლ'ანა პიკი მუკვოვ ვაცაობ ხვან ერთე-ერთელ'ობდახანა ცებ კალა კახულდე ბელ'არახანა ბუკე პიკი მუკვოვ ვაცა კალა პინი ეუქიეიდოლა. 57. ბატისილა პიკი ჰეჰაივლა ქედალა ვაცა ბელ'ნდოლა იმაშევა ეელა. 58.—ჰაე, ჰელა ბულ'უ—იმაშეუ ბაწიენდოლა,—პიკი მუკვოვ ვაცა პინლა ველ'ი-ტეუ. 59.—ინდე ეკვოვ ჰაყანქი პოვ, ება ჰაბ მიყახხე ბელ'ი ჰულდე პასათობ მიყახხე ველ'ი. ველ'იბისა-ტედი იშალა ბუკეა, ეკეა იშა ჰაყანქი. 60. ჰეშეუე, პიკი მუკვოვ ვაცაობ დიკეიდოლა ჰადოე პარკოე. 61. ჰაენა ყახხე ბილ'ეიდოლა ბატისი ვაცაობ ჰაეივ პიკი მუკვოვ ვაცოლა ჰადეგოე პარკოე დილ'ალა ინშეადა. 62. ჰუეიე დაშე ჰადალა ბელ'ეიდოლა. 63. ბელ'ო ყაფლ'ანა, ჰუეულ'ობდ ჰეტეენდოლა, დიფიბიქე-ტედი ბატისი ვაცოლა. 64. პინი ტამეიდოლა ჰუეიე დაშე. 65. ჰაენა ბეყეიდოლა ჰუეუბ ხვან ჰუეიე დაშე პინი ტამე მაკალ'ა, პიკი მუკვოვ ვაშაშეუბ ხვან. 66. პინიპიდე იდოლა. 67. ჰუეუე დაშელ'ობდ ინლ'ობდა ეელა ბუკეობ გორდ ტირქიდა ჰვალ-ჰვალარ ეეჰედი. პინგეარხინი იშატეი ტამეიდოლა. 68. ჰუეიე დაშეილ'ა ჰუეუე ვაშა ჰაგუ ვუკვარ ბიყე იდოლა. 69. ბელ'ეიდოლა ხვან ჰაეიე დაშეობ ჰუეუბ ტირქიდობ გორდილ' ჰვალლა რეჰედი, ჰუეუბ კალ იდაბალ'ა ეელა. 70. ტამეიდოლა ჰუეურ ჰვალარ ჰუეურ ვაშაგუ. 71. ბაწიპი ბუხობ მა(კ)ალ'ა ინლ'ობდა ეალუწ ბუყუდალა ბუჰედი ეელა ბაწეიდოლა. 72. ჰაენა ხვანიდ ჰუმოჰლა ეეჰედი ეელა ვეყეიდოლა ვაშა. 73. ჰაენა რეკვენ ხვანლ'ობდ ველ'ეიდოლა იმაშევა ეელა. 74. იმა ვაცაახედი, დუნიალა ჰაყედი. 75. პინი ტამე დიკოე ყოჩინდოე დილ'ნედი, იმაშედ ბერთინლა ეეჰედი პიკი მუკვოვ ვაშაშევა. 76. ზუჰამათ-ჰუე, ბერთინ-როხილ ჰეჰამ ქეფლა აჰე-ჰაულლა, ჰეჰამ ყოჩამასაებ ზებლა ეეჰედი, პიკი მოკვოვ ვაშაშევა ჰუეი ინშეუდა ყოჩინდოე დაშელა დილ'ე ფარაყალ'ე ანლ'ობდა ჰაბსაჰაილ'ალა, პოე ვაშალა პოე დაშელა ჰაგო ბისამარ.

თარგმანი

1. ჰყოლა („არ ჰყოლა“) მოხუც კაცს სამი ვაჟი. 2. სამივენი მამის ძალიან გამგონენი ყოფილან. 3. სამივენი, დილით რომ აღდგებოდნენ, თურმე მამის წინ დადგებოდნენ: რა გვირდება, რა გსურსო. 4. ერთ („მავან“) დღეს ვაჟებს უკეთხავთ მამისთვის, რა გსურსო 5. ახლა ამათ მამა ძალიან მოწყენილი უნახავთ. 6.—რა მოგვიდა („მოგინდა“), მამა, საწყენი—უკეთხავთ ვაჟებს. 7. მამას დიდი ოხვრა ამოუშვია (და) უთქვამს ვაჟებისათვის: წუხელ სიზმარში რომ რალაც ვნახე, (იმის გამო) მომეწყენა ძალიანო. 8. ახლა მამას უამბნია ვაჟებისათვის რაც სიზმარში ნახა: („ცაზე“) იელვო, ზღვა ორად გააპო და („იქ“) შიგნიდან გარეთ

გამოვიდა ერთი თეთრი ცხენი. 9. თვალის დასამხამებამდე სამჯერ ქვეყანა მოვლო, კიდევ ერთხელ შემოიარა და ზღვაში წავიდა ცხენი.

10. ახლა ვაჟებს უთქვამთ მამისთვის: ეს ძალიან ადვილი რამ არის, მამა; 11. ახლავე („ამ საათში“) ჩვენ წავალთ მის მოსაძებნად („გავალთ გარეთ მის უკან“). 12. ახლა ვაჟებს თავიანთთვის საქმელი („რამ“) მოუმზადებიათ, წასასვლელად მომზადებულან, 13. მომზადებულან და წასულან. 14. მთა გადაიარეს („დატოვეს“), მინდორი გადაიარეს და მაღალწიეს ერთ ადგილს, სადაც გზა სამად იყოფოდა. 15. იქ გზაზე დაწერილი უნახავთ: ამ გზით მიმავალ კაცს გზა კეთილი არ ექნებაო („გზა არ გაუსწორდებაო“). 16. ამ მეორე გზით მიმავალი სიხარულით დაბრუნდება, მესამე (გზა) ყოფილა—ამ გზით მიმავალი არ დაბრუნდება.

17. უფროსი („ყველაზე დიდი“) წასულა („ყველაზე“) გზა კეთილი იქნებაო (რომ ეწერა, იმ) გზით. 18. მეორე, შუათანა ვაჟი, წასულა გზა კეთილი არ ექნებაო (რომ ეწერა, იმ) გზით. 19. ყველაზე უმცროსი („პატარა“) ვაჟი წასულა, უკან არ დაბრუნდებაო, რომ იყო ნათქვამი, (იმ) გზით. 20. ორსავე, უფროს ძმას უთხოვია უმცროსისათვის, ჩვენთან წამოდიო. 21.—მე ამ გზით წავალო, უთქვამს უმცროს ძმას.

22. ახლა უმცროსი ვაჟი დაძრულა და წასულა, მთა გადაუვლია („დაუტოვებია“), ხეობები გადაუვლია, ტყე გადაუვლია და მისულა („იგი“) იმ ზღვის ნაპირას. 23. იმ ზღვის ნაპირს რომ მაღალწია. იქ („ერთ“) დასამალავ ადგილზე უზრუნვია. 24. ერთი ბუჩქებიანი ადგილი უნახავს და დამალულა („მალვით დამდგარა“). 25. რომ დაიმალა, შუალამეს („ღამე განახევრების დროს“) იელვა ცამ, იგრგვინა („ქვეყანამ“). ამ დროს ზღვიდან ამოხტა ვარსკვლავით თეთრი ცხენი. 26. თვალის დასამხამებამდე ქვეყანას სამჯერ შემოუარა, ზღვის ნაპირას მდგარ ხეზე ზურგი მოიფხანა და ზღვაში წასულა. ის (ვაჟი) გაოცებული დარჩენილა.

27. ახლა დაფიქრებულა ის, ნეტავ ერთი რა ხერხი გავუყვითო. 28. იმ ღამეს იქ დარჩენილა, მეორე დღეს ხეზე ასულა. 29. მეორედაც ამომხტარა ასევე, ცამ რომ იტუხა და (ქვეყანამ) იელვა. 30. („ხტომით“) ამომხტარა იგივე ცხენი ზღვიდან. 31. ახლაც იმგვარადვე ქვეყანას სამჯერ რომ შემოუარა, შემდეგ მოსულა იმავე ხესთან ზურგის მოსაფხანად. 32. ამ დროს ის ვაჟი, (როცა) ცხენმა თითქოს ყურადღება მოაღუნა, მას გავაზე შეხტომია. 33. ეს ზურგზე რომ შეახტა, („ეს“) ცხენი მალა-მალა შემხტარა, სამჯერ ქვეყანა შემოუვლია, ამ ვაჟს ზემოდან გადმოვაგდებო. ვერაფრით („როგორც“) მისი გადმოგდება თურმე ვერ შეძლო. 34. ვერაფრით ზევიდან გადმოგდება რომ ვერ შეძლო, ადამიანის ენით დალაპარაკებია ის ცხენი ვაჟს. 35. ცხენს უთქვამს: ახლა

მე შენი გავხდი, შენ ჩემი გახდი. შენს სურვილს ავასრულებო. 36. ვაქს უთქვამს: მე სხვა სურვილი არა მაქვს შენთან ერთად („მქლომარედ“) ჩემს მოხუც მამასთან წასვლის გარდა. 37. ცხენს უთქვამს ვაჟისათვის: ამ ხის ძირში, სამი მეტრის ქვეშ მიწა გათხრილი, იქ შიგ არის იმ კაცისათვის, ვინც მე პატრონად გამოიხდება, ჩემთვის საჭირო („ჩემზე დასადები“) ოქროს ალვირი და ვერცხლის უნაგირი. 38. გაუთხრია ის მიწა, უნახავს უნაგირიც, ალვირიც. 39. ეგ ზედ დაუდგია (ცხენი შეუკაზმავს) და წასულან მამისაკენ.

40. ერთ ქალაქს რომ მიაღწია, უნახავს მათხოვრის მსგავსი ერთი კაცი. 41. ეს ყოფილა შუათანა ძმა. 42. ახლა („ორივე“) ძმებმა ისაუბრეს („კითხვა-თხრობა ქნეს“): ეს ყოფილა შუათანა ძმა იმისი. 43. შუათანა ძმას შური აღძვრია („შესძლებია“), როცა დაუნახავს („იმ“) ცხენით მომავალი ეს უმცროსი ძმა. 44. უმცროს ძმას შერცხვენია („ნამუსში ყოფილა“), მას შუათანა ძმისთვის ცხენიც უყიდია, იარაღიც უყიდია. 45. ახლა შინისაკენ დაძრულან.

46. იქიდან რომ წასულან, მისულან სხვა ქალაქში. 47. იქ უნახავთ უფროსი („ყველაზე დიდი“) ძმა. 48. ამგვარადვე ამ უფროსი ძმისთვის უყიდია უმცროს ძმას ცხენი, იარაღი, ტანსაცმელი. ახლა სამივე ძმა გზას გასდგომია. 49. უმცროსი ძმისთვის უკითხავთ ორთავე ძმებს: შენ ეს ცხენი სად იშოვე, როგორ იშოვეო. 50. უმცროს ძმას უამბნია ასე და ასე მოხდაო („ასე მოხდა, ეს მოხდაო“). 51. ახლა უფიქრია შუათანა და უფროს („ორსავე“) ძმას ამ უმცროსი ძმისთვის ოინი ექნათ. 52. ახლა უთქვამს ორივეს უმცროსისათვის: მოდი („ჩვენ“), ეს ცხენები გავაქენოთო („გავუშვათ“). 53. უმცროს ძმას უთქვამს, რად გვინდა ჩვენ მათი გაქენება. 54. ამათ უთქვამთ: მოდით, რაც არ უნდა იყოს, გავაქენოთ ჩვენი ცხენებო. 55. გაუქენებია სამივეს. 56. რომ გააქენეს, უმცროსი ძმის ცხენი ფრენა-ფრენით ერთ ხევზე რომ ხტებოდა, უმცროსი ძმა ხევში ჩაეარდნილა. 57. შუათანა და უფროსი („ორივე“) ძმა მამასთან წასულან. 58.—ჰა, რა მოხდა, უკითხავს მამას, უმცროსი ძმა სად წავიდაო. 59.—ჩვენ ოს მეტი აღარ გვინახავს, ჩვენ ამ გზით წავედით, ის (კი) ასეთი (და ასეთი) გზით წავიდა. არ წახვიდეთქო, ჩვენ ვეუბნებოდით („ვიყავით“), მეტი ჩვენ არ გვინახავს. 60. ამას, უმცროს ძმას, ჰყოლია დანიშნული („ნათხოვნი“) ქალი. 61. ახლა შუათანა ძმას განუზრახავს ამ უმცროსი ძმის დანიშნული ქალი თვითონ მოეყვანა. 62. წასულან იმ ქალის სათხოვნელად. 63. რომ მივიდნენ, მას (ქალს) უთქვამს, შუათანა ძმას არ გავყვებიო. 64. დაუმწყვდევიათ ის ქალი. 65. ახლა მოსულა ის ცხენი იმ ადგილას, სადაც ის ქალი იყო დამწყვდეული, უმცროსი ძმის ცხენი. 66. დაიჭიხინა თურმე. 67.

იმ ქალს თავისი კაბა („ზედ მყოფე-კაბა“) ზოლ-ზოლებად დაუხვევია და ფანჯრიდან გარეთ გადაუგდია. 68. იმ ქალს სცოდნია, რომ ის ვაჟი ცოცხალია.

69. იმ ქალის დახეული კაბის ზონარი („ზოლი“) წაუღია და წასულა ცხენი იმ ხევისკენ. 70. ჩაუგდია ის ზონარი იმ ვაჟისთვის. 71. როცა (ზონარი) ვერ მიწვდა („მიუწვდომლად დარჩენლად გილას“), თავისი ფაფარი მოუქრია და ზედ მიუბამს. 72. ახლა ცხენის დახმარებით ზევით ამოსულა ვაჟი. 73. შემდგარა ცხენზე და წასულა მამისკენ. 74. მამას გახარებია, ქვეყანა დაუქცევია (სიხარულით). 75. მისი დამწყვდეული შეყვარებული წამოუყვანია და მამას ქორწილი გაუმართავს უმცროსი ვაჟისთვის. 76. ლხინი-ხმაური, ქორწილი-სიხარული, დიდი ქეიფი, სიმღერა-ყვირილი, დიდი ვაი-უშველებელი („მეორედ მოსვლის დღე“) გაუმართავთ. უმცროს ვაჟს ის თავისი საყვარელი ქალი შეუერთავს და ამბობენ ახლაც ბედნიერად (ცხოვრობენ), თუ ის ქალ-ვაჟი ცოცხალნი არიან.

2.

1. ვუკედოლა ვუკე ვექელა ცეა ყოროლ ჰარკოელ'ილ' ცეე ვაშა. 2. ჰობალა ბუკედოლა წაყ, ბისქინაბ მაჭიშათილ' ალ'აო. 3. ჰოე ვაშა-შაუდ გუდღურ ბუკვა, ლუნღვა რიშიიდორ რუკედოლა. 4. ცე-ზელ'ი ვაშა ველ'ედოლა ჩანა ლუნდ ბიშაალა. 5. ბიტადოლა ლუნღვობხე ჰან-წილ, ინშაუდ მენ ბიშაალა'ობ იდაბ-ტაე. ლუნღვოდ ჰეტეედოლა ვაშაშაე: მენდ დენ ბიშიბისა. 7. ჰაჰ ჭამი ბილ'ე ველ'ი ეშა. 8. დუვა არც ყოჩამ ყაღლ'ი, მენდ ჰაბ ჭამოჰ წულ ტააბდა-ტაე ჰეტეედოლა. 9. ველ'ედოლა ვაშა ეშა. 10. ილალ'ა ბასენდოლა ლუღვო(ლ')ქანა ბულ'ობ ალ'არ. 11. ველ'ედოლა ვაშა ბაზალა. 12. ბეჰედოლა ბიჩიდა ბისამ ქიქორობ დან. 13. ჰირ ვაშაშაუდ ბუტევა იდოლა ჭამი. 14. ჭამოდ არც ბიჩე ვექელა. 15. ჰოშაეა ჰიილლა ეჰე ბუკედოლა წაელ'ირალ' ველ'ობ მაკალ'ანა. 16. ჰაანა ვაშა ლუნღვალა სიიშლა ბაჰიდე, ვეჰედოლა ეშა.

17. ველ'ედოლა ალ'ვალა ლუნდ ბუკვაბ მაკალ'ა. 18. ვაშაშაუდ ჰეტეედოლა: ჰეჰალა მენდ ინშაეა ჰანკობ ბასინგო. 19. დენ ბაზალლა ველ'ე ვუკოგო. 20. დენდ დან ბაჰილა, დიაა ჭამოდ არც ბიჩიქიგო. 21. ჰირ ლუღვოდ ცებ ფარდო ბიჩედოლა ვაშაშაეანა: გვა, ჭამოლ' იშ ჰირ ყაჰალაგო, მენ ჰაბ ფარდოლა ბეჰე, ეშა ველ'ი!

22. ველ'ედოლა ვაშა ეშა. 23. ბაჩეადოლა ფართო უსთულლა. 24. ბულ'ედოლა ჰედ ყოჩამალა ყოჩამ დან. 25. ჰაანა ვაშაშაეა ყოჩეედოლა ხან ექვანა ქანდალა. 26. ვულედოლა ცეე მადოჰალ ხან ქანდალა. 27. სიამ ბაჰედე ბუკედოლა ხანშაუბ—ჰეჰალა ყოროლ ჰარკოელ'ა-

ი(ვ) ვაშაშვივა ბეხალაბ ხაბარ-ტყეჲ. 28. ვილ'ედოლა ხანშაჲდ სანდა
 კატეჲლა ვაზრ. 29. ველ'ედოლა ხან ვაშაშვი. 30. ბისეჲ ვეჲელა წაჲ,
 ტყეჲ, ჰინსთობჲგაჲილა დან. 31. ბაჩვადლოლა ვაშაშვიჲდ უსთჲულლა ფარ-
 დო. 32. თამაშალ'ჲე ვუხეჲედოლა ხან: კაბ ჰელა ჭალამათ! 33. ხანშაჲდ(დ)
 ჰეტყეჲედოლა ჰოვ ვაშაშვივა. ინშაჲდ დჲუეა მესედ—არც ბიჩალაგო, დიჲა
 ბიჩა ფარდო! 34. ჭადალოვ ვუჲე ვაშაშვიჲდ ბიჩეჲიდოლა ფარდო 35.
 ბიჲე იდოლა ჰაშაჲბ ხანშაჲდ ბიჩოვგარი დან. 36. ვუჲედოლა ვაშა
 ჰობდა ბასქინლირილ'ა. 37. ჰაჲანალა ველ'ედოლა ვაშა ლჲეღეგო. 38.
 ჰეტყეჲედოლა ვაშაშვიჲდ: კაბლა-კაბლა ბულ'უგო-ტყეჲ. 39. ბიჩედოლა
 ჰალ'იიდ ჰელა წულ: გვა, ჰარ წულალა რეჲე, ველ'ი ჭამი ბილ'ოვეგჲ-
 ჲა, ხანეგჲლა. 40. მეჲ ჰოდ ვოლო'ობ ყაჲლ'ა „ჰა, წულარ, ეჲ, წუ-
 ჲარ“—ტყეჲ ჰეტყემისა: ტეჲლა ბიჲა. 41. ველ'ედოლა ვაშა ჭამი ბოჰო-
 ვეგო. მენდ ჰა, წულარ, რილ'ა იდისჲ ეჲ წულარ-ტყეჲ ჰეტყემისა-ტყეჲ,
 ჰეტყეჲედოლა ვაშაშვი(დ). 42. ჭამილა არც ბიჩილობ ბისაჲლა, ჰეტყეჲ-
 დოლა ჰეჲეჲაშვიჲდ: ეჲ, წულარ-ტყეჲ. 43. ვუტყეჲადოლა წულაბად წაჲეგ.
 44. ჰაჲან ბაბადედოლა ვაშაშვივა წაჲე: რილა წულარ, დუბდა ჭამილა
 ბიჩალაგობ იდისჲ! 45. რილა წულალალ'აი, ჭამილა ბელ'ე, ველ'ე-
 დოლა ხანეგო: დიბ ფარდო იდისჲ ბაჩა, ბაჩიჲიბარ, ბიჩიდა ვიტასჲ!
 47. ბიჩიბიჲე-ტყეჲ, ჰეტყეჲედოლა ხანშაჲდ. 48. ეჲ წულარ-ტყეჲ, ჰეტყეჲ-
 დოლა ვაშაშვიჲდ. 49. ვუტყეჲადოლა ხან წულაბად. 50. წაყდა ჰალაჲ-
 და აშოილა, ფარდოლა ბიჩე, ვულე იდოლა ეშა. 51. ჰირ ჰუთაჲლა ბე-
 ჩელ'ე იდოლა ყოროლ ჰარკოლა ვაშალა. 52. კაბ მალ'ო ბულ'უგო.

თარგმანი

1. ჰყოლია („არ ჰყოლია“) ერთ ჰვრივ ჰალს ერთი ვაჲი. 2. ისინი
 ძალიან ღარიბები („ღარიბი მეჲურნეობის ხალხი“) ყოფილან. 3. ის ვაჲი
 მახეს უგებდა მტრედებს და იჲვრდა თურმე. 4. ერთ დღე'ს ის ვაჲი წასუ-
 ჲა სანადიროდ მტრედების დასაჲკერად. 5. გაუშვერაჲა მტრედისკენ
 თითი, მე შენ დავიჲკერო. 6. მტრედს უთჲქვამს ვაჲისთვის: შენ მე არ
 დამიჲკერო. 7. ეს ვირი წაიყვანე და წადი შინ. 8. („შენ“) ფულა რო-
 ცა მოგინდება, („შენ“) ამ ვირს ჰოხი დაარტყიო უთჲქვამს. 9. წასულა
 ვაჲი შინ. 10. დედისთვის უამბნა, რაც მტრედთან ამბავი შეეძთხვა.
 11. წასულა ვაჲი ბაზარში. 12. აულია (უყიღია) ჲამაზი ნივთები, რაც
 გასაყიდად ნახა. 13. შემდეგ ვაჲს დაურტყამა ვირისთვის. 14. ვირს
 ფული არ მიუცია. 15. იგი (ვაჲი) თურმე მოატყუეს („შემაკობა გაუ-
 ცეთეს“) (იჲ), სიდაც სტუმრად იყო წასული. 16. ახლა ვაჲი, მტრედზე
 გულმოსული, შინ წასულა.

17. წასულა მეორე დღეს („ხელისა“), სადაც მტრელი იყო („მტრელი ყოფილ ადვილას“). 18. ვაჟს უთქვამს: შენ მე ტყუილი რატომ მიტხარი. 19. მე ბაზრში ვიყავი. 20. („მე“) რომ ნივთი ვიყიდე, მე ვირმა ფული არ მომცა 21. შემდეგ მტრედს ერთი ცხვრისათვის მიუტია ვაჟისათვის: აჰა (არღე). ვირის საქმეს შემდეგში მოაგვარებ („გააგებებ“), შენ ეს ცხვრისათვის წაღე და შინ წადი!

22. წასულა ვაჟი შინ. 23. გაუშლია ცხვრისათვის მაგიდაზე. 24. გაჩენილა რაც გინდა („სასურველი“) რამ. 25. ახლა ვაჟს ნდომებია ხანი მოეწვია სტუმრად („საქმელად“). 26. გაუგზავნია ერთი მეზობელი ხანის მოსაყვანად („დასაძახებლად“). 27. გული მოსვლია ხ.ნა—ქერივი ქალის ვაჟს ამპარტავენობა („გრძელი ამბავი“) რად (სჭირდებო). 28. თან წაუყვანია ხანს შვილი ვეზირი. 29. მისულა ხ.ნი ვაჟთან. 30. ვერ დაუნახავს ცეცხლი, ნაცარი და მისთანანი („როგორც უნდა იყოს რამ“).

31. გაუშლია აჟს მაგიდაზე ცხვრისათვის. 32. გაცოცხლებული დარჩენილა ხანი: ეს რა ამბავია („ნიშანია“)! 33. ხანს უთქვამს იმ ვაჟისთვის: მე შენ ოჯრო-ვერცხლს მოგცემ, მე ცხვრისათვის მომეცი 34. სულელ („იყო რა“) ვაჟს მიუტია ცხვრისათვის. 35. გასთავებია მას ხანის მიერ მრეცხული ყველაფერი („რამ“). 36. ისევ იმ სიღრმეში ჩავარდნილა („მომხვდარა“) ვაჟი. 37. ახლაც წასულა ვაჟი მტრედთან. 38. უთქვამს ვაჟს: ასე და ასე მოხდაო. 39. მიუტია მას (მტრედს) ორი ჯიხი: აჰა, ეს ჯიხები წაიღე და წადი (იმასთან, ე ნც) ვირი წავართვა („წამყვანთან“) და ხანთან. 40. როცა იქ მიხვალ, „აი, ჯიხებო, ჰეი, ჯიხებო“ არა თქვა, (ისე) გააგებინე. 41. წასულა ვაჟი (იმასთან), ვინც ვირი წაიყვანა. შენ, აი, ჯიხებო, უკან დადევ. ჰეი, ჯიხებო, არ თქვაო, უთქვამს ვაჟს. 42. ვირი რომ ფულის მომცემი უნახავს, უთქვამს იმ კაცს, ეი, ჯიხებო. 43. უცემიათ იმ ჯიხებს მასპინძელი. 44. ახლა დაუყვარია ვაჟისთვის მასპინძელს: გააჩერე ჯიხები, შენს ვირს უკანვე მოგცემ. 45. ჯიხები გაუჩერებია, ვირი წამოუყვანია და შინ წასულა ვაჟი. 46. შემდეგ მისულა ხანთან: ჩემ-ცხვრისათვის უკან მოეცი, თუ არ მომცემ, მოგაცემინებ! 47. არ მოგცემო, უთქვამს ხანს. 48. ეი, ჯიხებო, უთქვამს ვაჟს. 49. უცემიათ ხანი ჯიხებს. 50. (ხანი) ძალიან რომ გახელდა (სიმწრისაგან), ცხვრისათვის მიუტია და შინ გაუშვია. 51. შემდეგ ძალიან გამბიდრებულან ქერივი ქალი და (მისი) ვაჟი. 52. ეს ზღაპარი გათავდა.

БАГВАЛИНСКИЙ ЯЗЫК

Резюме

Введение

Багвалинский язык входит в индийскую подгруппу аварско-индийско-индоевропейских языков Дагестана. На этом языке говорят жители аулов Кванада, Тлондода, Хуштада, Гемерсо, Тлисси, Тлибишо¹. Первые четыре аула находятся в высокогорном Цумадинском районе, а два последних — в соседнем Ахвахском районе Дагестанской АССР. Число говорящих на багвалинском языке — около 4 тыс. чел.

Багвалинский язык бесписьменный. В качестве литературного языка используется близкородственный аварский язык, знание которого среди багвалинцев очень распространено.

Багвалинцев (и их язык) в специальной литературе называют по-разному: багваль-цы, багулаль-цы, багвалин-цы, кванадин-цы. Последнее наименование восходит к названию одного из крупных аулов багвалинцев — Кванада (реже — Копада²). Остальные термины образованы от основы багвал-(>багул-), к которой часто прибавляют аварский суффикс множественности -ал (по-аварски: багвал-эв „багвалинец“, багвал-ай „багвалинка“, багвал-ал „багвалинцы“). Сами багвалинцы обобщающего самоназвания не имеют (называют себя по-аульно: кванадинец, тлондодинец и т. п.), багвалинцами их называют аварцы (и другие

¹ Русские названия аулов восходят к аварским (kəwanada, l'ondoda, xušada, hemerso, l'isəi). Местные (багвалинские) названия: kwanəç, hinduç, hunsəəç (hunsəaba), hemesi, l'isəi (hesəi), hibišəi (səibil').

² Большинство названий индийско-индоевропейских языков образовано именно таким путем (— по названию основного аула), что нельзя считать удобным.

близкие соседи). В сношении с другими народами багвалинцы причисляют себя к аварцам. Кстати, на месте багвалинцами называют как собственно багвалинцев, так и тиндийцев, т. е. жителей правого берега р. Андийского Койсу (срв. название „чамалинцы“, употребляемое для обозначения жителей левого берега той же реки).

Каждый багвалинский аул имеет свои диалектные особенности, хотя расхождения вообще невелики. В основном можно выделить три поддиалекта: квандинско-гемерсинский, тлолодинско-хушталинский и тлессин-тлибишинский. Первые два поддиалекта стоят друг к другу ближе, чем оба они к третьему.

По грамматическому строю и лексике багвалинский язык близок к остальным языкам андийской подгруппы, в частности, к чамалинскому и тиндийскому языкам³. Особенно много общего между багвалинским и тиндийским языками. В определенном смысле их можно считать даже двумя диалектами одного языка. Разница между ними не больше, чем между хунзахским и ацхухским диалектами аварского языка.

Багвалинский язык изучен слабо. Первые сведения (обычно малонадежные) даются у Р. Эркerta и А. Дирра⁴. Ряд вопросов багвалинской фонетики, морфологии и словарного состава рассматривается в работах, посвященных аварско-андийским языкам вообще. Специальные статьи о багвалинском языке имеются у З. М. Магомедбековой и у Т. Е. Гудава⁵.

Данное описание багвалинского языка основывается на собственных наблюдениях автора и учитывает речь всех багвалинских аулов.

³ Среди андийских языков чамалинский, багвалинский и тиндийский языки образуют определенное звено, которое посредством годоберийского языка связывается с ботлихским (и далее с андийским) языком. На пестрой, но довольно плавно в друг друга переходящей мозаике андийских языков крайними точками расхождения можно считать андийский и ахвахский языки (на что указывает еще А. Дирр).

⁴ См. R. Erkert, Die Sprachen des kaukasischen Stammes, Wien, 1895; А. Дирр, Материалы для изучения языков и наречий андо-индийской группы, СМОМПК, вып. 40, Тбилиси, 1909.

⁵ З. М. Магомедбекова, Багвалинский язык (предварительное сообщение). Сб. Вопросы изучения иберийско-кавказских языков, М., 1961. Т. Е. Гудава, Багвалинский язык. Языки народов СССР, т. IV, М., 1967.

ФОНЕТИКА

Звуковая система

§ 1. Имеются оральные, назализованные и долгие гласные. Оральные простые (краткие) гласные: а, е, і, о, у. Гласный о встречается редко. Багвалинслий язык избегает стечения гласных: между гласными появляется разъединитель (w, j, ') или же происходит ассимиляция (и слияние).

§ 2. Из назализованных гласных встречаются а^п, і^п, у^п (редко е^п): bisa^п „нашел“ (тлонд.)⁶, heḥa^пw „Большой“ (тлис.), a^пha („услышал“ (кван.), baḥəi^п „спросил“ (тлонд.), heḥsi^п „сказал“ (тлис.), hu^пji „семя“ (тлонд.), ga^пhu^п „открыл“ (тлис.), de^п „я“ (тлонд.), I'əe^п „вода“ (кван.)... Назализованные гласные могут быть и долгими (ā^п, i^п), хотя они встречаются редко: hā^п „увидел“ (кван., срв. тлис. ha'a^п), baḥəā^п „спрашивать“ (кван.), si^п (|| si^п) „медведь“⁷.

§ 3. Все гласные (как оральные, так и назализованные) могут быть долгими, хотя в большинстве случаев они не отличаются постоянством. Долгие гласные, как правило, встречаются на стыке морфем, являясь результатом комбинаторных изменений (см. ниже). Из долгих гласных обычны ā, ē, ī (реже ū, ō): bā „пришел“ (тлонд.), qwē „написал“ (тлонд.), hōb „хороший“ (хушт., срв. hōb „могила“), qwā „писать“ (кван.), būga „четыре“ (тлонд.), basā^п „рассказывать“ (кван., срв. basa^п „рассказал“).

§ 4. Ударение слабое, динамическое, подвижное. Часто его место зависит от морфологической категории данного слова (напр. в инфинитиве ударение падает на конечный слог, в прошедшем времени на предыдущее).

§ 5. Гласные в анлауте всегда произносятся с твердым приступом.

§ 6. Общую фонетическую характеристику согласных можно представить в виде таблицы (включены согласные всех говоров, кроме нескольких тлиссинских согласных. см. ниже).

⁶ Сокращения: тлонд. = тлондодинский говор, хушт. = хуштадинский говор, кван. = кванадинский говор, тлис. = тлиссинский говор, тлиб. = тлибшинский говор.

⁷ Об истории назализованных гласных см. нашу „Консонантизм индийских языков“, Тбилиси, 1964, стр. 36, 39—45.

Способ образования	Смычные			Аффрикаты		Спиранты			Сонорные	
	Звонок	Глухие		Глухие		Звонок	Глухие			
		Придых.	Абрунт.	Придых.	Абр.пт.		Придых.	Сонорные		
								Сильн.		Слаб.
Место образования	Звонок	Придых.	Абрунт.	Придых.	Абр.пт.	Звонок	Сильн.	Слаб.	Абр.пт.	
Губные	b	p				w				m
Переднеязычные	Зубные	d	t	t̥						n
	Свистящие					ç	z	sə	s	çə
	Шипящие					ç	ç̣	ž	šə	ṣ̌ə
Среднеязычные	g̣	ḳ	ḳ̥			j				
Заднеязычные	Передн. ряд	g	k	ḳ			x̣			
	Задн. ряд					γ	xə	x		
Фарингальные				q	q̣	ω			hə	
Ларингальные									h	
Латеральные					lə		l'ə			l

§ 7. Резко выделяются две консонантные системы: западно-багвалинский (квандинско-гемерсинский и тлондодинско-хуштадинский поддиалекты) и восточно-багвалинский (тлссинско-тлибшинский поддиалект).

Западно-багвалинский тип

Смычные	Звонк.	b	d		g̃	g				
		Придых.	p	t		č	к̣	к	q	
		Абрупт.		ṭ	c	č̣	к̣	к	q	tʰ
Спиранты	Звонк.			z	ž			γ	ω	
		Прид.	Сильн.		{s̆	{š̆		{x̆		
			Слаб.		{s	{š		{x	l̆	h̆
		Абрупт.			ṣ	ṣ̌				

Сонанты: w, j; r, l, m, n

Смычно-взрывные образуют троечный ряд, однако среди лабиальных отсутствует абруптивный. Звонких аффрикат нет. Из свистящих имеется лишь ç. Следует отметить наличие абруптивных спирантов (ç̆, ç̣), фонетически реализуемых как сильные (s̆ и ṣ—соответственно). Из специфических латеральных имеются t̆ и l̆ (оба нейтральные, см. также § 18). Палатальные g̃, к̣, к̣̣, восходящие к g, k, ḳ, (см. ниже), становятся фонемами, ибо ныне палатализованные и непалатализованные корреляты (напр. ḳ и к̣̣) могут встретиться в идентичных позициях. Звуки g̃, к̣, к̣̣ произносятся сильно палатализованно, оставляя впечатление шипящих аффрикат ẓ̌, č̣, č̣̣ (—соответственно). В заимствованных словах (или под их влиянием) могут встретиться с и l̆. Фарингальные спиранты ω и (особенно) h̆ встречаются в основном (но не только) в заимствованных словах. Нейтральные с и ç̣ иногда (факультативно) реализуются как сильные аффрикаты⁹. Нейтральные аффрикаты и спиранты фонетически реализуются как сильные. Весьма бедно представлена корреляция „сильный—слабый“ (s̆—s, š̆—š, x̆—x—все придыхательные спиранты).

§ 8. Восточно-багвалинский тип консонантизма богаче (и архаичнее) западно-багвалинского:

Смычные	Звонк.	b	d		g			
		Придых.	Сильн.		{ç̆	{č̆	{(k̆)	
			Слаб.	p	t	{c	{č	{k
		Абрупт.	Сильн.			{ç̣	{č̣	{(ḳ)
Слаб.			ṭ	{ç	{č	{k	q tʰ	

⁹ Напр. хушт. çaj || ç̆aj (<çaj) „огонь“. Чередование ç̆/ç, č̆/č̣ не имеет фонологического значения, ибо исконные ç̆, č̆ произносятся как спиранты (s̆, š̆).

Спиранты	} Звонк. Придых.	Сильн.	$\left\{ \begin{array}{l} z \quad \dot{z} \\ s\text{ә} \quad \xi\text{ә} \end{array} \right\}$	} x ⁻	$\left\{ \begin{array}{l} \gamma \quad \text{I}'\text{ә} \\ x\text{ә} \quad \text{I}' \end{array} \right\}$	} ω hә h
		Слаб.	$\left\{ \begin{array}{l} s \\ \dot{s} \end{array} \right\}$		$\left\{ \begin{array}{l} x \\ \text{I}' \end{array} \right\}$	

Сонанты: w, j; r, l, m, n

Данная система мало отличается от консонантных систем, обычных в близкородственных языках. Противопоставление сильных и слабых здесь представлено довольно ярко, объясняется это наличием согласных с, сә, ξә, kә, qә, I', отсутствующих в западно-багвалинском. В тлиссин-тлибишинском поддиалекте нет палатализованных заднеязычных (т. к. они перешли в шипящие аффрикаты, см. §16). Слабые сиблянты (особенно с, ξ, s, ḡ) произносятся с заметным усилением (в частности ḡ всегда совпадает с ξә). Согласные сә и ξә в восточно-багвалинском такие же абруптивные спиранты, как и в западно-багвалинском.

Разница между западно-и восточно-багвалинскими консонантными системами легко объяснимы: тлиссинская система (вост.-багв.) архаичная, а тлондодинская (зап.-багв.)—сравнительно новая и весьма упрощенная (одна из самых упрощенных систем в аварско-андийских языках).

§ 9. Звонкий фарингальный спирант ω в тлиссинском говоре встречается чаще, чем в речи других аулов. Глухой фарингальный спирант hә тоже засвидетельствован в ряде незаимствованных слов (hәeɣɣeɣt „корень“, hәaɣçәә „муравей“...). Sporadически встречается с (aɣc „серебро, деньги“ тлис., daɣc „зайчонок“ кван.)... Встречаются удвоенные dd (произн. tә), II комбинаторного происхождения (см. § 25, 26)⁹. В речи аула Хуштада имеется палатализованный п' (тоже комбинаторного происхождения: up' „там“ < uɣp < unɨ).

В речи аула Тлибишо засвидетельствован палатализованный (мягкий) l в позиции перед а (в комплексах eɫa, aɫa, uɫa, oɫa, ɫa, напр. iɫaɣol'a „отец тоже“). Реже мягкий l имеется в начале или в конце слова (l'amadug „морковь“, tuɣul' „спина“).

⁹ Напр. salli „укусил“ (кван. хушт.), hella „ляжет“ (срв. hela „полюбит“) и др.

§ 10. В абсолютном конце слова (преимущественно имени существительного) узкие безударные *i* и *u* редуцируются, притом *u* может реализоваться как *w* (или ультракороткий *u*); процесс характерен для всех говоров. В косвенных падежах в инлауте сохраняется исходное состояние (если только слово исторически склоняется с так называемой „неизменной основой“).

Редукция гласного *i*: *miçə* „язык“ (<*miçəi*, срв. эрг. *miçəi-r*), *miq* „дорога“ (<*miqi*, срв. эрг. *miqi-r*), *riçə* „мясо“ (<*riçəi*, срв. эрг. *riçəi-r*). Аналогичным образом *meser* „золото“ (<*meseri* (<*mesedi*, см. § 22), *maḳ* „дитя“ (<*maḳi* (см. § 16), *ilu-r* „мать“ (форма эрг. пед.) < *ilu-gi* < *ilu-di*... Гласный *i* не редуцируется в формах прош. времени (*beh-i* „принес“), в наречиях (*agi* „здесь“) в личных местоимениях (*işəi* „мы“), в формах множ. ч. (*haḳujabⁱ* „жены“), в новых заимствованных словах (*qoḳi* „решение“). Гласный *i*, следующий за назализованным гласным, не редуцируется (*çəaⁱ* „сель“).

Редукция гласного *u*: *qar* „время“ (< *qaru*, срв. эрг. *qaru-r*), *iḥ* „вымя“ (< *iḥu*, срв. эрг. *iḥu-r*), *ḳ^ˈatw* „лошадь“ (< *ḳ^ˈatu*, срв. эрг. *ḳ^ˈatu-r*), *ɜusuḳw* „сито“ (<*ɜusuḳu*, срв. эрг. *ɜusuḳu-r*). Часто наблюдаются параллельные формы: *ɣupw* || *ɣup* „голубь“, *miçw* || *miç* „ветер“. Гласный *u* не редуцируется в формах прош. времени (*teçu* „зарезгл“), в наречиях (*ṭəbu* „днем“), в новых заимствованных словах (*tatu* „вкус“). В результате ослабления конечного *u* в багвэлинском языке в конце слов образуется комплекс согласный плюс *w* (типа *ḳ^ˈatw*), необычный для аварско-андийских языков.

§ 11. Редукция гласных (обычно узких) наблюдается и в инлауте (в серединном слоге на стыке морфем между согласными, когда первый из согласных сонорный): *çar-ida* > *çar-da* „пьет“ (тлис.), *qam-ida* > *qam-da* „ест, кушает“ (срв. *žih-ida* „делает“), *beṭəir-i-ba* > *beṭəir-ba* „пахэнню“ (афф. пад., кван.), *seoral-ibo* > *seoral-to* > *seorallo* „покрутив“ (хушт., каузат. прош. вр.), *haṭəu-bešen* > *haṭə-bešen* „семьсот“ (кван.), *maḳ^ˈalu-la* > *maḳ^ˈal-la* „детям“ (кван.), *uḥ-šəu-b* > || *uḥ-šəu-b* „его“ (кван.) и др.

§ 12. Очень распространено слияние гласных. Один из гласных, стоящих рядом, теряет слоговость (*u* > *w*, *i* > *j*) или происходит слияние, чем и вызвано образование долгого гласного. Если

один из сливающихся гласных является назальным, то и долгий гласный окажется назальным. В свою очередь непосредственное контактирование гласных, как правило, явление вторичное (—результат утери интервокального согласного или же прибавления к основе с гласным исходом морфемы с гласным началом).

1. Слияние идентичных гласных образует долгий гласный того же ряда ($a+a > \bar{a}$, $i+i > \bar{i}$ и т. д.): $\text{ɕə-a-l} > \text{ɕə̄l}$ „наполни“ (хушт.), $\text{bi'ira} > \text{biira} > \text{bīra}$ „знает“ (тлонд.), $\text{bu'ura} > \text{buura} > \text{bū}$ „четыре“ (тлонд.), $\text{hoob} > \text{hōb}$ „хороший“ (тлонд.).

2. $e+a > a$: $\text{k'e-haɕa} > \text{k'e-aɕa} > \text{kāɕa}$ „двадцать“ (кван.).

3. $u+a > wa$: $\text{ima-ʂu-a} > \text{ima-ʂw-a}$ „отцу“, $\text{inʂtu-lhlaɕa} > \text{in-ʂtwaɕa}$ „пятьдесят“... В тлессинском часто не удерживается и w : $\text{huʂu-a} > \text{hu-ʂw-a} > \text{hu-ʂə-a}$ „ему“. По-видимому, так же изменяется комплекс $o+a$.

4. $i+a > a$ (перед a теряется i . Процесс распространен в кванадинском и тлессинском говорах): $\text{iʂə-i-a} > \text{iʂə}$ „нам“ (эксклюзив.), $\text{beʂer-l'əi-a} > \text{beʂer-lə-a}$ „черной“, $\text{biʂi-lhlaɕa} > \text{biʂəɕa}$ „восемьдесят“.

5. $a+i > \bar{e} \parallel e$ (так же изменяется комплекс aj). Процесс широко распространен (особенно в тлондодинском говоре): $\text{qwa-i} > \text{qwē} \parallel \text{qwe}$ „написал“, $\text{qwa-ila} > \text{qwēla} \parallel \text{qwela}$ „писать“, $\text{qwa-ibo} > \text{qwēbo}$ „написав“, $\text{qa-ina} > \text{qēpa}$ „кушать“, $\text{qware-ido?} > \text{qwaredo?}$ „пишет?“ $\text{wiɕa-ido?} > \text{wiɕēdo?}$ „умер?“ $\text{ihila ira} > \text{ihilēra}$ „сделает“. $\text{hiḱ'a ima} > \text{hiḱ'ēma} \parallel \text{hiḱ'ema}$ „дел“ (букв. „большой отец“), $\text{ɕa-i-l'ə} > \text{ɕel'ə}$ „огня“, $\text{qa-i-l'ə} > \text{qēl'ə} \parallel \text{qel'ə}$ „голубой“.. $\text{ʂajɕan} > \text{ʂēɕan}$ „черт“.

В хуштадинском $ai > aj$ (в формах прош. вр.): $\text{ɕə-i} > \text{ɕəa-j}$ „выпил“ (срв. тлонд. ɕə̄), $\text{qwa-ibo} > \text{qwa-jbo}$ „написав“ (срв. тлонд. qwēbo). В кванадинском $ai(aj) > \bar{a}$: qwā „написал“, $\text{qā} (< \text{qaj})$ „вещи“, qāl'ə „голубое“, $\text{qāpa} (< \text{qa-ina})$ „кушать“.

6. $o+e > \bar{e} \parallel e$: $\text{buḱwabo} \text{ eḱwa} > \text{buḱwabēḱwa}$ „оказывается был“ (кван.).

7. $o+i > \bar{e} (\parallel e)$: $\text{ihibo ira} > \text{ihibēra}$ „оказывается делал“. В хуштадинском в аналогичных случаях o теряется ($\text{wuḱwawo ida} > \text{wuḱwaw-ida}$ „оказывается был“).

9. $e+i > \bar{e}$: $\text{te-ibo} > \text{tēbo}$ „засунув“ (хушт.).

Систематическим является процесс $wi > u$ особенно в глаголах (этим и объясняется наличие в багвалинском — и в ряде андийских языков — одной из морфем прошедшего времени u): buxə-u

< buxəw-i „остался“, buq-uⁿ < buq-w-iⁿ „проглотил“, baqur < ba-
q-w-ir „были (люди)“, buqula < buq-w-ila „быть“.

Часто комплекс wa переходит в o (в анлауте, в закрытом слогe, особенно в тлибшшинском говоре): heqoča „мышь“ (тлонд., срв. кван. heqwača), hačoda „девять“ (тлиб., тлнс. hačwada), čoга „звезда“ (тлиб., срв. тлонд. čəwaga), ženqwala > || ženqola „глотать“ (тлиб.).

§ 13. Контактное изменение гласных наблюдается и на стыке слов: haqila ihiwo > harilehiwo „попросив“, baxəa ik[˘]el > baxək[˘]el „дай обратно!“ wāwo ira > wāwera „оказывается пришел“... Для такого изменения согласные h и w не являются препятствием (если только последующее слово характеризуется высокой частотностью употребления): ira hičaiwo > irečaiwo „есть-мол“, ihila wo-če > ihilōče „не сделает“.

§ 14. Нелабнальный i заменяется лабиальным u под влиянием последующего лабиализованного гласного: buqu < biq-w-iⁿ „отрезал“, buquⁿ < biq-w-iⁿ „проглотил“.

Несколько глаголов характеризуется полной ассимиляцией гласного основы с последующей гласной морфемой: baḥā „принести“, biḥ-i „принес“ (кван.); biḥ-i „принес“, baḥ-a! „принеси!“ (тлнс.), žaḥ-a! „делай!“, žiḥ-i „сделал“, žeh-e „сделав“, žoh-ob „сделанный“ (тлнс.). Интервокальный h, как видно, не является препятствием для ассимиляции.

§ 15. В закрытом слогe в нескольких случаях чередуется u/wa (u/a) в квадлинском говоре: besup „нож“, срв. эрг. beswan-d, rekup „нить“, срв. эрг. rekwan-d, hiŋcił „палец“, срв. эрг. hiŋçal-d.

§ 16. Заднеязычные смычные g, k, q̣ (как первичные, так и вторичные, восходящие к k̄ə и q̄ə) перед нелабнальными гласными (a i, e) палатализуются. Степень палатализации весьма сильна (палатализованные g[˘], k[˘], q̣[˘] слышатся как нечто среднее между g[˘]/q̣[˘], k[˘]/q̣[˘], q̣[˘]/q̣[˘]). В тлнсси-тлибшшинском поддиалекте палатализованные заднеязычные перешли в соответствующие шипящие аффрикаты q̣ > č, k > č, g > *q̣ > ž (g переходит в звонкий шипящий спирант, по-видимому, в связи с отсутствием аффрикаты q̣, остальные—q̣ и k—совпали с исконными аффрикатами (č и č).

Схематически:

Кван., Глонд.	Тлис.
g → g̃	→ ž → ž̃
k → k̃	→ č
q → q̃	→ č̃

Примеры: g̃ila „делать“, g̃ani „потянул“, g̃ā „зерно“, g̃arw „шея“... Срв. тлис. žandi (< gandi) „потянул“, žar (< gar) „шея“, žihi (< gihi) „сделал“, hažib (< hağib) „этот (внизу)“... ik̃i „дал“, k̃ak̃a „грудь“ (женск.), bek̃a „змея“... Срв. тлис. belša (< belka) „змея“, řuša (< řuka) „козел“, řet (< kel) „кошка“, bičai (< bik̃ai) „дал“... řega „два“, hiķ̃ab „большой“, řatw „лошадь“, hanķ̃iřa... Срв. тлис. ředa (< ředa) „два“, řarřan (< řarřan) „яйцо“, heřa" w (< heřa" w) „большой“, hanřiřa (< hanķ̃iřa) „ухо“.

Ныне палатализация уже не является механическим процессом: в одном и том же окружении в разных словах могут встретиться как палатализованные, так и непалатализованные звуки. Следовательно, палатализованные согласные приобретают фонематичность.

Палатализации могут не подвергаться: 1. Заимствованные (недавно) слова: banka „банка“, kutakab „сильный“, haikel „пар“ и др. (срв. древние заимствования: řet „кошка“, řinřa „хинкали“). 2. Заднеязычный смычный, восходящий к комплексу согл. + w (напр. mařa < mařwa „место“). 3. Конечный согласный глагольной основы (напр. buřila „быть“¹⁰), а также конечные согласные имен перед а, i, образующими склоняемую основу. Следовательно, нелабиальный гласный, чередующийся в парадигме глагола или имени с лабиальными гласными, палатализации не вызывает. Это, конечно, явление вторичное (—результат унификации).

Иногда палатализация осуществлена там, где для такого процесса ныне нет оснований (но, как выясняется, исторически были), напр. mař < maři „ребенок“, hiž < hiği „там (внизу)“. В ряде случаев действует аналогия и парадигматическое выравнивание (напр., hižub „тот [внизу]“).

§ 17. Сильные аффрикаты (как придыхательные, так и абруптивные) переходят в соответствующие сильные спиранты (спи-

¹⁰ Исключение wiķ̃a" (> wič̃a") „посмотрел“.

рантизация). Процесс характерен для всех говоров кроме тлгссинского (в котором сохраняется исходное состояние).

сə > sə: jaʂə „сестра“, waʂə „брат“, beʂəub „слепой“.

ʂə > ʂə: ʂəiʂəub „красный“, kʰanʂəw „ящерица“, ʂəwaji „рыба“.

l' > l'ə: il'əi „мы“ (инклюз.), bel'əila „идти“, -l'ə — окончание род. пад. (см. также § 18).

сə > ʂə: ʂəer „имя“, baʂəiŋ „спросил“, miʂə „язык“.

ʂə > ʂə: ʂəwe „убежал“, haʂəu „голос“, miʂəa „красива“¹¹.

§ 18. Латеральные согласные, хорошо сохранившиеся в тлгссинском говоре (l', l'ə, l', tə), в кванадинско-гемерсинском и тлондодинско-хуштадинском поддиалектах претерпели изменения. Сильная придыхательная аффриката l' перешла в l'ə (см. выше), однако l'ə, восходящая к l', факультативно произносится и как l'. Исконный спирант l' переходит в h, lh; в кванадинском и гемерсинском говорах l' > h во всех позициях, в тлондодинском и хуштадинском говорах l' > h в начале слова, а в остальных позициях l' > lh. Схематически:

Тлгсси	Кваната	Тлондода
l'	h	h
l'abda	habda	habda „три“
l'eder	herer	herer „теленки“
l'uda	hur	hur „дрова“
l'	h	lh
rel'a	reha	relha „ночь“
a"l'i	a"ha	alha" „услышал“
bal'a	baħa	balħa „детеныш“
mi"l'	miħ	miħ „солнце“

По-видимому, первоначально l' > lh во всех позициях, а потом lh > h в начале слова. В кванадинском процесс упрощения комплекса lh доведен до конца.

¹¹ Аффрикатное произношение сə и ʂə не характерно для багваллинского языка (даже аварские соответствующие аффрикаты багваллинцы произносят как абруптивные спиранты), но фонологическое противопоставление ʂə—сə (и ʂə—ʂə) в багваллинском отсутствует. Ниже они специально не обозначаются (используются графемы сə и ʂə).

В ряде случаев в тлондодинском говоре вместо ожидаемого *lh* выступает *h*: *eheli* „сегодня“ (срв. тлис. *el'el*), *gihata* „краска“, *gehen* „мешок“, *gehega* „ночью“. Во всех примерах рефлекс *lh* теряет *l* под влиянием сонорного звука, паличного в слове (т. е. *eheli* < *elheli* и т. п.). Ряд особенностей связан с рефлексом морфемы *l'* (образующей отыменные глаголы).

Исконная абруптивная слабая латеральная аффриката **t'* в начале слова перешла в *'* (= утерялась), в остальных же позициях **t'* > *l*. В речи аула Кваната в начальной позиции **t'* > *k'*:

Тлиссин	Тлондода	Кваната
'	'	<i>k'</i>
' <i>i</i> n	' <i>i</i> n	<i>k'i</i> n „солод“
' <i>e</i> kʷob	' <i>e</i> kʷu	<i>k'e</i> kʷub „лишний“
' <i>a</i> m	' <i>a</i> ma	<i>k'a</i> ma „крыша“
<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>
<i>belarab</i>	<i>belab</i>	<i>belab</i> „тонкий“
<i>rela</i>	<i>rela</i>	<i>lela</i> „рука“
<i>bali</i>	<i>bali</i>	<i>bali</i> „одел“

§ 19. Сильная абруптивная аффриката *kə* во всех говорах перешла в *k*: *hekoša* „мышь“ (тлис. *heḡkwa*, срв. ав. *шпкə*), *buḡu*n „проглотил“ (тлис. *žegku*n, срв. ав. *қуна*). В хуштадинском допускается свободное варьирование первоначального *kə* со вторичным *k*: *ka*l || *kə*al „ущелье“ (< ав.), *buḡu*na || *buḡə*uна „глотать“.

§ 20. Сильная заднеязычная придыхательная аффриката *kə* также не характерна для багвалинского языка. Исконная фонема *kə* перешла в *k*, *šə*, срв. тлонд. *buku* (< *bukəu*) „попал“, *ik'i* (< *ikəi*) „дал“, *bix'i* || *bišəi* (< *bikəi*) „поймал“. Тлисск.: *bukəu* || *buku* „попал“, *bišəi* (< *bikəi*) „дал“. Кванад.: *buku* (< *bukəu*) „поймал“, *ik'i* „дал“, *bišəi* (< *bikəi*) „попал“.

§ 21. Среднеязычный спирант *x'* сохраняется в тлиссинском говоре. В кванатинском наблюдается тенденция *x'* > *x*, а в тлондодинском *x'* > *h* перед лабиальными звуками (*u*, *o*, *w*), в иной позиции *x'* > *š*. *x'* все же может встретиться во всех говорах как в заимствованных из аварского словах, так и в виде рефлекса *kə*.

Тлиссн	Кванада	Тлондода
x [˘] wani	xwani	x [˘] wani „лошадь“
ex [˘] wa	exwa	ihwa „пастих“
x [˘] ag	xaj.	x [˘] aj „котел“

§ 22. Исконный х во всех говорах перешел в h¹², однако в тлиссинском х сохраняется в начале слова перед w. В заимствованных словах х не изменяется, хотя сильный его коррелят хә не всегда четко противопоставляется слабому х. Примеры: hwaj „собака“ (< xwaj), hwalli „вскипел“ (< xwalli), hәri „попросил“ (< xari), ehup „кузнец“ (< exup). Срв. тлис.: хwaj „собака“, хwaji „вскипел“, хwab „мельница“, но hadi „попросил“, ehup „кузнец“.

§ 23. Интервокальный d переходит в г во всех говорах, кроме тлиссинского: іга „есть“ (< ida), к[˘]ега „два“ (< к[˘]еда), һегер „теленок“ (< heder), ҫәalhiri „прочел“ (< ҫәalhidi). Срв. заимств. агат < adam „человек“, beҫeraw < beҫedaw „богатый“. Срв. тлис. ide „есть“, ҫеда „два“. Кое-где d > г и в ауслауте, но в действительности в таких случаях утерян исходный гласный (напр. meser „золото“ < meseri < mesedi и т. п.), интервокальный d может сохраниться в новых заимствованных словах (напр., hudul „друг“, ҫодог-„умный“), а также в некоторых частицах (под влиянием аналогии).

Показатель эргатива в зависимости от позиции представлен как г или d (напр. imaṣau-г < imaṣau-ri < imaṣau-di „отец“, но mewel-d < mewel-di „нос“).

В говоре аула Хуштада d > г в речи женщин, а в речи мужчин d сохраняется (напр., к[˘]еда, ida и т. п. в речи мужчин, к[˘]ега, іга и т. п. в речи женщин). По этому признаку выделяется „язык женщин“ и „язык мужчин“. Правда, процесс d > г в ряде случаев осуществлен и в „языке мужчин“ (напр. в показателе эргатива).

§ 24. В тлиссинском говоре ʃ > ʃә (jaṣә „дочь“, гоṣәә „дерево“). Как было отмечено выше, „усиление“ характерно вообще для слабых спирантов и аффрикат (см. § 7).

§ 25. Историческая слабая фарингальная абруптивная аффриката *q[˘] во всех говорах перешла в ʹ, но кое-где наблюдается и

¹² Этому процессу подвергается и х, восходящий к раннему *q[˘].

ω (как в аварском языке): un (= 'un) „голова“ (< *q'un < *q'wan), bu'ura ḡ > būra „четыре“ (< *buq'ura), но тава „слеза“ (< *maq'a), ωabub (< *q'abub) „широкий“.

§ 26. Комплекс st/sd других говоров в тлиссинском переходит в st (а в тлибишинском в sә — несистематически): bist (тлис.) bisә (тлиб.) „вы“ (срв. тлонд. biṣti), besti (тлис.), besәi (тлиб.) „отпустить“ (срв. тлонд. beṣti), hastub (тлис.) „такой“ (срв. тлонд. aṣtub), instuda (тлис.) „пять“ (срв. тлиб. instuda, тлонд. inṣtura).

§ 27. Согласный п (или элемент назальности назализованного гласного) + г переходит в п: basiⁿ-r > basin „рассказывающие“, eqaⁿ-r > eqaṇ „мокрые“...

В аналогичной позиции b переходит в m: eṭaⁿ-b > eqam „мокрый“ (III кл.), baṣәiⁿ-bo > baṣәiṃo „спросив“, reṣen-bi > reṣemi „годы“.

Элемент назальности гласного перед шумным согласным переходит в п baṣәiⁿḡira > baṣәiṃḡira „если не спросил“.

Комплекс lb > ll (в хуштәдинском): qwalibo > qwalbo > qwallo „заставив написать“.

Комплекс ⁿl > pp: bukaⁿ-lo > bukan-po „зажегши“.

Комплекс md > nd: qam-da > qan-da „кушает“ (тлиб., срв. прош. qamigo).

Комплекс rl > ll: ṣahar-la > ṣahalla „в городе“.

m-l > m-n (в формах инфинитива): ṭamala > ṭamana „бросать“.

Комплекс rh > lh > l'ә (в тлиссинском): mal'ә'o < malho < ma-rho „сказка“, tal'(ә)a < tarha „мешок“ (ав. tarha < tarpa). В слове al'(ә)o „народ, племя“ l'(ә) восходит к hl (ahlo > al'o).

h > p в тлиссинском и тлибишинском (под влиянием последующего u: fur (тлис.) „поле, нива“ < hur (< xur < *q'ur), puda (тлиб.) „дрова“ < huda (< l'uda), piṛ (тлиб.) „крыло“ < hiṛ (< l'iru)...

Комплекс bd > d̄: unsabdi ḡ > unsadī „быки“ (тлис.), eb-daḡ > eḏa „сам“ (тлис., тлонд.), goṣibdarī ḡ > goṣidārī „деревья“ (хушт.).

Основообразующий глагольный суффикс id (представленный как d̄ вслед за сонорными согласными и b) в багвалинских говорах выступает по-разному: id > ir (между гласными, см. § 23), а комплексы rd, nd, md, bd обычно упрощаются: nd (md) в тлиссинском — тлибишинском удерживается (ḡand- „тянуть“, срв. тлонд.

g'an-): gd переходит в г или ноль (qwar-d- „писать“ > тлонд. qwar/qwa-), bd > d (> r) || ноль, напр. l'ebd — „бояться“ > тлонд. her- (< l'ed), хушт. hed- (< l'bd-), глс. l'eb-/l'e-.

nd > n: g'ani < g'andi „потянул“, den-d > den „я“ (эрг., квар., хушт.).

г-л > л-л: rela > lela (кван., хушт.) „рука“, relei'a > lelei'a „печень“ (кван., хушт.).

-aw > -о в многосложных словах: waharaw > wahago „старый“.

we- > wo-, wi- > wu-. Префиксальный w (показатель I-го класса) ассимилирует е и і (параллельно встречаются и исходные формы).

ju- > ji-: juḵwa > jiḵwa „была“.

§ 28. В тлссинском комплексе г+шумн согл. (других говоров) часто представлен в виде л+шумн. согл: beḷḷa „змея“ (< berḷa).

§ 29. Встречаются отдельные случаи метатезы: hemla > || he-ḷma „кто“ (тлс.), imaḷaw-ḷana > imaḷa-ḷwana „с отцом вместе“, l'edor > l'erdog „телята“ (тлс.) и др.

§ 30. Довольно распространено наращение г (особенно в тлссинском говоре), сравнительно реже нарастают ω, j, w.

§ 31. Засвидетельствованы случаи утери г, л, т, п, d, h.

§ 32. В нескольких случаях комплекс согл.+w делабиализуется (в кванадинском): taḵa < taḵwa „место“, baḵal < baḵwal „живот“, takal < takwal- „голодать“.

МОРФОЛОГИЯ

Грамматический класс

§ 33. Грамматические классы выделяются на основе распределения имен по определенным семасиологическим группам. Каждая группа характеризуется известным морфологическим показателем, который меньше всего встречается в именах существительных. Это естественно: класс существительного довольно легко определить, исходя из его семантики. Избыточность в существительных формального обозначения класса, по-видимому, послужило поводом к тому, что в них классные показатели окаменели почти всюду. Классный показатель, находясь в составе существи-

тельного, „смстрит во внутрь“ (указывает на класс этого же существительного), а во всех остальных частях речи (в прилагательных, глаголах) он обращен к связанному с ним существительному, отражая его класс. К существительным приравниваются все слова, функционально выполняющие роль существительного.

Чаще всего действующие классные показатели встречаются в атрибутивных словах (в широком смысле: прилагательные, причастия, порядковые числительные, указательные местоимения) и в глаголах, хотя они могут встретиться в любой части речи (даже в междометиях).

В единственном числе имеется три грамматических класса, во множественном — два. В I кл. входят слова, обозначающие людей мужского пола: *ipa* „отец“, *wəša* „сын“, *wasə* „брат“, *ehip* „кузнец“. Показателем I класса является *w*. Во II кл. входят слова, обозначающие людей женского пола: *ila* „мать“, *jaš* „дочь“, *haqij* „жена“. Показателем II класса является *j*. В III кл. входят все остальные слова (обозначающие животных, вещи, явления и т. д.): *zip* „корова“, *γupγw* „голубь“, *misa* „дом“ *qərw* „пшеница“, *hi^hha* „груша“, *tela* „рука“, *hiŋsa* „камень“, *mi^hh* „солнце“, *zeb* „день“, *tel* „телеграмма“, *ka^hxoz* „колхоз“. Показателем III-го класса является *b¹²*.

Принцип деления по классам довольно прост, но следует отметить несколько случаев, когда слово может иметь значение как I, так и II класса. Напр., *ipaq^h* „дитя“, *madohal* „сосед“, смотря по контексту, могут выступать в обоих классах (*ipaq^h wā* „мальчик пришел“, *ipaq^h jā* „девочка пришла“). Слово *allah* „бог“, *pa^hta^w* „нарт“ — относится к I-му классу, но *qə^hrt* „ведьма“ — ко II-му классу.

Во мн. ч. I и II классы единственного числа объединяются в один класс, т. н. класс человека (или личности). Показателем класса человека является *b*. Слова III кл. (ед. ч.) во мн. ч. образуют т. н. „класс вещи“. Показателем является *g*. Противопоставление „человек — вещь“ является общим для обеих чисел

¹² Если необходимо отметить реальный пол слов III-го класса (напр. животных), то используется лексический способ различения (напр. *kip^hab gapišə* „буйвол“, букв. „самец буйвол“, *haqub gumus* „буйволница“, букв. „самка буйвол“), или же употребляется разное слово (*zip* „корова“, *misa* „бык“).

(однако в ед. ч. класс человека дифференцирован еще и по родам).

Схема классных показателей:

Ед. ч.	Мн. ч.
I кл. w	} кл. чел. b
II кл. j	
III кл. b	кл. вещ. г

В определенных позициях (см. § 27) вместо классного показателя **b** выступает **m** (как в ед., так и во мн. ч.), а вместо г-согласный **n**. Показатель класса человека **b** (мн. ч.), находясь в абсолютном конце слова (напр. в именах прилагательных, числительных, местоимениях, причастиях), представлен в виде **ba** (**beʒeʒu-ba** „черные“, **o-ba** „они“)...

Классные показатели могут встретиться в начале или в конце слова (весьма редко—в середине). Иногда (в некоторых прилагательных, причастиях) классные показатели выступают одновременно как в префиксе, так и в суффиксе (напр. **b-eʒeʒu-b** „черный“, **b-ā-b** „пришедший“).

§ 34. Грамматический класс отражается не только классными показателями: напр., в склонении атрибутивных (в широком смысле) имен основообразующий **ʒəi** указывает на I класс, а **l'əi**—на II—III классы (см. склонение). В глаголе изменение гласного, следующего за классным показателем, обозначает мн. ч. класса человека (см. § 77) и др.

§ 35. Сохранились следы IV-го класса (в ед. ч.) с показателем **г**, напр. в окаменелых цепких словосочетаниях **se zel'əig** (|| **se-b zel'əig**) „в один день“ (следовательно, **zeb** „день“ раньше относилось к IV классу, срв. так же **г**—в названиях дней: **hōg** „вторник“ (этимолог. „хороший [день]“), **ʒəvəg** „воскресенье“, **g-aʒ** „четверг“ (этимолог. „середина“) и т. п. К IV классу относились также **misa** „дом“, **geba** „ночь“.

Функционально классные показатели являются представителями имени существительного в других частях речи. В глаголе они отражают подлежащее или дополнение (стоящие в им. пад.), а в прилагательных являются элементами согласования с определяемым. В причастиях, исходя из его природы, допускается отражение префиксальным классным экспонентом подлежащего или

дополнения (— „глагольный принцип“), а суффиксальным — отражение определяемого (— „атрибутивный принцип“).

Число

§ 36. Множественное число передается или специальными суффиксами (в именах существительных) или же классными показателями, используемых во мн. ч. (в именах прилагательных, числительных, местоимениях, глаголах и др.). По образованию мн. ч. существительные противопоставляются остальным частям речи.

§ 37. В именах существительных основными окончаниями мн. числа являются: -bi (варианты: -i-bi, -a-bi, -mi), -a, -i, -dari, -badi. Как исключения встречаются -li, -di, l'əa и эварск. -zabi.

-bi (-i-bi, -a-bi, -mi) — самый распространенный суффикс. Гласные a(-bi), i(-bi) имеют определенное сходство с гласными, образующими склоняемую основу (в I склонении). Примеры: -bi: gaḳwa „сердце“ — gaḳwa-bi, pəga „пчела“ — pəga-bi, waṣa „сын“ — waṣa-bi, taj „жеребенок“ — te-bi (< taj-bi). -a-bi (обычно в именах с согласным исходом): haḳuj „жена“ — haḳuj-abi, sar „лица“ — sar-abi. -i-bi (преимущественно после гласного a, который редуцируется): rela „рука“ — rel-ibi, qoḣa „книга“ — qoḣ-ibi (hanḳwa „клин“ — hanḳu-bi < hanḳw-ibi). -mi: ḳ'āḳ'an „яйцо“ — ḳ'āḳ'a-mi (< ḳ'āḳ'an-bi), ehun „кузнец“ — ehumi (< ehun-bi), si „медведь“ — simi. -mi восходит к -bi (-n-bi > -mi). Часто встречаются параллельные окончания (ehumi || ehun-dari „кузнецы“ и др.). -a (в большинстве случаев в названиях животных, насекомых): zin „корова“ — zin-a, tuṅṅ'w' „муха“ — tuṅṅ-a (в квададинском говоре — ā). -i встречается сравнительно редко; maḳ' „дитя“ — maḳ'-i, jaṣ „дочь“ — jaṣ-i (точнее: во мн. ч. значение этого слова дифференцировано: jaṣ-i „жены“, jaṣ-ibədi „женщины, дочери“). -dari: ḳ'āḳ'an-dari (|| ḳ'āḳ'a-mi) „яйца“, məwəl „нос“ — məwəl-dari, ṣəak'ib „птичка“ — ṣəak'ib-dari (обычно вслет за сонорными согласными или b). Иногда конечный гласный отпадает: ḳ'āḳ'ima „бабочка“ — ḳ'āḳ'im-dari, buṣupa „пирог“ — buṣup-dari (имеются параллельные формы: behun „ложка“ — behun-dari || behu-mi). Суффикс -badi выступает обычно в словах, обозначающих родственные отношения. Перед -badi появляется i: wasə „брат“ — wasə-i-badi, jaṣə „сестра“ — jaṣə-i-badi, pusa „зять“ — pus-i-badi. Суффикс -di (-ri) выступает обычно в словах, обозначающих человека или происхождение (национальность). При

этом перед -di появляется а: qačaγ „разбойник“—qačaγ-a-di, kwanl'ə „кванадинец“ (род. пал. от kwan-ξ „Кванада“)—kwan-di, hindul'ə „тлондодинец“ (род. пад. от hindu-ξ „Тлондода“)—hindu-ri (<hindu-di) „тлондодинцы“, guržijaw „грузин“—guržija-di. Окончание -li (спорадически): misa „комната“, „дом“, „место“—misa-li, ihwa „пастух“—ihu-li (<ihw-i-li). Суффикс -l'əa (спорадически): hwa- „собака“—hwaγa-l'əa (изменяется и основа), riha „баранта“—riha-l'əa (По происхождению -l'əa не является суффиксом множественности). Наконец, имеется окончание -zabi (заимствованное из аварского языка): malek || malajk „ангел“—malek-zabi || malajk-zabi.

§ 38. В образовании мн. ч. имеются исключения: 1. Основа претерпевает сильное изменение: tserer „ягненок“—tšili, hu"šəa „поле“, „нива“—hurabi, hwaj „собака“—hwaral'əa, çəiķer „козленок“—çəeķ'i 2. Основа меняется: k'atw „лошадь“—x'wani. 3. Ед. и мн. числа различаются местом ударения: hēķwa „человек“—heķwá (|| heķwā). 4. Слово çəew „гости“ (çəej „гостья“) во мн. ч. имеет форму çəebali.

§ 39. Некоторые суффиксы множественности по происхождению являются составными (-ba-di, может быть и -da-ri).

В кванадинском говоре, помимо рассмотренных выше окончаний, имеется еще -e (mis-e) „быки“, wam-e „ослы“; может быть e < z-i, срв. хушгад. imebi „отцы“ < ima-i-bi). Своеобразно оформлено мн. ч. в словах: herer „теленки“—heriba, çənel'ə „коза“—çəena, tserer „ягненок“—tšila, kwa"i „лучина“—kwama (<kwa"ba).

В хуштадинском говоре исключения составляют hwaj „собака“—hwa-dari, k'atw „лошадь“—k'atwabi и др.

Гораздо больше особенностей в тлиссинском говоре, в котором самым распространенным окончанием мн. ч. является -di (-a-di): rela „рука“—rela-di, а также -ar, -or, ir: maçə „язык“—maçə-ar, el „рот“—el-ar, sal „зуб“—sal-ir, bal'ə „цыпленок“, „детеныш“—bal'-ir, gošəa „дерево“—gošə-ir, çet „кошка“—çet-or, l'irwɨ „крыло“—l'ir-or. Имеются также окончания i (i), ā: wuwiçə „курица“—wuwiç-i, zip „корова“—zip-ā. Срв. также: -ld (kwaj „ложка, ковш“—kwajld), -i-badi (wasə „брат“—wasə-i-badi). Окончание -bi (-abi, -ibi), преобладающее в других говорах, в тлиссинском не распространено. Значительное количество слов составляет исключение: misa „дом“—mis-al-di, pur „поле“—pur-dar (тлнб. pur-da), šakib „птичка“—šak-or, besun „нож“—beso"r и др.

§ 40. Все слова (кроме имен существительных), имеющие в своем составе классный показатель, мн. ч. образуют путем замены классных показателей ед. числа классными же показателями, характерными для мн. ч.: в классе человека применяется —b (в преффиксе), —ba (в суффиксе), а в классе вещей —г:

Ед. ч.		Мн. ч.
w-eḩeṭu-w (I кл.) „черный“	}	b-eḩeṭu-ba (кл. чел.)
j-eḩeṭu-j (II кл.)		
b-eḩeṭu-b (III кл.)		г-eḩeṭu-г (кл. вещ.)
ḩaḩo-w (I кл.) „пьющий“	}	ḩaḩo-ba (кл. чел.)
ḩaḩo-j (II кл.)		
ḩaḩo-b (III кл.)		ḩaḩo-г (кл. вещ.)
se-w (I кл.) „один“	}	se-ba (кл. чел.)
se-j (II кл.)		
se-b (III кл.)		se-г (кл. вещ.)
o-w (I кл.) „он“; „тот“	}	o-ba (кл. чел.)
o-j (II кл.)		
o-b (III кл.)		o-г (кл. вещ.)

§ 41. Основа косвенных падежей при склонении имен (кроме существительных) во мн. ч. кл. чел. образуется посредством -l-u-, который прибавляется на -ba (показатель мн. ч.): им. beḩeṭu-ba, эрг. beḩeṭu-ba-l-u-г; o-ba „они“, эрг. o-ba-l-u-г. В классе вещей основа косвенных падежей образована посредством -l'ə-i: geḩeṭuḩ „черные“, эрг. geḩeṭuḩ-l'ə-i-г. В местоимениях l'ə-i во мн. ч. не употребляется. Подробно см. §§ 45, 59, 53, 57.

Имя существительное

Склонение

§ 42. Падежная система состоит из основных и локативных (т. н. местных, послеложных) падежей. Основные падежи: именительный, эргативный, родительный, дательный, аффективный. Локативные падежи образуют несколько серий. Падежные окончания в обоих числах одинаковы. Склоняются все имена, однако

ными, используемое в роли определения, не склоняется (склоняется лишь определяемое).

§ 43. Склонение одно: во всех склоняемых словах окончания одинаковы, но в зависимости от основы косвенных падежей, к которой присоединяются все падежные окончания, можно выделить несколько типов склонения.

I склонение: основа косвенных падежей образуется от формы им. п. посредством гласного (или же падежное окончание присоединяется к форме им. п., так называемой чистой основе). Следовательно, имеется: I подтип—основа косвенных падежей образуется посредством а, II подтип—основа образуется посредством і, III подтип—основа образуется посредством и, IV подтип—основа образуется посредством о, V подтип—основа косвенных падежей совпадает с формой именительного падежа.

Примеры:

Им. п.	Осн. косв. пад.	Эргатив ¹⁴
I подт. zar „лед“	zar-a-	zar-a-g
II подт. milh „солнце“	milh-i-	milh-i-g
III подт. pereçə „соха“	pereçə-u-	pereçə-u-g
IV подт. çalaxəa „козьї шерсть“	çalaxə-o-	çalaxə-o-g
V подт. reṭsem „пядь“	reṭsem-	reṭsem-d
həṭəa „лоб“	həṭəa-	həṭəa-g

II склонение: основа косвенных падежей образуется посредством слогов šəi (I подтип) или l'əi (II подтип). šəi используется в словах I-го грамматического класса, а l'əi в словах II и III классов.

Примеры:

Им. п.	Основа косв. пад.	Эргатив
I подт. ima „отец“	ima-šəi-	ima-šəi-g
II подт. ila „мать“	ila-l'əi-	ila-l'əi-g

Во всех подтипах как I-го, так и II-го склонений (кроме V подтипа I-го скл.) слова склоняются по принципу т. н. „двух основ“ (В V подтипе склонение идет по принципу „одной основы“).

¹⁴ Так же образуются все остальные падежи.

І склонение

Основа косвенных падежей образуется посредством гласных (исходный гласный слова редуцируется, при этом $u-a > wa$). По этому типу склоняется подавляющее большинство существительных III кл., а также личные местоимения, собственные имена, масдары, некоторые нарицательные имена.

1. Основа косвенных падежей образована посредством а:

Им. п.	Основ. косв. пад.	Эрг.
zin „корова“	zin-a-	zin-a-г
hur „дрова“	hur-a-	hur-a-г
gʻar „шея“	gʻar-a-	gʻar-a-г

2. Основа косвенных падежей образуется посредством і:

Им. п.	Основ. косв. пад.	Эрг.
ʻinsə „источник“	insə-i-	insə-i-г
as „серебро“	as-i-	as-i-г
muħəaməd „Магомед“	muħəaməd-i-	muħəaməd-i-г

Этот подтип один из самых распространенных. В ряде slučaeв основообразующий і является принадлежностью первоначальной основы (в им. п.) и утрачен в ауслaute (но сохранен в инлауте), напр., as „серебро“ <asi, отсюда эрг. asi-г и т. п.

В квандинском говоре по этому подтипу склоняется также масдар.

Перед основообразующим і гласное окончание основы редуцируется: kuba „железо“ — kub-i-, haqʻa „глаз“ — haqʻ-i-.

3. Основа косвенных падежей образуется посредством u:

Им. п.	Осн. косв. пад.	Эрг.
ʻrela „рука“	rel-u-	rel-u-г
ʻmusa „бык“	mus-u-	mus-u-г
ʻwasə „брат“	wasə-u-	wasə-u-г

Слова, оканчивающиеся на w, перед основообразующим u теряют w (kʻatw „лошадь“ — kʻat-u-, ʻaʒw „плечо“ — ʻaʒ-u). Большинство таких слов исторически оканчивалось на u, который в абсолютном конце перешел в w (или даже исчез), но в инлауте сохранился (*kʻatu > kʻatw, но в косвенных падежах kʻatu-), сле-

довательно, эти слова относились к V подтипу I-го склонения. Срав. выше о склонении слов типа *inş* „источник“).

4. Основа косвенных падежей образуется посредством о. (встречается сравнительно редко. Обычно имеется параллельная форма на и):

Им. п.	Осн. косв. пад.	Эрг.
heқоџа „мышь“	heқоџ-о-	heқоџ-о-г
qarǵaıǵa „коршун“	qarǵaıǵ-о-	qarǵaıǵ-о-г

5. В основе косвенных падежей появляется е:

Им. п.	Осн. косв. пад.	Эрг.
çaj „огонь“	ç-е-	ç-е-г
hwaj „собака“	hw-е-	hw-е-г
taj „жеребенок“	t-е-	t-е-г

В этих случаях е является результатом слияния (а не особым основообразующим элементом): в односложных словах в закрытом слоге *aj* > е (который произносится и как *ë*). Следовательно, в этих словах падежные окончания добавляются прямо к основе им. п. (им. *çaj*, эрг. *çaj-г* > *çе-г*). В квандинском говоре *aj* > *â* (эрг. *çâ-г*), а в хуштадинском сохраняется исходное состояние (им. *çaj*, эрг. *çaj-г*).

6. Основа косвенных падежей совпадает с именительным падежом¹⁵.

Им. п.	Осн. косв. пад.	Эрг.
pera „пчела“	pera-	pera-г
musa „Муса“	musa-	musa-г
ze „стекло“	ze-	ze-г
bişti „вы“	bişti-	bişti-г
si ⁿ „медведь“	si ⁿ -	si ⁿ -г

В косвенных падежах может быть использована основа и с согласным исходом (если она оканчивается на сонорные звуки г, l, m, n или на b): *meser* „золото“ (эрг. *meser-d*), *hincil* „палец“ (эрг. *hincil-d*), *γurçum* „мул“ (эрг. *γurçum-d*), *reşen* „небо“ (эрг. *reşen-d*), *eseb* „бок“ (эрг. *eseb-d*)¹⁶.

¹⁵ Исторически сюда же относятся ряд слов, образующие основу косвенных падежей посредством *i* и *u* (см. выше).

¹⁶ Показателем эргатива в таких словах служит *d*.

II склонение

Характерным для II-го склонения является образование основ косвенных падежей посредством слогов $\xi\alpha\iota$ (I разновидность) и $\iota'\alpha\iota$ (II разновидность), которые прибавляются к форме им. п. не¹⁷ посредственно (конечные классные показатели — w, j, b — параллельно могут редуцироваться. Редуцированные формы обычны в тех словах, которые в формах косвенных падежей употребляются часто)¹⁷. Элементы $\xi\alpha\iota$ и $\iota'\alpha\iota$ используются в ед. ч.: $\xi\alpha\iota$ в словах I-го класса, $\iota'\alpha\iota$ — в словах II и III классов. $\iota'\alpha\iota$ встречается и во мн. ч. (см.).

По этому типу склоняются „атрибутивные имена“ (в широком смысле): прилагательные, причастия, указательные местоимения, числительные... из существительных — нарицательные имена, обозначающие личность (с небольшим исключением), этнические названия, фамилии. В существительных III-го класса II склонение встречается редко.

1. Основа косвенных падежей образована посредством $\xi\alpha\iota$:

Им. п.	Основа косв. пад.	Эрг.
ima „отец“	ima- $\xi\alpha\iota$ -	ima- $\xi\alpha\iota$ -r
ehun „кузнец“	ehun- $\xi\alpha\iota$ -	ehun- $\xi\alpha\iota$ -r
wača ξ u „короткий“	mača ξ u- $\xi\alpha\iota$ -	mača ξ u- $\xi\alpha\iota$ -r
ow „тот“	o- $\xi\alpha\iota$ -	o- $\xi\alpha$ -u-r

2. Основа косвенных падежей образована посредством $\iota'\alpha\iota$:

Им. п.	Основа косв. пад.	Эрг.
ila „мать“	ila- $\iota'\alpha\iota$ -	il'a- $\iota'\alpha\iota$ -r
ha ξ uj „жена“	ha ξ u- $\iota'\alpha\iota$ -	ha ξ u- $\iota'\alpha\iota$ -r
jača ξ uj „короткая“	jača ξ u- $\iota'\alpha\iota$ -	jača ξ u- $\iota'\alpha\iota$ -r
oj „та“ ¹⁸	o- $\iota'\alpha\iota$ -	o- $\iota'\alpha\iota$ -r

Так же склоняются: $\xi\alpha\iota$ „время“, $\xi\alpha\iota$ „год“, абстрактные имена (масдары): $\xi\alpha\iota$ „осторожность“.

¹⁷ Элементы $\xi\alpha\iota$ и $\iota'\alpha\iota$ составные: гласные α и ι являются основообразующими (срв. аналогичные гласные в I-ом склонении), а ξ и ι' соответствуют аварским ξ и ι' (показателям эргатива). Любопытно, что в словах I-го класса (после ξ) применяется гласный α , а в словах II—III классов (после ι') — ι (в аварском языке в обоих случаях имеется α).

¹⁸ Так же склоняются эти слова в III-ем классе (b-ača ξ ub, эрг. bača ξ ub- $\iota'\alpha\iota$ -r; o-b, эрг. o- $\iota'\alpha\iota$ -r).

§ 44. В образовании основ косвенных падежей несколько слов создает исключение: 1. Чередуются фонетические варианты основ (см. hwab „мельница“, в мест. пад. hwag-, им. besup „нож“, эрг. beswan-d). 2. Между основой и падежным окончанием появляется la: tuḥu „ветер“, эрг. tuḥu-la-g (срв. также квэн. ɬəj „пождь“ эрг. ɬəa(da-la-g)). 3. Чередуются основы (de „я“—di-, me „ты“—du-, et „кто“—l'əo-).

§ 45. Во множественном числе большинство имен склоняется по I-му типу: основа косвенных падежей образуется посредством гласных а, и (о). Выбор гласного зависит от суффикса мн. ч. и от класса. В кл. чел. перед падежными окончаниями выявляется элемент -a-l-u (l-u), а в кл. вещ. (когда мн. ч. передается посредством классного показателя г)—элемент lai, или (—когда мн. ч. образовано специальными суффиксами)—гласный а. Подробно см. § 49.

§ 46. Основных падежей пять: именительный, эргативный, родительный, дательный, аффективный (последний в некоторых говорах отсутствует. См. ниже). Падежные показатели в обоих числах одинаковы.

Им. п. не оформлен. Слово может оканчиваться как на гласные, так и на согласные (многие из таких слов исторически имели огласовку i, u).

Эрг. п. образуется посредством г (после гласных) и d (после согласных)¹⁹: asi-g „серебром“, k'aq'an-d „яйцом“. Падежное окончание эргатива, как и всех остальных падежей, присоединяется к т. н. основе косвенных падежей (см. § 42). Эргатив является падежом реального субъекта переходных глаголов. Этот же падеж выполняет функцию творительного (инструменталиса).

Род. п. образуется двояко: 1. посредством классных показателей, 2. посредством l'ə. Классный показатель согласуется с определяемым в классе (и числе)²⁰. Первая разновидность род. п.

¹⁹ Первичным показателем является d (о d > g см. § 23). В квандинском говоре в словах I склонения класса вещей (III кл.) d и g чередуются факультативно (ziṇa-d || ziṇa-g „коровой“), в словах же класса человека (I и II кл.) а также в словах II-го склонения употребляется г: wasai-g „братом“, i'al'əi-g „матерью“. В именах с согласным исходом употребляется всегда d. В тлессинском говоре эрг. образуется посредством d, который в словах II-го склонения обычно опускается (iṇaṇu || iṇaṇu-d „отцом“).

²⁰ В этом отношении „классный род. п.“ (или „род. I“) ничем не отличается от прилагательного. Показатель l'ə (< l', сохранившийся в тлессинско-тлещинском), по-видимому, связан с локативной серией l'.

(„классный“) встречается в словах I граммат. класса. Местоимения, не дифференцированные по классам (напр., личные), относятся сюда же. (В тлиссинском классный род. п. имеют слова I-го класса, а также слова II класса II-го склонения). Во мн. ч. в классе человека применяется классный род. п., в классе вещи — I'ə).

Дат. п. образуется посредством -la (совпадает с одним из показателей локативных падежей (см.)). В кванадинском говоре дат. п. оканчивается на -la (в словах I склонения), -ha (в некот. местоимениях) и -a (в словах II склонения и в некот. местоимениях). Во мн. ч. используется -la, перед которым и редуцирован (waʒabal-la < wəʒabal-u-la „сыновьям“), основообразующие ʒu и I'oi представлены как ʒw и I'ə, за которым следует -a, (перед ʒw и I'ə в таких случаях может появиться i: haʒa-ʒw-a „белому“ || ha-ʒawi-ʒw-a, haʒa-I'ə-a „белой“ || haʒa-j-I'ə-a). В гемеисинском говоре дат. п. оканчивается на -ha и -a (перед которым появляется разъединитель гласных: di-j-a „мне“, uʒu-w-a „ему“, ul'oi-j-a „ей“). В тлиссинском также используются -a и -la: -a — в словах II склонения. Перед a редуцируются u и i основообразующих ʒu, I'oi: -ʒu-a > ʒw-a, -I'oi-a > I'ə-a. Встречается также наращение w и j между гласными и перестановка u (напр. imouʒa < ipa-ʒu-a „огцу“).

Окончание -la используется в словах I склонения и во мн. ч. Афф. п. образуется посредством -ba²¹: di-ba „мне“, ipa-ʒu-ba „огцу“. В тлисси-тлибишинском афф. п. отсутствует (заменяет его дат. п.).

§ 47. Примеры склонения.

I склонение

Основы косвенных падежей образованы посредством гласных

Им. zip „козов“	qoʒa „книга“	rela „рука“
Эрг. zip-a-r	qoʒ-i-r	rel-u-r
Род. zip-a-I'ə	qoʒ-i-I'ə	rel-u-I'ə
Дат. zip-a-la	qoʒ-i-la	rel-u-la
Афф. zip-a-ba	qoʒ-i-ba	rel-u-ba

²¹ Согласный b, по происхождению классный экспонент, ныне не изменяется.

Им. wasə „брат“	heḵoṣa „мышь“	hwaj „собака“
Эрг. wasə-u-г	heḵoṣ-o-г	hw-e-г
Род. wasə-u-b	heḵoṣ-o-l'ə	hw-e-l'ə
Дат. wasə-u-la	heḵoṣ-o-la	hw-e-la
Афф. wasə-u-ba	heḵoṣ-o-ba	hw-e-ba

Основа косвенных падежей совпадает с именительным падежом:

а) у слов, оканчивающихся на гласный:

Им. gelha „море“	ze „стекло“	daru „лекарство“
Эрг. gelha-г	ze-г	daru-г
Род. gelha-l'ə	ze-l'ə	daru-l'ə
Дат. gelha-la	ze-la	daru-la
Афф. gelha-ba	ze-ba	daru-ba

б) у слов, оканчивающихся на сонорные (г, л, м, н) или в:

Им. šahar „город“	ḵaḵan „яйцо“	eseb „ребро“
Эрг. šahar-d	ḵaḵan-d	eseb-d
Род. šahar-l'ə	ḵaḵan-l'ə	eseb-l'ə
Дат. šahar-la	ḵaḵan-la	eseb-la
Афф. šahar-ba	ḵaḵan-ba	eseb-ba

II склонение

Основа косвенных падежей образована посредством šəu (I разновидность) или посредством l'əi (II разновидность).

I разновидность

Им. ima „отец“	waša „сын“	ehun „кузнец“
Эрг. ima-šəu-г	waša-šəu-г	ehun-šəu-г
Род. ima-šəu-b	waša-šəu-b	ehun-šəu-b
Дат. ima-šəu-la	waša-šəu-la	ehun-šəu-la
Афф. ima-šəu-ba	waša-šəu-ba	ehun-šəu-ba

II разновидность

Им. ila „мать“	jaš „дочь“	reš „год“
Эрг. ila-l'əi-г	jaš-l'əi-г	reš-l'əi-г
Род. ila-l'əi-l'ə	jaš-l'əi-l'ə	reš-l'əi-l'ə
Дат. ila-l'əi-la	jaš-l'əi-la	reš-l'əi-la
Афф. ila-l'əi-ba	jaš-l'əi-ba	reš-l'əi-ba

§ 48. Выделяется семь серий местных падежей. В каждой серии имеются падежи: местный-направительный („где?“ „куда?“) и исходный („откуда?“). Лишь в редких случаях местный падеж („где?“) различается от направительного („куда?“). Исходный падеж образуется от местного (посредством *sa*). Показатели серии прибавляются к основе косвенных падежей (за исключением I серии).

I серия не имеет специального показателя: гласный *i* или *a* одновременно обозначает как серию, так и местный падеж. Применение *i* и *a* не факультативно, по этому признаку выделяются две разновидности. Гласные *i*, *a* присоединяются к основе склоняемого слова, внешне совпадающей с формой им. п. Общее значение серии „в“, „внутри“.

„Разновидность *i*“ имеет два падежа: местн.-напр. и исходный. Аффикс может выступать и виде *ini*²²:

Местн.-напр.	<i>beṭṭ-i</i>	„в конюшне“, „в конюшню“
	<i>behup-i</i>	„в постели“, „в постель“
	<i>qap-in-i</i>	„в кувшине“, „в кувшин“
	<i>heḳoṣa-in-i</i>	„в сундуке“, в „сундук“
Исх.	<i>beṭṭ-i-sa</i>	„из конюшни“
	<i>behup-i-sa</i>	„из постели“
	<i>qap-in-i-sa</i>	„из кувшина“
	<i>heḳoṣa-in-i-sa</i>	„из сундука“

ni может прибавляться на серию *l'əa*: *qara-l'əa-ni* „в кувшине“, *taḳwa-l'əa-ni* „на месте“.

„Разновидность *a*“ имеет три падежа: местный, направительный и исходный.

Местн.	<i>am-a</i>	„на крыше“	<i>ṣap-a</i>	„на охоте“
Напр.	<i>am-a-g</i>		<i>ṣap-a-g</i>	
Исх.	<i>am-a-sa</i>		<i>ṣap-a-sa</i>	

Слова II склонения используют основу косвенных падежей (при этом *ṣaw* > *ṣaw*, *l'əi* > *l'ə*): *ima-ṣaw-a-g* „к отцу“ *ila-l'ə-a-g*

²² Начальный *i* суффикса *ini*, по характерной особенности языка, сливается с предыдущим *a* и образует *e* (в закрытом слове: *x'eni* „в котле“ < *x'aiini*), а после *u* исчезает (*daruni* „в кувшине“ < *daru-ini*). В хуштаднском *x'aijini* „в котле“. В тлсс. *x'agi* „в котле“, *x'agini-sa*. В кванаднском *ini* может прибавиться и на исходный пад. различной серии (передает значение „через“): *bazallasə-ini* „через базар“, *rcṣisa-ini* „из-под (через) дерево“...

„к матери“). В словах I склонения вместо -а выступает -la (совпадает с формой дательного падежа):

Местн. di-la „на мне“	wasə-u-la „на брате“
Напр. di-la-r	wasə-u-la-r
Исх. di-la-sə	wasə-u-la-sə

II серия образуется посредством -la (основное значение „на“)²³.

Местн.-напр. bajdan-la „на площади“, „на площадь“
goş-i-la „на дереве“, „на дерево“
Исх. bajdan-la-sə, goş-i-la-sə

III серия оканчивается на ξ (основное значение—нахождение непосредственно на поверхности). Употребляется также в оборотах типа „у меня есть“ (букв „на мне есть“).

Местн.-напр. qehen-ξ „на мешок“, „на мешке“
ima-ξəu-ξ „у отца“, „на, при отце“
Исх. qehen-ξ-i-sə, ima-ξəu-ξ-i-sə

С помощью этой серии образованы многие географические названия: kwan-ξ „Кваната“, hindu-ξ „Тлондода“, hunsa-ξ „Хуштада“.

IV серия оканчивается на -l'oi (основное значение—нахождение в замкнутом, ограниченном пространстве; в веществе, в каком-либо теле).

Местн.-напр. k'am-i-l'oi „в роге“, „в рог“
l'əep-l'oi „в воде“, „в воду“
Исх. k'am-i-l'oi-sə, l'əep-l'oi-sə

В тлисс.-тлив. говоре серия имеет более архаичный вид (-l'i, -l'i-sə).

V серия оканчивается на -l'əa (основное значение—„на“, „в“, „у“ с нечеткой пространственной дифференциацией):

Местн.-напр. taqwa-l'əa „на месте“, „на место“
ima-ξəu-l'əa „у отца“
Исх. taqwa-l'əa-sə, ima-ξəu-l'əa-sə

Так же образуются ряд наречий: qəda-l'əa „(таким) образом“, həal-l'əa „так“, baku-l'əa „в Баку“ (но aɣwal-la „в Агвали“, хəunda-l'oi „в Хунзахе“, hindu-ξ „в Тлондода“). К показателю

²³ Серия совпадает с дат. п. (hınçı-la I. „камню“ 2. „на камне“). В квандинском говоре совпадение не происходит, т. к. дат. п. оканчивается на -ha (di-ha „мне“, di-la „на мне“). В тлондинском иногда местн. и напр. падежи дифференцированы. В тлибшинском говоре в исх. п. -la>-le: besale-sə „с горы“. Исходным для -la является *ɟ'a,

этой серии можно прибавить -*ni* (см. I серию), что конкретизирует значение: *taḵwa-l'əa-ni* „на месте“, „на место“, *taḵwa-l'əa-ni-sə* „с места“.

VI серия оканчивается на -*ṭi* (основное значение— „под“).

Местн.-напр. *hiŋç-i-ṭi* „под камнем“, „под камень“

Исх. *hiŋç-i-ṭi-sə*

VII серия оканчивается на -*x* (основное значение— „на“, „у“, „при“, чаще применяется как форма косвенного дополнения при ряде глаголов)²⁴.

Местн.-напр. *tuṣ-u-x* „на быке“, „у быка“

Исх. *tuṣ-u-x-i-sə*

Некоторые имена (названия аулов) в качестве направительного падежа используют -*ba* (срв. аффективный падеж): *hindu-ba* „в Глондода“, *ḵwapa-ba* „в Кванада“.

§ 49. Склонение имен существительных во множественном числе происходит по принципу г. н. двух основ. Основа косвенных падежей образуется двояко: слова, входящие в класс человека, основу образуют посредством -*alu*²⁵, прибавляемого к окончанию множественного числа (при этом исходный гласный окончания множественного числа теряется. Если слово оканчивается на -*di*, к нему прибавляется -*la*).

Слова, входящие в класс вещи, основу косвенных падежей образуют посредством *a*, заменяющего конечный гласный суффикса мн. ч. (кроме -*a* и *i*).

Окончание мн. ч.

в им. п.

Окончание в основах

косв. пад.

Класс человека

- <i>(a)-bi</i>	- <i>(a)-b-a-l-u-</i>
- <i>dari</i>	- <i>dar-a-l-u-</i>
- <i>i</i>	- <i>a-l-u</i>
- <i>badi</i>	- <i>bad-a-l-u-</i>
- <i>di</i>	/ - <i>di-l-u-</i>

²⁴ Например: *ow wiḵ^a roṣ-i-x* „он посмотрел на дерево“, *hak^a di-xi* „слушай меня!“ *imaṣur zip berḵ^awa tuṣ-u-x* „отец корову поменял на быка“. Использование в аналогичной функции местных падежей очень распространено. Окончание -*xi*, появляющееся в исходном падеже вместо -*x*, более архаичное, чем -*x* (срв. также -*ç* < -*çi*). В тлсс. гов. *x* слышется как *hə*.

²⁵ -*alu* состоит из *a*—окончания ряда суффиксов мн. ч. в косвенных падежах (напр., в кл. вещи), *l*—показателя мн. ч., *u*—основообразующего гласного (такого же типа, как и в ед. ч.).

Класс вещи

-(a)-bi	-(a)-b-a-
-dari	-dar-a-
-a	-a-
-i	-i ²⁶

Следовательно, одно и то же окончание мн. ч. в косвенных падежах представлено по разному, в зависимости от класса (им. waša-bi „сыновья“, rega-bi „пчелы“, но эрг. waša-balur, rega-b-a-r).

Примеры:

Им. waša-bi „сыновья“	ehun-dari „кузнецы“	wasəi-badi „братья“
Эрг. waša-b-a-l-u-r	ehun-dar-a-l-u-r	wasəi-bad-a-l-u-r
Род. waša-b-a-l-u-b	ehun-dar-a-l-u-b	wasəi-bad-a-l-u-b
Дат. waša-b-a-l-u-la	ehun-dar-a-l-u-la	wasəi-bad-a-l-u-la
Афф. waša-b-a-l-u-ba	ehun-dar-a-l-u-ba	wasəi-bad-a-l-u-ba

Им. jaš-i „дочери“	hekwā „люди“	qačay-a-di „разбойники“
Эрг. jaš-a-l-u-r	hekwā-l-u-r	qačay-a-di-l-u-r
Род. jaš-a-l-u-b	hekwā-l-u-b	qačay-a-di-l-u-b
Дат. jaš-a-l-u-la	hekwā-l-u-la	qačay-a-di-l-u-la
Афф. jaš-a-l-u-ba	hekwā-l-u-ba	qačay-a-di-l-u-ba

Им. goš-i-bi „деревья“	l'əem-i „воды“	šəak'ib-dari „птички“
Эрг. goš-i-b-a-r	l'əem-a-r	šəak'ib-dar-a-r
Род. goš-i-b-a-l'ə	l'əem-a-l'ə	šəak'ib-dar-a-l'ə
Дат. goš-i-b-a-la	l'əem-a-la	šəak'ib-dar-a-la
Афф. goš-i-b-a-ba	l'əem-a-ba	šəak'ib-dar-a-ba

Так же склоняются им. zip-a „коровы“, эрг. zip-a-r, им. çəeḱ-i „козы“, эрг. çəeḱ-i-r и т. д.²⁷

§ 50. Множественное число местных падежей образуется прибавлением показателя серий к основе косвенных падежей множественного числа. Однако ряд серий во мн. ч. отсутствует. Заменяются они серий на х.

²⁶ В квандинском говоре -dari (в кл. вещ. в. косв. пад.) факультативно не изменяется, так же и -bi. Часто вм. а в косв. пад. появляется е. В тлис.-тлиб. поддиалекте в косв. пад. (в кл. вещ.) окончание мн. ч. не изменяется. В тлисинском в косв. пад. появляется -lə (вм. тлонд. -a-l-u).

²⁷ Слова класса человека во мн. ч. в род. п. используют „род. I“ (с классными экспонентами), а класса вещи—„род. II“ (на-l'ə).

Ед. число

Мн. число

ača-l'əi „на сеновале“

ača-bə-l'əi²⁸

roši-ʈəi „под деревом“

roši-ba-ʈəi

wasəu-ʧ „на брате“

wasəi-ba-d-a-l-u-ʧ

musu-x „на быка“

mus-a-x

Серии на -la, -i, -l'əa во мн. ч. заменяется серией на x:

Ед. число

Мн. число

ami-la „на крыше“

am-a-ba-x

beʈə-i „в конюшне“

beʈə-a-ba-x

sabranija-l'əa „на собрании“

sabranija-ba-x

Некоторые слова при склонении частично меняют основу, напр., hwab „мельница“—местн. пад. hwar-, ʃəw „гость“—ʃəw-u-, besun „нож“—beswan-, miču „ветер“—miču-la-²⁹.

Имя прилагательное

§ 51. Большинство первичных прилагательных оканчивается на классный экспонент (некоторые из них имеют классные экспоненты и в префиксе): ʃipu-b „новый“, bačaķu-b „короткий“, qēl'ə „синий“... Мн. ч. прилагательные образуют путем применения соответствующих классных экспонентов. напр., ед. ч.: w-ačaķu-w (I кл.), j-ačaķu-j (II кл.), b-ačaķu-b (III кл.)—мн. ч.: b-ačaķu-ba (класс человека), g-ačaķu-g (класс вещи) „короткий“.

§ 52. Образование прилагательных сравнительно ограничено. Распространенным суффиксом является sə: baʧ-e-sə „другой“ səč-sə „передний“, han-l'əi-sə „деревенский“ (возможно, sə связан с показателем исх. п.). Имеется также суффикс -xu-b (ʃəaⁿ-xu-b „соленый“). -el, прибавляясь к прилагательному, придает ему значение „[один] из“ (miķuw-el „один из маленьких“). В качестве прилагательных выступают и слова в форме род. пад. Образование прилагательных от других частей речи путем прибавления классных экспонентов не распространено (срв. kuŋʈa „муж“, kuŋʈa-b „самец“, „мужеский“).

²⁸ Приводится лишь форма местн.-напр. падежа; исходный пад. образуется путем прибавления sə: ačaba-l'əi-sə и т. п.

²⁹ Срв. кван. ʃəaj „дождь“—ʃəa-da-la-.

§ 53. Прилагательные склоняются по II склонению. Во мн. ч. в классе человека появляется -l-у, а в классе вещи выступает тот же -l'ə, что и в ед. ч.

Ед. число

	I кл.	II кл.	III кл.
Им.	waçaқuш „короткий“	jaçaқuj	baçaқub
Эрг.	waçaқu(w)-şəu-г	jaçaқuj-l'əi-г	baçaқub-l'əi-г
Род.	waçaқu(w)-şəu-b	jaçaқuj-l'əi-l'ə	baçaқub-l'əi-l'ə
Дат.	waçaқu(w)-şəu-la	jaçaқuj-l'əi-la	baçaқub-l'əi-la
Афф.	waçaқu(w)-şəu-ba	jaçaқuj-l'əi-ba	baçaқub-l'əi-ba

Мн. число

	класс человека	Класс вещи
Им.	baçaқu-ba	gaçaқu-г
Эрг.	baçaқu-ba-l-у-г	gaçaқu-г-l'əi-г
Род.	baçaқu-ba-l-у-b	gaçaқu-г-l'əi-l'ə
Дат.	baçaқu-ba-l-у-la	gaçaқu-г-l'əi-la
Афф.	baçaқu-ba-l-у-ba	gaçaқu-г-l'əi-ba

§ 54. Степени сравнения отсутствуют, применяется описательный оборот с местным падежом на ç: du-ç hōw „лучше тебя“ (букв. „от тебя хороший“).

Имя числительное

§ 55. Из количественных числительных по классам изменяется се-в „один“ (се-w, се-j, се-b; се-ba, се-г), а из порядковых по классам не изменяется лишь heçişəesə „первый“.

§ 56. Система числительных основана на десятиричном счете. Все количественные числительные (кроме се-b „один“) оканчиваются на частицу -га (после гласных) или -да (после согласных): k'ə-га „два“, hab-da „три“, bū-га || bu'u-га „четыре“, instu-га „пять“... haça-га „десять“³⁰. Названия чисел от 11 до 19 составлены из haçal „десять“ + название единицы³¹: haçal seb „11“.

³⁰ окончание -га восходит к -da.

³¹ haçal < haça „десять“ + l (< la) „на“.

Названия десятков составлены из названия числа десятков+аҫа (<һаҫа— „десять“): һаб-аҫа „30“. Когда за аҫа следует название единицы, -а отпадет: һаб-аҫ-биҫәйра „38“. Названия сотен (beҫen „сто“) и тысяч (azar-da „тысяча“) соединяются с названиями десятков и единиц элементом ҫеҫкүб³²: beҫen-ҫеҫкүб-б себ „101“, azar-ҫеҫкүб һаҫһа-beҫenҫеҫкүб инҫһаҫ-һабда „1953“.

§ 57. Количественные числительные склоняются как прилагательные (II скл.).

§ 58. Порядковые числительные образуются от количественных посредством -lal'әоб: к'әга-lal'әоб-б „второй“ (чаще встречается гаплогическая форма к'әгал'әоб)³³, һабда-lal'әоб-б „третий“, бүга-lal'әоб-б „четвертый“... Имеются и параллельные формы: к'әһи-lal'әоб-б „второй“, һаб-ила-l'әоб-б „третий“ (һ, по-видимому, раздвинитель гласных). Понятие „первый“ передается словом һеҫисәсә (от һеҫи „очень“, „самый“ и сәсә „передний“).

§ 59. Порядковые числительные склоняются как прилагательные.

§ 60. Дробные числительные образуются описательно (редко встречаются синтетические һаб-ила-б „одна треть“, бу-е-ла-б „одна четверть“), напр., һабда иһуб себ һуб „одна треть“ (букв. „три сделанный одна часть“). Понятие „половина“ передается словом баҫһаб (геҫен).

§ 61. Кратные числительные образуются посредством ҫи-га³⁴, при этом „два“ представлено в виде к'әап-, а „три“— в виде һа: к'әап-ҫига „дважды“, һа-ҫига „трижды“. Описательно: себ миҫағ || миҫал'ә „один раз“, к'әга миҫағ || миҫал'ә „два раза“ (миҫағ, миҫа-l'ә восходят к миҫ „дорога“, эрг. и род. пад.). „Сперва“ передается словами һеҫисәғ, апҫә.

§ 62. Разделительные числительные образуются редупликацией основы: се-се-б „по-одному“, к'ә-к'ә „по-два“, һаҫ-i-һаҫага „по десять“.

³² ҫеҫкүб восходит к ҫ (местн. пад.) и еҫу-б „лишний“ (кван. к'әеҫу-б).

³³ В хушт. к'әк'әһиләл'әоб. В гемеренском вм. ла используется һа (<ә!а): к'әга-һәл'әоб и т. д.. в тлсс.: ҫе-lala-l'әоб „второй“, l'a-la-l'әоб „третий“.

³⁴ -га<-да. Срв. тлб. ҫан-ҫу-да „два раза“, l'a-ҫи-да „три раза“.

Местоимение

§ 63. Личные местоимения I и II лиц (в ед. и мн. ч.) классов не различают. Указательные местоимения (применяемые и как местоимения III лица) и возвратные всегда оканчиваются на классные показатели. В вопросительных местоимениях тоже отсутствует классный экспонент, однако в кл. чел. он редуцирован. Притяжательные местоимения представляют собой формы род. п. личных и указательных местоимений, наличие в них классных показателей зависит от способа образования род. п.

§ 64. Специальные формы для личных местоимений имеются в I и II л. в обоих числах (при этом во мн. ч. в I л. различаются формы инклюзива и эксклюзива): *de* (или *deⁿ*) „я“, *me* (*meⁿ*) „ты“, *il'i* (*il'oi*) „мы“ (инклюз.), *iʒoi* „мы“ (эксклюз.), *biʃti* „вы“. В качестве личных местоимений III л. используются указательные местоимения.

§ 65. Склонение личных местоимений.

Им.	<i>de</i>	<i>meⁿ</i>	<i>il'oi³⁵</i>	<i>iʒoi</i>	<i>biʃti</i>
Эрг.	<i>den</i>	<i>men³⁶</i>	<i>il'oi-g</i>	<i>iʒoi-g</i>	<i>biʃti-g</i>
Род.	<i>di-b</i>	<i>du-b</i>	<i>il'oi-b</i>	<i>iʒoi-b</i>	<i>biʃti-b</i>
Дат.	<i>di-la</i>	<i>du-la</i>	<i>il'oi-la</i>	<i>iʒoi-la</i>	<i>biʃti-la</i>
Афф.	<i>di-ba</i>	<i>du-ba</i>	<i>il'oi-ba</i>	<i>iʒoi-ba</i>	<i>biʃti-ba</i>

§ 66. Простые основы указательных местоимений состоят из гласных *a* („здесь“, „близко“), *o* („там“, „далеко“). Сложные основы составлены из простых основ (*a*, *o*) + *-lha-*, *-lho-* (с повторением гласного предыдущей основы): *a-b* „этот“, *o-b* „тот“, *a-lha-b* „вот этот“, *o-lho-b* „вот тот“.

В кушт. гов. имеются еще основы с *d* (*ada-b*, *odo-b*), в кван. гов. *u-b*, *ahi-b* (= тлонд. *alha-b*), *ihu-b* (= тлонд. *olho-b*). Для тлиссинского говора характерны сложные основы: *had-i-b* „этот“, *hudu-b'* „тот“, *hal-i-b* „этот“ (выше), *hulu-b* „тот“ (выше), *haʒi-b* „этот“ (ниже), *ʒuʒu-b* „тот“ (ниже)³⁷.

§ 67. Указательные местоимения склоняются как прилагательные³⁸.

³⁵ Эрг. п. *den* < *deⁿ-g*, *men* < *meⁿ-g* (исторически *deⁿ-d*, *meⁿ-d*).

³⁶ В тлисс.-тлиб. *il'i*.

³⁷ *hu*, *hi* — указательные элементы. *l* (< *l'*). *ʒ* (< *g*), *d* — корни, указывающие на положение предмета (по вертикальной градации).

³⁸ В говорах (особенно в тлисс.-тлиб.) имеется ряд особенностей.

	Ед. число			Мн. число	
	I кл.	II кл.	III кл.	Кл. чел.	Кл. вещи
Им.	o-w	o-j	o-b	o-ba	o-г
Эрг.	o-ʒəu-г	o-l'əi-г	o-l'əi-г	o-ba-l-u-г	o-г-u-г
Род.	o-ʒəu-b	o-l'əi-l'ə	o-l'əi-l'ə	o-ba-l-u-b	o-г-u-b, l'ə
Дат.	o-ʒəu-la	o-l'əi-la	o-l'əi-la	o-ba-l-u-la	o-г-u-la
Афф.	o-ʒəu-ba	o-l'əi-ba	o-l'əi-ba	o-ba-l-u-ba	o-г-u-ba

§ 68. Вопросительные местоимения: ет-о³⁰ „кто“ (I—II кл.), е-б-о „что“ (III кл.). Во мн. ч.: ета-јо³⁰ „кто“, е-г-о „что“. Гласный о—частица обращения к мужчине (если спрашивают женщину, употребляется -е: ет-е³¹, е-б-е и т. п.). Основой местоимения является е („что“) и е³¹ („кто“). Склонение:

	Ед. число		Мн. число	
Им.	ет(-о ³¹)	е-б(-о)	ета(-ј-о) ⁴⁰	е-г(-о)
Эрг.	l'əo-г(-о)	е-l'ə-u-г(-о)	l'əo-г(о)	е-l'ə-u-г(-о)
Род.	l'əo-b(-о)	е-l'ə-u-l'ə(-о)	l'əo-b(-о)	е-l'ə-u-l'ə(-о)
Дат.	l'əo-la(-ј-о)	е-l'ə-u-la(-ј-о)	l'əo-la(-ј-о)	е-l'ə-u-la(-ј-о)
Афф.	l'əo-ba(-ј-о)	е-l'ə-u-ba(-ј-о)	l'əo-ba(-ј-о)	е-l'ə-u-ba(-ј-о)

Основа в косвенных падежах меняется: ет склоняется по I склонению, е-б и е-г по II склонению, однако в м. l'əi выступает l'ə-u (в хушт. и квэн. говорах—l'əi).

В хушт. гов. в м. ет- употребляется іт- „кто“. Частицей обращения является а. В квэн. гов. перед основой имеется һ (һет-і „кто“, һеб-і „что“, мн. һета-ј-і, һе-г-і). В тлиссинском гов. һе „что“ при склонении меняет основу на һіп- (эрг. һіп-l'əi). „Кто“: һет-la || > һелта (la частица). В тлибшинском „что“ огласовано иначе: һі-la „что“.

От вопросительных местоимений образуются еті-də-la „никто“, ебі-də-la „ничего“, е-т-ωə-gi-la⁴¹ „все“ (чел.), е-б-ωə-gi-la „все“ (вещи).

Вопросительные слова: е-ʒt-u-b „какой“ (квэн. һе-ʒt-u-b), е-ʒt-ə-b „сколько“.

³⁰ j—наращение (разъединитель гласных).

⁴⁰ По-видимому, восходит к е³¹-ба.

⁴¹ ωə-gi из аварского яз.

§ 69. Возвратные местоимения изменяются по классам. В им. п. основой является е, в косвенных пад.—in, за которым следует šu (в I кл.) и l'oi (во II и III кл., во мн. ч.).

Ед. число

	I кл.	II кл.	III кл.
Им.	e-w(-da) ⁴²	e-j(-da)	e-b(-da) „сам“
Эрг.	in-šou-r(-da)	in-l'oi-r(-da)	in-l'oi-r(-da)
Род.	in-šou-b(-da)	in-l'oi-l'oi(-da)	in-l'oi-l'oi(-da)
Дат.	in-šou-la(-dε)	in-l'oi-la(-da)	in-l'oi-la(-da)
Афф.	in-šou-ba(-da)	in-l'oi-ba(-da)	in-l'oi-ba(-da)

Мн. число

	Класс человека	Класс вещи
Им.	e-ba(-da)	e-r(-da)
Эрг.	in-d-u-r(-da)	in-d-u-r(-da)
Род.	in-d-u-b(-da)	in-d-u-b(-da)
Дат.	in-d-u-la(-da)	in-d-u-la(-da)
Афф.	in-d-u-ba(-da)	in-d-u-ba(-da)

§ 70. Остальные местоимения: emwagila, ebwagila „все“ (в квэн. hεmwagila, hebwagila) образованы от em, eb и аварск. wagi.

Глагол

§ 71. Глагол изменяется по классам, числам, временам и наклонениям. Много описательных форм.

§ 72. Значительная часть глаголов имеет переменные классные показатели (префиксы), которые отражают класс (и число) связанного с ними имени, стоящего в им. п. (т. е. реального субъекта при глаголах непереходного значения и реального объекта—при глаголах переходного значения).

§ 73. При образовании времен, наклонений и других глагольных и оглагольных форм окончания могут варьировать в зависимости от различных обстоятельств. В зависимости от фонетического облика конца основы выделяются глаголы а) с согласным

⁴² Иногда слышится e⁷-w; -da—частица.

исходом; б) с исходом „согласный + w“ (лабиализованные основы); в) с гласным исходом (две разновидности: основы, оканчивающиеся всегда на гласный, и основы, с исчезающими в некоторых формах согласными г, п)¹³.

Выделяются два ряда основ, условно называемые (по окончанию инфинитива) „ряд 1“ и „ряд п“ (ih-i-la „делать“, bas-i-pa „рассказать“). „Ряд п“ характеризуется наличием п или назализованности гласного в окончаниях¹⁴ (напр., bas-aⁿ „рассказал“, baṣ-aⁿ! „расскажи!“; bas-ap „рассказывание“). В некоторых случаях имеет значение переходность глагола (напр., в образовании повелительного наклонения). Выделяются „группа i“ и „группа a“ по окончанию прошедшего времени.

§ 74. Отыменные глагольные основы (с непереходным значением) образуются посредством lh (преимущественно после согласных) и h (преимущественно после гласных): za-lh-i „замерз“ (<zar-lh-i), haṣa-h-i „побелел“ (<haṣa-lh-i)¹⁵. Масдары таких глаголов имеют абстрактное значение (haṣallh-i-g „близина“). Распространена редупликация основ (передает многократность действия, которая иногда понимается как множественность объекта—при переходн. глаголах, или субъекта—при непереходных). При редупликации классный показатель (со следующим гласным) опускается, также опускается -п в первой части основы. Заместительные глагольные основы оформлены суффиксом -ig (karṭig- „догадаться“)¹⁶.

§ 75. Обозначение множественного числа в глаголе связано с классными показателями. Багвалинское мн. ч. как формально (по способу обозначения), так и по содержанию является конкретно-классным числом.

¹³ Исторически гласное окончание—результат утери конечного согласного. Исходный г исчезает в позиции -ag-i (>a-i>e): qwaṣ-ila>qwṣ-ila „писать“, qwaṣ-i>qwṣ „написал“... Исходный п терется под влиянием последующего п: qaṣ-ila „кушать“>qaṣ-ila>qa-ila>qēla.

¹⁴ Отсюда и другое название: „глаголы с тематическим п“.

¹⁵ В хушт. гов. имеется lh, в кван. I, в тлсс.-тлиб. I (что и является исходным). Этот же суффикс (+окончание деепр. пр. вр.) может присоединиться к падежной форме имени: allahaḥūla-lh-i-b-o (хушт.) „ради из-за бога“.

¹⁶ В хушт., тлсс., тлиб. говорах -id. Явленные распространены в андийских языках. Основообразующий -id (>-ig) вслед за сонорными согласными (п b) представлен без огласовки (d).

Число может быть выражено: 1) классным показателем (основной способ); 2) заменой гласного *u*, следующего за классным экспонентом, гласным *a*; 3) специальным суффиксом *-ig* (>*-ip* в глаголах „ряда п“). Второй и третий способы применяются лишь в классе человека.

§ 76. Классными показателями (префиксами) обозначается мн. ч. класса человека посредством *b* и класса вещи—посредством *g*; ед. ч.: *w-iḡila* (I кл.), *j-iḡila* (II кл.), *b-iḡila* (III кл.) „останавливаться“, мн. ч.: *b-iḡila* (кл. чел.), *g-iḡila* (кл. вещи).

§ 77. Гласный *u*, следующий за классным показателем, во мн. ч. кл. чел. заменяется гласным *a*. Этот способ не является самостоятельным, он всегда сочетается с описанным выше способом (§ 76): ед. ч.: *w-u-ḡila* (I кл.), *j-i-ḡila* (II кл.), *b-u-ḡila* (III кл.) „быть“, мн. ч.: *b-a-ḡila* (<*b-a-ḡwila*) (кл. чел.) *g-u-ḡila* (кл. вещи). В тлсс.-тлб. поддиалекте этот способ не применяется.

§ 78. Имеется специальный суффикс *-ig* (в глаголах „ряда п“—*ip* < *iḡ*), который обозначает мн. ч. класса человека. Употребляется *-ig* в основном в прош. времени (и в образованных от него формах). Наличие или отсутствие в глаголах классного показателя не имеет значения. Принцип применения *-ig* такой же, как и классных показателей (отражается число имени, стоящего в им. п.): ед. ч. *w-uḡw-a* (I кл.), *j-iḡw-a* (II кл.), *b-uḡw-a* (III кл.) „был“, мн. ч.: *ba-ḡig* (<*b-a-ḡw-ig*) „были“ (кл. чел.), *g-u-ḡw-a* (кл. веш.). Так же: *b-aḡ-ig* „достигли (люди)“, *g-aḡ-a* „достигли (вещи)“, *b-iḡa-ig* „поймал (людей)“, *g-iḡa-i* „поймал“ (вещи, животных)“, *hel-ig* „легли (люди)“, *hel-i* „легли“ (животные), *b-is-ip* „нашел (людей)“, *g-is-aḡ* „нашел (вещи, животных)“, срв. *b-is-aḡ* „нашел“ (его, III кл.), *w-is-aḡ* „нашел“ (его, I кл.). В тлсс.-тлб. поддиалекте этот способ не применяется.

§ 79. Время. Временных форм органического (неописательного) образования мало: прошедшее и будущее Настоящее-общее представляет собой причастие, а настоящее-конкретное—описательную форму.

§ 80. Прошедшее время образуется окончанием *i* („группа *i*“) или *a* („группа *a*“): *ih-i* „сделал“, *wiḡ-a* „умер“. В глаголах с лабиализованной основой в „группе *i*“ вместо *-i* выступает *-u*: *buḡu* „зарезал“ (<*buḡw-i*), а в основах с псходом на *a*—гласный *ē* (|| *e*): *qwē* (<*qwa-i*) „написал“. В глаголах „ряда п“ вместо *-i*

выступает -iⁿ (baçə-iⁿ „спросил“), вместо -а—назализованный -aⁿ (bas-aⁿ „рассказал“). Слиянием aⁿ с предыдущим а образуется äⁿ (häⁿ „увидел“ < ha-aⁿ < ha'-aⁿ).

Схема окончаний прошедшего времени

		Основы с согл. исход.	Основы с гласн. исх.	Основы с лабиал. исх.
Ряд I	Группа i	i	ē (<a-i)	u (<w-i)
	Группа a	a	ɛ (<a-a)	(w)-a
Ряд n	Группа i	i ⁿ	č ⁿ (<a-i ⁿ)	u ⁿ (<w-i ⁿ)
	Группа a	a ⁿ	a ⁿ (<a-a ⁿ)	(w)-a ⁿ

В тлиб. говоре окончания -а, -аⁿ сравнительно редки. К готовой форме факультативно прибавляется -go(-b) (так же и в тлисс. гов.). „Неустойчивые“ г, п всегда сохранены: çag-i(go-b) „выпил“, baçə-in(go-b) „спросил“.

§ 81. Будущее-общее оканчивается на -ija (в лабиализованных основах -w-ija > u-j-a)¹⁷. Основы с исходом на п, т сохраняют эти согласные, но в качестве окончания выступает лишь -а: ih-ija „сделает“, buq-uja (< buqw-ija) „зарежет“, qwaг-a „напишет“, çal-a „съест“¹⁸. В глаголах „ряда п“ буд.-общ. совпадает с инфинитивом: baçə-ina „спросит“, екипа (< ekw-ina) „съест“.

В хушт. гов. -ija, -uja заменяется окончанием -е (buq-e „отрежет“, heç-e „скажет“)… В кван. гов. в.м. -jia, -uja имеют окончания: -iga (beç-iga „вспашет“), -uga (buqiga < buqw-iga „отрежет“). В тлисс.-тлиб. к форме инфинитива прибавляется -go-b (buq!w!ala-go-b „отрежет“).

§ 82. Будущее-категорическое образуется посредством -asə (в глаголах „ряда п“—ansə): ih-asə „сделает“, qwaг-asə „напишет“, ekw-ansə „съест“.

¹⁷ Окончание ija < i-a, где i повторяет огласовку инфинитива.

¹⁸ Окончание а восходит к i-a.

§ 83. Настоящее-общее не имеет собственной формы, используется причастие настоящего времени, образованное от основы будущего-общего заменой последнего а окончанием -ob (b—переменный классный экспонент): ih-ij-ob „делает“ („делающий“, срв. буд.-общ. ih-ija), bas-in-ob „рассказывает“ („рассказывающий“, срв. буд.-общ. bas-ina), qwaq-ob „пишет“ („пишущий“, срв. буд.-общ. qwaq-a). В тлисс. гов. имеется органическое (не причастное) образование, окончанием является -ida (uda, inda, -unda, в зависимости от типа основ): žih-ida „делает“, buquda < buqw-ida „режет“, ekunda < ekw-inda „кушает“. После сонорных и b исчезает i: ɕaŋ-da „пьет“, ɕam-da „кушает“⁴⁹. Имеется несколько исключений (w-el'-ā „уходит“, w-a'al'-ā „приходит“). В тлиб. гов. наст.-общ. является причастием (окончания: -ido-b, -udo-b, -indo-b, -undo-b, в зависимости от типа основ). В хушг. гов. в отличие от тлондодинского „переменный г“ представлен как d: qwado-b „пишущий“ (срв. тлонд. qwaqo-b). В кван. гов. вм. тлонд. -ijob, -ujob используется -igob, -ugob. Следовательно, исходным окончанием для багваллинского языка являлось -ido-b (-indo-b).

§ 84. Настоящее-конкретное образуется описательно: будущее-общее + x + вспомогательный глагол ига „есть“⁵⁰. ihija-x ига „делает (в данный момент)“, basina-x ига „рассказывает (в данный момент)“. Во всех говорах наст.-конкр. образуется также описательно. В кван. и гемерс. вм. -ija-x, -uja-x имеется -iga-x, -ugax (плюс eḳwa—кван.; eḳa—гемерс. „есть“). В тлисс. гов. к форме наст.-общ. прибавляется ide „есть“, в тлиб. гов. окончанием является -iga-x.

§ 85. Распространено описательное образование времен. Основной глагол может выступать в формах настоящего конкретного или прошедшего времени, деепричастия прошедшего времени, инфинитива. Вспомогательным глаголом является buḳula „быть“ в различных формах (как в положительных, так и отрицательных): ига „есть“, b-uḳwa „был“, b-uḳwa-bo ига „оказывается был“, waḳe „нет“, buḳwaḳi „не был“. При спряжении изменяется вспомогательный глагол. Конструкции с участием инфинитива имеют

⁴⁹ Почти отсутствуют глаголы с гласным исходом (сохранено древнее состояние).

⁵⁰ x восходит к показателю местной серии: ihija-x ига букв. „при делании есть“.

оттенок „необходимости“, с участием деепр. прош. времени—оттенок результативности, с участием наст. конкретного—оттенок синхронности действия, конкретности... ihijax iḡa „делает“ (наст. конкр.), ihijax buḡwa „делал“ (прош. конкр.), ihijax b-uḡwa-b-eḡa (< buḡwaṭo iḡa) „оказывается „делал“ (заглазн. конкр.), ihi b-uḡwa „был сделанным“ (прош. результат.), ihileḡa (< ihila iḡa) „сделает“ (буд. необх.), ihibeḡa (< ihilo iḡa) „сделал“, „сделаю“ (наст. результ.).

§ 86. Наклонение. Повелительное наклонение переходных глаголов оканчивается на -a (в „ряде п“—на -a): ih-a! „сделай!“ ṣaḡ-a! „пей!“ bas-a! „расскажи!“ У непереходных глаголов окончанием является -be (в „ряде п“ -те), прибавляемое к прошедшему времени: wiḡ-i-be! „стой!“ (прош. вр wiḡ-i), wiḡ-a-be! „умри!“ (прош. вр. wiḡ-a), ekwa-me! „ешь!“ (< ekw-aⁿ-be, прош. вр. ekw-aⁿ). В хушт. гов. в нескольких глаголах имеются ассимилированные формы: we-be! (< wa-be!) „иди (сюда)!“ В кван. гов. исходный w сохраняется (buḡw-a! „режь!“). В нескольких непереходных глаголах имеется -i-be (haṣal-i-be! „стань белым!“), или же отсутствует -be (wel'-i! „уйди!“). В тлисс.-тлиб. гов. непереходные глаголы оканчиваются на -i (-iⁿ, -uⁿ—в зависимости от типа основы): qad-i „плачь!“ ek-uⁿ! (< ekw-iⁿ) „ешь!“ Несколько глаголов в тлисс. гов. принимают -a-ba (wuḡ-a-ba! „будь!“ wa'-a-ba! „иди (сюда)!“). Эти глаголы в тлиб. гов. принимают -o (wuḡ-o! wo'-o!).

§ 87. Запретительное наклонение оканчивается на -i-bisəe (в „ряде п“—-i-misəe, в лабиализованных основах—-u-bsəe<-w-i-bisəe): ih-i-bisəe! „не делай!“ wiḡ-i-bisəe! „не умирай!“ bas-i-misəe! (< bas-iⁿ-bisəe) „не рассказывай!“ Luḡu-bisəe! (< buḡw-i-bisəe!) „не режь!“; основы с гласным исходом: qwa-bisəe! „не пиши!“ (срв. haḡ-a-bisəe! „не проси!“ qaḡ-a-bisəe! „не ешь!“). В тлисс.-тлиб. говоре вм. окончания -i-bisəe имеется -i-bisəa.

§ 88. Условное наклонение оканчивается на -ḡa (в „р: де п“—-ḡpa): ih-ḡa „если сделает“, bas-ḡpa „если расскажет“. По-видимому, -ḡa<-a-iḡa (срв. кван. -aḡa, хушт. -a[d]iḡa). В гемерс., тлисс., тлиб. говорах окончанием является -baḡ, прибавляемое к прош. вр.

§ 89. Сослагательное наклонение образуется от прошедшего времени прибавлением -hi: bis-aⁿ-hi „если бы нашел“. Этот глагол применяется как вспомогательный: ih-isaⁿhi (< ihi + bis-aⁿhi) „если бы сделал“.

§ 90. Деепричастие прошедшего времени образуется от временной формы прибавлением -b-o (b—классный экспонент, согласуемый с именительным падежом): ihī-b-o „сделав“, qwē-b-o „написав“, wiča-w-o „умерши“. После -ig (показателя мн. ч. кл. чел.) b исчезает: baqig-o „будучи“ (о людях). Отрицательная форма оканчивается на -ga-b-o: ihīçī-ga-b-o „на сделав“.

В хушт. гов. наряду с -iga-bo используется еще ida-b-o в „речи мужчин“. В гемерс., тлисс. и тлиб. говорах дееприч. пр. вр. оканчивается на -e (п e"): žeh-e „сделав“, bis-e" „найдя“ (тлисс.). В тлисс.-тлиб. говоре отриц. форма деепр. пр. вр. образуется от временной формы частицей da (žihīçī-da „не сделав“).

§ 91. Каузатив образуется от основы посредством -al (в глаголах „ряда п“—an): ih-al-i „заставил сделать“, qwa-al-i (>qwāli) „заставил написать“, bas-an-i „заставил рассказать“. Образование времен и наклонений обычное, следует только учесть, что все каузативные глаголы переходные, принадлежат к „группе i“ и „ряду I“. В форме инфинитива под влиянием последующего I исчезает I суффикс каузатива, что вызывает слияние гласных: ihēla „заставить делать“ (<ih-a-ila<ih-al-ila), basēna „заставить рассказать“ (<bas-al-ina). В основах с гласным исходом оба I сохранены (çāilila <çāa-al-i-la „заставить пить“). В квант., тлисс.-тлиб. говорах каузатив образуется посредством a (<a). Имеются описательные формы.

§ 92. Отрицательная форма прошедшего времени оканчивается на -çī (прибавляется к прош. вр.): ihī-çī „не сделал“, baçāip-çī „не просил“, qwē-çī „не написал“. Отрицательная форма будущего времени образуется: от положительной формы посредством -çe: ihīja-çe „не сделает“, baçāipa-çe „не спросит“. Отрицательная форма будущего категорического („необх.“) образуется от инфинитива + отрицательное слово waçe „нет“: ihīla waçe || >ihīlōçe „не сделает“, baçāipa waçe || >baçāipōçe „не спросит“. Отрицательная форма настоящего общего представляет собой причастие (как и положительная форма): ihī-çib „не делает“ (букв. „не делающий“). В описательных формах вспомогательные глаголы выступают в отрицательной форме: вместо iга „есть“—waçe „нет“, вместо buq-wa „был“—buqwaçī „не был“ и т. п.

§ 93. Инфинитив образуется посредством -i-la (в глаголах „ряда I“) и -i-na (в „ряде п“). В лабиализованных основах -w-ila >-ula, -w-īna >-upa. В основах с гласным исходом глас-

ные сливаются. Примеры: ih-i-la „делать“, bas-i-na „рассказывать“, buqu-la < buqw-ila „зарезать“, bukuна (< bukw-ina) „зажечь“, qwċ-la (< qwa-ila) „писать“, ʔi-na (< ʔi-i-na < ʔip-ila) „навливать“. В кван. гов. инфинитив оканчивается на -a, -ā (qwaġ-ā „писать“, ekw-ā „кушать“). Глаголы с гласным исходом имеют -la (g'ā-la „делать“). Если в основе имеется долгий гласный, то вместо -a выступает -ā. В тлсс. и тлиб. говорах окончанием инфинитива является -a-la (и -a-na в глаголах „ряда п“): ʕaġ-a-la „пить“, ekw-a-na || <ekw-aⁿ-la „кушать“.

§ 94. Масдар (отглагольное имя действия) образуется от прошедшего времени посредством -г (в глаголах „ряда п“ — посредством -п): ih-i-г „делание“, wiʕa-г „смерть“, buqu-г (< buqw-i-г) „резание“, qwċ-г (< qwa-i-г) „писание“, basa-п (< bas-aⁿ-г) „рассказывание“, baʕa-i-п (< baʕa-iⁿ-г) „спрашивание“. Масдар склоняется. В хуш. гов. масдар оканчивается на -аг (прибавляется к основе).

§ 95. Все временные формы (как положительные, так и отрицательные) образуют причастие посредством суффиксальных классных показателей. Причастие прошедшего времени оканчивается на -u-b, прибавляемого к основе: i-h-u-b „сделанный“, baʕa-u-п (< baʕa-uⁿ-b) „спрошенный“, beq-u-b „зарезанный“. В глаголах с гласным исходом основы причастия образуются прибавлением к основе лишь классного показателя: qwa-b „написанный“ (срв. qwċ < qwa-i „написал“). Глаголы „группы а“ сохраняют а: biʕ-a-b „умерший“, bas-a-п (< bas-aⁿ-b) „рассказанный“. Причастия изменяются по классам и числам. Склоняются как прилагательные.

Наречие

Основные наречия места: aġi „здесь“, uġi „там“, ahi „над“, hini „внутри“, hiʕi „под“, sanda „вместе“, ini „где“. Наречия принимают окончания местных падежей. Многие из них используются как послелоги.

Наречия времени: eheli „сегодня“, supi „вчера“, hehega „ночью“, iʔnida „когда“. Часто наречия времени имеют окончание местного или эргативного падежа, например: qwaʔ'əiġ, zaṭapaʔ'əiġ „во время“.

Наречия образа действия могут совпадать с прилагательными (hōb „хороший“, „хорошо“), иметь на конце частицу da (miskin-da „бедно“) или окончание локативных падежей (kutaki-la „очень“),

быть представлены в виде основы: eš (|| ešu-b) „плохо“, haatu „немного“, e-šta „как“. Наречия причины и цели ei'āila „почему“, „для чего“ (стр. 125—155).

Частицы, послелог, союзы

Частиц много: -la „и“, „также“ (используется и в функции союза), -da (>-га)—усилительная частица, -id вопросительная частица, за которой следует частица обращения: -o—когда спрашивают мужчину, -e—когда спрашивают женщину (-o, -e используются и самостоятельно): ihijob-id-o? „делает?“ inij-o? „где?“ (спрашивают мужчину), ihijob-id-e? „делает?“, inij-e? „где?“ (спрашивают женщину)⁵¹. Чужая речь передается посредством -di (а также словом hi'oi-t-o „сказав“). Частица -e „а“ выделяет соответствующее слово... k'apa „вместе, с“ (в тлис.-тлиб. čapa), -či „кроме“, „если только не“, -guga „ка, ну-ка“, -al—утвердительная частица, i- (в глаголах „ряда п“—in) „до“, -ala „в то время, когда“, туха „так же, как“, -x(ə)indi „по направлению“, -γobi (хушт.-γabi, гемерс. -ebi) „к“...

Союзов мало, почти все они (кроме la, см. выше) заимствованы (wa, amta, ja, ja'uni). Сложные предложения строятся в основном посредством деепричастных и причастных оборотов. Стр. 155—160.

Междометие

aha", ha" „вог“, „а“—удивления, догадки, wele, wele-guga—предупреждения, a-b-e „вот“, „на“—указания (изменяется по классам), u" „да“—согласия, i"i" —отрицания. waj „ой“—горя, lallo—удивления, горя (в хушт.), gwa „на (бери!)“... Стр. 161.

Тексты

На стр. 162—197 публикуются багвалинские тексты с грузинским переводом: тлондодинские (стр. 162—174), хуштадинские (стр. 174—177), квзнадинские (стр. 177—186), гемерсинские (стр. 186—187), тлибишинские (стр. 187—189), тлиссинские (стр. 189—197).

Тексты записаны со слов Магомеда Азизова, Магомеда Багаудинова, Магомеда Абдуллаева (Тлондода), Мухтара Мусева (Хуштада), Анса-али Алиева, Алидибира Гамзатова (Кванада), Абдулхалика Далгатова (Тлибишо), Курамагомеда Халилова, Кавсарат Азизовой (Тлисси).

⁵¹ В кван. гов. вопросительной частицей является i-št. в хушт.—wa. в тлисс.—səa, в тлиб.—səi.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი	3
ფონეტიკა	
ბგერითი სისტემა	7
ფონეტიკური პროცესები	17
მორფოლოგია	
გრამატიკული კლასი	50
რიცხვი	56
არსებითი სახელი	67
ბრუნება	67
ბრუნების ტიპები მრავლობით რიცხვში	78
ძირითადი ბრუნვები	78
ლოკატიური ბრუნვები	86
საბელთა ბრუნება მრავლობით რიცხვში	95
ლოკატიურ ბრუნვათა მრავლობითი რიცხვი	99
ზედსართავი სახელი	100
რიცხვითი სახელი	103
ნაცვალსახელი	108
ზმნა	116
გრამატიკული კლასები	116
ზმნის ფუძეთა კლასიფიკაცია და უღვლილების ტიპები	117
ზმნის ფუძეთა წარმოების შესახებ	122
რიცხვი	123
დრო	129
კილო	138
აბოლუტივი	140
კაუზატივი	142
უარყოფითი ფორმები	145
ინფინიტივი	148
მანდარი	149
მიმღეობა	150
ზმნისართი	152
ნაწილაკი, თასდებული	155
კავშირი	160
შორისდებული	161
ტექსტები	162
რეზიუმე (რუსულ ენაზე)	196

ГУДАВА ТОГО ЕВСТАФЬЕВИЧ
БАГВАЛИНСКИЙ ЯЗЫК
Грамматический анализ с текстами

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი არნ. ჩ ი ქ ი ბ ა ე ა

გამომცემლობის რედაქტორი გ. გ ო გ ი ა ვ ა

ტექნიკური ე. ბ ო კ ე რ ი ა

გადაეცა წარმოებას 25.4.1970, ხელმოწერილია დასაბეჭდად 16.IV.71.
ქალაქის ზომა 60×90/16, ნაბეჭდი თაბახი 15.25, სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 13.84, უე 01284, ტირაჟი 1000, შეკვეთა 1120
ფასი 1 მან. 47 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19.
«Издательство «Мецниереба», Тбилиси 380060, Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН ГССР, Тбилиси, 380060, Кутузова, 19